

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

В ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

В — ўзбек кирилл алифбосининг учинчи ҳарфи. Бу товуш ҳарф талаффузида ўпкадан чиқаётган ҳаво товуш пайчаларини тебрантириб, оғиз бўшлиғи орқали икки лаб орасидан сирғалиб ўтади. Икки варианты бор: лаб-лаб ва лаб-тиш. Биринчиси ўзбек тилига оид сўзлар (ов, киров ва б.), иккинчиси ўзга тиллардан ўзлаштирилган сўзлар (висол, винт ва б.) таркибида учрайди. Ўзга тилга оид (рус тили ва у орқали ўзлашган) сўзлар охирида келганда ва жарангсиз ундош олдидан «ф» тарзида талаффуз этилади (мас., автобус — афтобус, актив — актиф ва ҳ. к.)- 1929—39 й. ларда амалда бўлган ўзбек лотин алифбосида, шунингдек 1995 й. да қабул қилинган кейинги ўзбек лотин алифбосида (21-ўринда) **V** кўринишига эга. Жаҳон ёзуви тарихида туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда **В** ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган.

БАБО (cholera) — ингичка ичакнинг зарарланиши, интоксикация, умумий аҳволнинг оғирлашуви ва организмнинг сувсизланиши б-н давом этадиган ўткир инфекцион касаллик; ўта хавfli ичак касалликларидан. **В.** дастлаб (1816) Ҳиндистонда — Ганг дарёси водийсида пайдо бўлган; у ерда турмуш шароити оғир бўлганлиги учун аҳолининг бир қисми бошқа давлатларга кета бошлайди. Натижада **В.** Европага, кейинчалик бутун дунёга, чунончи Бирма (1819), Ява ва Борнео о. лари, Хитой (1820), Эрон (1821), Япония ҳамда Россияга (1822) тарқалади. 1823—1925 й. ларда Россияда **В.** эпидемияси 55 марта қайд қилинган. Туркистон ўлкасига **В.**, асосан, Афғонистон ва Эрондан ўтган. **В.** нинг классик **В.** ва Эль-Тор **В.** си деган 2 тури бор. Шунга кўра, **В.** микроби (вибрион деб аталади) классик **В.** вибриони ва Эль-Тор вибриони деб аталадиган икки хилга ажратилади. Классик **В.** вибрионини

1883 й. Р Кох, Эль-Тор В. вибрионини эса 1906 й. Синай я. о. да Готшлих топган. В. вибриони салгина букилган ва икки учи юмалокланган таёқча бўлиб, бўйи 1,5—4 мк ва эни 0,2—0,4 мк. В. вибриони дарё сувида 18 кундан 5 ойгача, музда бир неча ой, ариқларда бир неча кун, денгиз сувида икки ҳафта, совуқ вақтда нажасда бир неча ой, ахлат чуқурларида 3 ойгача, ички кийимларда 2 ой, қум тупроқда бир неча ой, сув ҳавзаларида 15—30 кун, сут ва ёғда бир ойгача, картошкада 2 ҳафтагача, хўл мевада бир неча кунгача, пивода 3 соатдан 5 кунгача тирик туради. Дезинфекцияловчи моддалар вибрионни тез ўлдиради. Сув қайнатилганда ҳам вибрион тез ўлади. 1960 й. гача бўлиб ўтган В. эпидемияларининг деярли ҳаммаси (аниқроқ айтганда 6 пандемияси) га классик В. вибриони сабаб бўлган.

Классик В. оғир утиб, бемор ётиб қолади, касаллик белгилари (тез-тез ич кетиши, қусиш, шунинг натижасида организмнинг сувсизланиши, шунингдек т-ра пасайиши, мускулларнинг тиришиши ва интоксикациянинг бошқа белгилари, юрак уришининг сусайиши ва ш. к.) аксари рўйирост кўринади, шунга кўра касаллик В. бошланиши б-ноқ тез аниқланганида, В. нинг тарқалиши чеklangанида. Эль-Тор В. си эса аксари енгил ўтади. В. белгилари бўлмагани ҳолда вибрионларни ташиб юрадиган кишилар кўпроқ учрайди, шу боис Эль-Тор В. сини аниқлаш классик В. ни аниқлашга нисбатан қийинроқ, шунинг учун Эль-Тор В. сининг бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга ўтиш ва кенг тарқалиш имкониятлари катта.

В. вибриони беморнинг ахлати, қусуғи, баъзан сийдиги б-н ташқарига чиқади. Вибрионлар тушган сув ва озиқ-овқатни истеъмол қилиш натижасида В. юқади. Меъда шираси вибрионларни ўлдиради, аммо сув кўп ичилганда ёки меъда шираси камроқ бўлганда вибрионлар меъдадан ингичка ичакка ўтиб, купаяди. Вибрионларни пашша ҳам тарқатади. Пашша ахлатга кўнганда вибрионларни

қорнига ва оёқларига илаштириб олиб, озиқ-овқатга ва ичимлик сувга юктириши мумкин. Беморни парвариш қилувчилар ва вибрион ташувчилар (организмида В. вибрионлари бўлса-да, оғримаётган кишилар) ҳам касаллик тарқалишига сабаб бўла олади. В. ювуксиз кўл, кир кийим-бош ва парвариш буюмлари орқали ҳам юқади. В. вибрионлари тушган сувни истеъмол қилиш натижасида келиб чиққан В. эпидемиялари қисқа вақтда кўп аҳолини касаллантиради. Эль-Тор В. си асосан шу йул б-н тарқалади (айниқса қишлоқ жойларда). Табиий шароит (ёзнинг жуда иссиқ келиши) ва аҳоли миграцияси (денгиз бўйидаги шаҳарларга езда кўплаб аҳолининг дам олишга келиши) санитария аҳолига путур етказиб, В. нинг тарқалишига имкон беради. В. нинг типик (альгид) формаси 2—3, баъзан 5 кунлик инкубацион даврдан кейин ўзига хос белгилар б-н бошланади: ич тез-тез ва кўп келади, бемор қусади, т-раси пасаяди (35—34° гача), мускуллари тиришади, юрак уриши сусаяди ва ҳ. к. Организм сувсизлангани учун беморнинг кўзлари киртаяди, бадани кўқаради, териси буришиб қолади, ёпишқоқ тер босади. Бемор шу аҳволда бир неча кун ётгач ич кетиши ва қусиш босилиб, соғая бошлайди. В. нинг ич сурмайдиган ва кустирмайдиган оғир («курук») формасида бемор талва-сага тушиб, ўзига келмай, бир неча соатда Ўлиб қолади. Замбуруг, мишьякдан захарланиш, шунингдек овқатдан буладиган токсикоинфекциялар ҳам баъзан В. га ўхшаб кечишини назарда тутиш лозим. Бемор, албатта, касалхонада даволанади.

Олдини олиш: чет эллардан В. ўтиб қолмаслиги учун давлат чегараларида санитария муҳофазаси чоралари кўрилади, аҳоли яшайдиган жойларни, шунингдек окова сувларни тозалаш, сув ҳавзаларини санитария аҳолини ҳимоя қилиш, сув таъминоти, озиқ-овқат ва умумий овқатланиш корхоналари мунтазам назорат қилинади, пашша йўқотилади, санитария-гигиена чора-тадбирлари кучайтирилади ва ҳ. к. Юкорида кўрсатилган

тадбирлардан ташқари, сув ва озик-овқатни юкумсизлантириш ва шахсий гигиенанинг аҳамияти катта. В. вибриони чидамсиз бўлгани учун сувни қайнатиб, масалликларни обдон пишириб, уларни В. вибрионларидан халос қилиш лозим. В. аниқланган тақдирда Соғлиқни сақлаш вазирлигига дархол хабар берилади, бемор албатта касалхонага ётқизилади, касаллик топилган жойда дезинфекция, дезинсекция ва карантин чора-тадбирлари амалга оширилади. Беморга яқин юрган кишилар 5 кунлик карантинга олинади ва тиббий кўриқдан ўтказилади. Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилотининг тавсиясига кўра ҳозир вабо касаллиги ўчоғида карантин кўлланилмайди.

Даво организмнинг сув-туз маромини ростлаш, қон, плазма, физиологик эритма, Рингер эритмаси, трисоль, дисоль, ацесоль, хлосоль, реомакродекс ва б. эритмаларни тўхтовсиз қуйиш, антибиотиклар бериш, организмнинг умумий аҳволини яхшилаш чораларини кўришдан иборат.

Жуков-Вережников Н.Н., Мусабоев И. К., Завьялова Н. К., Клиника, лечение и профилактика холеры, Т., 1966.

Шоносир Шоваҳобов.

ВАБО ИСЁНИ - қ. Тошкентдаги 1892 йил халқ кўзғолони.

ВАВЕЛЛИТ (биринчи топган У. Уэй-велл номидан) — минерал. Кимёвий формуласи $Al_2(OH)3(PO_4)_2 \cdot 5H_2O$. Ромбик сингонияли. Призма шаклидаги игнасимон, толасимон кристаллар ва еллиғичсимон агрегатлар. Ранги оқ, ялтираши шишасимон. Қаттиқлиги 4. С. ог. 2,4. В. олтин ва феруза конлари нураш зонасида ҳосил бўлади. Кам учрайди. Ўзбекистонда Кўкпатос (Марказий Қизилқум) ва Феруза конида (Қурама тизмаси) топилган. В. РФ да Урал (Сисерт), Англияда (Сент-Остелл) ва б. жойларда бор. Фосфор олинадиган руда.

БАВИЛОВ Николай Иванович (1887.

25. 11, Москва—1943. 26.1, Саратов) — биолог, генетик, географ, жамоат ар-боби, акад. (1929), Украина ФА акад. (1929), ВАСХНИЛ президенти (1929— 35) С. И. Вавиловнинг акаси. В. Саратов ун-ти проф. (1917). 1921 й. дан Петрограддаги Амалий ботаника ва селекция бўлими мудир, 1930 й.дан 1940 й. нинг авгтигача Бутуниттифоқ ўсимликшунослик ин-ти директори. В. селекциянинг ҳоз. замон биологик асослари тўғрисидаги таълимотни, маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш марказлари, уларнинг географик тарқалиши тўғрисидаги таълимотни яратди, ўсимликларнинг юкумли касалликларга иммунитетга тўғрисидаги таълимотни асослади. Бир-бирига яқин турлар, туркумлар ва ҳатто оилаларда ирсий ўзгарувчанликнинг гомологик қаторлар қонунини ифодалаб берди. В. Европа, Осиё, Африка, Шим. Марказий ва Жан. Америкадаги 60 га яқин мамлакатлар ўсимлик ресурсларини ўрганди, кўпгина илмий экспедицияларга раҳбарлик қилди ва Ўрта Осиё ўсимлик оламини батафсил тадқиқ этди. Ўзбекистонда В. ташаббуси б-н собиқ Иттифоқ ўсимликшунослик ин-ти (ВИР) нинг Ўрта Осиё тажриба ст-яси (1924; ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик и. т. ин-ти) очилган. Т. Д. Лисенконинг ғайриилмий таълимотига қарши курашда генетикани мардонавор ҳимоя қилган. В. илмий асарлари (350 ортиқ) жаҳон биол. фани хазинасига катта ҳисса бўлиб кўшидди. Кўпчилик мамлакатлар, жумладан, Англия, Ҳиндистон, Аргентина академияларининг фахрий аъзоси бўлган. 1940 й. авг. да қамоққа олиниб қатағон қилинган.

Ас: Изб. труды, т. 1-5, М.-Л., 1959-65; Изб. произведения, т. 1—2, Л., 1967.

Ад.: Войко В. В., Виленский Е. Р., Николай Иванович Вавилов (страницы жизни и деятельности), М., 1987.

БАВИЛОВ Сергей Иванович [1891. 12 (24). 3—Москва—1951.25.11] — рус физиги, жамоат арбоби. Физик оптика

илмий мактаби асосчиси, собиқ Иттифок ФА акад. (1932) ва президенти (1945 й. дан). Катта совет энциклопедияси (БСЭ) 2-нашри бош муҳаррири (1949 й. дан). Н. И. Вавиловнинг укаси. В. люминесценция — ёруғлик туширилган баъзи моддаларнинг узок ёруғланишини ўрганган, ёруғлик техникасида кенг қўлланиладиган кундузги ва оқ ёруғлик сочадиган люминесцент лампалар и. ч. технологиясини ишлаб чиққан. В. ёруғликнинг квант флукуацияларини топишга дойр нозик тажрибалар ўтказиб, ёруғликнинг квант табиатини яққол исботлаган. П. А. Черенков б-н бирга Черенков — Вавилов нурланиши деб номланган янги физик ҳодисани кашф этган. В. физика тарихи бўйича йирик мутахассис ҳисобланади, хусусан И. Ньютоннинг оптикага оид барча ишларини рус тилига таржима қилган ва унинг энг яхши биографияларидан бирини ёзган. В. фан тарғиботчиси. «Кўзлар ва Қуёш», «Иссиқ» ва «Совуқ», «Ёруғлик ҳақида» номли илмий оммабоп китоблар муаллифи.

ВАГИНИЗМ (лот. *vagina* — қин), эрзадалик — қин ва чаноқ туби мускулларининг тортишиб қисқариши; бу ҳол жинсий алоқага путур етказди. В. да аёлнинг ташқи жинсий аъзосида рўй берадиган ортикча оғриқ сезувчанлик эр б-н яқинлик қилиш имконини бермайди. Шу сабабдан аёл жинсий алоқадан безиллаб қолади. Одатда бундай ҳол биринчи жинсий алоқада қўполликни сезган аёлдаги руҳий изтироб, кўрқув, эрни хуш кўрмасликда ва айрим ҳолларда ташқи жинсий аъзосида яллиғланиш, жароҳат бўлган аёлларда кузатилади. Баъзан эркакнинг жинсий заифлиги В. га сабаб бўлиши мумкин. В. нинг олдини олишда турмуш қураётган ёшларнинг мутахассис тиббий кўригидан ўтишлари муҳим.

ВАГИНИТ (лот. *vagina* — қин) — қин шиллиқ пардасининг яллиғланиши; кинга турли микроблар — гонококк, три-

хомонадалар тушиши сабаб бўлади (қ. Кольпит).

ВАҒН, фагн, багн — «Авесто»да ибодатхона номи. 10—13-а.лардаги кўпгина тарихчиларнинг асарларида Сўғддаги кўпгина қишлоқлар атамаси таркибига «фагн» («багн», «вагн») қўшимчаси ҳам кирганлиги қайд этилган. Мас., Миёнбагн (Вобкентда), Вануфаг(н) (Бухоро атрофидаги Тавовис яқинида), Аставагн ва Хурбагн (Ғиждувонда), Рустфагн ва Красвагн (Самарқанд атрофида), Хушуфагн (Каттакўрғон ва Самарқанд атрофларидаги икки қишлоқ), Кукшибагн (Ургут яқинида) ва б. «Хушуфагн» нинг маъноси «олти ибодатхона» дир. Ибодатхона раҳбари — (коҳини) «вагнпат» деб аталган, бу атама Муғ қальаси ҳужжатларида ҳам учрайди.

ВАГНЕР (Wagner) Адольф (1835. 25.3, Эрланген — 1917. 8.11, Берлин) — немис иқтисодчиси, 23 ёшидан Фрейбург, Гамбург, Вена, Берлин ун-тларида молия ва сиёсий иқтисод кафедре проф. Сиёсий иқтисоддаги ижтимо-ий-ҳуқуқий мактаб асосчиларидан бири. В. товар қиймати б-н истеъмол қийма-ти уртасидаги зиддиятни рад этади ва «мумий қиймат тушунчаси»ни таклиф қилади. У иқтисодий инқирозларни капитализм табиатидаги зиддиятлар б-н эмас, балки техникадаги ўзгаришлар, об-ҳаво таъсирида ҳосилдорлик-нинг пасайиши, мода ва дид ўзгаришларн, шунингдек сиёсий бекарорлик ва б. орқали изоълайди. В. тарихий мактаб ғоялари таъсирида хўжалик ҳаётида ҳуқуқий муносабатлар (мас., хусусий мулк) белгиловчи ўринда туради деб ҳисоблаган ва давлатнинг хўжалик ҳаётига фаол аралашуви тарафдори бўлган. Ишчилар аҳволини яхшилаш бўйича конунчилик тadbирларини иш-лаб чиқиш мақсадида тузилган «Ижтимоий сиёсий иттифок» нинг асосчиларидан бири (бу тadbирларни у дав-лат социализми деб атаган). ВАГНЕР (Wagner) Вильгельм Рихард (1813.22.5, Лейпциг

- 1883. 13.2, Венеция) — немис композитори, дирижёр, мусика ёзувчиси, опера ислохот-чиси. Вюрцбургда хормейстер (1833), Магдебург, Кенигсберг, Рига, Дрезден театрларининг му-сиқа раҳбари (1834-49). 1849 й. ги Дрезден кўзғолонида қатнашга-ни учун 13 й. га сургун қилинган. Кейинчалик асо-сан Швейцария ва Бавария (Мюнхен, Байрейт) да яшаб, ижод б-н шуғул-ланган, дирижёр сифатида кўпгина Европа мамлакатларида гастролда бўлган. Байрейт опера театрини ташкил этган (1876). Дастлабки асарлари («Парилар», 1834; «Голландиялик учар», 1841; «Тангейзер», 1845) да немис романтик опера (К. М. Вебер) анъ-аналарини давом эттирган. «Лоэн-грин» операсида (1848) янги услубга бурилиш намён бўлган. Кейинги асарлари («Тристан ва Изольда», 1859; «Нибелунг узуги» тетралогияси, 1856—74; «Парсифаль», 1882) да тугал ария, ансамбль, хор ва балет сахналаридан воз кечиб, улар ўрнига эркин шаклдаги мусиқий монолог ва диалогларни киритган. Шунингдек, оркестрнинг мусиқий ифодавийлигига алоҳида аҳамият берган, унинг бадиий вазифалари доирасини кенгайтириб, операдаги мусиқий драматик кескинликни кучайтирган. В. нинг опера ислохоти дунё, хусусан ўзбек композиторлари ижодига таъсир қилган.

ВАГНЕР Владимир Александрович [1849.17 (29).3—1934. 8.3] - рус биологи ва психологи. Қиёсий психология намояндаларидан бири. Петербург, кейинчалик Ленинград ун-ти проф. (1906—31). В. тадқиқотнинг объектив усулини генетик психологияга биринчи марта жорий қилиб, ҳайвонотнинг руҳий қобилятлари эволюциясини кўрсатиб берган. Ҳайвонларнинг инстинктли фаолиятига доир асарлар ёзган.

ВАГНЕР-ЯУРЕГГ (Wagner-Jauregg) Юлиус (1857—1940) — Австрия психиатри. Авжланиб борадиган фалажни даволашда пиротерапияни асослаб бер-

ган (1918) ва амалиётда татбиқ этган. Нобель мукофоти лауреати (1927). ВА-ГОН (инг. waggon — арава) — т. й. изларида йўловчилар ва юкларни ташишга мўлжалланган транспорт воситаси. Биринчи марта 18-а. да Англия, сўнгра Германияда пайдо бўлган. Дастлабки В. ёғоч изларда қўлда ёки от б-н тортилган яшиқ бўлган. В. нинг кейинги тараққиёти Англияда чўян изларнинг қурилиши б-н боғлиқ. Бу изларда В. от б-н тортилган. Кейинчалик техниканинг ривожланиши б-н В. лардан В. лар мажмуи (состави) ташкил этила бошланди. В. нинг йўловчилар ва юклар ташила-диган, магистрал ва саноат транспорти учун мўлжалланган, кенг ва тор изда юрадиган хиллари бўлади. Одатда, В. лар ўзича ҳаракатланмайди, локомотив, паровоз ва тепловоз тортадиган поездлар таркибида ҳаракатланади. Мотори ва бошқариш кабинаси бўлган трамвай, метрополитен В. лари ва махсус В. лар ўзи ҳаракатланадиган В. ларга киради. Йўловчилар ташила-диган В. ларнинг турлари: йўловчилар, почта, бағаж ва б. ташийдиган, шунингдек махсус (санитария, В. клуб, лаборатория ва б.) В. ларга бўлинади. Юк В. ларининг асосий турлари: ёпик, ярим вагон, платформа, цистерна, изотермик ва махсус В. лар (оғир ва катта ҳажмдаги юклар ташила-диган В.автомобиль, чорва моллари, цемент, транспортёрлар ва б. ташила-диган, шунингдек т. й. га хизмат қиладиган — В. уста-хоналар, ўт ўчириш поездлари ва б.) га бўлинади. Ҳар қандай В. юриш қис-ми, рама, тортиш мосламаси, қузов, автомат ва қўл тормозларидан иборат. Юриш қисмидаги рессора ва пружина-лар ҳаракат вақтидаги силкинишларни, зарбаларни юмшатади. В. рамаси кузов асосини ташкил қилади, барча кучлар шу рамага тушади. Тортиш мосламаси В. ларни бир-бирига ёки локомотивга улашга имкон беради. В. ларни ясашда зангламайдиган пишиқ пўлат, мустаҳкам алюминий қотишмалари ва полимер ма-териаллар ишлатилади.

ВАГОН АҒДАРГИЧ - т. й. юк вагонларидан сочилувчан юкларни механик тарзда бўшатадиган иншоот. В. а. юкни вагонларни тўнқариб, бўйлама ёки кўндаланг қиялатиб бўшатади. В. а. соатига 20—30 вагондаги юкни бўшатиши мумкин. В. а. нинг афзаллиги — омборларда, руда майдонларининг исталган (лекин т. й. излари ўтказилган) жойларида фойдаланиш мумкинлиги. В. а. дан кокс-кимё з-длари, металлургия корхоналари, йирик қурилиш корхоналари, портларда самарали фойдаланиш мумкин.

ВАГОН ПАРКИ - 1) бирор т. й. бўлинмаси (ст-я, т. й. бўлими ва б.) нинг барча т. й. тармоғидаги вагонлар сони. Вазифасига кўра, йўловчилар ва юк ташийдиган В. п. га бўлинади; техник кўрсаткичлари бўйича вагон турига (берк вагон, ярим вагон, платформа), вагон ўқларига, ўлчамларига, юк кўтарувчанлиги ва б.га кўра таснифланади. Муайян т. й. ҳисобидаги барча вагонларни ўз ичига оловчи инвентар ва т. й. изларида қатнаб турган ҳақиқий вагонлардан (қаернинг ҳисобида бўлишидан қатъи назар) иборат мавжуд (реал) В. п. бўлади. Булардан ташқари захирадаги В. п. ҳам кўзда тутилади; 2) вагонлар сақланадиган, жорий таъмирланадиган, бўяладиган, ювиладиган бинолар, майдонлар, устахоналар мажмуи (вагонларнинг мукамал, яъни капитал таъмирланиши махсус вагон таъмирлаш з-длари—деполарда амалга оширилади).

ВАГОНЕТКА (франц. Wagonnet — кичик вагон) — тор изли йўлларда яқин масофаларга юк ташийдиган кичик (0,5—6 м³) ҳажмли транспорт воситаси. В. лар қурилиш, саноат корхоналари ва омборлар, кумир ва руда конларида, карьерларда ишлатилади. Булардан ташқари махсус (ёғоч, сув, ёқилги ташинишга), одамлар (мас., кончилар) ташинишга мўлжалланган хиллари ҳам бор. В. лар мотовозлар, электровозлар ва

паровозлар б-н тортилади, қия изларда ўзини ғилдирашиб юборилади.

ВАГОТОМИЯ (лот. *vagus* — адашган ва юн. *tome* — кесиш) — адашган нервни қирқиш ёки қисман кесиб ташлаш. Яра касаллигини (меъда, ўн икки бармоқ ичак яраси ва б.) жаррохлик усули б-н даволаш усулларидан; кўпроқ меъдани операция қилиш чоғида қўлланилади. Тажрибада В. 16—17-а. ларда адашган нерв фаолиятини ўрганиш учун ўтказилган. Тиббиёт амалиётида оғир операцияларни кўтара олмайдиган беморларда В. операцияси қилинади. Касалланган аъзонинг қайси қисми операция қилиниши лозимлигига қараб В. нинг маълум бир хили қўлланилади.

ВАГРАНКА — шахтали печь. Қуйиш цехларида чўян (баъзан, рангли металл) эритилади. В. цилиндрик шаклда бўлиб, ички девори утга чидамли шамот ғиштдан 150—250 мм қалинликда терилади. Печнинг сиртки юзаси қалинлиги 6—10 мм пулат лист б-н қопланади. В. да асосан эритиш кокси ёқилади. В. нинг иш унумдорлиги 1—60 т/соат. Баъзан, ҳавони иситиш учун В. рекуператор (печдан чиқиб кетаётган газлар иссиқлигидан фойдаланиладиган қурилма) б-н жиҳозланади.

ВАД — псиломелан гуруҳига мансуб минерал. Сувли MnO_2 нинг тупроқли ва курумли агрегатларининг умумлашма номи. Марганец ва б. элементлар (Са, Mg, Fe, CO ва б.) оксидларининг кукунсимон аралашмаси. К, Ва, Си, Zn, Fe, Pb, W, Li, CO, Ni қўшимчалари миқдори ўзгарувчан. Турли номларда (марганецли курум, марганецли тола ва б.) тавсифланган. Шартли кимёвий формуласи $MnO_2 \cdot nH_2O$. Аморф. Струк-турасиз, гоҳо юпқа толасимон, йўл-йўл ёки тангачасимон, кукунсимон ва дендрит шаклида учрайди. Ранги қора, қўнғир-қора. Псиломеланнинг юмшоқ тури ҳам В. дейилади. Қаттиклиги 1—4, гоҳо 6,5. С. оғ. 2,8—

4,4. Тури кўп. Асосийлари балчик В., асболан, лампадит ва б. Турли марганецли минералларнинг нураш маҳсулоти сифатида табиатда кўп тарқалган. Чўкинди марганец рудалари таркибига киради. Денгиз ва кўл ости чўкиндиликлариди ҳам ҳосил бўлади. Ўзбекистонда Олмалик, Лочинхона, Лашкарак ва б. конларда учрайди. Шунингдек Тожикистон, РФ (Урал тоғлари) ва б. жойларда топилган. Марганец, кобальт ва рух олинадиган руда.

ВАДОДАРА, Барода — Ҳиндистоннинг ғарбидаги шаҳар, Гужарот штатида. Аҳолиси 1,1 млн. киши (1991). Транспорт йўллари тугуни. Ип газлама саноатининг йирик марказларидан бири. Киме, металлсозлик, фармацевтика, цемент, электротехника саноати корхоналари бор. Гургурт, трикотаж ва

резина буюмлари ишлаб чиқарилади. В. яқинида нефтни қайта ишловчи йирик 3-д бор. В. зарбоф тўқиш б-н машхур.

ВАДОЗ СУВЛАРИ (лот. vadosus — саёз) — Ер пўстининг юқори қисмидаги ғовак, ёриқ ва бўшлиқларида жойлашган ер ости сувлари. Атмосфера сувларининг шимилиб йиғилишидан ҳосил бўлади. Баъзан аэрация зонасидаги ер ости сувларини ҳам В. с. деб атайдилар. Қ. х. да айниқса қуруқ иклимли р-нларда В. с. дан суғоришда фойдаланилади.

ВАДУЦ — Лихтенштейн князлигининг пойтахти. Рейн дарёсининг ўнг соҳилида, Ретикон тоғи этагида жойлашган. Аҳолией 4,8 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). В. мамлакатнинг савдо-молия маркази. Шаҳарда майда саноат корхонаси кўп; саноат маҳсулотининг деярли ҳаммаси четга чиқарилади. В. ва унинг атрофида аниқ машинасозлик, асбобсозлик, самолётсозлик, ракетасозлик, саноати учун деталлар тайёрловчи корхоналар, Европадаги энг катта «Неолица» сунъий (чинни) тиш ф-каси бор. Хунармандчилик ривожлан-

ган. В. да йирик банк, коллеж, музейлар, почта маркалари бозори, меъморий ёдгорликлардан 9-а.да қурилган калъа бор. Туризм ривожланган. Шаҳар 1342 й.да вужудга келган.

ВАЖ — қ. Мотив.

ВАЖА ПШАВЕЛА (тахаллуси; асл исми Лука Павлович Разиқашвили) [1861. 14 (26). 7, Чарғали қишлоғи — 1915.27.6 (10.7), Тбилиси] — грузин ёзувчиси. Ижоди 80-й. ларнинг ўрталаридан бошланган. «Алуда Кетелаури» (1888). «Меҳмон ва мезбон» (1893), «Бахтриони» (1892), «Илонхўр» (1901) дostonлариди замонасининг умуминсоний аҳамиятга молик фалсафий ва ахлокий муаммолари ўз ифодасини топган. В. П. 40 га яқин дoston, 400 га яқин шеър, бир неча пьеса, хикоялар, этнографик, илмий ва публицистик мақолалар ёзган.

ВАЖПАЙИ Агала Бихари (1924. 25. 12, Гувалёр, Мадхья-Прадеш штати) — Ҳиндистон Республикаси давлат ва сиёсат арбоби. 1942 й. мустақиллик ҳаракатида фаол қатнашганлиги учун қамалган. В. 1957—86 и. ларда Жана Сангх, Бҳаратия Жана Сангх, Жаната, Бҳаратия Жаната партиялари таъсисчи-аъзоси ва раҳбари. 1980—84 й.ларда, 1986 й. ва 1993—96 й.ларда Бҳаратия Жаната парламент партияси етакчиси. 1977—80 й. ларда Ҳиндистон Ташки ишлар вазири. 1966-70 и. лар, 1986 й. ва 1988-96 й.ларда Ҳиндистон парламенти кўмиталарида ишлади. 1996 й. 16—31 май ва 1998 й. 19 мартдан Ҳиндистон бош вазири. Бир қанча шеърлар ҳамда нутқлар тўплами босилиб чиққан. Фалсафа д-ри фахрий унвонига эга.

ВАЗА (франц. vase, лот. vas — идиш) — мева, гул ва б. нарсалар учун ишлатиладиган бадий буюм. Сопол, шиша, чинни, металл ва б. хом ашёлардан турли шаклларда ясалади, бўяма, ўйма, чизма ва бўртма нақш, тасвирлар б-н безатила-

ди. В. тайёрлаш ва безаш антик санъатда муҳим ўрин эгаллаган: кора ва қизилга бўялган тайёр В. га рассом нақш, тасвир ишлаган, кейин кора лок б-н бўяган; колиплар ёрдамида ҳам В. тайёрланган. Юнонларнинг бу санъати Европада В. ни тайёрлаш ва безаш санъати учун намуна бўлиб хизмат қилган. Ўрта Осиёда ҳам қадимдан В. тури (қўза, кўра, амфора ва б.) тайёрланган, улар нақш, тасвирлар б-н безатилган, араблар истилосидан сўнг эса услублаштирилган ўсимликсимон ва гириҳ нақшлар б-нгина безалган. Ҳозирда ЎзРдаги чинни з-дларда, кулоллик устахоналарида безатилган, бадий кимматли (тасвирлар, машҳур кишиларнинг портрети ишланган) В. турлари кўплаб ишлаб чиқарилади.

ВАЗАМАР (3-а. 1-ярми) — сўнги сиёвушийлар сулоласидан бўлган хоразмшоҳ. Арсамух I нинг ворисларидан. В. даврида Хоразмда қумуш тангалар зарб қилинган. Тангаларда шоҳ узун соқолли, бургут кўринишидаги темир қалпоқ кийган ҳолда тасвирланган. Тангалардаги сиёвушийларнинг S шаклидаги тамғаси Хоразмнинг қушонларпя сиёсий мустақил давлат бўлиб ажралиб чиққанидан далолат берган.

ВАЗАРИ (Vasari) Жоржо (1511.30.7, Ареццо — 1574. 27.6, Флоренция) — итальян меъмори, рассом, санъат тарихчиси. Маньеризм вакили. Асосан Флоренцияда ишлаган: Палаццо Век-кьо деворига ишланган суратлар, 1555—71; Уффици меъморий ансамбли, 1560 (ҳозир музей) ва б. «Машҳур рассом, ҳайкалтарош ва меъморлар тар-жимаи ҳоли» асари (1550) да итальян рассом ва меъморлари ҳаёти ва ижоди, шунингдек Уйғониш даври санъати ривожига ҳақида кимматли маълумотлар ёритилган. **ВАЗЕЛИН** (франц. vaseline, нем. wasser— сув ва юн. elaion — зайтун мойи) — минерал мой б-н каттик углеводородлар (парафин, церезин, петролатум) аралашмаси; хидсиз, мулоим, оқ ёки сариқ модда, таъми

йўқ. 37—50° да суёқланади; сувда эримайди. Қўллаш мақсадига мувофиқ турли таркибда тайёрланади. В. косметика ва тиббиётда суртма (мазь) тайёрлашда қўлланилади, яллиғланишга қарши таъсир этади ва терини хар хил зарарли таъсирлардан сақлайди; техник мақсадларда (қоғоз, мато ва ш. к. га сингдириш учун), шунингдек электротехника ва лаб. амалиётида, техникада антифракцион ва химоя қилувчи сурков мойи сифатида ишлатилади. Вазелин мойи (парафин мойи)— нефть дистиллатини тозалаб олинадиган углеводородлар аралашмаси, тиббиётда сурги сифатида ишлатилади (сурункали кабзиятда кунига 1—2 ош қошиқдан ичилади) ва суртмага қўшилади.

ВАЗИР (араб. — юк кўтарувчи) — ўрта асрларда Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларида, шу жумладан Ўрта Осиё хонликларида ҳукумат идораси ёки кенгаши (девон) бошлиғи. В. лар вазири аъзам раҳбарлигида давлатни идора этиш вазифалари б-н шуғулланган. В. лар подшоҳ, хон вилоят ҳокимлигига тайинлаган шаҳзода ва хонзодаларнинг ёрдамчилари ҳисобланган. Араб халифалигида В. лавозимини 1-булиб халифа ал-Мансур (754—775) жорий этган. Сомонийлар даврида 10 девон бўлиб, уларни хожайи бузург, соҳиб барид, мушриф, вакил, мухтасиб ва б. вазирлар бошқарган. Амир Темури унинг ворислари замонида салтанатнинг марказий маъмуриятини бош вазир — девонбеги бошлиқ 7 В. дан иборат аркони давлат бошқарган. Улар: 1) мамлакат ва раъйат ишлари, 2) ҳарбий ишлар, 3) ти-жорат, 4) молия ишлари бўйича В. лар саналиб, яна 3 нафар махсус В. чегара вилоятлари ва тобе мамлакатлардаги ишларни назорат қилиб турган. Маз-кур 7 В. девонбегига бўйсунган ва улар б-н бамаслаҳат давлатнинг муҳим молиявий ишларини олиб боришган. Хива хонлигида В. юқори мансабдор шахс саналиб, вазифаси солиқ тўплаш, қўшни хонликлар б-н алоқа қилиш, амалдорларни тайинлаш ва х. к. дан иборат бўлган.

Хўжалик ёки бошқарувнинг алоҳида бир соҳасига раҳбарлик қилиб келган амалдорларни собиқ шўролар даврида комиссар, министр, ана шу бошқарув органини эса комиссарлик, мини-стрлик сўзлари б-н аташ расм бўлган эди. Бу атамалар Ўзбекистонда ҳам мустақиллик йилларигача қўлланиб келиниб, кейин вазир, вазирлик истилоҳлари б-н алмаштирилди.

ВАЗИР — Хоразм воҳасининг ўрта аср шаҳар-қалъаларидан бири. Тарихий манбаларга кўра, шайбонийлардан Мустафохон томонидан 15-а. ўрталарида асос солинган. Кўҳна Урганчдан 60 км масофада. Шайбонийларнинг Хоразмдаги мулки маркази. 15-а. Да Ҳусайн Бойқарога қарши кўтарилган халқ ҳаракати маркази. 16-а. да Эрон шоҳи Исмоил I Сафавий истилосига қарши В. да кўтарилган ҳаракат Хоразм мустақиллигини тиклади. Хонлик тахтига Бурка Султон ўғли Элбарс ўтказилиши б-н Хоразмда 200 й. хукмронлик қилган шайбонийлар сулоласига асос солинди. Шайбоний султонларнинг 16-а. даги ўзаро курашларининг кучайиши В. нинг вайрон бўлишига олиб келди. Мас., 1537 й. да Бухоро хони Убайдуллахон, 1593—98 й. ларда Абдуллахон Хоразмга бир неча марта юриш қилиб, В., Ҳазорасп қалъаларини вайрон қилди. Шунинг учун ҳам 17-а. да Абулғозий Баҳодирхон хонлик марказини Янги Урганчга ўтказиб, В. аҳолисини ҳам кўчиртириб келтирди. Анушахон даврида, тахм. 1681 й. га келиб В. ва Кат ш. лари кимсасиз ҳувиллаб қолди. Археологик казишлар натижасида Девкескан қалъада В. харобалари топилган.

ВАЗИРИ АЪЗАМ — улуғ вазир, вазирлар бошлиғи. Ўрта асрларда ҳукуматнинг олий идораларини бошқарган юқори мансабдаги шахс. Ҳоз. бош вазир (бош министр) лавозимида тўғри келади.

ВАЗИРИСТОН - Ғарбий Покистондаги тарихий вилоят, майд. 30 минг кв. км. Тарихий маркази — Канигурам ш. В. да пуштун қабилалари — вазирлар, даварлар ва битанлар яшайди. 19-а. нинг 2-ярмигача В. ўзининг мустақиллигини сақлаган. В. 1893 й.да Британия мустамлака империяси таркибига киритилган. 1947 и. авг. дан Покистон таркибида.

ВАЗИРЛИК — муайян давлатларда алоҳида бир соҳага раҳбарлик қиладиган ижрочи орган. В. раҳбари, одатда, ҳукумат таркибига кирувчи давлат арбоби ҳисобланади. В. лар қонун чиқарувчи олий органлар (мас., АҚШда) ёки давлат раҳбари (мас., Францияда) томонидан, қонунлар ёхуд ҳукумат актлари асосида (мас., Буюк Британияда) ташкил қилинади.

Ўзбекистон Республикасида В. давлатнинг марказий бошқарув органи, давлат маҳкамасининг муҳим қисми. Асосий вазифаси — иқтисодиёт муайян тармоғига, ижтимоий-маданий қурилиш ва маъмурий-сиёсий фаолиятга раҳбарлик қилишдан, ўзига топширилган тармоқнинг ҳар жиҳатдан ривожланишини таъминлашдан иборат. В. лар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси раҳбарлигида иш олиб боради ва тармоққа оид барча масалаларни ўз ҳуқуқи доирасида ҳал этади. В. ни ҳукумат таркибига кирадиган вазир бошқаради. Ўзбекистон Республикаси Президентга Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни Олий Мажлисининг тасдиғига киритади («Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси», 93-модда).

ВАЗИРОВ Нажафбек (Фаталибой ўғли) [1854. 5(17). 2, Шуша - 1926. 9. 7, Боку]— озарбайжон драматурги, публицист, жамоат арбоби. Озарбайжон замонавий театрнинг асосчиларидан. Илк бор Бокуда (озарбайжон тилида) Мирза Фатали Охундовнинг «Ленко-

рон хонининг вазири» ва «Ҳожи Қора» комедияларини сахналаштиришда иштирок этган (1873). «Эти сизники, суяги бизники» (1873), «Уй тарбиясининг бир шакли» (1875) комедияларида эски ўқитув усули, ибтидоий таълим шакли танқид қилинади. «Бахтсиз» (1874) драмасида аёлларнинг қисмати, турмушдаги ҳуқуқсизлиги тасвирланади. «Мусибати Фахриддин» (1896) озарбайжон драматургиясидаги биринчи фожиавий драматидир. «Уй тарбиясининг бир шакли», «Мусибати Фахриддин» асарлари Абдулла Авланий томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентдаги «Турон» театр труппаси томонидан сахналаштирилган.

ВАЗН (араб. — ўлчов, тарози, оғирлик)— шеърда товуш тузилишини уюштириш усули. Силлабик шеър тузилишича бўғин ва турок сони, тоник шеър тузилиши стопалар ўлчови ва сони б-н аниқланади. Шеърий ритм, оҳангдорлик ҳамда мусиқийликнинг ҳосил бўлиши В. ва унинг хусусиятларига боғлиқ. В. шеър банди б-н алоқадор бўлган ритм унсури ҳисобланади. Ўзбек шеъриятида кўп қўлланиладиган бармоқ тизимида мисралардаги бўғинларнинг бир миқдорда ва мутаносиб ҳолда, турокларнинг бир текис, ҳам муайян тартибда такрорланиб келишига асосланади. Бунда В. лар тузилиши ва мусиқийликни ташкил этишдаги хусусиятларига кўра, содда, қўшма ва эркин В. ларга бўлинади. Содда В. да шеър миераларининг умумий бўғин сони тенг бўлади. Қўшма В. да шеърлар бандидаги миераларнинг бири иккинчисидан бирор бўғин ортик ё кам, бирор турок, оз ёки кўп бўлади. Қўшма В. да ёзилган шеърларда 1-ва 2- мисралардаги турок, тартиби 3- ва 4- мисраларда такрорланади, шу тарзда ритм вужудга келади. Эркин В. вазндан вазнга ўтиб туради. Бармоқ тизимида уч бўғинлидан, яъни учликдан ўн еттиликкача В. лар туркуми учрайди. Аруз В. ида мусиқийлик, ритм мисралардаги чўзиқ ва қиска бўғинларнинг, рукнларнинг бир текисда такрорланиши

орқали ҳосил бўлади. Умнат Тўйчиев.

ВАЗН ТОИФАЛАРИ - ўзбек миллий кураши, юнон-рум кураши, эркин кураш, бокс ва оғир атлетикада спортчиларнинг вазнига қараб гуруҳларга бўлиниши. Спортда мусобақа қатнашчиларига тенг имконият яратиб бериш учун улар тоифаларга ажратилади. Мас., боксда — кичик ёшдаги (15—16 ёшли) ўсмирлар — 15 та, ўспиринлар (17—18 ёшли) — 12 та, катталар — 10 та; курашда — 8 та, оғир атлетикада — 9 та вазн тоифасига бўлинадилар. Кураш ва боксда ўсмир ва ўспиринларни машғулот ва мусобақаларга кўйиш чоғида уларнинг вазни б-н бирга ёши ҳам ҳисобга олинади. Яна қ. Бокс, кураш, оғир атлетика.

ВАЗНИЙ (ОҒИРЛИК) АНАЛИЗ -микдорий анализ усулларидан бири; кимёвий бирикма таркибидаги айрим элементлар ёки ионлар миқдорини оғирлик ўлчовлари б-н ифодалаш. Аналитик тарози В.(о.)а. нинг асосий ўлчов асбобидир. В.(о)а. да аниқланаётган мод-данинг маълум миқдори аналитик тарозида тортилиб, эритилади. Кейин аниқланаётган компонент эритмадан тегишли реактив ёрдамида чўкмага туширилади ва эритмадан ажратиб олинганч, қуришиб ёки қиздириб маълум таркибдаги турғун бирикма ҳосил қилинади. Аниқланаётган модданинг дори фоиз (процент) б-н ҳисоблаб топилади. В. (о) а. да асосий иш — аниқланувчи моддани кам эрувчан модда (ёки оддий модда) — чўкмага ўтказишдир. Чўкмалар кўпинча сульфид, фосфат, карбонат ёки металлур гидроксидлари ёки металлнинг органик реагентлар (купферон, оксихинолин ва б.) б-н ҳосил қилган комплекс тузлари ҳолида бўлиши мумкин. Электр вазний анализ ҳам В. (о.) а. нинг бир туридир. Бу усулда элементлар эритмада электролиз йўли б-н ажратиб олинди, тортилади. В. (о.) а. нинг янги усулларидан бири термогравиметрия усулидир. Ундан моддаларнинг термик барқарорлигини ўрганишда

хамда уларда юкори хароратларда рўй берадиган ўзгаришларни аниқлашда фойдаланилади. Бунда моддалар махсус термотарозиларда тортилади. Т-ра ортиши б-н текширилаётган модданинг оғирлиги ўзгаради. В. (о.) а. тоғ жинслари ва минералларнинг кимёвий таркибини, саноатнинг турли соҳаларида кимёвий маҳсулотлар сифатини аниқлашда қўлланилади.

ВАЗНСИЗЛИК — жисмнинг муаллақ физик ҳолати; бунда жисмга таъсир этувчи ташқи кучлар шу жисм зарраларининг бир-бирига ўзаро босимини вужудга келтирмайди. Жисм Ер оғирлик майдонидаги горизонтал текисликда тинч турган бўлса, унга оғирлик кучи ва қарама-қарши йўналган куч таъсир қилади, натижада жисм зарраларининг бир-бирига босими вужудга келади. Одам организми бу босимни оғирлик сифатида идрок қилади. Ернинг сунъий йўлдоши (ёки космик кема — КК) ичидаги жисмлар йўлдош б-н бирга маълум бошланғич тезлик олгач (қ. Космонавтика), оғирлик кучи таъсирида ўз орбитаси бўйлаб бир хил тезланиш б-н ҳаракатланади. Шунинг учун жисмлар бир-бирига ёки йўлдош корпусига босим кўрсатмайди, яъни В. ҳолатида бўлади. Жисмнинг В. ҳолатида бўлиш шартлари: 1) жисмга тортишиш кучларидан бошқа ҳеч қандай кучлар таъсир қилмаслиги; 2) бу кучлар майдони бир жинсли бўлиши, яъни барча зарралар киймат ва йўналиш жиҳатдан бир хил тезланиш оладиган бўлиши; 3) ҳамма зарралар илгариланма ҳаракат қилиши керак. Бу шартлар, мас., эркин ташаётган жисмда, эркин учаётган (двигателлари юргизилган) ЕСИ ва КК ларда рўй беради. Космонавт кабинадан очиқ космосга чиққанда ҳам В. ҳолатида бўлади, чунки очиқ космосда таянч йўқ. Космик фазога учиб кишидан жисмоний ва асабий куч талаб қилади. Киши космик фазода ғайритабиий шароитда бўлади. Узоқ вақт (ойлар ва йиллар) В. ҳолатида бўлиш тирик организм учун зарарлидир.

Шунинг учун КК ичида муайян даражада ўта зўриқиш ҳосил қилиниши, КК гилдирак шаклида ясалиши, КК гилдирак текислигига тик ўқ атрофида айланиб туриши керак, деган таклифлар ҳам бўлган.

ВАЗОВ Иван Минчов (1850. 9. 7, Сопот - 1921. 22. 9, София) — болгар ёзувчиси, жамоат арбоби. В.нинг асосий назмий асарларидан бири «Рад этилганлар эпопеяси» (1881—84) ватанпарварлик руҳи б-н йўғрилган тарихий мавзудаги лиро-эпик поэмалар туркумидан иборат. «Зулм остида» (1889—90) романи миллий озодлик кураши тўғрисида. Кўпгина Европа тилларига таржима қилинган бу роман жаҳон адабиётининг сара асарларидандир. 90-й. лар бошида В. ижодидаги тарихий-қаҳрамонлик мавзуси ижтимоий фош этувчи мавзу б-н алмашади («Янги ер», 1896; «Қазалар маликаси» романлари, 1903). У ўрта асрдаги Болгария хаётидан тарихий драмалар, шунингдек «Шухратга номзодлар» (1901), «Ёғлик жой ахтарувчилар» (1903) комедияларини ёзди.

ВАЗОПРЕССИН (лот. vas — томир ва presso — босаман), антидиуретик гормон — гипоталамусда ҳосил бўладиган нейрогормон. Кимёвий табиатида кўра полипептид. Томирларнинг силлиқ мускулларига таъсир этлиб, уларни торайтиради ва қон босимини оширади, буйракларнинг каналчаларида сувнинг қайта сўрилишини кучайтириб шу тариқа сийдик ажралишини камайтиради (антидиуретик таъсир). В. гипоталамус олдинги ядроларининг нейросекретор ҳужайраларида ҳосил бўлиб, нерв толалари орқали гипофизга ўтади, ундан қонга ажралади. В. антидиуретик таъсир кўрсатганлиги учун умуртқали ҳайвонлар б-н одам организмида сувтуз алмашинувини деярли бир меъёрда сақлаб туради. Бу гормон етишмаганда қандсиз диабет пайдо бўлиши мумкин. Таркибида В. бор препаратлар гипофизнинг орқа бўлагидан олинади.

ВАЙБА — қад. Миср ҳажм ўлчови (14— 15-а. лар). Вазн бўйича 11,6 кг буғдойга, ҳажм бўйича 15 л га тенг бўлган.

ВАЙГАЧ — Шим. Муз. океанидаги орол, Баренц ва Кара денгизлари орасида. В. ни материкдан торгина Югорский Шар бўғози, Новая Земля о.дан эса кенг Кара Дарвозаси бўғози ажратиб туради. Маъмурий жиҳатдан РФ Архангельск вилояти Ненецлар мухтор округига қарайди. Майд. 3,4 минг км²,

уз. 100 км, эни 45 км. Иклими совук. Тундра ўсимликлари ўсади. Қутб тулкиси, оқ сичқон каби ҳайвонлар учрайди. Қирғоқ яқинида морж ва тюлень кўп. 1950 и. дан қутб ст-яси ишлаб турибди.

ВАЙЖАНТЕМАЛА (1931. 25.6. Майсур ш.) — хинд раққосаси ва кино актрисаси. Санъаткорликни онасидан ўрганган. В. жуда ёшлигидан эътиборли кишилар даврасида (хиндларнинг анъаналарига кўра) рақсга тушишдек катта имтиёзга эга бўлди ва кўп ўтмай хинд рақс санъатининг машҳур ижрочисига айланди. В. рақс санъатининг юқори чўққиси бўлган мумтоз услубдаги «Бхарат Натъям» рақсларининг ҳам моҳир ижрочиси. Кинода 16 ёшидан суратга туша бошлаган. «Янги Дехли», «Чакирик», «Ганга ва Жамна», «Прокурорнинг ўғли», «Сангам» фильмларида бош ролларни — муҳаб-бат санамлари тимсолини гавдалантирди.

ВАЙЛЬ Марк Яковлевич (1952. 25. 1, Тошкент) — реж., театршунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Тошкент давлат санъат интенинг театршунослик (1974) ва реж. лик (1983) бўлимини тугатган. «Йлҳом» тажриба театр студиясининг ташкилотчиси ва бадиий раҳбари (1976 й.дан). Мазкур театр қошида 1995 й. драматик санъат мактабини очган. В. сахналаштирган спектакллари ғоявий-бадиий яхлит ва

аниқлиги, ўтқир ижтимоийлиги, сахна ифода воситаларининг серқирра ва ишонарлилиги б-н ажралиб туради. Спектакллари: «Ревизор», «Оппок, оппок қора лай-лак», «Алвидо ҳаёт» (Болгария театрида), «Мешчанлар тўйи» (Югославия театрида), «Мольер», «Вавилон меҳмонхонаси» (АҚШ театрларида) ва б.

ВАЙНСЕП, уайнсеп — кечпишар олма нави, Америкадан келтирилган. Дарахти ўрта бўйли, шох-шаббаси кенг. Кўчати ўтказилгач, 6—7 йилда ҳосил-га қиради. Апр. нинг ўрталарида гуллайди. Меваси ўртача (100—120 г), юмалоқ, оч кизил, сирти майда оқ нуқталар б-н қопланган. Эти сарғиш, ўрта ширали, (12,5 % қанд 0,6 % кислота), тигиз, хушбўй. Меваси сент. охири — окт. бошларида узилади, 4—5 ойгача яхши сакланади. Тупидан 350—400 кг ҳосил олинади. Совуқка чидамли. Унумдор тупроқларда ва яхши парвариш қилинганда мўл ҳосил беради. Ўзбекистоннинг барча вилоятларидаги боғдорчиликка ихтисослашган хўжаликлар учун тавсия этилган.

ВАЙОМИНГ — АКШ ғарбидаги штат. Майд. 253,6 минг км². Аҳолиси 470 минг киши. Маъмурий маркази — Шайенн ш. Худудининг катта қисми Қояли тоғларда жойлашган, шим.-шарқи эса Буюк текисликларга туташган. Январнинг ўртача т-раси —3° дан —9°гача, июлники 18—22°, йилига 300—500 мм ёғин ёғади. Текисликларда дашт ва чала чўл ўсимликлари, тоғларда игна баргли дарахтлар ўсади. В. АҚШнинг аҳолиси сийрак ва иқтисодида к.х. етакчи ўринда турадиган штатларидан бири. К-х.да яйлов чорвачилиги асосий ўрин тутади. Яйлов кўп. Дехқончилик чорвачилик б-н боғлиқ. Шарқий р-нларда буғдой, суғориладиган ерларда қанд лавлаги, сули ва арпа экилади. Тоғли р-нларда ёғоч тайёрланади. Саноатида нефть, газ, кўмир казиб чиқариш, электр энергия ҳосил қилиш етакчи ўринда туради. Уран, темир рудалари ва қурилиш материал-

лари казиб олинади. Бошқа тармоқлари маҳаллий аҳамиятга эга. В. ни трансконтиентал т. й. кесиб ўтган.

ВАЙСХОН, Увайсхон, Султон Увайс ўғлон (7—1428) — Мўғулистон хони (1418-21 ва 1424-25). Нақши Жаҳон (1415—18)ни ўлдириб тахтни эгаллаган. В. Амир Темурнинг саркардаларидан Туркистон ҳокими Шайх Нуриддин б-н иттифок бўлиб амакиси, Мўғулистон хони Шермуҳаммадхон (1421—24) б-н тахт учун ўзаро кураш олиб борган. Или дарёси бўйларидаги буддавий қалмоқлар хони Эсеху (1415— 25) б-н мунтазам (61 марта) урушлар қилган. «Тарихи Рашидий»да қайд қилинишича, В. ўта тақводорлиги, олийжаноблиги, жасурлиги б-н бошқалардан ажралиб турган.

ВАЙШЕШИКА (санскритча вишеша — алоҳида, ўзига хос) — хинд фалсафасидаги ведаларни эътироф этувчи 6 анъанавий тизимдан бири. Асосчиси Канада исмли шахе деб тахмин қилинади. Унинг асари «Вайшешикасутра» (1-минг йилликнинг 1-ярми) деб аталади. «Падартхадхарма-санграха» асари, Жаянараяннинг «Виврити» (17-а.) асари «Вайшешикасутра»га ёзилган шарҳ ҳисобланади. Буддизмта қарама-қарши ўларок, нарсалар тушунчалар б-н биргаликда мавжуд деб ҳисоблади. В. қад. хиндларнинг табиий-илмий дунёқарашлари б-н боғлиқ. В.нинг коинот ҳақидаги назариясига кўра, у сув, тупроқ, нур, ҳаводан таркиб топган. В.нинг атомистик назарияси қад. моддий-юрчилик таълимотиани янада ривожлантирганлигидан гувоҳлик беради. В. таълимотича, барча мавжуд нарсалар 6 тушунчада ўз ифодасини топа-ди: жавҳар, сифат, ҳаракат, умумийлик, хусусийлик ва мансублик. Сутраларнинг шарҳловчилари бунга 7-тушунча — инкор ёки мавжуд бўлмасликни ҳам қўшадилар. В. тизимида асосий тушунча жавҳар бўлиб, нарсалар моҳиятини ифодалайди. Жавҳарлар нарса ва ашёларнинг ўзига

хослиги ва сифатларини белгилайди. Канада жавҳарларнинг 17 хусусиятини, Прашастапада 24 сифатини санаб ўтади. Жавҳарлар ҳаракат ва фаолликка эгадирлар. В. таълимотида атом доимий, ўзгармас зарра бўлиб, моддий жисмларнинг охириги бўлиниш чегарасидир. У айланма шаклга эга, замонлар ўтиши б-н ҳам ўзгармайди. Атомлар ўз табиатларига кўра сокин бўлиб, уларни ҳаракатга келтириш ташқи турткига боғлиқ. Кўринмас куч — адришта атомларни ҳаракатга келтиради. Худо жаҳоний рух — Браҳманни яратган. У коинотни яратмаган бўлса ҳам, аммо уни идора қилади. Муҳаммадхон Қодиров.

ВАЙШИЙЛАР (санскритча) - Қад. Ҳиндистонда 4 варнадан бирининг аъзолари. Дастлаб, ўз агрофига тўла ҳуқуқли жамоачиларни, асосан деҳқонлар, чорвадорларни, сўнгра савдогарлар, хунармандларнинг бир қисмини ҳам бирлаштирган. Ўрта асрларда фақат савдо аҳлигина В.га мансуб бўлган.

ВАЙЯН-КУТЮРЬЕ Поль (1892.8.1 -Париж — 1937.10.10) — француз ёзувчиси. 1-жаҳон урушида қатнашган. «Кўрлар базми» (1927) ҳикоялар тўплами ва «Июль ота» (1927) фожиавий комедиясида жамиятдаги ҳукмдан табақа ҳаётининг салбий томонлари танқид қилинган. В.-К. 1931 й.да Ўзбекистон ва Тожикистонда бўлган. «Темур юртида» умумий ном остида очерклар тўпламини нашр эттирган (1932). Бунда Ўзбекистан ва Тожикистон халқлари, уларнинг урф-одатлари, маросимлари, ўзбек адабиёти ҳақида маълумотлар берилади. «Тошкентда шоирлар кечаси» номли очеркида ўзбек ижодкорлари Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон ва б. б-н мулоқотда бўлганлиги ҳақида ёзади.

ВАКАНСИЯ (франц. *vacance*, лот. *vacans* — бўш) — муассасадаги бўш, эгалланмаган лавозим, ўқув юртидаги буш ўрин.

ВАКАНСИЯЛАР (лот. vacans - буш) (Шотки нуқсонлари, «коваклар») — кристалл панжарасининг атом ёки ион булмаган бўш тугунлари; П шакли б-н ифодаланади. В.ларни вакант электронлар сатҳлари (мусбат «коваклар») б-н чалкаштирмаслик керак. Ҳар қандай кристалл панжарада В. бўлади. Ион панжараларда катион D^+ ва анион D^- В. мавжуд. Кристалларда ҳар доим атомларнинг иссиқлик ҳаракати туфайли юзага келувчи В. бўлади. В. атомларнинг батамом буғланиб кетмаслиги оқибатида кристалл сиртида «коваклар» ҳосил бўлишидир. В.нинг ҳосил бўлиш иши (панжаранинг деформация энергиясини ҳисобга олмаганда) атомларнинг буғланиш ишига тенг. Шунинг учун кристалл ҳажмидаги В.нинг концентрация мувозанати тахм. ўша т-радаги тўйинган буг концентрациясига тенг бўлади. В. қўшни атомлар б-н жой алмаштириб, кристаллда тартибсиз силжийди. В.нинг тартибсиз ҳаракат йўли 6 га тенг кесмалардан иборат синиқ чизик ҳосил қилади (5 — қўшни атомлар орасидаги масофа). В.нинг битта тугунда мавжуд-лик ўртача вақти τ , ҳаракатнинг ўртача тезлиги $u_{\text{ур}} = \tau^{-1} \cdot l$ — В.нинг силжиши туфайли кристаллда атомлар силжиши (ўз-ўзидан диффузияланиш) ҳамда ўзаро диффузияланиш (гетеродиффузия) ҳодисаси содир бўлади. Атомлар кристаллда газдагига нисбатан тахм. $e^{-\epsilon/kT}$ марта секин ҳаракат қилади (бунда ϵ — битта В. ҳосил бўлиши энергияси, k — Больцман доимийси, T — мутлақ т-ра). В. кристаллнинг физик хоссаларига таъсир қилади: зичлигини камайтиради, ион ўтказувчанликни ҳосил қилади, анион В. электронларни осон тутади, катион В. эса мусбат «коваклар»ни осон бириктириб олади. В. металлларга термик ишлов беришда, уларнинг «дам олиши»да, кристалланиш ва б. жараёнларда муҳим ўрин эгаллайди.

ВАКАЯМА — Япониядаги шаҳар ва порт, Хонсю о.нинг жан.-ғарбида. Вака-

ма префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 396 мингдан зиёд киши (1990-й. лар ўрталари). Т. й. тугуни. Киме, нефтни қайта ишлаш, озик-овқат (балиқ консервалаш ва б.) саноати, қора металлургия, машинасозлик, тўқимачилик ва тикувчилик корхоналари бор. Локли буюмлар ишлаб чиқарилади. Боғдорчилик р-ни маркази. В. агрофида мандарин етиштирилади. Қад. қаср сақланган.

ВАКИЛ ОТА — мусулмонларнинг никоҳ маросимларида келин тарафидан тайинланадиган вакил. В. о. куёвга ва никоҳ қилувчи (ўқувчи) домлага қизнинг отаси ўрнида кафиллик берган. Никоҳда куёв томоннинг келин маҳрига берадиган мол-мулки, куёв ва келиннинг ўзаро мажбуриятлари В. о. ҳузурда эълон қилинган. Мабодо эр-хотин ажраладиган бўлсалар, маҳрни ажрим қилишда В. о. кози ҳузурда ягона гувоҳ бўла олган. В.о. тайинлаш ҳозир ҳам расм бўлиб келмоқда.

ВАКИЛЛИК — бир шахснинг бошқа шахс номидан юридик ҳаракатларни амалга ошириши. В. асосан бир шахс (вакил)нинг ваколат бўйича тузган битими; ваколат берувчига нисбатан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини бевосита вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Мазкур ваколат ишончнома, қонун, суд қарори ёки вакил қилинган давлат органининг ҳужжатига асосланган бўлиши керак. Фуқаролар фуқароларга, юридик шахсларга В. қилишлари мумкин. Юридик шахс фақат ўз уставида кўзда тутилган ҳоллардагина ёки фаолийат характерига мувофиқ бўлгандагина фуқаролар ёки юридик шахсларнинг вакили бўлиши, муомалага лаёқатли шахслар ўзлари танлаган вакиллар орқали битим тузишлари мумкин. Битим ўз характерига кўра фақат шахсан тузилиши мумкин бўлган ҳоллар, шунингдек қонунда кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно. Муомалага лаёқатсиз фуқаролар номидан битимни уларнинг ота-оналари,

фарзандликка олувчилари ва васийлари тузади (ЎЗР ФК, 129—131-моддалар).

ВАКОЛАТ — вакилнинг В. берувчига фукаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтириши, ўзгартириши ва бекор қилиши учун асос, яъни ҳуқуқдир. В. ишончнома, қонун, суд қарори ёки маъмурий акт (ҳужжат) асосида юзага келади. Қоида та-риқасида, вакил уз В.ини В. берувчининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини кўзлаб, амалга оширишга мажбур. Вакил В. берувчи шахе номидан шахсан ўз фойдасига ҳар хил битимлар туза олмайди (тижорат вакилиги бундан мустасно). Вакил амалдаги қонунчилик ва В. берувчининг топшириқларига биноан иш кўради. Вакил В.сиз ёки В. доирасидан четга чиқиб, ҳаракат қилган тақдирда, бундай ҳаракат В. берувчи учун ҳеч қандай ҳуқуқий оқибат туғдирмайди, аммо бу ҳаракат В. берувчи томонидан маъқулланса, бу ҳол унинг учун муайян ҳуқуқий оқибат туғдиради. В.ни вужудга келтирувчи асосларга кўра, вакиллик 2 турга бўлинади: 1) қонун бўйича вакиллик; бунда вакиллик ва В. меъерий ҳужжатлар б-н белгиланади; у муомалага лаёқатсиз шахс (ёш болалар, ақли заиф ва руҳий касал)ларнинг манфаатларини кўзлаб амалга оширилади; 2) шартномавий вакиллик; бунда вакил ва унинг В.и вакил қилувчининг эрки б-н юзага келади.

ВАКОЛАТНОМА — қ. Ишончнома.

ВАКОЛАТХОНА — қ. Дипломатик вакиллик.

ВАКСМАН (Waksman) Зельман Абрахам (1888—1973) — америкалик микробиолог ва кимёгар. Россияда туғилган. Нью-Йорк штатидаги Рочестр ун-ти қошидаги Микробиология ин-ти директори (1949). Антибиотик термини ни фанга киритган. Вир қатор антибиотиклар: актиномицин (1940), стрептомицин (1944), неомицин (1945) ва б.ни кашф

этан. Сил касаллигига қарши самарали таъсир кўрсатадиган дастлабки антибиотик — стрептомицинни топган. Нобель мукофоти лауреати (1952, Ф. Раус б-н ҳамкорликда).

ВАКУОЛАЛАР (франц. Vakuole, лот. *vacuus* — бўш) — ўсимлик ва ҳайвонлар ҳужайрасида ичи суюқлик б-н тўлган, цитоплазмадан мембрана б-н ажралиб турадиган бўшлик. Бир ҳужайралиларда фермент б-н тўлган ҳазм қилиш В.и, осморегуляция ва айириш функциясини бажарувчи, қисқарувчи В., кўп ҳужайрали ҳайвонлар ҳужайрасида эса иккиламчи лизосомалар гуруҳига мансуб ва ўзида гидролитик фермент сақловчи, ҳазм қилувчи ва автофагловчи В. бўлади.

Ўсимлик ҳужайраларида В. — эндоплазматик тўрнинг ҳосиласи бўлиб, бирмунча шаффоф мембранотопласт б-н ўралган. Ўсимликлардаги В. системаси — вакуом ёш ҳужайраларда найлар ва пуфаклар системасидан иборат. Ҳужайра ўсиб, ихтисослаша бориши б-н В. ҳам йириклаша боради ва ҳужайра умумий ҳажмининг 70—95% гача қисмини эгаллаб олади. В. шираси (рН даражаси 2—5 ни ташкил этади) таркибида эриган анорганик (фосфат, оксалат), органик бирикмалар (қанд, аминокислоталар, оқсиллар) ва моддалар алмашинувининг охириги маҳсулотлари (танинлар, гликозидлар, алкалоидлар), айрим пигментлар (мас., антоцианинлар) бўлади. В. ҳужайрадаги сув-туз ал-машинувини бошқаради; ҳужайранинг тургор ҳолатини сақлайди; қуйи моле-кулали сувда эрийдиган метаболитлар ва захира моддаларни тўплайди; моддалар алмашинувида ҳосил бўладиган зарарли моддаларни ҳужайрадан чиқа-риб ташлайди ва бошқа баъзи функ-цияларни бажаради.

ВАКУУМ (лот. *vacuum* — бўшлик) — газнинг атмосфера босимидан паст босимдаги ҳолати. В. тушунчаси маълум ҳажмдаги газга, шунингдек космик фазога татбиқ қилинади. В. босим бир-

лиги б-н ўлчанади. Газнинг В.даги хусусияти газ тўлдирилган идиш ўлчами б-н газ молекулаларининг эркин ўтиш йўли (молекуланинг бир тўқнашишидан иккинчи тўқнашишигача босиб ўтган йўлнинг ўртача узунлиги) орасидаги муносабатга боғлиқ. Газнинг сийраклашганлик даражасига қараб ўта юқори, юқори, ўрта (форвакуум) ва паст В.га бўлинади. Ўта юқори В.га 10 мк Па дан паст, юқори В.га 0,1 дан 10 мк Па гача, ўрта В.га 100 дан 0,1 Па гача, паст В.га 100 Па дан юқори босим соҳаси тўғри келади. Юқори В.даги атмосфера босимидаги газларга нисбатан бутунлай бошқа хоссаларга эга бўлади. Юқори В.да газ молекулалари идишнинг иссиқ ва совуқ деворлари б-н тўқнашиши натижасида иссиқлик ўтказиш жараёни рўй беради. Иссиқлик ўтказиш тезлиги газ босимига, т-ралар фаркига ва деворлар орасидаги масофага боғлиқ эмас. В.ли идишларнинг тешиқларидан ўтаётган газ микдори босим (ташки босим б-н идиш ичидаги босим) фаркига боғлиқ, ўртача босимга боғлиқ эмас. Юқори В.да молекулалар тўқнашмайди, шу сабабли, юқори В.ли идишда молекулалар дастасини ҳосил қилиш мумкин. Юқори В.ли идишга зарядли зарралар киритилганда идиш орқали электр токи ўтади. Мас., ток ўтишга қаттиқ жисмлардаги термоэлектрон эмиссия, автоэлектрон эмиссия, фотоэффект ва б. ҳодисалар туфайли зарядли зарралар чиқиши сабаб бўлади. Паст, ўрта ва юқори В. ҳосил қилиш учун форвакуум механик насослар, юқори В. насослари ва ўта юқори В. насослари иш-латилади. Ўта юқори В. (магнитли) электр заряд насослар, гиттерион насослар, адсорбцион насослар ёрдамида олинади. В. манометр ва вакуумметрлар б-н ўлчанади. Электр вакуум асбоблар (мас. радиолампалар, электрон-нур трубкалари, рентген трубкалари, фотоэлементлар ва ҳ.к.) ишлаб чиқаришда В.нинг муҳим аҳамияти бор. В. кимё саноати, металлургия, кварц шиша и.ч., озик-овқат ҳамда тўқимачилик саноати

ва б. соҳаларда кенг татбиқ қилинади (қ. Вакуум техникаси).

ВАКУУМ АСБОБЛАРИ - сийраклаш-тирилган газлар (вакуум)даги турли ходисалардан фойдаланиб ишлашга асосланган асбоблар. Улар жумласига вакуумметрлар, юқори вакуумметрлар, юқори вакуумли шароитда ишлайди-ган жиҳоз ва аппаратлардаги газ тар-кибини аниқлайдиган газ анализаторлари, газ аппаратларининг қайси жойи-дан ва қанча газ сизиб чиқаётганини аниқлайдиган асбоблар ва б. киради (қ. Вакуум техникаси).

ВАКУУМ ЛАМПА — ичидаги ҳавоси сўриб олинган, икки ва ундан кўп электр-родли (катод, анод ва турли) лампа; ташқи муҳитдан газ ўтказмайдиган керамика, шиша ёки металл қобик б-н ажратилган бўлади. Мас., триод, октод, пентод ва электрон асбоблар В. л. ҳисобланади. В. л. радиотехника ва ҳисоблаш техникасида кенг қўлланилади. Амалий микроэлектрониканинг ривожланиб бориши натижасида электр-вакуум лампаларнинг қўлланиш доираси анча чегараланиб қолди. В. л. ўрнида жуда кўп афзалликларга эга бўлган интеграл микросхемалар ва махсус технологиялар асосида ишлаб чиқарилаётган асбоблар кенг ишлатилади. Кейинги йилларда вакуум микросхемалар ярагиш соҳаси-да йирик илмий изланишлар олиб бо-рилмоқда (қ. Вакуум-микросхемалар).

ВАКУУМ МАТЕРИАЛЛАРИ - вакуум аппаратлари ва асбобларида қўлла-ниладиган материаллар. Асосий гуруҳлари: конструкцион материаллар, газ ютгичлар, вакуум мойлари, суртмалар, локлар, цементлар, асалари муми, ку-муш хлорид ва б. Вакуум аппаратлари ва асбоблари ясаш, қисмларга ажра-тиладиган бирикмаларни зичлаш, кранларни мойлаш, электрон лампаларга суркаш ва б. мақсадларда ишла-тилади. Вакуум техникаси учун кам газландиган материал-

лар — шиша, кварц, чинни жуда қадрли ва кўп ишлатилади. Металлар (мас., темир, алюминий, никель, платина, кумуш ва х.к.)нинг эса вакуумда сиртлари адсорбцияланади. Шунинг учун улар вакуумда юқори т-раларда қиздириб газсизлантириб олинади. В. м.га кўйиладиган асосий талаблар: иш т-расида тўйинган буглар босими паст, осон газсизланадиган, газ ўтказувчанлиги кичик, юқори т-раларга етарлича чидамли бўлиши керак.

ВАКУУМ МОЙИ - хона т-расида бугининг босими паст бўладиган суюклик; табиий ва синтетик суюкликларни вакуумда дистиллаб олинadиган вакуум материаллари жумласига киради. Асосан буг-мой насосларида иш суюқлиги сифатида, механик насосларда зичловчи суюклик сифатида, вакуум қурилмаларнинг ишқаланувчи қисмларида мойловчи материал сифатида, шунингдек суюқликли вакуумметрларни тўлдиришда ишлатилади. Вакуум техникасида минерал ва кремний органик В. м. кенг қўлланилади.

ВАКУУМ НАСОСИ - вакуум ҳосил қилиш ва уни тутиб туриш мақсадида берк ҳажм (идиш)дан газ (ҳаво) ёки бугни сўриб оладиган қурилма. Газ (ҳаво)ни ташқарига чиқариб ташлайдиган оқимли ҳамда газ (ҳаво)ни ютадиган сорбцион хиллари бўлади. Оқма В.н. ўз навбатида механик ва оқимли хилларга бўлинади. Механик В.н.га пластинка-роторли, пластинка-статорли, золотникли, мойли форвакуумлар ва молекуляр В.н. киради. Мойли форвакуумлар ёрдамида газ (ҳаво) қисилади ва атмосферага чиқариб юборилади. Молекуляр В.н.да. газ молекулаларига ҳаракат йўналишида қўшимча тезлик берилади. Оқимли В.н.да газ (ҳаво) суюклик, газ ёки буг оқими таъсирида чиқиб кетади. Сорбцион В.н. криоген (паст т-рали) цеолитли, сублимацион (қ. Сублимация) ва ионли В.н.га бўлинади. Криоген В.н.да жуда паст т-рагача совитилган газ сиртда

тўпланади. Цеолитли В.н.да газ молекулалари совитилганда цеолитга ютилади. Сублимацион В.н.да газ (чангланган) металл (мас., титан) плёнкала-ри қопланган сиртларга ютилади. Ионли В.н.нинг иши газни кучли электр разряди б-н ионлаш ва ионлашган молекулаларнинг титан қопланган сиртга ютилишига асосланган. В.н. металлургия, энергетика, электроника, кимё ва озик-овқат саноатларида қўлланилади.

ВАКУУМ ПЕЧЬ — кийин эрийдиган металл ва қотишмалар эритилadиган печь. Индукцион, электр ёйли, электрон-нурли, плазмали хиллари бор. Индукцион печларда қуймалар ва мураккаб шаклли қуйма деталлар олинади. Индукцион печь индукторлари вакуумли эритиш камерасига нисбатан ичкарига ёки ташқарига жойлашган бўлади. Индукторлари ташқарида жойлашган печда эритиш жараёнини индукторни суриш йўли б-н бошқариб туриш мумкин. Индукторлари ичкарида жойлашган печнинг тигели анча чидамли бўлиб, индуктор қўзғатилмайди. Электр ёйли печларда металл ва қотишмалар электр ёйи ҳосил қиладиган иссиқлик ҳисобига эритилади. Электрон-нурли В. п.да электрон нурли, плазмали иш жисми ҳисобланади. В. п. металлни газлар, турли аралашмалар, нометалл қўшилмалардан самарали тозалашга имкон беради; у жуда тоза металл олишда қўлланилади.

ВАКУУМ СПЕКТРОСКОПИЯ-СИ -спекроскопиянит ультрабинафша (200—10 нм) ва юмшоқ рентген нурлари (10 дан 0,4—0,6 нм) спектрларини ўрганиш б-н шуғулланадиган бўлими. Тўлқин узунликларининг бу соҳасида ҳаво кучли ютиш хусусиятига эга бўлганлиги сабабли, спектрал асбоблар вакуумли бўлиши, яъни уларнинг оптик қисмлари, нурланиш манбалари ва қабул қилгичлари 10~4—10~5 мм сим. уст. босимли герметик камерага жойланган бўлиши керак. В.с.да нурланиш манба-

лари сифатида газ разряди, электр ёйи, рентген трубкालари ва лазер нурланишини вакуумда қаттиқ жисмга фокуслаш ёрдамида олинадиган плазмадан фойдаланилади. Спектрларни олиш усулларидан бири даста-плёнкали усул бўлиб, унда атом ёки ионлар спектри тез ионлар дастасининг юпка фольга (заркоғоз) орқали ўтиши натижасида уйғонади. В.С. қаттиқ, жисмлар атомлари, ионлари, молекулаларининг энергетик структурасини, ўтишлар эҳтимоллигини ва б. кўрсаткичларни тадқиқ этишда фойдаланилади. В.с. юқори т-рали плазмалар физикасида, шунингдек қуёш, юлдузларни ўрганишда катта аҳамиятга эга.

ВАКУУМ ТЕХНИКАСИ - вакуум ҳосил қилиш, уни сақлаш ва ўлчашда ишлатиладиган усуллар ва қурилмалар мажмуи. Физика ва кимёнинг газларга, уларда ўтадиган ҳодисаларга ҳамда газ-симон фазалар ва б.нинг ўзаро таъсирлашуви қонунларига асосланади. В.т.да қўлланиладиган қурилмалар — вакуум насослари, вакуумметрлар ва б. асбоблар ҳажми бир неча юз м³ ли sanoат қурилмаларида (мас., ядро зарралари тезлаткичларида) 10~4—10»6 Па (10~6 — 10~8мм сим. уст.)вакуум ҳосил қилишга ва уни ўлчашга имкон беради. Юқори вакуум кетма-кет уланган диффузион, бустер ва форвакуум ёки диффузион форвакуум насослар тизими ёрдамида ҳосил қилинади. Механик форвакуум насослар б-н атмосфера босимидан то 101 Па (10° мм сим. уст.) гача; буғ оқимли (ёки механик) бустер насослар б-н 101—КИ Па (МУЗ—Ю-4 мм сим. уст.) гача; диффузион насослар б-н 103 Па гача вакуум ҳосил қилинади. Саноат В.т.да газ ажралиб турувчи шароитда ишловчи технологик қурилмаларнинг камерасидаги ҳаво вакуум агрегатлари б-н сўриб олинади. Тўлиқ вакуум агрегатлари таркибида насослар, вакуумметрлар, вентиллар ҳамда вакуумни ўлчовчи мосламалар бўлади. В.т.нинг муҳим вазифаларидан бири вакуум тизимининг герметиклигини (зич-

лигини) таъминлашдир. Турли вакуум мойлари, замазкалари, зичлагичлари шу мақсадда ишлатилади. В.т. экспериментал физика б-н чамбарчас боғлиқ. Термо-ядро реакциялари ўтадиган қурилмалар камерасида вакуум — 10»» Па (1013 мм сим. уст.) га етади. Шунчалик юқори вакуум ҳосил қилиш учун секундига ўн минг литрча ҳаво сўрадиган насослар ишлаб чиқилган. Катта вакуум камераларида космик бўшлиқ шароитларини яратиш мумкин.

ВАКУУМ ЎЛЧАШЛАР - к. Вакуумметр.

ВАКУУМДА ЭРИТИШ - металл ва қотишмаларни пасайтирилган қолдиқ босим, кўпинча 100—0,1 МПа босимда эритиш. Бу усулда металлнинг физик-механик хоссалари яхшиланади, эриган металлдаги азот ва водород газлардан, енгил аралашма ҳамда металлмас қўшилмалардан тозаланади. Саноатда баъзи махсус пўлатлар, электрни жуда яхши ўтказувчи мис, бериллийли бронза ва б. қотишмалар олишда шу усул қўлланилади.

ВАКУУМДА ҚОЛИПЛАШ - пласт-масса листларидан 10 кПа вакуумда буюмлар қолиплаб олиш усули. Бунда қалинлиги 2 мм гача бўлган термопласт полимерлар асосидаги материаллар қолипга маҳкамланиб, юмшагунча киздирилади, сўнгра лист материал б-н қолип сирти орасидаги бўшлиқда вакуум ҳосил қилиб қолипланади. Анча чуқур тортиладиган буюмлар позитив усулда (бунда материал пу-ансон-қолиппнинг кабарик сиртида қолипланади), саёз тортиладиган буюмлар негатив усулда (бунда материал, матрица-қолиппнинг чуқурчасига тортилиб қолипланади) амалга оши-рилади. В. қ. самолёт кабиналари, совиткич деталлари, турли идишлар ва б. тайёрлашда қўлланилади.

ВАКУУМДА ҚУЙИШ - рангли ме-

таллар қотишмаси, асосан, никель, титан ва б.нинг оловбардош қотишмаларидан 40—0,3 Па вакуумда қуймалар олиш. Бундай усулда олинган қуймаларнинг зичлиги ва сифати юқори бўлади. В.қ. б-н шаклдор қуймалар олишнинг турли усуллари қўлланилади. Эриган металл устида жойлашган металлни қолипга вакуумда сўриш ва уни атмосфера ёки юқори босим остида кристаллаш, металлостатик босимдан фойдаланиб вакуумда сўриш (бунда қолип эриган металл остида жойлашади), марказдан қочма вакуумда қуйиш шулар жумласидандир. В.қ. Вакуумда эритиш б-н бир-га олиб борилади.

ВАКУУМ-ЁЙЛИ ПЕЧЬ - металлarnи вакуумда электр ёй энергияси ҳисобида эритадиган электр қурилма. Газ-разрядли тизим бўлиб, бунда ёй қайта эритиладиган металл буғларида мавжуд бўлади. В.-ё.п.нинг қуймаларни мис кристаллизаторларда эритадиган, гарнисажца эритиш йўли б-н металллардан шаклдор қуймалар оладиган; электроди сарфланадиган ва электроди сарфланмайдиган хиллари бор. Печга ўзгармас ток юборилганда электр ёй ҳосил бўлиб, металлни вакуумда суюқлантиради. Ҳар хил металлни эритишда турлича босимли вакуум қўлланилади. Мас, пўлат эритишда 0,1—1 Па, титан эритишда 1—10 Па, молибден эритишда 0,01—0,1 Па вакуум ҳосил қилинади. В.-ё. п.да пўлат эритишда ундаги қўшилмалар 2—3 мартага камаяди, йирик қўшилмалар бутунлай йўқолади, азот концентрацияси 30—35% га, кислородники —2—3 мартага, олтин-гурт 20% га камаяди.

ВАКУУММЕТР (вакуум ва ..метр) — газлар босимини атмосфера босимидан пастда — 760 дан 10¹³мм сим. уст. гача (105—10⁸ Па) ораликда ўлчайдиган асбоб. Ушбу босимлар оралигини тўлиқ қамраб олувчи универсал ўлчашлар усули мавжуд эмас, бунда газ босими б-н (бевосита ёки билвосита) боғланган турли физикавий қонуниятлардан фой-

даланилади. В.ларнинг суюқликли, деформацион, компрессион, радиометрик, қовушоклик, иссиқлик, ионизацион ва б. турлари мавжуд. Уларнинг ҳар бир тури босимнинг муайян соҳасида ўлчашларга мўлжалланган. Барча В.лар икки: мутлақ ва нисбий гуруҳга ажратилиши мумкин. Мутлақ В.лар бевосита босим р ни ўлчайди, уларнинг кўрсатишлари газ турига боғ-лик эмас. Уларда ўлчаниши мумкин бўлган босимнинг куйи чегараси 10~6 мм сим. уст. (10~4 Па)ни ташкил қилади. Бу тоифага суюқликли, деформацион ва компрессион В.лар киради. Нисбий В.ларда босимга боғлиқ бўлган катталиклар ўлчанади; улар мутлақ намунавий В. ёрдамида даражаланади, кўрсатишлари газ турига боғлиқ бўлади. Улар қаторига иссиқлик, ионизацион, қовушоклик ва радиометрик В.лар киради. Суюқликли В. [ўлчашлар оралиги 760—102 мм сим. уст. (105—1 Па)] ўлчайдиган босим ёки босимлар фарқи суюқлик устуни босими б-н мувозанатланади.

Деформацион В.да босим ёки босимлар фарқи қайишоқ даракчи (сильфон, мембрана, спирал най) де-формацияси бўйича аниқланади. Компрессион В.б-н 1(гЗН/м²(105 мм сим. уст.) ораликдаги анча паст босимлар ўлчанади. Унинг ишлаши Бойль — Мариотт қонунита асосланган. Асбобнинг асосий қисмлари: маълум ҳажм V ли ўлчагич баллон 1; асбобни босим ўлчанадиган система б-н уловчи най 3; бирдай диаметр d ли иккита капилляр, улардан бири 2ҳажм V б-н, иккинчиси улагич най 4 б-н уланган. Пастдан суюқлик (одатда Нg) киритилиб, у ҳажм V₀ да улчанадиган босим р даги газни ажратиб олади ва уни қавшарланган кичик ҳажм V_t да р,»р босимгача қисади. р, босимни капиллярлардаги суюқлик сатҳлари h фарқи бўйича, ўлчанадиган босим р ни ушбу муносабатдан топилади: ўлчанадиган босимлар оралиги 10—10* мм сим. уст. (105— 10³ Па) ни ташкил қилади. Компрессион В. — мутлақдир, унда ўлчаш хатолигини 1—2% гача ка-

майтириш мумкин. Ундан бошқа тур вакууметрларни даражалашда фойдаланилади. Қовушоклик В.ининг ишлаши сийакланган газ қовушоклигининг босимга боғлиқлигига асосланган. Ўлчашлар оралиги 102—W мм сим.-уст. С1—10³5 Па).

Иссиқлик В.ининг ишлаши сийракланган газ иссиқлик ўтказувчанлигининг босимга боғлиқлигига асосланган. Ионизацион В.да босим меъёри вазифасини ион токи бажаради. Газ молекулаларини ионловчи омил (а-ва (3-зарралар ёки термоэлектронлар) доимий бўлганда ион токи босимга мутаносиб бўлади. Уларнинг ўлчаш оралиги 10 2—5 10 8 мм сим. уст. (1—5-Ю-6 Па) ташкил қилади.

Магнит-электр разрядли В.да айқашган магнит ва электр майдонларда сийракланган газларда юзага келувчи муस्ताкил разряд токининг босимга боғлиқлигидан фойдаланилади. Бундай қурилмаларда 10»13 мм сим. уст. босимларни ўлчаш мумкин.

ВАКУУМ-МИКРОСХЕМАЛАР

-микроелектрон технология асосида яратилган кўп функцияли электрон асбоб. В.-м. юкори вакуумли баллончадан иборат бўлиб, ичида маълум тартибда кўплаб микроелектродлар жойлашган. Миллионлаб металл катодларни кимёвий усулда яратиш технологиясига асосланган. Микроелектродлар кремний тагликка маҳкамланади, сўнгра таглик устига кетма-кет кремний оксид (SiO₂) ва юпка металл (кўпинча, молибден) қатламлари жойлаштирилади. Шу усулда ҳар 1 мм² тагликка 10 мингтача микродод жойлаштириш мумкин. Микрокатодлар ниобий, молибден, олтин ва танталдан тайёрланади. Вакуумли интеграл микросхемалар қуйидаги афзалликларга эга: В.-м. ярим ўтказгичли микросхемаларга караганда 20 марта тезроқ ишлайди, радиацияга. кучланиш ва т-ра ўзгаришларига чидамли; эмиттер атрофидаги электр майдонини бошқариш натижасида квант-механик эффеқтларга осон эришиш мумкин; таннархи

эса ўхшаш микросхемаларга нисбатан юкори бўлмайди. В.-м. кўчма радиоолока тизимларида, иссиқликка чидамли датчикларда, реактив двигателлар ёки атом реакторлари ва б. электрон қурилмаларда қўлланилади.

ВАКУУМ-ФИЛЬТР — таркибида муаллақ қаттиқ зарралари бор суюқликлар (суспензиялар)ни тозалайдиган аппарат. Фильтрловчи материал пахта, жун, асбест ёки шиша газламадан тайёрланади. Тозалаш жараёни вакуум насоси ҳосил қиладиган фильтрловчи қават усти ва остидаги босимлар фарқи ҳисобига содир бўлади. Даврий ва узлуксиз ишлайдиган, дискли, лентали, тарелкасимон, карусель ва б. хиллари бор. В.-ф. кимё саноати, тиббиёт ва б. тармокларда кенг ишлатилади.

ВАКЦИНА ВА ЗАРДОБЛАР ИНСТИТУТИ, Тошкент вакцина ва зардоблар илмий тадқиқот ин-ти (ТошВЗИТИ) — «Ўзфармса-ноат» давлат акционерлик концернига қарашли муассаса. Дастлаб 1918 й.да микробиология лаб. сифатида ташкил этилган; 1920 и. Ўлка бактериология ин-тига айлантирилган, 1950 й.дан бошлаб ҳоз. номи б-н аталади. Ин-т таркибидан ажралиб чиққан (1929 й.дан) бўлим ва лаб.лар негизида Ўзбекистон эпидемиология, микробиология ва юқумли касалликлар и. т. ин-ти, Самарқанд паразитология ин-ти. Республика ўлатга қарши ст-яси, Республика бруцеллез-га қарши ст-яси, Тошкент давлат тиббиёт ин-ти ва Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тининг микробиология кафедралари ташкил топди. Ин-т янги вакциналар топиш ва мавжудларини мукаммаллаштириш, даволаш учун ишлатиладиган зардоблар олишнинг янги замонавий усулларини ишлаб чиқиш, юқумли касалликларнинг олдини олиш, даволаш ва диагностикасига тегишли препаратларни стандартлаш муаммолари бўйича иш олиб боради. Ўзбекистон аҳолисини эмлаш-

нинг миллим дастурини амалга оширади. Республикага ниҳоятда зарур бўлган вакцина ва зардоблар (сил, кўкйўтал, бўғма, қоқшол, ич терлама, гепатит В касалликларига қарши) и. ч. қайтадан тикланмокда, тиббиёт ва ветеринарияга оид янги биопрепаратлар устида илмий изланишлар олиб борилмокда. Кейинги йилларда ин-т олимлари иммунитетни коррекцияловчи «Иммуномодулин» препарати (проф. Ф. Ю. Ғариб), сил касаллигига қарши иммунитетни аниқлашда қўлланиладиган «Туберкулин» (Т. А. Усарова) ҳамда ўлкамизга хос аллергенлар (С. А. Зах-ваткина) тайёрлаш ва амалиётда қўллашга муваффақ бўлди. Ин-тда 60 илмий ходим (жумладан 4 фан д-ри ва 12 фан номзоди) бор (2001).

ВАКЦИНАЛАР (лот. *vaccina* — сизирга оид), эмлашда ишлатиладиган моддалар — инфекция касалликларнинг олдини олиш ёки даволаш мақсадида қўлланиладиган препаратлар. Микроорганизмлар, шунингдек уларнинг зарарсизлантирилган токсинларидан тайёрланади, организмга юборилганда тегишли юқумли касалликларга нисбатан сунъий орттирилган фаол иммунитет вужудга келади. Тирик, ўлдирилган, кимёвий В. ва анатоксинлар фарқ қилинади. Тирик В. (чечак, полиомиелит, қизамиқ, грипп, тоун, туляремия, силга қарши В.) касаллик кўзгатиш хусусиятини йўқотган, бироқ иммуноген хоссаларга эга бўлган, кўзгатувчига қарши ҳимоя антителолар ҳосил қиладиган махсус кучсизлантирилган микроорганизмлардан тайёрланади. Бунда микроорганизмлар сунъий озук муҳитида ёки ҳайвон организмда узоқ ундирилади. Тирик В. қўлланилганда иммунитет барқарор бўлиб, узоқ сақланади. Ўлдирилган В. бактериялар ва вирусларга юқори т-ра, ультрабинафша нурлар, ультратовуш, формалин, спирт ёки б. моддалар таъсир этириб тайёрланади (ич терлама, кўкйўтал ва б. касалликларга қарши В.). Кимёвий В. (ич терлама, тошмали терлама, паратифлар, вабо,

дифтерия, қоқшол ва б. касалликларга қарши В.), микроорганизмлар ёки уларнинг маҳ-сулотларидан махсус ажратиб олинган фаол компонентлардир.

Анатоксинлар бактериал экзотоксинлардан (қ. Токсинлар) уларнинг заҳарли хоссаларини формалинда зарарсизлантириш йўли б-н олинади. Тиббиёт амалиётида битта (моновакцина), иккита (дивакцина) ёки ундан кўп (поливакцина) микроорганизм компонентларидан иборат В.дан фойдаланилади. Микрообларнинг бир неча типидан тайёрланиб битта юқумли касалликка қарши қўлланиладиган вакцина поливалент вакцина дейилади. В. турли йўллар б-н юборилади; мускул орасига (қизамиқ), тери остита (ич терлама, тошмали терлама, паратифлар, дизентерия, вабо, ўлат ва б.), тери юзасига (чечак, сил, туляремия, куйдирги), бурунга (грипп) ёки оғиз орқали (полиомиелит). Айрим юқумли касалликлар (чечак, сил, дифтерия ва б.)нинг олдини олиш учун В. режа асосида, бошқа ҳолларда эса эпидемик кўрсаткичлар бўйича юборилади. В.ни кенг қўллаш туфайли бактериал ва вирусли инфекцияларнинг олдини олишга муваффақ бўлинди. Ветеринария амалиётида вирусли (кутириш, Ауески касаллиги, парранда чечаги, ўрдаклар вирусли гепатити ва б.) ҳамда бактерияли (куйдирги, бруцеллёз, лептоспироз, браузет ва б.) касалликларнинг олдини олиш ва даволашда тирик, ўлдирилган В.дан кенг фойдаланилади. Саиджалол Баҳромов, Ҳошим Нурмамашов.

ВАКЦИНАЦИЯ - қ. Эмлаш. ВАЛ (нем. *Walre*) — бўйлама ўқи бўйича бурувчи момент узатувчи ва айланувчи деталларни тутиб турувчи машина деталли. Барча механизм ва машиналарнинг асосий деталли ҳисобланади. Баъзи В.лар (мас., кардан, эластик, торсион) айланувчи деталларни тутиб турмайди. Оддий тўғри В.лар айланувчи жисм шаклига эга булади. Вазифасига кўра, В.лар тишли ғилдирак, шкив, юлдузчалар ўрнатилган

узагиш В.ларига; конструкциясига кўра тўғри, тирсакли, эластик, ўзак ва б.га бўлинади. В.лар яхлит, ичи ковак ҳамда шлицали килиб ясалади, углеродли ва легирланган пўлатдан, дуралюминий қотишмаси ҳамда юкори сифатли чўянлардан тайёрланади.

ВАЛ ТИЗИМИ (машинасозликда) — асосий детали валдан иборат бўлган туташувчи силлик машина деталлари (мас., вал ва ғилдирак) учун ўтқазиш (вални ғилдиракка ўтқазиш) тизими; туташувчи деталларнинг берилган номинал ўлчамидан валнинг чегаравий ўлчамлари барча ўтқазишлар учун ўзгармас бўлиб қолиши б-н ифодаланади. Туташувчи деталлардан биридаги тешикларнинг чегаравий ўлчамларини ўзгартириб В.т.да турлича ўтқазишларни амалга ошириш мумкин. Валга кўшимча ишлов бермай (мас., калибрланган материалдан тайёрланган вал) ундан фойдаланиш мумкин бўлган бирикмаларда, шунингдек битта силлик валга турли ўтқазишларга эга бўлган бир неча детални (мас., ички ёнув двигатеяда поршень бармогининг шатун ва поршень б-н туташуви) ўрнатишда В.т.ни қўллаш мақсадга мувофиқ.

ВАЛАМАТЗОДА Ғаффор Рустомович [1916.26.4(9.5), Хўжанд - 1993.12.12, Душанба] — тожик балет артисти, балетмейстер, реж. Тожикистон халқ артисти (1945), 1951-63 й.лар С.Айний номидаги опера ва балет театрининг бош балетмейстери, 1961—63 й.лар Тожик филармониясининг директори ва бадиий раҳбари, 1965 й.дан «Лола» ансамблининг раҳбари. Биринчи тожик балети («Ду гул»)га, шунингдек «Лайли ва Мажнун», «Бокчасарой фаввораси», «Мовий гилам» балетлари ва «Восэнинг кўзғолони», «Майсаранинг иши» каби операларнинг рақс сахналарини яратган. В. Ўзбекистоннинг «Баҳор», «Шодлик» ва б. ансамблларида бир қанча рақс («Лола» рақс-сюитаси, «Мўғулча», «Помирча», «Афғонча» ва б.)ларни сахнага

кўйган.

ВАЛАНЖИН ЯРУСИ (Швейцариядаги Невшатель ш. яқинидаги Валанжен қасри номидан) — қуйи бўр системаси (даври) пастдан иккинчи яруси. 1853 й.да Дезор (Desor) алоҳида ярус қилиб ажратган. Дастлаб аниқланган жойида денгиз типратикани, лелеципода ва аммонитли оҳақтошлардан ташкил топган. В.я. жинслари Украинада ҳамда Альп, Карпат тоғлари ва Кавказда бор. В.я. қизғиш оҳақтошли жинслари Ўзбекистон (Ҳисор тоғлари)да ажратилган. Бир оз гипс ва фосфорит қатламлари ҳам учрайди. Бухоро вилоятида қумтош, қизил гиллардан иборат В.я.да нефть уюмлари бор.

ВАЛАНСЬЕН, Валансьенн — Франция шим.даги шаҳар, Шельда дарёси бўйида, Бельгия чегараси яқинида. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 350 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Т. и. тугуни. Йириктошқўмир хавзаси зонасида жойлашган. Металлургия, қувурпрокат, тўқимачилик, шакарқанд, кимё саноати корхоналари бор. Қадимдан тўр тўқилади.

ВАЛАХИЯ — Руминиянинг жан. даги тарихий вилоят. Карпат тоғлари б-н Дунай дарёси оралиғида жойлашган; Олт дарёси В.ни ўртасидан иккига (Мунтения ва Олтения) ажратади. В. 14-адан князлик, 16-адан Туркия ҳукмронлиги остида. Адрианополь сулҳ шартномаси (1829 й.)га кўра, амалда мухторият ҳуқуқини олган (1856 й.гача Россия васийлигида бўлган). 1859—61 й.ларда Молдова б-н ягона давлат бўлиб бирлашган (1862 й. янв.дан — Руминия князлиги).

ВАЛБЖИХ — Польшанинг жан.-ғарбидаги шаҳар, Валбжих воеводалигида. Аҳолиси 141 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Т. и. тугуни. Қуйи Си-лезия тошқўмир хавзасининг қад. маркази, 14-адан кокс ишлаб чиқарилади. Машинасозлик (оғир маши-

насослик, асосан кончилик жиҳозлари и. ч.га ихтисослашган), кимё, тўқимачилик, чинни, ойна-шиша саноати корхоналари бор. Йирик иссиқлик электр ст-яси қурилган. В. яқинида Шчавно-Здруй тоғ бальнеологик иқлим курорти жойлашган. Мъёморий ёдгорликлардан Янги Двур қалъаси (14-а.) қолдиклари сақланган. Кончилик музейи ва б. бор.

ВАЛДАЙ ҚИРЛАРИ, Валдай - РФ Европа қисмининг шим.-ғарбидаги қирлар. Уз. 600 км. В. қдан Волга, Ғарбий Двина, Ловать, Мета, Сясь, Молога ва б. дарёлар бошланади. Энг баланд жойи — 343 м (Цна дарёсининг юқори оқимида). В. қ. палеозойнинг охактош, сланец ва мергелларидан таркиб топган; бу туб жинслар шим.-ғарбда очилиб қолган ва Ильмень паёттекислиги устидан тик қўтарилиб туради. В. қ.нинг ер юзаси ўрқир, марказий қисмида қўл ва ботқоқликлар бор. Торфли ботқоқ, қўл ва игна баргли ўрмонлар орасидаги камбар ерларда деҳқончилик қилинади. Туризм ривожланган.

ВАЛЕНСИЯ — Венесуэла шим.даги шаҳар. Валенсия қўли соҳилида жойлашган. Карабобо штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 903 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Автомобиль йўллари тугуни, т. й. орқали Кариб денгизи ва Каракас ш. б-н боғланган. Мамлакатнинг қ. х. райони марказларидан бири. Тўқимачилик, озик-овкат, қўн пой-абзал, нефть кимёси саноати, целлюлоза-қоғоз, ёғочсозлик корхоналари, автомобиль, цемент, шина ва мебель з-длари бор. В.га 1555 й.да асос солинган. Шаҳар икки марта (1812 ва 1830 й.ларда) мамлакат пойтахти бўлиб турган. 19-а. мьёморий ёдгорликлари: испанлар даврида қурилган собор, театр сақланган. Ун-т бор.

ВАЛЕНСИЯ — Испания шарқилаги шаҳар. Валенсия тарихий вилояти ва провинциясининг маъмурий марка-

зи. Аҳолиси 753 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Турия дарёсининг Ўрта денгизга қуйилиш жойидаги порт. Халқаро аэропорт бор. Т.й. тугуни. Саноати асосан қ., х. маҳсулотларини қайта ишлаш ва четга чиқариш б-н боғланган. Машинасозлик, кемасозлик, тўқимачилик, ёғочсозлик, кимё саноати корхоналари бор. Ҳунармандчилик ривожланган. В.да араб ва испанларнинг ўрта аср мьёморий ёдгорликлари сақланган: собор (13—14-а.лар), Агуас саройи (барокко услубида. 18-а.) ва б. Шаҳарда санъат, керамика музейлари, ботаника боғи ва ун-т (16-а.) бор. В.га мил. ав. 2-а. да асос солинган.

ВАЛЕНТ (тахм. 328—378) — Рим империясининг шарқий қисми императори (364 й.дан). Акаси Валентиниан I б-н давлатни биргалиқда бошқарган. Адрианополь жанги (378)давести-готлардан мағлубиятга учраб ҳалок бўлган.

ВАЛЕНТ ЗОНА — қаттиқ жисмдаги валент электронлар б-н тўлган рухсат этилган электрон ҳолатларнинг энг юқори соҳаси. Яримўтказгичларда т-ра $T=OK$ да валент зона бутунлай тўлган бўлади. Ушбу ҳолда валент зонадаги электронлар ташқи майдонлар таъсирида пайдо бўладиган электр ўтказувчанлик ва б. кинетик эффектларда иштирок этмайди. $T*OK$ т-рада (T т-ра O K га тенг бўлмаганда) заряд ташувчиларнинг иссиқлик генерацияси юз беради ва натижада электронларнинг бир қисми ўтказувчанлик зонасига ёки таъқиқланган зонадаги киришма сатҳларга ўтади. Бунда валент зонада коваклар ҳосил бўлади ва электр токи ҳосил қилишда иштирок этади. В.з. тушунчаси яримўтказгичлар ва диэлектриклар физикасида қўлланилади.

ВАЛЕНТИНИАН I (321-375) - Рим императори (364 й.даи). Рим империясининг ғарбий қисмини ўғли Грациан б-н, шарқий қисмини укаси Валент б-н бирга-

ликда бошқарган. Алеманнлар, квадлар ва б. қабилаларга қарши урушлар олиб борган.

ВАЛЕНТЛИК (лот. *valentia* — куч) — маълум элемент атомининг бошқа элемент атоми б-н кимёвий боғ ҳосил қилиб бирлашиш ёки алмашиш хусусияти. В. тушунчасини фанга 1853 й.да Э. Франкленд киритди. Рус кимёғари А. М. Бутлеров кимёвий тузилиш назариясини кашф қилишида В. муҳим роль ўйнади. Д. И. Менделеев элементларнинг даврий системадаги ўрни б-н В. Ўртасида боғланиш борлигини исботлади ҳамда ўзгарувчан В. тушунчасини киритди. 1897 и. электронлар очилиши б-н В.нинг электрон назариясига асос солишга ҳаракат қилинди (инглиз физи-ги Ж. Томсон). Немис физиги В. Коссель назариясига (1916) мувофиқ, элементлар ёки элементлар гуруҳи ўзаро бирикканда биттаси электрон беради, иккинчиси эса бу электронни қабул қилиб олади. Берилган электрон сонига қараб мусбат В., қабул қилиб олинган электрон сонига қараб манфий В. деб айтилади. Шунга кўра, натрий мусбат бир, хлор эса манфий бир валентликка эга. Лекин элементлар ковалент боғ ҳосил қилиб бирикканда электрон бермайди ва бириктирмайди. Америкалик физик-кимёғар Г. Н. Льюис назарияси бўйича В. элемент атомлари электрон жуфти — ковалент боғ ҳосил қилиш учун берган электронлар сонига тенг. В. Коссель ва Г. Н. Льюис назариялари В. моҳиятини тўла очиб бермади. Атомнинг квант механикаси назарияси юзага келгач (1926), В.нинг моҳияти ойдинлашди. Бу назарияга мувофиқ, В. жуфтланмаган (якка) электронлар сонига тенг. Мас., ишқорий металллар атомининг ташқи электрон қаватида битта электрон бор. Шунга кўра улар бир В.дир. Баъзи атомларда жуфтланмаган электронлар реакция жараёнида ҳосил бўлади. Мас., углерод атомининг ташқи қаватида жуфтланмаган иккита электрон бор. Реакция пайтида жуфтланган икки электрон як-

калашиб, жуфтланмаган иккита электрон беради. Шундай қилиб, жуфтланмаган электронлар сони тўрттага етади. Баъзан атомлар таъсирланиб бошқа валент ҳолатига ўтиши, битта электронни бошқа атомга бериши ёки бошқа бир атомнинг электронини бириктириб олиши мумкин.

ВАЛЕРИАН (193-260) - Рим императори (253 й.дан). Давлатни ўғли Галлиен б-н биргаликда бошқарган. Унинг даврида христианлар таъқиб қилинган. Форслар б-н бўлган урушда асир тушиб, асирликда вафот этган.

ВАЛЕРИАНА (*Valeriana L.*), маунасорундошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт, ярим бута, бута ва лионлар туркуми. Барглари бутун, уч бўлакли ёки патсимон қирқилган. Тўпгули гуллаганида бошчасимон, меваси етилганида рўваксимон бўлади. Гуллари майда. 200 га яқин тури Шим. ярим шарнинг муьтадил ва совуқ иқлимли ҳудудларида, Жан., Америкада, 1 тури Килиманжаро тоғларида тарқалган. Андда айниқса хилма-хил турлари учрайди. Ҳамма ерда — нам жойлардан тортиб тоғу-тошлар, ҳатто альп яйловлари минтақаларида ўсади. Доривор В. (*V. officinalis L.*) — ўт ўсимлик, пояси тик, бўйи 2 м гача, барглари ва илдиз мевасининг кагта-кичиклиги б-н фарқ қиладиган бир неча кенжа турлар ҳосил қилади, доривор ўсимлик сифатида экилади. Доривор В.нинг илдизи ва илдизпоясидан тиббиётда фойдаланилади. Ундан нерв системасига таъсир қилувчи, юрак уришини тартибга солувчи валериан томчиси олинади. В. таркибида эфир мойлари, валерин, сирка ва чумоли кислоталар, турли алкалоидлар бор. Олитория В.си барглари шўраки (салат) сифатида истеъмол қилинади. Ўзбекистонда тоғлик минтақаларда асорун (*V. ficarifolia Boiss.*) тарқалган.

ВАЛЕРИАНАТ КИСЛОТАЛАР - бир асосли тўйинган органик кисло-

талар, умумий формуласи C_4H_9COOH . Мол. м. 102,13; рангеиз, ғалати хидли суюкликлар. Углеводород радикалининг тузилишига қараб тўртта изомери бўлиши мумкин.

Изовалерианат ва метилэтилсирка кислоталар кўпроқ ахамиятли бўлиб, асосан изоамил спиртларни оксидаб олинади. В. к. б-н алифатик спиртларнинг эфирлари озиқ-овқат саноатида мева эссенциялари сифатида, В. к. б-н ароматик ёки терпен спиртларнинг эфирлари эса атир-упа саноатида ишлатилади.

ВАЛЁР (франц. valeur —баҳо, қиммат-баҳо) — рассомлик санъатида маълум нур ва соя микдорини ифодаловчи (бошқа ранглар б-н боғлиқ ҳолда) ранг тури. Рангтасвирдаги ранглар уйғунлигида «В.» термини ўзаро қонуний алоқада бўлган ва маълум бир ранг чегарасидаги нур ва соя изчиллигини яратувчи ҳар бир тусларни ифодалайди. В. изчиллигини қўллаш (кўп йирик рассомларнинг ижодини белгиланган) нарсаларни нозик ва бой нур-ҳаво муҳитида бериш, колоритни, улардаги рангларнинг алоҳида нисбати ҳамда бири-бирига ўтишдаги теранлигига эришиш имконини беради (Д. Веласкес, Я. Вермер, К. Коро, В. И. Суриков, И. И. Левитан ва б.).

ВАЛИ МУҲАММАД (? - 1611.27.8) — Бухоро хони (1605—11), аштархонийлардан. Акаси Боқи Муҳаммад даврида Балх ноибни (1599—1605). Боқи Муҳаммад вафотидан сўнг Бухоро тахтига ўтқазилган. В. М.дан сўнг Балх ҳокими бўлган Надр Муҳаммадхон бошлиқ маҳаллий амалдорлар Имомқулихонни Бухоро тахтига ўтқазиб учун В. М.га қарши фитна уюштирганлар. 1611 й. баҳорида В. М. Имомқули ва Надр Муҳаммадхонлар б-н бўлган курашда енгилгач, Имомқулихон Бухоро хони деб эълон қилинган. В. М. эса Эрон шоҳи Аббос ҳузурига қочиб борган. У шоҳ Аббос ёрдамида Мовароуннахрни

қайтариб олишга ҳаракат қилган. Тарихчи Муҳаммад Юсуф мунший (17-а.) «Тарихи Муқимхоний» асарида ёзишча, шоҳ Аббос Имомқулихонга қарши курашиш учун В. М.га 80 минг кишилик қизилбошлилар кўшинини берган. Бирок Самарканд атрофидаги Боғишамолда бўлган жанг (1611 и. авг.)да Имомқулихон ғалаба қозongan, В. М. асир олинди, қатл этилган.

Ад.: Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. (Письменные памятники), Т., 1985.

ВАЛИАНТ — эртаги серҳосил шафтоли нави. Ватани Америка. Дарахти ўртacha катталиқда. Ўзидан чангланади. Меваси йирик (140—170 г), думалоқ-тухумсимон, ранги тўқ сарик. Пустила сийрак нозик туклари бор. Эти хушбўй, сарғимтир, ширали, данак атрофи кизғиш, ширин. Эти данагидан яхши ажралади. Данаги йирик. Кўчати экилганидан кейин 2—3-йилдан ҳосил қилади, 5—6-йили тўлиқ ҳосилга қиради. Ҳосилдорлиги юқори (160—170 ц/га). Бошқа р-нлаштирилган навларга қараганда совуққа ва касалликларга чидама юқори. Апр. бошларида гуллади. Меваси июлда пишади. Меваси янгилигида ейилади, шарбатлар, жем ва б. тайёрланади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун тавсия этилган (яна қ. Шафтоли).

ВАЛИАҲД (араб.— тожу тахт меросхўри. ворис) — подшоҳ ёки хоннинг тириклик чоғида ўз хоҳиши ёхуд касаллиги туфайли ўз ўрнига тайин қилган шахс. В. унинг ўғли ёки бошқа бир киши ҳам бўлиши мумкин. В. подшоҳ ёки хоннинг қароридан кейин махсус давлат кенгашида (унда саййидлар, нуфузли амир ва мансабдорлар, подшоҳ ёки хоннинг балоғатга етган яқин қариндошлари қатнашган) тасдиқланган. Чингизхон ва Амир Темур замонида В. тайинлашда уларнинг ёшига эмас, бал-

ки давлатни бошқара олиш қобилиятига эътибор берилган. Мас., Амир Темури ҳам ўғиллари Мироншоҳ ва Шохрухни эмас, балки набираси Муҳаммад Султонни, у вафот этгач, Мирзо Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадни В. қилиб тайинлаган эди. Шайбонийлар ва аштархонийлар замонида (16—17-а.лар) хон хонадонига мансуб ёши улуг кишиларгина В.ликка тайинланган.

ВАЛИДИЙ (тахаллуси; асл исми Аҳмад-заки Аҳметшахович Валидов; мухожирликда — Аҳмад Закий Валидий Тўғон) (1890.10.12, Уфа губерняси, Бошқирдистон — 1970. 26. 7, Истанбул, Туркия) — туркий халқлар миллий озодлик ҳаракатининг етакчиларидан бири, шарқшунос-туркшунос олим, фалсафа д-ри (1930). Қозон ш. Қосимия мадрасасида таҳсил кўрган (1908—12), шу ерда туркий халқлар тарихи ва адабиётидан дарс берган (1910—13). «Турк ва татар тарихи» (1912, Қозон ш.) китоби б-н машхур бўлган. Қозон ун-ти тарих, археология ва эти. жамияти йўлланмаси б-н Шарқ қўлёмаларини ўрганиш учун Фаргона водийсида (1913), Россия ФА Марказий Осиё ва Узок Шарқни тадқиқ этиш халқаро жамияти йўлланмаси б-н Бухоро амирлигида (1914) яшади. Туркистон ва Волгабўйи туркий халқлари тарихи, турмуш тарзи ва маданияти устида и.т.лар олиб борди. Туркистонда Беҳбудий, Мунавварқори, Чўлпон, Мустафо Чўқай, Назир Тўра-кулов ва б. арбоблар б-н танишди. Санкт-Петербургда давлат думаси мусулмон фракцияси аъзоси (1915). 1917 й. апр.да Тошкентга келиб, ўлкадаги сиёсий жараёнларда қатнашди. Бутун-Туркистон мусулмонлари I-қурултойида (1917 й. 16—23 апр.) тузилган Туркистон ўлкаси мусулмон шўроси бош қотиби, унинг органи «Кенгаш» газ. му-ҳаррири. Ўлка халқлари мухторият ҳаракатида фаол иштирок этиб, туркий эл-элағларнинг бирлиги ва мустақиллиги ғоясини изчил химоя қилди. Тошкент ш.думасининг депутаты (1917). 1917 и.

охиридан Бошқирдистон мухторияти ва миллий ҳаракати раҳбарларидан бири, ҳукумат бошлиғи ва ҳарбий ноziри. Мухторият ҳуқуқи чеклаб қўйилгач, шўролар ҳукумати б-н ҳамкорлик қилишдан воз кечди. 1920 й. Бухорога келди ва истиқлолчи гуруҳларга сиёсий раҳбарлик қилувчи марказ тузиш мақсадида Бухоро ҳукумати бошлиғи Файзулла Хўжаев ва б. б-н музокара юритди. Миллий бирлик конгрессида (1921 й. авг., Бухоро ш.) Ўрта Осиё миллий мусулмон жамиятлари федерацияси (кейинчалик «Туркистон миллий бирлиги» деб аталган) ташкил этилиб, В. унга раис қилиб сайланди, истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий жипслашуви учун курашди, қизил аскарларга қарши жангларда қатнашди. 1923 й. фев.дан — хорижда. Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркияда ва Европа мамлакатларида илмий фаолият б-н шуғулланди. Истанбул, Бонн, Гёттинген ун-тларида туркий халқлар тарихидан дарс берди. Илмий асарлари турк, немис, француз, рус ва б. тилларга таржима этилиб, нашр қилинди. Булардан муҳимлари: «Туркий халқлар тарихига кириш», «Ўрта Осиё тарихининг ислом даври», «Туркистон», «Туркийлар шажараси», «Темурининг ғарбга юришлари», «Темури авлодлари», «Бугунги турк эли Туркистон ва яқин тарихи», «Шарқда шўролар сиёсати», «Туркистоннинг истиқлол ҳаракатига қарши», «Берунийнинг дунёқарашини», «Алишер Навоий», «Шайбонийхон шеърияти», «Тарихда турклар ва форслар», «Хотиралар» ва б.

Ас: Воспоминания, М., 1997; Бўлинган-ни бўри ери. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан [Хотиралар], Т., 1997.

Қаҳрамон Ражабов, Ренат Шигабидинов.

ВАЛИДОЛ (Validolum) — марказий нерв системасини тинчлантирадиган ва томирларни мўътадил рефлекс йўли б-н кенгайтирадиган дори. Ментолнит изовалериан кислота ментил эфиридаги 25—

30% ли эритмаси. Стенокардия, невроз, истерия ва б. касалликларда 4—5 томчисини бир чакмоқ қандга томизиб, тил остига қўйилади ва то эриб кетгунича шимилади. Таблетка ва капсула ҳолида ҳам ишлатилади. Спиртдаги 5—10% ли эритмаси ва 10% ли суртмаси терининг кичишини қолдириш учун суртилади.

ВАЛИЕВ Абдулхай Қосимович (1929.7.5, Тошкент) — файласуф олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ар-боби (1981), фалсафа фанлари д-ри (1967), проф. (1969). Урта Осие давлат ун-ти юридик ф-тини тугатган (1952). Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тида илмий ходим, катта илмий ходим (1959-1968), бўлим мудири (1973 й.дан). 1968—73 й.ларда Ўзбек совет энциклопедияси (ЎЗСЭ) Бош муҳаррирининг ўринбосари. Илмий ишлари Туркистон, хусусан Ўзбекистон зиёлиларининг ўтмиши, уларнинг жаҳон илми, маданияти ва маънавиятига қўшган буюк ҳиссасига бағишланган. Айни пайтда Ўзбекистон ижтимоий ҳаётидаги туб ўзгаришлар, янги ижтимоий табақаларнинг шаклланишини тадқиқ қилмоқда. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1992).

ВАЛИЙ — қ. Авлиё.

ВАЛИН, аминокислоталардан бири. Мол. м. 117,16; рангсиз кристалл. Барча оксиллар таркибида кенг тарқалган; оксил молекуласидаги аминокислоталарнинг тахм. 3—10% ини ташкил қилади. абромизовалериан кислотага аммиак таъсир эттириб олиш мумкин. Инсон ва ҳайвонлар озик-овқати таркибига кирувчи зарур компонент. Одамга бир суткада 400—800 мг В. керак.

ВАЛИУЛЛОҲ АҲМАД - қ. Шох Валиуллоҳ.

ВАЛИХОНОВ Чўқон Чингизович (асл исми Муҳаммад Ханафия) (1835, Қушмурун мавзеси, ҳоз. Қозоғистоннинг Қўстанай вилояти — 1865.? 10, Олтинамал мавзеси, ҳоз. Қозоғистоннинг Толдикўргон вилояти) — маърифатпарвар-демократ, тарихчи, этнограф ва фольклоршунос. Аблайхоннинг набираси хонадониди туғилган. 1853 й. Омск кадетлар корпусини тугатгач, Фарбий Сибирь губернаторлигида хизмат қилган. Туркистон ва Хитойга қилинган бир қатор экспедицияларда қатнашган. 1858 й. мусулмон савдогари қиёфасида Тяньшан тоғлари оша Қашқарга борган, у ерда Шаркий Туркистон этн. си ва Олтишаҳар тарихига оид материаллар тўплаган. 1860—61 й.ларда Петербургда яшаб рус демократлари гоёси б-н яқиндан танишган.

В. биринчи козоқ рассоми эди Этномавзуидаги кўплаб суратлари унинг илмий ва кундалик дафтарларини безаган. Дастгоҳли суратлар ва аквареллар («Катта Ўрда козоқлари», «Сари Бағиш уруғидан бўлган Сартай» ва б.) яратган.

В.нинг илмий дунёқараши кенг қамровли бўлган. У Туркистон ва Фарбий Хитой халқларининг тарихи ва маданиятига оид қимматли тадқиқотлар қолдирган («Жунғория очерклари», 1861; «Қирғизлар», 1858; «Аблай», 1861; «Сибирь идорасидаги қирғизларда суд ислохоти ҳақида ёзишмалар», 1904 ва б.). В. халқоғзаки ижоди намуналари (достон, кўшиқ, эртақлар)ни ёзиб олган. Қирғизларнинг қаҳрамонлик эпоси — «Манас»нинг бир қисмини биринчи бўлиб ёзиб олиб рус тилига таржима қилган. В.нинг оқинларнинг ижро этиш санъатининг ўзига хос хусусиятлари, кўшиқ турлари, козоқ шеърлятидаги вазнлар ҳақидаги мулоҳазалари катта қизиқиш уйғотади. В. ўз давридаги тузумнинг зўравонлигини, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини қоралаган, козоқларни ўтроқ ҳаёт тарзига ўтишини, деҳқончиликни тарғиб қилган. Илм-маърифатга эришиш ва қисман

ислохотлар йўли б-н қозоқ овулларидаги турмуш тарзини тубдан ўзгартириш мумкин деб ҳисоблаган. В. ғоялари Олтинсарин, Абай Қўнонбоев ва б. қозоқ маърифатпарварлари асарларида ўз ривожини топган.

Ас: Собрание соч. в пяти томах (Вступит. ст. А. Маргулана), т. 1—4, Алма-Ата, 1961-68.

ВАЛИХЎЖАЕВ Ботир (1932. 1. 4, Самарқанд) — адабиётшунос. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), проф. (1971). Самарқанд давлат ун-тининг филол. ф-тини битирган (1953), шу ун-тда ўқитувчи (1956-63), ф-тдеканининг ўринбосари (1964-69), декан (1971-73, 1986-88), тожик тили ва адабиёти кафедраси (1974—85), ўзбек адабиёти тарихи кафедраси (1985 й.дан) мудири, проректор (1990 й.дан). В. илмий ишлари адабиёт тарихи, адзбиётшунослик, адабий алоқалар, тасаввуф ва унинг намояндалари, Самарқанд адабий ва илмий муҳити тарихи, Ибн Сино, Низомий, Жомий, Навоий каби олим ва мумтоз шоирларнинг ижодига бағишланган. «Ўзбекистон адабий-танқидий қарашлари тарихидан» (1960), «Ўзбек эпик поэзияси тарихидан» (1974), «Навоий ижоди — илҳом манбаи» (1991), «Хожа Аҳрор Вали» (1993), «Хожа Аҳрор тарихи» (1994) каби илмий асарлар ва бир неча ўқув қўлланмалар муаллифи. В. асарлари Россия, Афғонистон, Туркия ва Эронда нашр этилган.

БАЛЛАХ (Wallach) Отто (1847. 27. 3, Кенигсберг — 1931. 26. 2, Гёттинген) — немис органик кимёгари. Бонн (1876 й.дан), Гёттинген ун-ти проф. (1889—1915). Асосий ишлари алициклик бири кмалар ва терпенлар кимёсига оид. У терпенлар синфига мансуб қатор бирикмалар (лимонен, фелландрен, терпинеол, фенхон, метилгептанон ва б.)ни ажратиб олган ва улар хоссаларини ўрганган, шунингдек терпенларнинг изопренлар б-н генетик боғланганлигини кўрсатиб бер-

ган (1891); аль-дегидлар ва кетонларнинг бирламчи ҳамда иккиламчи аминлар ва чумоли кислоталар б-н қайтарилиб аминланиш реакциясини кашф этган. Германияда хушбўй моддалар ишлаб чиқарадиган корхона куриш ташаббускорларидан бири бўлган. Нобель мукофоти лауреати (1910).

ВАЛЛЕРИИТ — минерал. Кимёвий формуласи $Cu_3Fe_4S_7 \cdot nH_2O$ сингонияли. Ранги сарик, тўқ кулранг ва қора, ялтироқлиги металлсимон. Қаттиқлиги 1. С.оғ. 4,2. В. юқори ҳароратли гидротермал ертомирларда ҳосил бўлади. Кам учрайди. В. Қурама тоғларида (Новгар-зансой, Қўшбулок) ва Ғарбий Ўзбекистонда (Лангар, Мурунтов) топилган. В. конлари Швецияда (Кавелторл), ЖАР (Палабора) ва б. жойларда бор. Мис олинадиган руда.

ВАЛЛЕТТА, Ла-Валлетта — Мальта давлати пойтахти, Ўрта денгиздаги Мальта о.нинг шим.-шарқий соҳилидаги қоядан иборат ярим оролда жойлашган. Иклими Ўрта денгизга хос, ёзи иссик ва КУРУК> киши илик ва серёмғир (энг паст т-ра 4°; энг юқори т-ра 36°). Йилига 500 мм ёғин ёғади. Аҳолиси 7,9 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўргалари). Денгиз порти. Халқаро аэропорт бор. Кемасозлик, кема верфи, озик-овқат тўқимачилик, тикувчилик, кўн пойабзал саноати корхоналари мавжуд. Балиқовланади. Ун-т (1762 й.дан), музейлар, миллий кутубхона, театр бор. 16—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлар сақланган. Шахарга 16-а.нинг 60-й.ларида асос солинган.

ВАЛЛИЙ ТИЛИ, уэльс, кимр тили — Буюк Британиянинг Уэльс я.о.даги валлийлар тили. Ҳинд-европа тиллари оиласининг кельт гуруҳига мансуб. Бу тилда 900 мингга яқин киши гаплашади (1990-й.лар ўргалари). В.т.5—6-а.лардан шакллана бошлаган. Тарихи 3 даврга бўлинади: қад. (8—11-а.лар); ўрта (12—14-а.лар); янги (15-а.дан). Ҳозирги В.т. 4 диалектга эга: 1) гвинед (шим.-ғарбий);

2) поуис (шим.-шарқий, марказий); 3) дивед (жан.-ғарбий) ва 4) гвинет (жан.-шарқий). Адабий В.т. жан. ва марказий диалектлар асосида юзага келган. В.т. учун сўзда унлилар коришиқлиги, ундошларнинг галма-гал келиши хосдир. Фейллар тизими анча ривожланган, номлар тизими эса содда. Ҳоз. вақтда эски синтетик шакли янги, аналитик шаклга айланиш жараёни кетмоқда. Луғат таркибида метин тилидан ўзлашган сўзлар кўп. В.т. 20-а. 50—60-й.ларидан Уэльс худудида расмий тил мавкейга эга бўлди (дав-рий матбуот, китоблар шу тилда чиқади, ун-тда ўқитиш ҳам олиб борилди). Ёзуви лотин графикаси асосида.

ВАЛЛИС (Уоллис) (Wallis) Жон (1616.23.11, Ашфорд, Кент -1703.28.10, Оксфорд) — инлиз математиғи. Қироллик жамияти асосчиларидан бири. «Чексизлик арифметикаси» (1655) чексиз кичик сонларнинг яратилишида катта аҳамият касб этган.

ВАЛЛИСНЕРИЯ, сувяпроқ (Vaillisenaria) — сувгулдошларга мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Сув ичида усади. Барги ингичка, тасмасимон, уз. 75 см га етади. Гуллари майда, икки уйлик. Чангчи гуллари дастлаб сув ичида ривожланади, кейинроқ узилиб сув юзасига кўтарилади. Уругчи гулларининг гулбандлари дастлаб спирал шаклда ўралган бўлиб, кейинчалик чўзилиши туфайли сув юзасига кўтарилиб чангланади. Чангланган гулнинг гулбанди яна қисқариб ўралади ва сув остига чўкиб, мева тугади. Спирал В. (V.spiralis), одатда, оқмас ва тинч оқадиган чучук сувларда 1 м гача чуқурликда учрайди. Ўрта Осиё, Европа ва Осиёнинг чучук сувли ҳавзаларида тарқалган. Ёзнинг иккинчи ярмида гуллайди. Спирал В. илдиз отадиган новдалари ёрдамида вегетатив кўпаяди. Кўпинча аквариумларда кўпайтирилади.

ВАЛЛОНЛАР — Бельгиядаги халқ (3,92 млн. кишига яқин). Франция, АҚШ

ва б. жойларда ҳам яшайди. Умумий сони 4,1 млн. киши (1990-й.лар ургалари). Француз тилининг валлон лаҳжасида гаплашади. Диндорлари — католиклар.

ВАЛНЕЪМА, валийнёмат — Туркистонда мавжуд бўлган унвонлардан бири. 18-а.нинг биринчи ярмида мустақил Шаҳрисабз ҳокимларининг исмидан кейин кўшиб айтилган (мас., Олимбек валнеъма).

ВАЛТАСАР (оромийча Бел-туушшур — Бел подшога мададкор бўлсин) — Бобилнинг сўнгги подшоси Набониднинг ўғли. Мил. ав. 539 й. форелар Бобилни эгаллаган пайтларида ҳалок бўлган. Бобилни Кир II кўшинлари камал қилган пайтда В. базм ташкил қилгани («Валтасар базми») ва унинг ҳалок бўлажаги ҳақидаги башорат (оромийча «мене, мене, текел, упарсин» сўзларини деворда пайдо бўлиши) Библия («Дониёл пайғамбар китоби», 5,5—28)да келтирилган ва у санъат асарларида акс этган. Дониёл пайғамбар бу ёзувларни куйидагича шархлаган: «... Аллоҳ сенинг салтанатингни ниҳоясига етказди... сен тарозу палласидасан ва жуда енгилсан; салтанатинг мидияликлар ва фореларга тақсимлаб беридди». Ўша куни тундаёқ Бобил таслим бўлган, В. эса саройга бостириб кирган форелар томонидан ўддирилган.

ВАЛТОРНА (нем. Waldhorn — ўрмон бур-гуси) — мундштукли пуфлама соз. Товуш тембрининг нафислиги б-н бошқа мис пуфлама созлардан фарқ қилади. 19-а.нинг бошида хроматик (вентилли) тури пайдо бўлган. Унда жойлашган кўшимча найчалар ёрдамида ижрочи асосий ҳаво йўлини узайтириб, барча хроматик товушларни чалиши мумкин. Ҳоз. В. асосан «фа», баъзан «сибемоль» созида чиқарилади. Диапазони тахм. 3,5 октава. В. симфоник ва пуфлама созлар оркестрларида, камер ансамблларда ва якканавоз соз сифатида ишлатилади.

ВАЛУА — француз кироллари сулоласи (1328—1589). Асосий вакиллари: Карл V, Людовик XI, Франциск I, Генрих II, Генрих III. **ВАЛУНЛАР** — 1) катталиги турли таснифларга кўра 10, 25 ёки 50 см дан катта бўлган тоғ жинси бўлаклари. Кўпинча В. катталигининг юқори че-гараси 1 м гача олинади. Айрим пайтларда В. деб фақат силлиқланган ва юмалоқланган жинс бўлақларига айтилган. В.лар дағал чақикли тоғ жинсларининг муҳим таркибий қисми (валунлар, шағалтошлар, конгломератлар). Тоғликлардаги аллювий, пролювий ва музлик жинсларида кенг тарқалган; 2) ўлчамидан қатъи назар музликлар олиб келиб ётқизган тоғ жинси бўлаклари. Кўпинча силлиқланган, жилоланган ва тирналган (музлик чандиқдари) бўлади. Морена ва флювиогляциал ётқизиқларца тарқалган. Қад. музлик р-нларида кўп учрайди. Камдан-кам қад. жинслар тарқалган жойларда мавжуд.

ВАЛЬДЕНБЕРГ Исаак Яковлевич (1906.11. 10, Украина - 1965. 3.4, Тошкент) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Киев рассомлик ин-тини тугатган (1930). 1938 й.дан Тошкентда. Д. В. Ушаков б-н ижодий ҳамкорликда ишлаб, Тошкент театрлари учун декорация ва либос чизгилари яратган: Ҳамза театрининг «Отелло» ва «Юлий Цезарь» (1941, 1959) спектаклларида сахна безаклари чизгилари, «Қонли сароб» (1964), «Сарвқомат дилбарим» (1964) спектакллари, Горький номидаги рус драма театрининг «Жорж Данте» (1957), «Ҳаммом» (1957) спектаклларида декорация ва либос чизгилари ва б. В. ижоди театр рассомлиги ривожига декорация ва либослардаги натуралистик ҳолатларга барҳам беришда муҳим роль ўйнади.

ВАЛЬДХАЙМ Курт (1918.21.12, Санкт-Андре, Куйи Австрия) — Австрия давлат арбоби. Ҳуқуқшунослик д-ри. Ав-

стрия Ташки ишлар вазири (1968—70). 1956—60 й.лар Канадада элчи. Австриянинг БМТ хузуридаги доимий кузатувчиси (1955-56), вакили (1970-71). БМТнинг Бош қотиби (1972—81). Австрия федерал президенти (1986—92). **ВАЛЬЕ** (Valier) Макс (1895.9.2, Больцано — 1930.17.5, Берлин) — ракета техникаси соҳасидаги немис ихтирочиси ва конструктори. Сайёралараро учишларга дойр масалалар б-н шуғулланган. Автомобиллар, самолётлар, дрезиналар, қайиқлар ва б.га реактив двигателни жорий қилиш йўриғини ишлаб чиққан. Двигатель ўрнига прохли ракета ўрнатилган пойга автомобилни ясади (Ф. Зандер б-н бир-га) ва 1929 й. март ойида синаб кўрди. В. 1929 й.да қаттиқ ёнилғида ишлайдиган 24 та ракетали пойга автомобилни ясади ва синаб кўрди (бу машина 230 км/соат гача тезликда юрди), 1930 й.да суюқликли реактив двигателларни синаб кўра бошлади, лекин синовларни охирига етказмади: ёниш камерасидаги портлаш оқибатида ҳалок бўлди.

ВАЛЬПАРАИСО (исп.—жаннат водий-си) — Чили марказидаги шаҳар. Аконкагуа вилояти маъмурий маркази. Аҳолиси 290 мингдан зиёд киши (1990-й. лар ўрталари). Мамлакатнинг Тинч океан соҳилидаги энг катта порти (импорт молларининг ярмидан кўпроғи, экспорт товарларининг анча қисми В. орқали ўтади). Трансконтинентал (Буэнос-Айрес — Сантьяго — В.) т. й.нинг сўнгги пункти, автомобиль йўллари тугуни. Мамлакатнинг муҳим саноат маркази. Машинасозлик, тўқимачилик, металл-созлик ва ёғочсозлик, кўн пойабзал, озиқ-овқат, цемент, полиграфия, кимё саноати ривожланган. Нефть ҳайдаш, чўян куйиш ва кема ремонтлари 3-длари мавжуд. Ун-т, политехника ин-ти, денгизчилик академияси, музей бор. Шаҳарда тез-тез ер қимирлаб туради. Чилининг муҳим ҳарбий денгиз базаси. В.га 1536 й.да асос солинган.

ВАЛЬС (нем. walzen — айланмоқ) — жуфт бўлиб, текис ҳаракат б-н айланиб, жадал ёки ўртача тезликда ижро этиладиган ракс. Мусикий ўлчови 3/4 ёки 3/8, усули биринчи ҳиссадаги урғуси б-н ажралиб туради. 18-а.нинг охириги чорагида австрия, немис халқ (лендлер каби) ракслари заминиди шаҳар шароитида вужудга келган. 19-а.нинг бошида янги, лирик бал ракси сифатида бутун Европага тарқалган. Айниқса, Й. Ланнер яратган ва ота-бола Й. Штрауслар такомиллаштирган туркум шаклидаги Вена В.лари оммалашган. В. романс, ариялар учун асос бўлиб опера (Ш. Гуно, Ж. Верди, П. Чайковский, С. Прокофьев ва б.), оперетта (И. Штраус, Ф. Легар ва б.), балет (Л. Делиб, П. Чайковский), театр мусиқасида кенг қўлланилган. Шунингдек, камер мусиқа асари (айниқса мусикий романтизм намояндалари Ф. Шуберт, Ф. Шопен, И. Брамс, Э. Григ ва б. ижодида), симфоник мусиқа жанри (М. Глинка, Я. Сибелиус, М. Равель) сифатида ривож топган.

Ўзбек мусиқасида В. услубидаги куйлар 1920-й.ларда пайдо бўлган (мас., Ҳамзанинг «Ҳой ишчилар» кўшиғи). Кейинчалик В. жанри ўзбек бастакорлари (Т. Жалилов, «Вальс»; К. Жабборов, «Диёримсан»; М. Мирзаев, «Баҳор вальси» ва б.) ва композиторлари (С. Юдаков, «Карнавал вальси»; М. Бурҳонов, «Оқ олтин» вальс-сюитаси; Х. Изомов, «Тошкент осмони»; М. Левиев, «Маҳаллада дув-дув гап» фильмидаги В. ва б.) ижодида кенг урин олган.

ВАЛЬЯДОЛИД — Испаниядаги шаҳар, Вальядолид провинциясининг маъмурий маркази. Писуэрга дарёси ва Кастилия канали бўйида. Аҳолиси 344 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Мухим т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Автомобилсозлик ва тракторсозликнинг йирик маркази. Алюминий, тўқимачилик, кимё, керамика саноати ривожланган. Тери қайта ишлана-ди, заргарлик буюм-

лари ишлаб чиқарилади. Ун-т (1346 й.дан) бор. В. 10-адан маълум. Кастилия кироллариининг собикрезиденцияси. Меъморий ёдгорликлардан СантаМария ла Антигуа (11—14-а.лар), Сан-Пабло (15-а.) чер-ковлари сақланган.

ВАЛЮТА (итал. valuta, лот. valere — қадрланмоқ, қиймат) — 1) мамлакатнинг пул бирлиги ва унинг тури (олтин, кумуш, қоғоз); 2) чет мамлакатларнинг халқаро муомалада қўлланувчи пуллари, шунингдек шу мамлакатларнинг пул бирлигида ифодаланган ва халқаро ҳисобкитобларда фойдаланиладиган кредит ва тўлов ҳужжатлари (векселлар, чеклар, банкнотлар ва б.).

19-а.гача кўпчилик мамлакатларда кумуш В. ёки биметализм пул тизими кеиғ тарқалган эди. 19-адан бошлаб, аввало Англияда, сўнг б. мамлакатларда олтин В. қўлланила бошлади. 20-а.нинг 70-й.ларидан бошлаб, қоғоз В., яъни олтин ва кумушга алмаштирилмайдиган банкнот ва қоғоз пуллар характерлидир. Улар инфляцияга учраб туради, қадрсизланади, натижада давлат томонидан девальвация тадбирлари ўтказилади (қ. Валюта курси). Курси барқарор В.лар қадри баланд В.лар дейилади. В.лар эркин алмаштириладиган (ҳар қандай чет эл валюта-сига чекланмаган миқдорда алмаштирилади, ҳар қандай мамлакатга эркин ўтказилади), қисман алмаштириладиган (В. алмашуви у ёки бу эгалар, у ёки бу В. ҳаракатлари б-н чегараланади), алмаштирилмайдиган (бир мамлакат доирасида амал қиладиган) турларга бўлинади. Халқаро тўлов муомаласи эркин алмаштириладиган ёки Халқаро валюта фонди белгиланган курс бўйича эркин алмаштириладиган В. б-н бажарилади. Халқаро валюта фонди АҚШ доллари, Канада доллари, Европа Иттифоқига аъзо мамлакатлар В.лари, Швейцария франки, Швеция, Япония ва б. бир қатор давлатларнинг В.ларини ҳар қандай мамлакатлар В.сига эркин алмаштириладиган В.га киритади.

Ўзбекистан Республикаси миллий В. бирлиги — сўм 1994 й. 1 июлдан муомалага киритилган.

Эсон Эгамов.

ВАЛЮТА АУКЦИОНИ - чет эл ва-л/отясининг миллий валютага кимошди савдоси орқали келишилган нархларда сотилиши. Аукционда корхоналар, фирма, ташкилот, акциядор жамиятлар ва фукаролар иштирок этиши мумкин. Ихтиёрида чет эл валютаси бўлган банклар В.а.ни ташкил этадилар.

ВАЛЮТА БИРЖАСИ - қ. Биржа.

ВАЛЮТА БОЗОРИ — талаб ва тақлиф асосида чет эл валютаси олди-сотди қилинадиган дойра. Биржа (Ўзбекистонда 1992 й. июнь ойдан ЎЗР Валюта биржаси ишлайди) ва биржадан ташқари (банклараро) В.б.га бўлинади. Шунингдек, В.б. валюта хатарини суғурталаш, валюта захираларини диверсификациялаш, валюта сарфлари б-н боғлиқ турли тадбирларни ҳам қамрайди. Хўжалик ҳаётининг байналмилал-лашуви нагжасида йирик халқаро В.б.лари АКШ, Германия, Буюк Британия, Франция, Швейцария, Япония, Сингапур ва б. мамлакатларда муваффақият б-н фаолият юритмоқда. В.б.да муомалалар валютани нақд ет-казиб бериш (спот) б-н ёки валютани келишилган вақтдаги курс.бўйича маълум муддатда (1—3 ой ва ундан кейин) етказиб бериш (форвард) шаклида амалга оширилади. Аксарият валюта муомалалари АКШ долларига олиб борилади. 1999 и. 1 янв.дан Европада мамлакатларининг умумий пул бирлиги — евро ҳам валюта муомалаларига жалб этилди.

ВАЛЮТА БОЙЛИКЛАРИ - халқаро валюта-молия муомаласи доирасига жалб қилинадиган моддий объектлар. Унга чет эл валютаси, чет эл валюта-сидаги тўлов хужжатлари (векселлар, чеклар, аккредитивлар), жамгарма бой-ликлар (акция, облигация), табиий ёки қайта ишланган

шаклдаги қимматбаҳо тошлар (олмос, марварид, ёқут, александрит ва б.), шунингдек ноёб металллар (олтин, кумуш, платина, платина гуруҳига кирувчи металллар — палладий, иридий, осмий, родий, рутений ва б.) киради. В. б.га нисбатан муомалада махсус чеклов тартиблари жорий қилинган.

ВАЛЮТА ДЕМПИНГИ - қ. Демпинг.

ВАЛЮТА ЖИНОЯТЛАРИ - валюта бойликларини қонунга хилоф равишда олиш, ўтказиш, корхона, муассаса ва ташкилотларда валюта операцияларини амалга оширувчи шахслар томонидан валюта бойликларини яшириш, мазкур операцияларни бажариш тартибини бузиш б-н боғлиқ жиноятлар. Ўзбекистонда амалдаги қонунларга биноан мазкур жиноятлар учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланган (ЎЗР МЖК 170-171-моддалар, ЎЗР ЖК 177—178-моддалар). Мас., Ўзбекистон сўмига алмаштириш; товарлар б-н айирбошлаш; қарзга олиш, тўлов воситаси сифатида, ҳар қандай жиноий ва х.к. йўллар б-н олинган; шунингдек ўзида ёки ўзидаги бошқа бировга тегишли бўлиб, тўлов воситаси сифатида. алмаштириш орқали, қарзга бериш, судхўрлик тўлови сифатида ва х.к. йўллар б-н бировнинг тасарруфига ўтказилган валюта бойликлари миқдорига қараб, тегишли жазо чоралари белгиланган. Ўзбекистон Республикасида валюта якка ҳукмронлиги ўрнатилган бўлиб, унга кўра валюта бойликларини сотиб олиш, сотиш ва алмаштириш унинг ҳудудида Марказий банк ва б. вакил қилинган банкларнинг фавқулодда ваколатига тегишлидир.

ВАЛЮТА ИНТЕРВЕНЦИЯСИ -мамлакат марказий банкнинг валюта бозорига ва валюта курсита чет эл валютасининг қатта суммасини сотиб олиш йўли б-н аралашуви. Мамлакат ўз валютаси курсини оширишдан манфаатдор

бўлса, банк ва хазина ўз ихтиёридаги чет эл валютасини сотиб, миллий валютани харид қилади; ўз валютаси курсини пасайтирмоқчи булса, чет эл валютасини кўп микдорда сотиб олади, миллий валютани эса сотади.

В.и. давлат манфаатлари йўлида чет эл валютаси курсини тартибга солиш мақсадларини кўзлайди. В.и. Бреттон-Вудс тизими (1944—78) амал қилган даврда валюталарнинг катъий белгиланган курсларини ушлаб туришга хизмат қилган (интервенцияни ўтказишда АҚШ томони бошқа давлатларга доллар курсини ушлаб туриш юзасидан мажбурият кўйган). Ямайка битими (1978)га кўра, сирғалучан валюта курсларига ўтилгач, АҚШ долларининг резерв валюта сифатидаги роли пасайиб, В.и.да доллар б-н бир қаторда Германия маркаси, Япония иенаси, Ғарбий Европа давлатлари валюталари ҳам қўлланила бошлади. В.и. асосан валюта курсларининг қисқа вақт оралиғида қутилмаганда юзага келадиган кескин тебранишларига йўл қўймаслик мақсадида ўтказиладиган бўлди (қ. Ямайка тизими).

ВАЛЮТА ИНҚИРОЗИ - қ. Валюта танглиги.

ВАЛЮТА КОНВЕРТАЦИЯСИ (лот. *conversio* — алмаштириш), валюта алмашинуви — мамлакат миллий валютасининг хорижий валюталарга ёки халқаро тўлов воситаси сифатида амал қилувчи валютага эркин алмаштирилиши (қ. Валюта).

ВАЛЮТА КУРСИ — бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган нархи. В.к.нинг катъий қайд этилган ва ўзгариб турадиган (валюта бозорида у ёки бу валютага талаб ёки таклифга қараб) турлари мавжуд. В.к. мамлакатлар валютасининг харид қобилияти, шунингдек халқаро тўлов воситалари (мас. СДР, евро) б-н ўзаро муносабат ва б. омиллар (товарлар

нархини миллий валютада таққослаш) асосида белгиланади. Уларнинг харид қобилиятининг ўзгариши б-н (инфляция даражаси, тўлов баланслари ҳолати, турли мамлакатларда турлича фойз ставкаларининг ўрнатилиши, жаҳон валюта бозорида мазкур валютага ишонч даражаси, шунингдек бошқа сиёсий сабаблар таъсирида) В.к. ҳам ўзгариб туради. Марказий эмиссия банки белгилайдиган расмий В.к.ни ҳукумат белгилайдиган ёки валюта бозорида вужудга келадиган эркин В.к.дан фарқламоқ керак. Бундам ташқари В.к. миллий пул бирлигининг бошқа давлат валютаси ёки халқаро ҳамда минтақавий валюталар б-н ўзаро расмий ўрнатилган муносабатлар бўйича («сузиб юрувчи», «сирғалучан» курс) белгиланиши ҳам мумкин (Европа валюта иттифоқида курсларнинг тебраниши + 2,25% доирасида чегараланган).

Валюта савдоси амалиётида валюта юқорироқ курс бўйича сотилади (сотувчи курси), харид қилишда эса пастрок (харидор курси) курсдан фойдаланилади. В.к. икки даражаси ўртасидаги фарқдан (маржа) банкнинг валюта савдосидан оладиган даромади келиб чиқади. В.к.ни расмий кўтариш (ревальвация) мамлакатни капитални четга чиқаришдан манфаатдор қилади, импортни қулайлаштиради, чунки чет эл валютасини арзонроқ харид қилишга имконият туғилади. В.к.ни расмий пасайтириш (девальвация) мамлакат савдо ва тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта резервининг ҳолдан тойиши б-н боғлиқ ҳолда юзага келади. Чет эл валютаси курсининг биржадаги махсус идора томонидан белгиланиши ва махсус бюллетенларда нашр этилиши валюта котировкаси дейилади. Бундай бюллетень маълумотлари матбуотда ҳам чоп этиб борилади. Ўзбекистан Республикаси Марказий банки даврий равишда ҳар ҳафтада бухгалтерия ҳисоби ва божхона тўловлари учун пул массаси ва инфляция динамикасини ҳисобга олган ҳолда хорижий валюталарнинг сўмга нисбатан курсларини матбуотда эълон қилиб бо-

ради. 1 АҚШ долларининг сўмта нисбатан расмий айирбошлаш курси 2001 й. 16 янв. да 326 сўм 63 тийинни ташкил қилди. Эркин Шодмонов.

ВАЛЮТА НАЗОРАТИ - қ. Валюта чеклашлари.

ВАЛЮТА ОПЦИОНИ (лот optio - танлаш, истак) — 1) валюта лот (сотишга қўйилган миқдор)ини келишилган муддат давомида ва келишилган нархлар бўйича сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқи учун тузилган контракт; 2) контрактнинг муқрбил валюта шартларини танлаш ҳуқуқи. В.о. шартномада изохланади, тегишли томонга маълум муддат ичида ёки маълум ҳолат вужудга келган шароитда бошқа валютага ўтиш имкониятини беради. Бу валюта арбитражи учун ҳам имконият яратади. Опцион тўловнинг жойи, усули, шакли б-н боғлиқ бўлган валюта шартларидан келиб чиқади. Шартнома тузишда В.о. шартларини аниқ ифода қилиш муҳим амалий аҳамиятга эга, яъни жиддий фойда ёки зарар қўриш б-н боғлиқ. Опцион тўловни келишилган муддатнинг исталган кунда тўлаш ёки тўлашдан воз кечиш имконини беради.

ВАЛЮТА РЕЗЕРВЛАРИ — марказий банк ва молия органлари ёки халқаро валюта-кредит ташкилотлари ихтиёридаги чет эл валюталарининг расмий захиралари. Аксарият ҳолларда халқаро тўловлар, кутилмаган ҳодисалар, даромад топиш ва валюта бозорини тартибга солиш мақсадларида ташкил этилади. Чет эл валюталари б-н бир қаторда олтин, халқаро тўлов воситалари (евро, СДР), мамлакатнинг Халқаро валюта фондидаги резерв захиралари В. р. бўлиши мумкин. 1990-й.ларда В. р. нинг 70% саноати ривожланган давлатларга туғри келди. Халқаро валюта фондига аъзо бўлган мамлакатларнинг В. р.даги улуши 0,8 триллион долларни ташкил этди (унинг 3/4 қисмини олтин ва чет эл валютаси ташкил этди).

ВАЛЮТА СИЁСАТИ — давлатнинг мамлакат ичида ва ундан ташқарида валютага, валюта курсита, валюта операцияларига таъсир кўрсатиш чора-тадбирлари; давлат иқтисодий сиёсатининг ва ташқи иқтисодий фаолиятининг таркибий қисми. В.с.нинг асосий дастаклари — валюта интервенцияси, валюта чеклашлари, валюта субсидияси, валюта паритети, валюта резервлари, девальвация, ревальвация ва б.дан ташкил топади. Мамлакатда В.с.ни ҳуқумат, марказий банк, марказий молия муассасалари амалга оширади.

Жаҳон миқёсида В.с.ни халқаро валюта — молия ташкилотлари (Халқаро валюта фонди, халқаро банклар) олиб боради. Уни амалга ошириш даврига кўра, жорий В.с. ва узоқ муддатли В.с. каби қуринишлари бор. Жорий В.с.да валюта бозори ҳолати ўзгаришлари (конъюктураси), девиз ва дисконт сиёсати, валюта захиралари ёрдамида тартибга солинади ва бу сиёсат тўлов баланси тенглигини таъминлашга хизмат қилади. Узоқ муддатли В.с. валюта механизми, валюталар курси ва паритети, халқаро ҳисоб-китоблар тартибини ўзгартириш мақсадларини кўзлайди.

ВАЛЮТА ТАНГЛИГИ, валюта инкнрози — пул-кредит тизимининг чуқур издан чиқиши; мамлакат ичидаги пул муомаласини ҳамда халқаро ҳисоб-китоблар доирасини камраб олади. Валюта курсининг кескин тебранишлари, мамлакат валюта резервларининг тугаши б-н тавсифланади. В.т. пул-кредит тизимининг издан чиқиши, валюта курсларининг кескин тебранишлари, валюта резервларининг ҳажм жиҳатидан сезиларли ва тезликда мамлакат ҳудудидан оқиб кетиши, валюталарнинг девальвация ва ревальвация қилиниши, халқаро валюта ликвидлигининг ёмонлашуви, валюта ва савдо урушлари қабилар натижасида келиб чиқади. Умумий ва хусусий В.т. қўринишлари бор. Умумий

В.т. иқтисодийтаги умумий тангликнинг таркибий қисми бўлиб, кўпгина мамлакатларни қамраб олади ва сурункали давом этади. Хусусий В.т. вақтинчалик хусусиятга эга бўлган омиллар (умумий иқтисодий танглик, урушлар ва б.) натижасида юзага келадиган алоҳида бир давлатдаги тангликдан иборат. В. т. 1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий инқирози вақтида, шунингдек ундан кейинги депрессия даврида, айниқса узоқ давом этди. 1967 и. нояб.да Буюк Британияда фунт стерлинг девальвацияси муносабати б-н кучайган В.т. Франция ва Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларига ёйилди, АҚШ бу тангликдан четда қолишга ҳар қанча уринмасин, у барибир доллар ҳолатига салбий таъсир кўрсатди. Ўша вақтдан 1971 й.гача яна уч марта умумий В.т. бўлиб ўтди (1968 й. баҳорида олтин баҳосининг ошиб кетиши; 1969 й. Ғарбий Германия маркасининг девальвация қилиниши; 1971 й. майида Ғарбий Европанинг валюта марказларида вужудга келган В.т.). Умуман олганда халқаро валюта инқирозлари жаҳон валюта механизмида номувофиқликларни баргараф қилишга олиб келади. Мас., В.т. натижасида 1976—78 й.ларда Ямайка битими юзага келди. АҚШ доллари, Буюк Британия фунт стерлинги, Франция франки каби жаҳон-нинг етакчи валюталари девальвацияга учради, валюталарнинг олтин стандарти бекор қилинди. Ҳоз. пайтда тебранувчи валюта курсларининг кескин ўзгаришлари, халқаро кредитлар бўйича қарздорлик муаммолари В.т.ни юзага келтирувчи асосий сабаблар бўлиб қолмоқда.

Эсон Эгамов.

ВАЛЮТА ТИЗИМИ — валюта ҳаракати б-н боғлиқ иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар мажмуи. В.т. валюталар, улардан фойдаланиш ва ўзаро алмашинув, тўлов воситаси сифатида қўлланилиши, шунингдек валюталарни ишлатиш б-н боғлиқ пул-кредит муносабатларининг қоида ва тадбирлари

мажмуидан иборат. Шунингдек валюталарни чиқариш ва уларнинг муомаллада бўлишини тартибга соладиган органлар ҳам В.т. га қиради. Миллий, минтақавий (мас., Европа), жаҳон В.т.лари мавжуд. В.т.нинг асосий вазифаси мамлакат ичида ва мамлакатлараро пул ҳисоб-китобларини таъминлаш учун шароит яратишдир. Валюта курси тартиботи, валюта чеклашарининг бор ёки йўқлиги, халқаро ҳисоб-китоблар шакли, валюталарни ўзаро қайтариш шартлари, халқаро валюта ва олтин бозорлари тартиботи, халқаро валюта-кредит ташкилотларининг ҳуқуқий ҳолати (мас., Халқаро валюта фонди) кабилар В.т.нинг асосий унсурларини ташкил этади. Дастлаб миллий хўжалик доирасида пайдо бўлди. Жаҳон бозорининг вужудга келиши б-н жаҳон В.т. ҳам шаклланди. 20-а. бошида жаҳон В.т. ўз тараққиётининг юксак босқичига етди (қ. Олтин стандарт). Капитализмнинг умумий инқирози даврида жаҳон В.т. ҳам инқирозга юз бурди, олтин муомала ва тўлов воситаси вазифасини йўқотди. Ҳоз. халқаро ҳисобларнинг кўпчилиги нақд пул иштирокисиз, банк ўтказмалари воситасида амалга оширилсада, лекин олтин мамлакатларнинг ўзаро пул олди-бердисини ва мажбуриятларини тартибга солиб турувчи сўнгги асосий восита ҳисобланади. Унинг хазинадаги захиралари эса валюталар барқарорлиги ва айрим мамлакатлар иқтисодий имкониятларининг муҳим кўрсаткичидир. Халқаро тўлов муомалаларида қоғоз валютадан фойдаланилади. Бунда АҚШ доллари, Германия маркази, Япония иенаси, Франция франки, Англия фунт стерлинги ва б. валюталарнинг салмоғи катта.

ВАЛЮТА ЧЕКЛАШЛАРИ, валюта назорати — давлат томонидан чет эл валютаси ҳамда валюта бойликлари б-н боғлиқ муомалаларда муайян чеклашларнинг жорий қилиниши. В.ч.нинг одатдаги кўриниши миллий валютани чет эл валютасига айирбошлаш. чет эл

валютабини мамлакат ҳудудига олиб кириш ва олиб чикиб кетиш, банкларнинг валюта операциялари, банкларнинг вакиллик ҳисоб рақамларига лимитлар жорий этиш кабиларда намоён бўлади. В.ч. тадбирлари чет мамлакатларга олтин ва қимматбаҳо қоғозлар чиқаришни чеклаш кўринишида амал қилиб, мамлакат валюта сиёсатининг характерли белгиларидан бири ҳисобланади ҳамда у тўлов баланснинг пассивлиги, олтин ва б. валюта резервларининг камайиб кетганлиги б-н боғлиқ. Дастлаб В.ч. баъзи давлатларда (Европа давлатлари) 1-жаҳон уруши даврида жорий этилган ва 1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий танглиги даврида, айниқса кенг тус олди. 2-жаҳон урушидан кейинги йилларда фақат АҚШ, Канада, Швейцария ва Лотин Америкасининг бир неча давлатларидагина валюта муомалалари чекланмаган эди. Ҳоз. вақтда деярли барча ривожланган мамлакатларда В.ч. мутлақ олиб ташланган, В.ч. амал қилаётганларида эса унинг заиф кўриниши қолган, холос. Мас., Буюк Британияда В.ч. 1979 й.дан буён мутлақо йўқ. Ҳоз. пайтда Халқаро валюта фондига аъзо 60 дан ортиқ мамлакатлардаги кўпгина операцияларда В.ч. умуман қўлланилмайди. 1992 й.да Европа Иттифоқида аъзо мамлакатлар валюта интеграциясини такомиллаштириш йўналишидаги капиталлар ҳаракатида чекловлар бутунлай бекор қилинди. Ҳоз. Ўзбекистонда ҳам валюта муомалаларини тартибга солишда хорижий валютани олиб кириш, алмаштириш, валюта муомалалари ва б.да қисман В.ч. жорий қилинган.

ВАМБЕРИ (Vambery) Арминий (Герман) (1832.19.3, Дуна-Сьердахе-ли — 1913.15.9, Пешт) — шарқшунос, тил-шунос, сайёҳ ва ёзувчи. Венгрия ФА мухбир аъзоси (1861). Пештда хонадон ўқитувчиси бўлган (1852—56). Туркия (Истанбул)да яшаган (1857—60). Венгрия ФА ҳомийлигида Эрон ва Туркис-тонга саёҳат (1863 й.дан) қилган. В.

дарвеш (қаланлар) ниқоби остида Маккадан ҳаж сафаридан қайтаётган маҳаллий аҳоли гуруҳига қўшилиб Мозандарондан Болхон кўрфазига келади, сўнг Туркманистон орқали Хива ва Қўнғиротга ўтади. Қизилқумдан ўтиб Бухоро, Самарқанд, Карки ва б. шаҳарларда бўлади. Орқага Ҳирот, Машхад, Тяхрон ва Истанбул бўйлаб қайтади. В. тилшунослик, адабиётшунослик, фольклор, этн., тарих ва геогр.га оид асарлар муаллифи («Немисча-туркча луғат», 1858; «Немисча-чиғатойча луғат», 1860; «Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи», «Менинг ҳаётим», «Шарқ ҳаёти ва урф-одатлари очерклари» ва б.). «Чиғатой тили дарслиги» (1867) асарида В. туркий халқлар фольклорига оид 30 дан ортиқ асар ҳақида маълумот берган, улардан парчалар келтирган, шунингдек Навоий, Фузулий, Насимий, Сўфи Оллоёр ғазалларидан олинган намуналарни ва 112 та ўзбек мақолини араб ва лотин ёзувида келтириб, немисча таржимада берган. Туркий ва немис тилларини қиёсий ўрганган.

Ас: Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи, Т., 1990.

ВАМПИР — баъзи славян халқларининг эътиқодига кўра, гўрдан чикиб одамларнинг қонини сўрувчи арвоҳ. Кўчма маънода — қонхўр, золим одам.

ВАМПИРЛАР, арвоҳ шапалаклар, десмодсимонлар (Desmodontidae) — кўршапалаклар оиласи. В.ни баъзан барг бурунлилар оиласига кенжа оила сифатида киритилади. Танасининг уз. 6,5—9 см. Юқори жағидаги курак тишлари йирик ва ўткир; қозик тишлари яхши ривожланган; кейинги (озик) тишлари майда, қисман редукцияга учраган. Ичаги калта, ошқозони чўзилувчан бўлиб, бирданига кўп миқдордаги озикни сақлашга мослашган. В. уруғи Жан. ва Марказий Америкада тарқалган. Фақат иссиққонли хайвонлар (сут эмизувчилар, қушлар) қони б-н озикланади, одамга ҳам ҳужум

қилиши мумкин. Курак тишлари б-н ўлжаси терисини кесиб, оқиб чиқадиган копни сўриб олади. Ўлжаси оғриқ сезмайди. В. сўлагида қон ивишининг олдини оладиган модда бўлади. В. кутуриш касаллигининг резерванти (сақловчиси) ёки ташувчиси бўлиши мумкин. Баъзан В. молларга етказган жароҳат битмасдан йиринг бойлаганида улар ҳалок бўлади. Катта ёки оддий В. (*Desmodus rotundus*) кўп учрайди. Улар чорвачиликка катта зиён келтиради.

ВАМПУМ (индейсча wampumpead — ипга тизилган чиганоклар, мунчок) — Шим. Америкадаги индейс қабилаларида ёдда сақлаш ва ахборот узатиш воситаси. Хабар мазмуни чиганокларнинг ранги, сони ва ўзаро жойлашуви б-н билдирилган.

ВАН — Туркия шаркида, тоғ оралиғидаги окмас шўр қўл. Денгиз сатҳидан 1720 м баландликдаги тектоник сойликда жойлашган. Майд. 3764 км². Чук. 145 м. Шўрлиги 19,1‰. Қўл суви Субхон ва Намрут вулканларининг отилиши вақтида чиққан жинслар б-н тўсилиб қолган. В.дан туз олинади, балиқ овланади ва маҳаллий кема қатнови (Анкара — Табриз т.й. пароми) мавжуд. Шарқий соҳилида Ван ш. бор.

ВАН — Туркиядаги шаҳар, Ван элининг маъмурий маркази. Ван қўлининг жан.-шарқий соҳилида жойлашган. Аҳолиси 153 мингдан зиёд киши (1990-й. лар ўргалари). Т.й. станцияси. Қ.х. райони маркази. Озиқ-овқат, цемент саноати корхоналари бор. Мил. ав. 9—6-а.ларда В. ўрнида Урарту давлатининг пойтахти — Тушпа жойлашган эди. Мил. ав. 6—4-а.ларда Тушпа Ахоманийлар, 4—2-а.ларда эса Салавкийлар давлати таркибига кирган. Ўша даврдан шаҳар В. деб аталган. Мил. ав. 1-а.да В. анча катта ва машхур шаҳар бўлган. 364 й.да Сосонийлар шоҳи Шопур II нинг қўшинлари томонидан вайрон қилинган. 10-а.да Ва-

спуракан подшолиги таркибидаги йирик шаҳарга айланди. В.ни 1022 й.да Византия, 1071 й.да Салжукийлар давлати султони Алп Арслон қўшинлари, 14-а.нинг 2-ярмида Темур қўшинлари эгаллади. 17-а.дан турклар қўлига ўтди.

ВАН — қадимда ва ўрта асрларда Хитой ва Кореядаги давлатлар ҳамда князликларда ҳукмдор унвони.

ВАНАДАТЛАР — ванадий (V)-оксид (V_2O_5) ҳосилалари бўлган. эркин ҳолда ажратиб олинмаган ёки бекарор ортованадат N_3VO_4 , пированадат $H_4V_2O_7$, метаванадат HVO_3 , декаванадат $H_6V_{10}O_{28}$, додекаванадат $H_{12}V_{20}O_{70}$ ва б. поливанадат кислоталарнинг тузлари. В.га ванадий (IV)-оксид (VO_2) ҳосилалари бўлган, эркин ҳолда мавжуд бўлмаган $H_2V_4O_{19}$, $H_4V_2O_6$ ва б. кислоталарнинг тузлари ҳам қиради. Иккиламчи ва учламчи қўш В., жумладан гранат структурали ортованадатлар — $Na_3Cr_2V_3O_{12}$, $LiCa_2Mg_2V_3O_{12}$ ҳам маълум. Табиатда В. пинтадоит $Ca_2V_2O_7 \cdot 9H_2O$, россит $Ca(VO_3)_2 \cdot 4H_2O$, пккоит $Ca_3V_3O_{12} \cdot 17H_2O$ минераллари ҳолида ҳам учрайди. Ванадий (V)-оксид ишкорда эритилганда В. ҳосил бўлади.

В. ванадий и.ч.да муҳим роль ўйнайди [эритмадан $Ca(VO_3)_2$ ва NH_4VO_3 шаклида ажратиб олинади]. В. лазер материаллар, люминофорлар, сиёҳ компонентлари, катализаторлар и.ч. да, ип газлама ва ипакни бўяшда қўлланилади.

ВАНАДЗОР (1935 й. гача Караклис) — Арманистондаги шаҳар. Т. й. станцияси. Аҳолиси 75,6 минг кишидан зиёд (1999). Киме, машинасозлик, озиқ-овқат енгил саноат тармоқлари, пед. ин-ти, театр бор. Тоғиқлими курорга. В.га 1836 и. асос солинган. 1988 йилги зилзила натижасида кўп зиён қўрган.

ВАНАДИЙ (Vanadium), V - Менделеев даврий системасининг V гуруҳ кимёвий элементи; атом рақами 23, ат.м.

50,942; кулранг металл. Табий В.нинг иккита изотопи бор. Барқарор ^{31}V (99,75%) ва беқарор ^{50}V (0,25%). ^{50}V нинг ярим эмирилиш даври 10й йил.

В.ни 1801 й.да мексикалик минералог А. М. Дель-Рио кўнғир кўрғошин рудасида топган. 1830 й.да швед кимёгари Н. Г. Сефстрём темир рудасида янги элемент топиб, уни скандинавиялик гўзаллик худоси Ваиадис номи б-н атаган. В.нинг Ер пўстидаги миқдори (оғирлиги жиҳатдан 1,910~2%, океан сувларида 310~2%, ўсимлик куллари таркибида 6,1-10-3% бўлиб, анчагина тарқалган, лекин асосан тоғ жинслари ва минералларда учрайди. В. минералларидан патронит, роскоэлит, моттрамит, карнотит, ванадинит ва б.нинг саноат аҳамияти бор. Титаномагнетит ва қолдиқ (фосфорли) темир ҳамда оксидланган мис-кўрғошин-рух рудалари В. манбаи бўлиб хизмат қилади.

В.нинг зичлиги 6,11 г/см³; суюқланиш т-раси 1920», қайнаш т-раси 3400». Одатдаги т-рада ҳаво, денгиз суви ва ишқор эритмалари таъсирга берилмайди; коррозияга чидамлилиги жиҳатдан титан ва пўлатдан юқори туради. В. 2, 3, 4 ва 5 валентли бирикмалар беради. Шунга биноан VO б-н V_2O_3 (асос хоссаи бор), VO_2 (амфотер) ва V_2O_5 (кислоталик хоссага эга) каби оксидлари бор. Кислота ва сувга чидамли нитриди VN (суюқланиш т-раси 2360°) ва юқори даражада қаттиқ карбиди VC (суюқланиш т-раси 2800°) маълум.

В.нингасосий қисми (85%) қора металлургияда пўлат, чўян ва қотишмаларнинг мустаҳкамлигини, иссиққа, эмирилишга ва коррозияга чидамлилигини ошириш мақсадида ишлатилади. В. қирқиш ишларида, асбобсозлик ва конструкцион материал сифатида ишлатилувчи пўлат таркибига ҳам киради. Галлий, кремний ва титан б-н ҳосил қилган баъзи қотишма ҳамда бирикмалари ўта ўтказувчанликка эгаллиги б-н диққатга сазовор. Тоза В.дан атом энергетикасида ва электрон асбоблар и.ч. да ҳам фойдаланилади. В. бирикмалари кимё саноатида катализатор-

лар сифатида, шунингдек қ.х., тиббиёт, тўқимачиликда, лок-бўёқ, резина, сопол, шиша и.ч.да, фото ва кино саноатида ишлатилади. В. бирикмалари захарли.

ВАНАДИЙ ОКСИДЛАРИ - ванадийнинг кислород б-н ҳосил қилган бирикмалари: ванадий (II)-оксид VO , ванадий (III)-оксид V_2O_3 , ванадий (IV)-оксид VO_2 (ёки V_2O_4) ва ванадий (V)-оксид ёки ванадат ангидрид V_2O_5 . Улардан VO ва V_2O_3 — асос хоссага эга, VO , — амфотер, V_2O_5 да эса кислоталик хоссаи бор. VO — ялтироқ кулранг модда бўлиб, кучли қайтарувчи, электр токани яхши ўтказади, сувда эримайди. V_2O_3 — юқори т-рада суюқланидиган қора кристалл модда, сувда эримайди, аорганик кислоталар б-н тузлар ҳосил қилади, кучли қайтарувчи. VO_2 (ёки V_2O_4) тўқ зангори, сувда эримайдиган, гигроскопик ялтироқ кристалл модда. Ванадий (IV)-окшо. ишқорларда эриганида ванадатлар ҳосил бўлади. Ванадат ангидрид V_2O_5 феррованадий, ванадий, ванадатлар ва б. турли ванадий бирикмалари и.ч.да оралик маҳсулотдир. У сульфат кислота олишда катализатор сифатида, маҳсус шишалар, сирлар ва қизил рангда шуълаланувчи люминофорлар олишда кенг қўлланилади.

ВАНАДИЙ РУДАЛАРИ - таркибида ванадий бўлган минерал ҳосилалар. Ванадийнинг миқдори и.ч.нинг ҳоз. талабларига жавоб берадиган ва ундан фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан фонда келтирадиган рудалар. Асосий минераллари ванадинит, деклуазит, купродеклуазит, карнотит, роскоэлит. Титаномагнетит, магнетит, рутил ва ильменит рудали минералларда қўшимча ҳолида учрайди. Конлари магматик, контакт-метасоматик ва гидротермал. РФ, ЖАР, АҚШ, Канада, Швеция, Финляндия, Намибия, Замбияда йирик конлари бор.

ВАНАДИЙ ҚОТИШМАЛАРИ - ванадийнинг алюминий (Al), воль-

фрам (W), титан (Ti), цирконий (Zr), ниобий (Nb) б-н ҳосил қилган махсус қотишмалари. Су в ва кўп кислоталар таъсирига чидамли бўлади. Тўқимачилик, лок-бўёқ, шиша саноатида кенг ишлатилади.

ВАНАДИНИТ (ванадий элемент) номидан) — ванадатлар синфига кирувчи минерал. Кимёвий формуласи $Pb_5[(VO_4)_3Cl]$. Гексагонал сингонияли. Призма ва пирамида шаклидаги кристаллар, колломорф, догсимон ва буйраксимон, толасимон аг-регатлар. Ранги кўнғир, сарик-кўнғир, кизил. Ялтироклиги олмоссимон. Қаттиқ-лиги 3. С.оғ. 6,8—7,1. Кўрғошин-ванадий ва полиметалл конлари нураш зонасида ҳосил бўлади. В. Ўзбекистонда Чатқол тоғларида (Сижжак, Лочинхона), хорижий мамлакатларда Австрия (Обир), Мексика (Цимопан), Аргентина (Венера), Англия, АҚШ (Олдума) ва б. жойларда топилган.

ВАН АНЬШИ (Ван Цзе-фу) (1021 — 1086) — хитойлик ислохотчи; 1070—74 ва 1075—76 й.ларда биринчи вазир. Дехқонларга давлат томонидан қарз бериш тизимини жорий қилган, ёлланма кўшин ўрнига ҳарбий мажбурият йўли б-н жамланадиган мунтазам армия тузишни таклиф этган, бозор нархларини тартибга солишга уринган. Ислохотларнинг аксарият қисми 1085 й. бекор қилинган.

ВАН БУРЕН (Van Buren) Мартин (1782-1862) - АҚШнинг 8-президенти (1837—41). Демократлар партиясидан. 1829 й. давлат қотиби, 1833—37 й.ларда вице-президент бўлган.

ВАН ВЭЙ, Мо-цзе (699 ёки 701, Тайюань — 759 ёки 761, Сиань) — хитой рассоми, шоир. Хитой монохром (бир рангда ишланадиган) манзара рассомлиги асосчиси. Шойи мато, деворга расмлар ишлаган, бунда тушнинг ранг туслари, шаффофлик имкониятидан, чизги

чизиклардан фойдаланган. Гўзал манзараларида табиатнинг кўтаринки умумлашма образларини яратган. Асарлари («Қор остидаги дарс», «Цзинанлик Фу Шэн», «Қор ёгганидан сўнг») нусхаларда сақланган. Шеърларида ҳам табиатнинг нозик бўёқ ва тусларини акс эттирган. Ижтимоий мазмундаги шеърларида идеал давлат ҳақидаги орзу-ўйлари тараннум этилган.

ВАН ГОГ (van Gogh) Винсент (1853.30.3, Грот-Зюндерт, Голландия — 1890.29.7, Овер-сюр-Уаз, Франция) — голланд рассоми, постимпрессионизмнинг етакчи намояндаси. Брюссель (1880-81) ва Антверпен (1885-86) даги БАда, Париждаги хусусий студияда (1886—88) ўқиган. В. Г. ижоди Европа маданиятидаги мураккаб бурилиш даврини ўзида акс эттирди. 1880-й. ларнинг 1-ярмида қорамтир, хира рангларда меҳнат ахли (хусусан шахтёрлар, дехқонлар, хунармандлар) га ҳамдардлик б-н йўғрилган асарлар яратди («Дехқон аёл», «Картошка хўрандалари», 1885 ва б.). Танқидий реализм анъаналарини ривожлантириб, асарларини образларнинг таъсирчан рухий кучи, одамларнинг дарди ва тушқунлигини чуқур ҳис этиш б-н бойитди. 1886—88 й.ларда импрессионизм ва япон гравюраси, П. Гоген асарларини ўрганади. Шу даврда дадил эркин композиция ечимига қурилган ҳаётга мухаббат б-н тўлиқ портрет ва манзаралар яратди («Тунги қахвахона», 1888; «Оверда ёмгирдан кейинги манзара», 1890 ва б.).

ВАНДАЛИЗМ (лот. Vandali — қад. шарқий герман қабилаларидан бирининг номи) — моддий ва маданий бойликларни ўйламай-нетмай шафқатсизларча йўқ қилиб ташлаш. В. тупгунчаси 455 й.да герман қабилалари Римни талон-тарож қилиб, кўплаб антик маданият обидаларини вайрон этганлиги тарихига бориб тақалади. Кейинчалик у жоҳиллик, маданиятсизлик маъноларида ҳам кенг

қўлланила бошлаган.

ВАНДАЛЛАР — кад. герман халқларининг шарқий тармоғига мансуб қабила; дастлаб Ютландия я.о.да, мил. ав. 1-а.дан эса — Одер ва Висла дарёлари, шунингдек Судет ва Карпат тоғлари оралигидаги ҳудудларда яшашган. В. икки қавмга (силинглар ва хасдинглар) бўлинган. Мил. 2-а.да Маркоман урушида қатнашиб, ҳоз. Венгрия ҳудудига қадар силжибганлар. 4-а.да Паннонияда ўрнашиб олган В. Римга ёлланма аскарлар етказиб беришган, улар орасидан иктидорли саркардалар ҳам (мас., Стилихон) етишиб чикқан. В. аланлар ва свеллар б-н биргаликда Ғарбга юриш қилиб (406), Рейн дарёсидан кечиб ўтишган ва бутун Галлияни босиб ўтиб Испанияга қадар боришган (409). Бу тўғрида ҳоз. Андалусия (Вандалусия) провинция-сипинг номи ханузгача эслатиб туради. Силинглар Испанияда вестготлар томонидан деярли тор-мор этилганлар, хасдинглар эса Геизерих раҳбарлиги остида 429—439 й.ларда Рим империясига қарашли Шим. Африкани босиб олганлар ва ҳоз. Тунис ҳудудида ўрнашганлар. В. қироллиги Рим империясига тобе ерларда барпо этилган биринчи герман қироллиги эди. В. флоти Ўрта денгизда ҳукмрон бўлиб олган. В. 455 й. Римни талон-тарож қилишган, Балсар олари, Сардиния ва Корсикани эгаллашган. Византия саркардаси Велизарий 533—534 й.ларда В. қироллигини забт этган. В. тарихда ўзларининг талончилик, босқинчиликлари б-н машхур бўлишган. Шу тўғрида маданий кадрятларни бекордан бекорга йўқ қилинишини аниқлашчи вандализм тушунчаси пайдо бўлган.

ВАНДЕИ УРУШЛАРИ - 18-а. охиридаги Франция инқилоби ва Директория даврида мамлакатнинг гарбий вилоятларидаги исёнга қарши Франция ҳукуматининг олиб борган урушлари. 1793 йдаги исённинг асосий ўчоғи бўлган

Вандей департаменти номидан олинган. Исёнларда дворянлар ва руҳонийлар б-н бир қаторда деҳқонларнинг бир қисми ҳам иштирок этган. В. у. 1793 й.да ўзининг юқори чўққисига етган. В. у.даги муҳим воқеа — 1795 й.даги Киберон экспедицияси бўлган. Бу урушлар француз халқига қимматга тушган: ҳар икки томондан 600 мингдан ортиқ киши ҳалок бўлган.

ВАН ДЕЙК (van Dyck) Антонис (1599.22.3, Антверпен— 1641.9.12, Лондон) — фламанд рассоми. 1609 й.дан Х. Ван Балендан таълим олган, ёшлигидан портрет б-н шуғулланган. 1616—20 й.ларда П. Рубенс устахонасида ёрдамчи бўлиб ишлаган, унинг ижодидан таъсирланган. Англия қироли Яков I саройида ишлаган даври (1620—21)да барокко типидagi портретини ниҳоясига етказди («Оилавий портрет», «П. Снай-дерснинг рафикаси б-н портрета», 1621 ва б.). Генуянинг зодагонлари тасвирланган ҳашамдор портретларидаги ажойиб композицияси, теран қорамтир тусларнинг гўзаллиги, заминнинг тантанаворлигида Венеция мактабининг таъсири сезилди. 1632 й.дан Лондонда қирол Карл I саройида рассом бўлиб ишлади. Қирол ва унинг оиласи («Карл I овда», тахм. 1635; «Карл I бо-лалари», 1637 ва б.), сарой зодагонлари портретларини яратди, уларда диққатни ҳолат, қомат ва ранглар уйғунлигига қаратди.

ВАН-ДЕР-ВААЛЬС (Van der Waals) Ян Дидерик (1837.23.11, Лейден — 1923.9.3, Амстердам) — нидерланд физиги. Реал (идеал бўлмаган) газлар учун ҳолат тенгламаси (Ван-дер-Ваальс тенгламаси)ни чиқарган. Нобель мукофоти лауреати (1910).

ВАН-ДЕР-ВААЛЬС КУЧЛАРИ - қ. Молекулалараро ўзаро таъсир кучлари.

ВАН-ДЕР-ВААЛЬС ТЕНГЛАМАСИ -реал (идеал бўлмаган) газ ҳолатини

ифодалайдиган тенглама. Молекулалар хажмининг чеклигини ҳамда молекулалараро ўзаро тортишиш кучи мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда чиқарилган ҳад ички босим деб юритилади. Кучли сийраклаштирилган газлар учун В.-д.-В.т. идеал газ тенграмаси $p = R T/V$ га ўтади. Бу тенграмани Я. Д. Ван-дер-Ваальс таклиф қилган (1873).

ВАНЖ — Тожикистон Республикаси Тоғли Бадахшон мухтор вилоятидаги даре. Панж дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 103 км, ҳавзасининг майд. 2070 км². Ванж, Язгулом ва Фанлар Академияси тизмаларидаги доимий қор ва музликлардан бошланади. Икки ирмоқнинг қўшилишидан ҳосил бўлади: улардан чап ирмоқ Ванж тизмасининг шим. ён бағрида 5500 м баландликдаги музликдан, ўнг ирмоқ Фанлар Академияси тизмаси ғарбий ён бағридаги музликдан бошланади. Ғарбий Помир тоғлари, Ваиҷ ва Дарвоз тизмалари орасидан оқиб ўтади. В.га Ванж ва Дарвоз тизмаларидан ҳам жуда кўп серсув сойлар келади. В. 5—6 ой тўлиб оқади, энг кўп сув сарфи июль—авг., энг кам сув сарфи киш ойларига тўғри келади. Ўртача сув сарфи 50 м³/сек. В.да ГЭС қурилган.

ВАНЖ ТИЗМАСИ — Помирдаги тоғ тизмаси. Уз. 80 км, эни 15 км. В. т. Ванж ва Язгулом дарёлари ҳавзалари орасидаги сувайирғич. Шарқий қисми баланд (4500—5600 м), ғарбий қисми камбар. Водийлари жуда чуқур ва тор. В. т., асосан, қуйи палеозойда ҳосил бўлган гранит, гнейс, кварцит, мәрмар, шу-нингдек кумтош, конгломерат каби жинслардан таркиб топган. В.т.да ўсимлик сийрак; арча, наъматак, дўлана ўсади, баъзи ерларида яйловлар учрай-ди. 4000 м дан юқридаги тоғ тепалари доимий қор ва музлик б-н қопланган. Музликларнинг умумий майд. 221,1 км².

ВАНИЛИН (3-метокси, 4-гидрооксибензальдегид), С₈H₈O, — ваниль

ҳиди келадиган рангсиз, аччиқ кристалл модда. Мол. м. 152,15. Суяқланиш т-раси 81—83», қайнаш т-раси 284-285° (СО₂ муҳитида). Т-ра кўтарилганда парчаланмай, сублиматланади. Сувда оз эрийди, спирт, эфир, хлороформ ва б. эритувчиларда яхши эрийди. В. ваниль меваларида гликозид ҳолида учрайди. Синтетик В. лигниндан, гваякол ҳамда эвгенолдан олинади. Озиқ-овқат, атир-упа саноатида ва тиббиётда ишлатилади. В.нинг қанд кукуни б-н аралашмаси «ваниль шакари» музқаймоқ ва турли қандолат маҳсулотлари и.ч.да қўлланилади.

ВАНИЛЬ — тропик мамлакатларида ўсадиган *Vanilla* ўсимлиги меваси (қўзоғи) допини махсус ферментациялаш усули б-н олинadиган ўткир хушбўй модда. зиравор. Ранги оқ, кукун ҳолида ишлаб чиқарилади. Мураббо, торт, музқаймоқ, кисель ва б. тайерлашда оз микдорда (уй шароитида «пичок учид») В. қўшиб маҳсулотнинг таъмини яхшилаш ва хушбўй қилишда ишлатилади.

ВАНИНИ (Vanini) Жулио Чезаре (тахаллуси Лючилио), (1585, Тауризано, Неаполь яқинида — 1619.9.2, Тулуза) — италиялик файласуф, руҳоний. В. ўз асарларида қад. атеистларни танқид қилиш баҳонасида уларнинг асл қарашларини очиқдан-очиқ баён этган. Унга кўра, худо табиат б-н чексиз борлик сифатида қўшилиб, бир бутунликни ташкил қилади. В.нинг таъкидлашича, табиат ўз моҳиятига кўра ҳаракатдан бенасиб, у ўзидан ташқаридаги фаол илоҳий кучга муҳтождир. Худо ва табиатнинг бирлиги уларнинг ҳеч бирига путур етказмайди. Олам ягона ва абадийдир, лекин унинг муайян кўринишлари доимий ўзгаришда бўлади. Рух б-н модда ажралмасдир. Рух абадий эмас, унинг ибтидоси ва интихоси бор. Ҳар қандай мўъжизавий ҳодиса моҳиятини инсон ақл-фаросати орқали асослаб бериш мумкин. В.нинг фикрича, инсондаги ҳар қандай руҳий жараён иқлим, насл-насаб, фазовий

жисларнинг таъсирида содир бўлади. Одамлар жуссасидаги тафовут улардаги маънавий фазилат ёки иллатларни келтириб чиқаради. В. атеизм ва бидъатда айбланиб, инквизиция томонидан гулханда ёқиб юборилган.

ВАНКЕЛЬ ДВИГАТЕЛИ - ротор-поршенли ички ёнув двигатели. Ф. Ванкель (F. Wankel, Германия) 1957 й.да лойи-ҳалаган. В. д.да иш сирти махсус эгри шакл (эпитрохоида шакли) да ясалган цилиндр ичида кўпёк/ш ротор (поршень) айланади. Роторнинг валига маҳкамланган тишли ғилдиракнинг ички тишлари кўзғалмас шестерня б-н илашган. Ротор тишли ғилдирак б-н биргаликда шестерня атрофида думалайди. Шунда роторнинг ёклари цилиндрининг ички эпитрохоидасимон сирти бўйлаб сирпаниб, ҳажми ўзгарувчи камералар ҳосил қилади. Жумладан, уч ёкли поршень цилиндр ичида қисиш ва кенгайиш (иш такти) камераларини ҳосил қилади. Қисиш такти охирида шам ёрдамида ўт олдирилади, иш такти охирида ишланган газлар чиқариб юборилади, сўриш такти бошланади. В. д.да газ таксимлаш механизми сиз тўрт тактли цикл бажарилади. Ёнувчи аралашма тайёрлаш, ўт олдириш, мойлаш, сув б-н совитиш, ишга тушириш ишлари оддий ички ёнув двигателлариникидан фарқ қилмайди, лекин улардан 2—3 марта энгил ва ихчам бўлади. Шестерня ва тишли ғилдирак радиусларининг нисбати $r:R=2:1$. Амалда уч ёқпи В. д. автомобиллар, қайиқлар ва б.га ўрнатилади. Германия, Япония ва АҚШ да кўплаб ишлаб чиқарилади.

ВАНКУВЕР — Шим. Американинг ғар-бий қирғоғи яқинидаги орол. Канадага қарашли. Майд. 32,2 минг км². Йирик шаҳри ва порти — Виктория. В. куйи мезозойда вужудга келган. Рельефи тоғли, бал. 2200 м гача. Темир рудаси, тош-кўмир ва б. фойдали қазилмалар бор. Ғарбий қирғокларида фьорд кўп. Икпими мўътадил, денгиз иқлими. 2000

мм гача ёгин ёғади. Игна баргли ва кенг баргли ўрмонлар бор. Оролда Пасифик — Рим миллий парки жойлашган. Балиқ овлаш ва ўрмончилик ривожланган. В. уни кашф этган инглиз денгизчиси Ж. Ванкувер (1758—98) номига қўйилган.

ВАНКУВЕР — Канаданинг жан.-ғарбидаги шаҳар, Британия Колумбияси провинциясида. Аҳолиси 472 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни, халқаро аэропорт бор. Мамлакатнинг йирик саноат, савдо-молия маркази. В. провинцияда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг қарийб ярмини беради. Канаданинг Тинч океан соҳилидаги энг йирик порти. В. орқали четга бугдой, ўрмон маҳсулотлари, балиқ ва рангли металллар чиқарилади. Ёғочсозлик, озиқ-овқат, нефтни қайта ишлаш, металлсозлик, кемасозлик саноатлари ривожланган. Ўрмон, кон ва озиқ-овқат саноати учун машиналар ишлаб чиқарилади. Ун-т, кончили музейи бор. Шаҳарга 1886 й.да асос солинган ва инглиз денгиз сайёҳи Ж. Ванкувер номи б-н аталган.

ВАННА (нем. Wanne) — ичига суюқ муҳит (сув, эритма, эриган металл) солинадиган идиш, шунингдек асосий қисми шундай идишдан иборат бўлган аппарат. Деталларга суюқ муҳитда термик ишлов бериладиган қиздириш В.си, электролитик жараёнлар амалга ошириладиган гальваник В., беморларни минерал сувлар б-н даволашда (қ. Ванналар), гигиена мақсадларида (маиший корхоналар, турар жойларда) ишлатиладиган хиллари бор.

ВАННАЛАР — гигиена ва даволаш-профилактика мақсадида қўлланиладиган муолажалар. Сув (қ. Сув билап даволаш), балчиқ (қ. Балчиқ бипан даволаш), кум (қ. Кумга тушиш), ҳаво (қ. Ҳаво ва куёш ванналари) ванналари бўлади. Кўпроқумумий В. қўлланилади. Оддий сув ваннасида баданни сувга

кўмиб ётилади. Сув ҳароратига қараб совуқ (22» гача), илиқ (33-36°), иссиқ (37-39°), қайноқ В.; таркибига кўра чучук сувли, табиий минерал сувли В., табиий ва сунъий йўл б-н тайёрланган газли (карбонат ангидридли, кислородли, азотли), минералли (карбонат ангидридли, водород сульфидли, радонли, йод-бромли, яна қ. Бальнеотерапия), дорили (мас., ханталли, крахмалли ва ҳ.к.), шунингдек хушбўй (игнабаргли дарахт экстракти солинган) В.дан фойдаланилади. В. вақтига кўра қисқа муддат (1—5 мин.), одатдаги (10—15 мин.) ва узок муддатли (30 мин. —1 соат) бўлади. Ванна қабул қилинганда нерв системаси анализаторларининг теридаги периферик рецепторларига т-ра. механик ва кимёвий омиллар таъсир кўрсатади. В., одатда, массаж, электр билан даволаш ва б. даво муолажалари б-н бирга қўлланилади. Гигиеник В.ни уй шароитида ҳам қилиш мумкин. У терининг физиологик фаолиятини кучайтиради, жумладан тер ва ёғ безларининг ишини, терининг нафас олишини, моддалар алмашинувини яхшилайтиди. Гигиеник В. ҳафтада 1—2 марта 20—30 мин. дан қабул қилинади. Даво В.и, одатда, мустиқил даво усули бўлмай, балки беморни умумий даволаш тизимига қиради. Даво В. оддий В. каби қабул қилинади. Сувга бутун бадан кўмилиб туради, бош, бўйин, юрак соҳаси очиқ қолади. Маҳаллий В. кўпинча қўл ёки оёққа буюрилади, уни ўтириб қабул қилинади. Даво В.ининг муддати сувнинг таркибига қараб белгиланади. В.нинг асосий таъсир этувчи омиллари нисбатини ўзгартириб, ҳар хил миқдордаги сувдан фойдаланиб (умумий, маҳаллий В.) т-раси ва муддатини турлича олиб, организмга кўзғатувчи ва тонусни оширувчи ёки тинчлантирувчи таъсир кўрсатиш, моддалар алмашинувини кучайтириш ёки сусайтириш мумкин. Совуқ ва салқин сувли В. организм тонусини ошириб, юрак-томир ҳамда нерв системасини кўзғатади, моддалар алмашинувини кучайтиради. Илиқ сувли В. оғрикни камайтиради, мускул-

ларни бўшаштиради, асабни тинчлантириб, уйқуни яхшилайтиди. Иссиқ сувли В. тер чиқиши ва моддалар алмашинувини кучайтиради. Дорили В.ни кўпинча уй шароитида ҳам қўллаш мумкин. Ўтириб қабул қилинадиган В.ни қабул қилишда шунга мўлжалланган махсус ваннадан ёки уй шароитида чуқур тоғорадан фойдаланилади.

В.ни мутахассис шифокор тавсиясига кўра қабул қилиш лозим, акс ҳолда даво кўнгилдагидек натижа бермаслиги мумкин. Болаларга даво В. буюрилганда болалар организмнинг анатомик-физиологик хусусиятларини, шунингдек уларнинг ҳали бир қатор аъзо ва системалари функционал етилмага-нини. иссиққа таъсирчанликнинг мукамаллашмаганини назарда тутиш лозим. Болалар бадани иссиқ-совуқни жуда тез сезади, шунинг учун В.га ту-ширишда алоҳида эътибор талаб этилади. Даво В. қабул қилинадиган қуни толиқмаслик, ваннадан кейин ётиб дам олиш тавсия этилади. В.ни кун орала-тиб ёки шифокор тавсия этган кунлар-дагина олиш керак. Умумий даво В.ни наҳорга ва овқатдан кейин бир оз вақт ўтмасдан қабул қилиш ярамайди, со-вуқ пайтларда ваина қабул қилингандан кейин шамоллаб қолмаслик учун қалинроқ кийиниб олиш лозим.

І Карим Йўлдошев.

ВАНШЛИ ПЕЧЬ — 1) материаллар суюк муҳит (хлорли, углерод оксидли, азот оксидли тузлар ва б.) ли ваннада қиздириладиган печь. В.п.нинг алангали ва электр хиллари бор. Алангали В.п.да тигель (ванна) форсунка ёки горелка алангаси б-н қиздирилади. Электр В.п.нинг икки тури бор: биринчисида иссиқлик ванна ташқарисида жойлашган қиздириш элементида, иккинчисида иссиқдик суюк муҳитнинг ўзида генерацияланади. Суюк муҳитда қиздиришнинг афзаллиги шуки, буюм тез ва бир текис қизийди, сирти оксидланмайди. В.п. термик цехларда металл деталларни тоблаш, бўшатиш, нормаллаш, қаттиқ қиздириш

ва б. учун ишлатилади; 2) иш бўшлиғи горизонтал йўналишда чўзиқ ванна шақлида бўлган металл эритиш печи (мас., мартень печи).

ВАНТ-ГОФФ (Van't Hoff) Якоб Хендрик (1852.30.8, Роттердам — 1911.1.3, Берлин) — голланд кимёгари, физик кимё ва стереокимё асосчиларидан бири. Петербург ФАнинг хорижий мухбир аъзоси (1895 й.дан). Амстердам (1878 й.дан) ва Берлин (1896 й.дан) ун-тларининг проф. 1874—75 й.ларда углевод атомининг тўрттала валент кучлари тетраэдрнинг учларига йўналган деган фикрни олға сурди ва органик бирикмаларнинг молекулаларида атомларнинг фазовий жойлашув назариясини биринчи бўлиб баён этди. В.-Г. кимёвий реакцияларнинг кинетикаси ва термодинамикаси, суюлтирилган эритмалар назарияси соҳасида йирик ишлар қилди. 1885—87 й.ларда газ конунларини суюлтирилган эритмаларга татбиқ қилиш мумкинлигини исбот этди, эритмалардаги осмотик босим конунини таърифлаб берди (1887), бу конун В.-Г. конуни деб аталади. В.-Г. сув-туз системаларидаги мувозанатни тадқиқ этди. Нобель мукофотининг I-лауреата (1901).

ВАНТЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАР - қ. Осма конструкциялар.

ВАНТЛИ КЎПРИК - дарёлар устига қуриладиган осма кўприкнинг бир тури. Пўлат арқон — вантлардан ясалган осма (вант) ферма В. к.нинг кўтарувчи элементи ҳисобланади; қучоци 300 м га етади. Фермани пўлат ёки темир-бетон балкалар, балкаларни эса қия вантлар ва пилон (устун)лар тутиб туради. В. к. дарёлар устидан ўтадиган автомобиль йўллари учун қурилади.

ВАНТУЗ (лот. ventosis — шамолли) — водопровод, иситиш қувурларида йиғилиб қолган ҳаво чиқариб юбориладиган клапан. В. ҳаво йиғиладиган жойларга, одатда, сув қувурларининг юқори

нукталарига ўрнатилади. Водопровод тармоқлари, иситиш тизимларида ишлатилади.

ВАНУАТУ, Вануату Республикаси (Ripablik blong Vanuatu) — Тинч океanning жан.-ғарбий қисмида жойлашган Янги Гебрид о.лари (80 оролдан иборат) даги давлат. Бу оролларнинг энг йириклари Эспириту-Санто, Амбрим, Малекула, Маэво, Эфате. Майд. 12 190 км². Аҳолиси 189,6 минг киши (1990-й.лар охири). Пойтахти — Порт-Вила ш. Маъмурий жиҳатдан 6 провинцияга бўлинган.

Давлат тузуми. В. Республикаси Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка киради. Амалдаги конституция 1980 и. 30 июлда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент. У парламент томонидан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни бир палатали парламент амалга оширади. Парламент аъзолари аҳоли томонидан 4 й. муддатга сайланади. Ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ороллар ер юзаси вулкан жинсларидан тузилган тоғлик (энг баланд нуктаси 1810 м). 60 га яқин вулқандан 10 таси ҳаракатда. Ороллардаги тоғлар орасида текис ерларда дехқончилик қилинади. Кўпгина иссиқ булоқлар мавжуд. Олтингугурт, марганец конлари бор. Иклими — нам, тропик. Ўртача ойлик т-раси 20—27°. Йилига 1000 мм гача ёғин ёғади. Сершамол шарқий қияликларда тропик ўрмонлар, ғарбда Ирак ўрмон.

Аҳолиси асосан меланезлар (95% га яқини). Инглизлар, микронезлар, полинезлар, французлар ва б. ҳам яшайди. Шаҳарларда 18,4% аҳоли истиқомат қилади. Расмий тили — инглиз ва француз тиллари; давлат тили — бислама тили. Диндорларнинг аксарияти — христианлар (аҳолининг 90% и). Йирик шаҳарлари — Порт-Вила, Луганвиль.

Тарихи. В. да бир неча минг йиллардан бери одамлар яшайди. Тахм. 4 минг йил аввал Янги Гебрид архипелагининг шим. ва марказий оролларида кўчиб келган

кишилар шу ерда ўрнашиб қолди. Ороллар португалияликлар томонидан 1606 й.да кашф этилган. 1774 й.да ороллар инглиз сайёҳи Ж. Кук томонидан тадқиқ этилган ва Европадаги Гебрид оролларига ўхшашлиги учун Янги Гебрид деб аталган. 1906 й.дан Буёқ Британия б-н Франциянинг муштарак мустамлакаси бўлган. Маҳаллий аҳолининг кўп йиллик озодлик кураши натижасида В. 1980 й. 30 июлда мустақил деб эълон қилинди. В.— 1981 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 30 июль — Мустақиллик куни (1980).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. В. лейбористлар партияси, 1986 й. ташкил этилган; Вануаку партияси, 1971 й. тузилган; Миллий демократик партия, 1986 й.да асос солинган; Меланезия тараққийпарвар партияси, 1988 й.да тузилган; Халқ демократик партияси, 1994 й.да асос солинган; Миллий бирлашган партия, 1991 й.да ташкил этилган; Янги халқ партияси, 1986 й.да тузилган; Мўътадил партиялар иттифоқи, 1980 й.да тузилган. В. касаба уюшмалари кенгаши, 5 тармоқ касаба уюшмаларини бирлаштиради. Хужалиги. Иқтисодийётининг асоси — қ.х. Меҳнатга қобилиятли аҳолининг 70% қ.х. б-н банд. Кокос пальмаси, ямс, какао, шакарқамиш, кофе, пахта экилади. Қорамол, қўй, эчки, парранда бокилади, балиқовланади. 1995 й. ялпи ички маҳсулотда саноат улуши 13% ни ташкил этди. Унда меҳнатга қобилиятли аҳолининг 3,5% банд бўлди. Қимматбаҳо ёғоч тайёрланади. Марганец қазиб олинади (Эфате о.да). Шунингдек, нефть, олтин, мис захиралари бор. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи, тўқимачилик маҳсулотлари, курилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналар бор. 80-й.ларнинг охиридан курилиш авжолди. Сайёҳлик ривожланган; йилига ўртача 45 мингга яқин сайёҳ келиб кетади. В.да т.й. йўқ. Автомобиль йўллари уз.—1,1 минг км. Асосий денгиз порти ва халқаро аэропорти Порт-Вила ш. Шунингдек, Луганвиль, Паликоуло ва Санту денгиз портлари ҳам бор. В. четга копра,

марганец рудаси, балиқ, гўшт, кофе, какао, ёғоч чиқаради. Четдан озиқ-овқат маҳсулотлари, ичимликлар, тамаки, кимёвий маҳсулотлар, дастгоҳ ва транспорт жихозлари олади. Ташқи савдодаги мижозлари — Япония, Австралия, Янги Зеландия, Франция, Янги Каледония, Фижи, Нидерландия. Пул бирлиги — вату.

Маданияти. В.да «Вануату уикли» (инглиз, француз ва бислама тилларида, 1980 й.дан), «Трейдинг пост» («Савдо почтаси»), инглиз тилида) ҳафталик газлари чиқади. 1987 й.дан Пакньос минтақавий ахборот агентлиги мавжуд. В.да «Вануату телерадиоэшиттириш корпорациясп» фаолият кўрсатади. В. радиоси 1966 й.дан (инглиз, француз ва бислама тилларида) ишлайди.

В. мактабларида таълим инглиз ва француз тилларида олиб борилади. Ўқиш бепул. Бошлангич мактабга болалар 6 ёшдан қабул қилинади. 6 ёшдан 11 ёшгача бўлган болаларнинг 85% га яқини давлат бошлангич мактабларига боради. Бу мактабларнинг сони 270 дан ортик. Ўрта мактабларга болалар 12 ёшдан қабул қилинади; унда ўқиш муддати 7 й. Ўрта мактабларда 4269 ўқувчи ўқийди. Давлат мактабларидан ташқари, хусусий ва миссионерлик мактаблари ҳам бор. Бошлангич мактаб ўқитувчиларини пед. коллежлари тайёрлайди. 1989 й. майда Порт-Вила ш.да Жан.-Тинч океани унтининг филиали очилган. Порт-Вила ш.да шунингдек, Маданий марказ ҳамда унинг музейи ва кутубхонаси бор.

ВАН ФЛЕК (Van Vleck) Жон Хасбрук (1899.13.3, Мидлтаун -1980) - америкалик назариётчи физик. Илмий ишлари магнетизм ва қаттиқ жисмнинг квант назариясига оид. Нобель муко-фоти лауреати (1977, Ф. Андерсон ва Н. Мотт б-н биргаликда).

ВАНХОН ТЎҒРИЛ (12-13-а.лар) -ҳоз. Мўғулистон, Еттисув ва Олтой ўлкасида ҳукмронлик қилган керей (ке-

раит) қабиласи раҳбари. Марказий Осиёнинг кўпчилик қабилалари, шу жумладан мўғуллар ҳам В. Т. қўл остида бўлган. Шу пайтларда Марказий Осиёда ўзаро ички қабилалараро ва қўшни давлатлар б-н можаролар юз бераётган эди. Айниқса кераит ва най-манлар орасидаги зиддият кучли эди. Мўғуллар найманларни қўллаб-қувватлашган. В. Т. бир оз вақт Чингизхон б-н иттифоқ тузиб, бирга жанг қилган, лекин кераитлар ва мўғуллар ўртасида бир-бирларига нисбатан душманлик тугилган. Бунда найманлар раҳба-ри Таёнхон (В. Т.га она томондан қариндош) мўғулларга ёрдамлашган. Некунуйсин мавзеида бўлган жангда В. Т. ўлдирилиб, калласи Таёнхонга жўнатилган. В. Т. авлодлари 13-а. бошларида найман ва б. қабилалар б-н бирга асосан Қозоғистон ерларига ўрнашиб, маҳаллий туркий халқлар таркибига кирган.

ВАН ЧУН (27- тахм. 104) - хитой файласуфи, скептик-материалистик фалсафа намояндаси. Ўлимдан сўнг руҳ яшашини рад қилган. «Ганқидий мулоҳазалар» деган асосий асари конфуцийчилик ва даосизм гоёларини бирлаштиради. Унинг фикрича, бутун мавжудот «бирламчи эфир»дан пайдо бўлган, унинг куюклик даражасига қараб нарсалар, шу жумладан инсоннинг жамиятдаги мавкеи (бойлик, камбағаллик ва ҳ.к.) ҳам фарқланади.

ВАН ЭЙК (van Eyck) Ян [тахм. 1390, Маасейк (?), Лимбург —1441.9.7 да дафн этилган, Брюгге] — нидерланд рассоми, Нидерландия алтк Уйғониш даври санъати асосчиси. Илр учун ишланган маҳобатли линий мавзудаги мужассамотлар В. Э. ижодининг чўққисидир; ўзидан олдинги рассомларнинг ютуқларини ривожлантирди ва бойитди, анъанавий саҳналарни мавжуд оламнинг улуғвор ва гўзал тасвирига айлантирди: «Гент алтари» полиптихи (Гентдаги Авлиё Бавон соборида), «Канцлер Ролен Биби Марьями» (тахм. 1436, Луврда, Париж) ва б.

Европа рангтасвирида йирик портретчилардан бўлган В. Э. ижодида портрет алоҳида жанрга айланди, кўкраккача, ярим бурилган ҳолатдаги портрет тури асосчиларидан («Тимофей», 1432; «Қизил бош кийимдаги киши», 1433; «Эр-хотин Арнольфинлар портрети», 1434; «Рассомнинг рафикаси Маргарита ван Эйк», 1439 ва б.). В. Э. ижоди ўзидан кейинги санъаткорлар (мас., Италияда Антонелло да Мессина ва б.)га кучли таъсир кўрсатган.

ВАР (рус. вольт-ампер реактивный — реактив вольт-ампер) — ўзгарувчан ток реактив қувват бирлиги: $Q=IU\sin\varphi$, бунда φ — синусоидал ўзгарувчан ток занжирида ток / ва кучланиш (орасидаги фазалар силжиши. В. вар ёки var б-н белгиланади. В. б-н ватт (электр қуввати бирлиги) орасидаги фарқ фазалар силжиши φ га боғлиқ равишда аниқланади.

ВАР (суғдча — кўрғон) — қад. Туркистонда мавжуд бўлган истехком тури; тўрт томони мудоффа деворлари б-н ўралган кўрғон. Одатда сайхон ерда қурилиб, асосан чорва моллари ва уй паррандаларини душмандан ҳимоя қилишга мўлжалланган. Авестолати маълумотларга кўра, В.ларнинг ҳар бир томони бир от чопими (3 км) узунлигида бўлган. Дастлабки В.лар тахм.мил. ав. 1-миңгйилликнинг 1-ярмида вужудга келган ва кейинчалик катта-кичик қалъали йирик кишлоқ ёки шаҳарларга айланган. В. сўзи кўпгина қад. шаҳар ва кишлоқпар номлари таркибига кирган. Мас., Далварзин, Варахша, Вардонзе ва б.

ВАРАНАСИ — Ҳиндистондаги қад. шаҳарлардан. 10— 12-а.лардан бошлаб Шарқда, жумладан Ўрта Осиёда Банорас номи б-н машҳур.

ВАРАХША — қад. шаҳар харобаси. Бухородан 40 км шим.-ғарбда, Дашти Урганжи кўлининг қад. Ражфандун воҳасида жойлашган. В. майд. 9 га ва

бал. 10— 20 м ли улкан тепа шаклида сақланган. В. ва унинг атрофида В. А. Шишкин (1937-39, 1947-54) кенг қўламда археологик тадқиқотлар олиб борган; А. Муҳаммаджонов (1975—77), О. В. Обельченко (1977—79), Г. В. Шишкина (1987—90) ҳам В.нинг айрим қисмларида қазишмалар олиб боришган. Археологик қазишмалардан маълум бўлишича, В. мил. ав. 2-а.да бир-бирига туташган бир нечта истехкомли қишлоқлар тарзида қад кўтарган. В. харобаларининг шим.-ғарбида қад. кўрғонлардан бирининг ташки девори ҳамда ярим доира шаклдаги буржи (ички саҳни 4,5x5 м) кавлаб ўрганилган. Девор (қалинлиги 1,8—1,9 м) хом ғиштдан (ҳажми 37x41x10 см) қурилган. Девор ва буржларида пайконсимон нишон туйнуклари (ички томони 38—40 см, ташқариси 75—80 см, кенглиги 20—22 см) очилган. Мил. ав. 2— 1-а.ларда ва мил. 1— 2-а.ларда В. ва унинг атрофида маданий ҳаёт гуллаган. 3—4-а.ларда В. таназзулга учраган. 5-а.да В. яна тикланиб Бухоронинг қад. ҳукмдорлари — бухорхудотларининг қароргоҳига айланган. Шу даврда В. мустаҳкам девор б-н ўралган, унинг жан. қисмида арк қурилган. 8—10-а.ларда айниқса обод бўлган. В. ва унинг атрофлари 12 канал б-н суғорилиб, Ражфандун воҳасидаги энг йирик ва марказий қалъалардан бирига айланган. Бухоро ва Хоразм оралиғидаги қарвон йўли В. орқали ўтган (Истахрий ва Ибн Ҳавқал маълумотлари). Ҳар ўн беш кунда В.да бир кунлик, йил охирида 20 кунлик бозор сайли (наврўзи кашо варзон, яъни деҳқонлар янги йили) ўтказилган (Наршахий). Бухорхудотлар қароргоҳи қилиниши б-н В. йирик шаҳарга айланган. 11—12-а.ларда унинг худуди энига 6 км дан зиёд бўлган. 12-а.да В. воҳасидаги ҳаёт тўсатдан номаълум сабабларга кўра тўхтаб қолган.

Меъморлиги ва санъати. 1949—54 й.ларда В. тарихи ва меъморлиги ўрганилди. Квадрат шаклдаги йирик хом ғишتلардан қўшминора тарзида

ўраб чиқилган тагкурси (бал. 15 м)ларнинг бирига подшо саройи ва иккинчисига соқчихонали дарвозахона бино қилинган. Аркнинг шарқий қисмида томи равоксимон гумбаз тарзида ёпилган узун йўлаксимон (навқархона ва дарвозахона) хоналар мавжуд бўлган. Аркнинг марказида жан. томони мудофаа деворига ёндошган В. ҳукмдорининг саройи жойлашган. У Шарқий (11,5x17 м) ва Ғарбий (6,6x7,25 м) меҳмонхона ҳамда Қизил хона (зал) (8,5x12 м) лардан иборат бўлган. Сарой ғарб томонидан 3 равоқли ганчқори устунлар ўрнатилган ҳашаматли пешайвон б-н ўралган. Айвон равоқларининг устунлари ва тоқилари ганчқори қабартма тасвирлар ҳамда турли хил гирихлар б-н безатилган. Саройнинг Қизил хона ва Шарқий меҳмонхоналари тўла кавлаб очилган. Хона деворлари майда сомонли лой сувоқ устидан юпка ганч сувоқ қилиниб, деворий расмлар қизил, сариқ, кулранг, қора, зангори, пушти ва жигарранг бўёқлар б-н безатилган. Уларда турли хил манзаралар, фил минган шаҳзода ва чокарларнинг олд ва ортдан човут солган қоплонлар б-н олишуви; қайрилиб нишонга камондан ўқ узаётган от устидаги чавандоз, қанотли туя шаклидаги олтин тахтда ўтирган ҳукмдор тасвирланган. Шарқий меҳмон-хона деворида тиз чўкиб, қўлида қадаҳ тутган малика, белида шамшир, бир қўлида қисқич ушлаган подшоҳ, ўртада вазасимом оташгоҳда ёниб турган муқаддас олов-азархурро, оташгоҳдан ўнгда белига ханжар тақилган шаҳзоданинг тиз чўкиб ибодат қилаётган тасвири ёки совут ва дубулға кийган, қўлларида найза, қалқон ушлаган суворийларнинг жанг қилаётган, шунингдек бутазор, тўқай ичидаги ов манзараси каби тасвирлар айниқса диққатга сазовордир.

Археологик топилмалардан аниқланишича, жан. хоналарнинг иккинчи қаватидаги хона ганчқори нақшлар б-н безатилган экан. Қўплаб топилган қабартма ганчқори нақшлар орасида

ховузда сузиб юрган балиқлар, елкаси-дан ўқ еган архар, елиб бораётган жай-ран, беданалар, аёл бошли бахт қуши — Ҳумо, ҳамлага тайёрланаётган аждарҳо, тақимиға садоқ боғлаган суворий ҳамда кўпдан-кўп аёлларнинг бош қисмлари б-н бир қаторда турли хил ислимий ва гирих парчалари учрайди.

Ад.: Шишкин В. А., Варахша, М., 1963; Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966. Абдулахад Муҳаммаджанов.

ВАРАҚА — ижтимоий-сиёсий ташвиқот воситаларидан бири. В.лар дастлаб қўлда ёзилган, кейинчалик босма усулидан фойдаланиб тайёрланган. Улар муайян бир мақсадни кўзлаб чиқарилган. Мас, 2-жаҳон уруши йилларида фашизмга қарши тарғиботда В. кенг қўлланган. Кейинги йилларда В.дан сайлов олди тадбирларида, бозор иқтисодиёти шароитида реклама сифатида фойдаланилади. В.лар одамлар гавжум жойларда — метро ва б. шаҳар транспорти бекатларида, бозорларда тарқатилади. Газ. ва жур.лар, радио, телевидение ва б. ахборот воситалари кенг оммалашганлиги боис ижтимоий-сиёсий мақсаддаги В.ларга эҳтиёж тобора камаймоқда.

ВАРАҚИ — хамир, гўшт ва пиёздан тайёрланадиган таом. Юпқа (1—2 мм) ёйилган хамир юзасига ёғ суркаб, эни 7—8 см ли тасмалар кесилади. Тасмалардан 3—4 таси устма-уст қўйилиб, эни 7—8 см қилиб кесилади ва 3—4 қаватли жилдлар ҳосил бўлади. Ҳар бир жилд ўртаси жўва б-н нафисроқ ёйилади. Ёгда ковуриб олинган қийма жилдларни буқлаб тугилади ва кизаргунча ёгда ковурилади. В.ни тандир варақи сомса тури ҳам бор. У ҳам шу тарзда тайёрланади, фақат сомса каби тандирга ёпиб ёки духовкада пиширилади (қ. Сомса).

ВАРАҚИСИМОНЛИК - тоғ жинсларининг параллел юпқа қатламлар ҳосил қилиб жойлашиши. Зарб б-н урганда қатламлар параллел текисликлар бўйича

ажралиб кетади. В. механик тоғ жинслари анизотропияси бўлиб динамометаморфизм жараёнида тоғ жинсларидаги пластинкасимон ва чўзиқ минераллар (слюдалар, роговая обманка, хлоритлар) ни қайта кристалланиши ва айланиши натижасида бир хил ориентирда жойлашади. В. регионал (катта майдонларда) ва маҳаллий (тектоник ёриқлар бўйлаб силжишлар натижасида) бўлади. В. кўпинча бурмаланиш пайтида вужудга келади. Одатда В. бурма ўқлари текислигиға субпараллел йўналган. Шунингдек, В. кливажга ҳосил бўлиши мумкин, бунда сиқилиш ўқига перпендикуляр бўлган текисликда кристаллар яссиланиб, жинс ясси параллел йўналган ички тузилишга эга бўлади. Сланецлар учун характерли. Баъзи бир геологлар В.ни кливажнинг синоними деб ҳисоблайдилар.

ВАРБУРГ (Warburg) Отто Генрих (1883.8.10—1970.1.8) — немис биокимёгари ва физиологи. Лондон Қироллик жамияти аъзоси. Берлиндаги Ҳужайра физиологияси ин-ти директори (1930 й.дан). Асосий ишлари тирик хужайрада содир бўладиган оксидланиш-қайтарилиш жараёнлари, ферментлар таъсирида хужайранинг нафас олишини ўрганишга бағишланган. Флавин моддасини кашф этган (1932), флавин-адениндинуклеотид (ФАД, 1938) ва никотинамидадениндинуклеотид (НАД) тузилишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1931).

ВАРБУРГ АППАРАТИ - босим ва т-ра ўзгармай турадиган шароитда оз миқдордаги газни аниқлаш учун мўлжалланган курилма; респиратор. Газ ажраладиган ёки югиладиган жараёнлар — бижгиш, айрим ферментатив реакциялар ва б.да юз берадиган жараёнларни ўрганишда қўлланилади. Немис физиологи О. Г. Варбург номи б-н аталган. В. а.нинг асосий қисми манометрга бириктирилган 12—14 та шиша идишчалардан иборат. Идишчаларга буфер-тузли муҳитда майдаланган тўқима ёки тўқима

фракциялари ва б. синаладиган объект солинади. Идишчалар сувли ваннага ботириб қўйилади. Ваннада терморостлагич ва тебранувчи механизм бўлади. Ажралаётган ёки ютилаётган газ микдоршианомети/кўрсатишларига қараб аниқланади.

ВАРВАРИЗМЛАР (юн. barbaros — айнан ажнабий) — маълум бир тилга чет тиллардан кириб келган, тилда тўла ўзлашмай, ётлиги билиниб турадиган сўз ва иборалар. В. асосан сўзлашув услубига хос, тилнинг адабий меъёрини бузади ва унинг асосий луғат таркибига кирмайди. В.дан баъзан бадиий адабиётда маҳаллий муҳитни бериш, образларни хослаштиришда фойдаланилади. Мас., В. иемни («Ханка», «Танка»), пулни («кўкидан» борми — доллар борми), лавозим ва шахсни («мер», «шеф», «бос», «барон») ва х.к.ни англатади, шунингдек мазах килишда фойдаланилади. Ўзбек тили дав-лат тили мақомини олгач, турли тиллардан, айниқса рус тилидан кирган В.дан («мадам», «братан», «земляк», «пахан», «дедуля» ва б.) ўзбек сўзлашув тили фаол тозалана бошлади.

ВАРВАРЛАР — юнон ва римликлар томонидан уларга нисбатан тушунар-сиз тилда сўзловчи ва бегона мадани-ятга мансуб барча ўзга юртликлар (гер-манлар ва б.)га берилган ном. Антик даврдаги В. тушунчаси христианлар Византияси ва Ғарбий Европада ҳам ўзлашиб кетиб, бу ерларда «худосиз» деган маънони англатган. Мажозий маънода — кўпол, маданиятсиз, бағ-ритош кишилар. **ВАРВАРЛИК** — қ. Ваҳшийлик. **ВАРҒАС** (Varqas) Жетулиу Дорнелис (1883.19.4, Сан-Боржа -1954.24.8, Рио-де-Жанейро) — Бразилия президенти (1930-45 ва 1951-54). 1937 й. фашистлар Италиясидаги каби «янги давлат» тузуми ўрнатган. 1945 й. Бразилия трабальистлар (ишчилар) партия-сига асос солган. Саноатда давлат сек-торининг тараққий этишига имкон берган.

ВАРД (суғдийча — бута, шох-шабба)

— даре ўзанлари ва улардан бошланган йи-рик тармоқлар оқимини тўсиб, каналларга сув чиқаришда фойдаланиладиган шох-шабба ўрами. В. атамаси Хоразмда «навард», Зарафшон водийсида «навола», Фарғона водийсида «ўлук», Чирчиқ ҳамда Сирдарё воҳаларида эса «корабура» шаклларида талаффуз этилади. Бу атамалар «шох-шабба ўрами» маъноси-ни англатиб, улардан сув хўжалигида қадимдан кенг фойдаланиб келинган.

В.лар, ораси тош, чим ва шағал б-н тўлдирилган цилиндр шаклидаги шох-шабба ва қамиш ўрами бўлиб, юлғун наваларидан эшилган белбоғлар б-н уч ёки тўрт еридан маҳкам боғлаб ясалган. Манбаларда таърифланишича, В.лар ўрамининг айланаси 3—4 кишининг кучоғига тенг бўлиб, оғирлиги 50 кг дан 2—3 т гача етган. Муҳаммад ЮсуфҒаёнмнинг ёзишича, Амударёнинг йирик тармоқлари: Чуманой, Чанглибосув ва Терсоқар ўзанларини боғлаш учун ташланган ҳар бир наварднинг уз. 60 газ, айланаси 20—30 газга яқин бўлган. Навард ёки корабуралардан бош тўғонларни қуришдан тортиб, қирғоқларнинг сув ўпириб кетган жойларини тиклаш-гача бўлган ишларда кенг фойдаланил-ган. Чунки улар ирригация хўжалиги учун техникавий жиҳатдан жуда қулай ва сувга чидамли ускуна хисобланган.

Ад.: Муҳаммаджонов А., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997.

ВАРДОНЗЕ, Варзонзе, Вардона, Варданзи — Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги «Кўрғони Вардонзе» номи б-н машхур ёдгорлик (6—19-а.лар). Қўрғоннинг уз. 110 м, кенглиги 60—70 м, бал. 45—50 м. Вардонхудотларнинг махсус қароргоҳи бўлган. Ривоятларга кўра, Шопурком (Шопур + ком (арик)) атамаси сосонийлар шахзодаси Шопур исмидан олинган. Шопур Бухорога келиб, бухорхудотлан ер олиб қаср ва кишлок қурдирган ва унга ариқ келтирган. Наршахийнинг ёзишича, бу катта бир кишлок

бўлиб, куҳандизга, катта ва мус-тахкам хисорга эга. У Туркистоннинг чегарасида жойлашган. У жойда ҳар ҳафтада бир куни бозор бўлиб савдогарлар кўп келар эди. Араблар ҳужуми арафасида (8-а. боши) В. Бухородан алоҳида мустақил подшолик пойтахтига айланган. В. ҳукмдори вардонхудот араблар учун бухорхудотлардан хавфлироқ бўлган. 10-а. да В. обод шаҳар эди. В.да тўқилган каъбапўш Маккага олиб борилган. Акад. Я. Фуломовнинг археологик ва этн. кузатишлари В.нинг 19-а. охиригача обод савдоунармандчилик шаҳарчаси бўлиб келганлигини кўрсатади. 18—20-а. бошларида В. Бухоро амирлигининг Шофиркон тумани маркази бўлган. 18—19-а. ларга келиб Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўргасидаги ички низолардан В. анча жабрланган. С. Айний гувоҳлик беришича, 1880-й.ларда В. ва унинг атрофларини каттиқ шамол натижасида кучли қум босади. Шундай бўлишига қарамасдан, В. 20-а.нинг бошида ҳам обод бўлиб, савдо ва ҳунармандчилик маркази сифатидаги ўз мавқеини сақлаб қолди. Мулла Қурбонжон Фитраи Вардонзеҳий Бухорий (вафоти 1888 й.) В.да туғилиб ўсган бўлиб, тожик ва ўзбек тилларида шеърлар ёзган, Бухоронинг машҳур қозиларидан бири бўлган. В. ва унинг атрофлари Бухоро амирлиги, қизил аскарлар томонидан тугатилгач, БХСРда бошланган мужоҳидлар ҳаракатининг асосий марказларидан бирига айланди (1920-24 й.лар). Аҳоли 1954 й. гача В. кўрғонида яшаган, сўнгги қум босишдан кейин уни тарк этишга мажбур бўлган. Бугунги кунга келиб В. ўрнида кўрғонтепалик мавжуд. Кўрғоннинг устида мрамртош сақланиб қолган. Ҳоз. пайтда кўрғон атрофи нураб, анча емирилиб, айрим жойлари ўпирилиб кетган. Бу худудда Кўрғони Вардонзе, Кўҳна Вардонзе қишлоқлари бор. Вардонзе давлат табиат ёдгорлиги ташкил қилинган.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966; История ат-Табари, Т., 1987.

Қаҳрамон Ражабов.

ВАРДОНЗЕ ДАВЛАТ ТАБИАТ ЁДГОРЛИГИ — давлат муҳофазасида бўлган ноёб табиат ёдгорликларидан бири. Бухоро вилояти Шофиркон туманида жойлашган. Дастлаб 1975 й.да кўрикхона сифатида ташкил этилган. Чўлларнинг жадал ўзлаштирилиши б-н кўрикхоналик аҳамиятини йўқотди ва 1983 й.дан давлат табиат ёдгорлигига айлантирилди. Майд. 300 га. Унинг худудида қумликлар, қад. Вардонзе (Кўрғони Вардонзе) ёдгорлиги бор. Ноёб саксовул дарахтлари, Рихтер черкези, юлгун ва б. ўсади.

ВАРДОНХУДОТ — ҳоз. Бухоро воҳасининг шим.-ғарбий қисмида жойлашган кичик давлат (6-а. охири —8-а. боши) — Вардонзе подшоҳларининг унвони. В. Зарафшон водийсидаги ҳукмдорлар ичида энг кучлиси бўлган. Шунинг учун ҳам 8-а. бошида Туркистонга келган араб фотиҳи Қутайба ибн Муслим В. б-н бўладиган тўқнашувга алоҳида эътибор берган. Бухоро тарихчиси Наршахийнинг ёзишича: «... Бир вазир Туркистондан келган эди: номи Вардонхудот: Вардона ерлари унга тегишли эди. Қутайбага у б-н кўп уруш қилишга тўғри келган эди...». «Тарихи Табарий»да ҳикоя қилинишича, жангда араб қўшинлари В.дан енгилгач, Қутайба ҳийла ишлатиб В.га ёрдамга келган суғд ҳоқими Тархун б-н сулх тузиб, душманни заифлатиб, сўнгра унинг устидан ғалаба қилган (708—709 й.лар).

ВАРЗОБ, Душанбадарё — Тожикистоннинг ғарбидаги дарё, Қофарниҳон дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 71 км, ҳавзасининг майд. 1740 км². Ҳисор тизмасининг жан. ён бағридаги (4000—4800 м) доимий қор ва музликлардан бошланади. Ўртача йиллик сув сарфи 54 м³/сек (Душанба ш.). В. серсув, максимал сув сарфи апр. ойларига тўғри келади. В. юқори қисмда тор ва чуқур водийда, серостона ва жуда нишаб ўзанда оқади,

шаршаралар бор. В.нинг суғориш ва энергетикада ахамияти катта. В.да ГЭС каскадлари ишлаб турибди. В. буйида Душанба ш. жойлашган.

ВАРИ (*Lemur varius*) — макилар (лемурлар) уруғининг бир тури. Мадагаскар ўрмонларида катта пода бўлиб яшайди. Бўйи 0,6 м, думи 0,6 м ча. В. бу уруққа кирадиган турлар ичида энг йириги. Танаси қалин оқ-қора жун б-н қопланган. Боши ва бўйнининг икки ёнида узун жунлари бор. Ранги ҳар хил: баъзиларида оқ жун, бошқаларида эса қора жун кўп, ҳатто, тамомила оқ ёки қора жунлилари ҳам учрайди. Турли мевалар б-н озикланади.

ВАРИАТОР (лот. *vario* — узгартирма) — юритма (ҳаракатлантиргич) б-н иш бажарувчи механизм орасидаги узатиш нисбатини бир текис ўзгартирадиган қурилма. Поғонасиз узатма В.нинг асосий қисми ҳисобланади. Турли шароитларда машина ва механизмларнинг мақбул (оптималь) тезликларда ишлашини таъминлайди. Мас., метрополитен эскалаторларида В. ёрдамида даста б-н зиналарнинг ҳаракат тезликлари бараварлаштирилади (эскалаторда кетаётганингизда кўлингизни дастага қўйиб турсангиз, даста зиналарга нисбатан тезроқ суриляётганлигини сезасиз. Бу ҳол В.нинг яхши ишламаётганлигини билдиради). В.нинг механик сирти иккинчисининг ён томонига тегиб ҳаракат қиладиган иккита диёкдан иборат фрикцион узатмадир. Етакланувчи (вертикал) валнинг ҳаракатини ўзгартириш учун биринчи диск ўз ўқида сурилади. В. машина, механизмларда, кимё, тўқимачилик саноати ва транспортда ишлатилади.

ВАРИАЦИОН СТАТИСТИКА - математик статистиканинг амалий тармоғи; статистик тўплам (мажмуа)ларда белгиларнинг тақсимланишини ўрганади. Статистик тўплам бирон бир жиҳатдан ухшаш жуда кўп объектлар ёки ялпи ходисалардан ташкил топади. В.с. бар-

ча биологик объектларга хос бўлган ўзгарувчанлик кўп учрайдиган биол., генетика ва қ.х. экинлари селекциясида кенг қўлланилади. В.с. математик статистиканинг назарий хулосаларига асосланади ва асосан кузатилаётган объектдаги микдорий белгиларнинг ўзгаришини ўрганишда қўлланилади. Бир гуруҳга мансуб белгиларнинг у ёки бу даражада вариацияланиш ташқи муҳит омилларининг айрим кузатиш объектларига турлича таъсири ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ. Белгиларнинг турли шароитда ўзгаришини ўрганиб, мазкур белгининг қанчалик ташқи омиллар таъсирига учраганлигини аниқлаш мумкин. Айниқса микдорий белгилар жуда ўзгарувчан. Селекцион-генетик материални микдорий белгилар бўйича баҳолашда зарурий улчаш, ҳисоблаш, тарозиди тортиш, биокимёвий таҳлил ишлари амалга оширилади. Натижада ҳали тартибга келмаган, «хом» маълумот тўпланади. Тўғри маълумот олиш ва реал мавжуд бўлган қонуниятларни топиш учун тўпланган фактик маълумотлар В.с. усуллари б-н ишланади. Бу усулларда сифат ва микдор ўзгарувчанликнинг асосий кўрсаткичлари: ўртача арифметик (\bar{x}), дисперсия (σ^2), ўзгарувчанлик коэффицентини ($v, \%$) ва ўртача арифметик хато (S_x) кабилар аниқланади. Дисперсион анализ энг мукамал усул бўлиб, популяциянинг умумий ёки фенотипик ўзгарувчанлигини асосий омил ёки асосий омиллар ҳамда муҳит шароити таъсири б-н боғлиқ компонентларга ажратиш имконини беради. Бундан ташқари тадқиқотларда белгиларнинг ирсийланиши ва популяциянинг танлашга кўрсатадиган реакциясини баҳолашда генетик-статистик усуллар ҳам қўлланилади. Шунингдек, организм белги ва хусусиятларининг коррелятив боғланиш (қ. Корреляция) йўналиши ҳамда кучини, белгининг муҳит шароитига боғлиқ ҳолда корреляцион ўзгарувчанлигини аниқлашга имкон берувчи корреляцион, регрессион ва кова-

риацион таҳлиллардан ҳам фойдаланилади.

Наталья Симонгулян. Толибжон Тургунов.

ВАРИАЦИОН ҲИСОБ -мат.нинг функционал (функция ёки бир неча функциянинг танланишига боғлиқ бўлган ўзгарувчи катталиқ)ларнинг энг катта ва энг кичик қийматларини топиш б-н шуғулланувчи бўлими. Эгри чизикнинг узунлиги функционалга мисол бўлиши мумкин. Агар эгри чизик ўзгарса, узунлиги ҳам ўзгаради. В.х.нинг энг содда масаласи $= \int F(x, y, y') dx$ функционалнинг

экстремумини топишдан иборат. В.х.-Да брахистохрона масаласи; бирор сиртда ётувчи икки нуктани бирлаштирувчи эгри чизиклар ичида энг қисқа эгри чизик (геодезик чизик)ни топиш масаласи; текисликдаги барча ёпик эгри чизиклар ичида энг катта юзни чегаралайдиган эгри чизикни аниқлаш (изопериметрик масала) каби масалалар текширилади. В. х. қадимдан маълум. Айниқса И. Бернуллининг брахистохрона масаласи (1696) В.х.-ривожланишида муҳим роль ўйнаган. Бу масала ечимини топишда Я. Бернулли, И. Ньютон ва Г. Лопита иштирок этган. Л. Эйлер ва Ж. Лагранж вариацион масалаларни умумий шаклда ифодалаб, уларни ечиш усулларини кўрсатдилар ва В.х.ни мат.нинг мустақил соҳасига айлантирдилар. В.х.нинг кейинги тараққиёти функционал анализ б-н боғлиқ.

ВАРИАЦИЯ (лот. *variatio* — ўзгариш) (генетикада) — маълум бир мажмуани ташкил қилувчи бирликлар ўртасидаги модификацион ёки генотипик фарқлар; ген (белги)нинг сифат ёки микдор жиҳатидан ўзгариши (қ. Ўзгарувчанлик).

ВАРИАЦИЯЛАР — мусиқа шакли. Унда асосий мусиқий мавзу (мавзулар) ўзининг бир ёки бир қанча унсурлари (ритм, суръат, фактура, оҳанг ва б.)

ўзгартирилган ҳолда такрорланади ва В. туркумини ташкил қилади. Ўзгариш даражасига кўра, қатъий (мас., бассо остинато) ва эркин В. фаркланади. Қатъий туркумда мавзу ва унинг В.и бир хил тузилишга эга. Эркин туркумда ҳар бир вариацияда асосий мавзу оҳанглиридан келиб чиққан янги мавзулар шаклланади. В. мустақил асар ёки симфония, соната, опера каби асарларнинг бир қисми бўлиши мумкин.

В. Европа мусиқасида 16-а.дан маълум. 19-а.гача уларнинг асосан қатъий тури қўлланилган (Г. Пёрселл, Г. Гендель, И. Бах, В. Моцарт, Л. Бетховен ва б.). Романтизм услубида эркин В. кенг тарқалди (Р. Шуман, П. Чайковский ва б.). В. шакли Ўзбекистон композиторлари (Ик. Акбаров, С. Юдаков, Т. Курбонов, С. Каримхожи, С. Варелас, Р. Абдуллаев, А. Набиев ва б.) ижодидан ҳам салмоқли ўрин олган.

ВАРИКАП (инг. *vari (able)* — ўзгарувчан ва *cap (acitu)* — сиғим) — ярим-ўтказгичли электр конденсатор. Электр сиғими кўйилган кучланишга боғлиқ бўлади. В. кремний, германий ва галлий арсенид асосида тайёрланади. Ташқи электр майдони В.даги зарядни ва электр сиғимни ўзгартиради. В.нинг иккинчи тури фотоварикапдир. У яримўтказгичли фотоэлемент. Унда электр сиғими сиртга тушаётган ёруғлик окими интензивлигига боғлиқ бўлади. Шу қонуниятга асосланиб, В.дан ёруғлик таъсирида бошқариладиган электр сиғим сифатида фойдаланиш мумкин. В. ҳисоблаш техникасида, радиоэлектроника ва б. соҳаларда қўлланилади.

ВАРИКОНД (инг. *vari (able)* - ўзгарувчан ва *cond (enser)* — конденсатор) — ташқи электр майдони таъсирида сиғими ўзгарадиган конденсатор. В. сегнето-электрикларнинг диэлектрик сингдирувчанлиги ташқи электр майдонида боғлиқлигига асосланган. В. тайёрландиган материал (мас., барий титанат)га

турли аралашмалар қўшиб, унинг хусусиятини ўзгартириш мумкин. В. диэлектрик кучайтиргичларда вакуум лампалар ўрнида ишлатилади. Узоқ, муддат ишлайди, енгил, зарбаларга чидамли. В.нинг қувватни кучайтириш коэффициентлари катта. В. электр сигналларни ўзгартиради ва кучайтиради, ток ва кучланишни бир меъёрга ушлаб туради, қувватни оширади ва б. Автоматика, электроника, ҳисоблаш техникаси, радиоэлектроника қурилмаларида қўлланилади.

ВАРИКОЦЕЛЕ (лот. varix — кенгайган вена ва юн. kele — ўсма) — эркаклар уруғ тизимчаси венасининг кенгайиши ва узайиши. Кўпроқ уруғ тизимчаси венасининг буйрак венасига бурчак ҳосил қилиб қўшилишидан вужудга келади. Баъзан оғир жисмоний иш қилиш сабаб бўлади. В.да асосан уруғ тизимчасининг чап томони касалланади; 17—30 ёшли кишиларда учрайди, болалар ва кексаларда ахён-ахёнда кузатилади. Уруғ тизимчаси венасидаги морфологик ўзгаришларга, шунингдек касалликнинг клиник кўринишига қараб, В.нинг 3 босқичи фарқ қилинади. Беморларнинг кўпчилигида (71% и да) 1-босқич кузатилади; улар ўзларини деярли соғлом ҳис қиладилар. Касалликнинг 2-босқичида (20%) чап томондаги мойк ва ёрғоқ пастроқ туради. Киши жисмоний толиққанда мойк соҳаси симиллаб оғрийди ва оғирлашгандек сезилади; ёрғоқни кўтарувчи мускул бўшаши. уруғ тизимчаси йўғонлашади. Беморларнинг 9% ида 3-босқич кузатилади; мойк шишади ва буришиб қолади, мойк, бел ва думғаза соҳаси оғрийди, жинсий фаолият сусаяди. Даво касалликнинг кечиси ва босқичига қараб олиб борилади. В.нинг асосий сабаби бартараф этилади, Венани боғлаш ёки эмболизациялаш операцияси қилинади.

ВАРИНГ МУАММОСИ - сонлар назарияси тараққиётида муҳим роль ўйнаган масала: ҳар қандай $l > 2$

кўрсаткич учун шундай $g = K(p)$ мавжудки, ихтиёрий бутун $N > 0$ сонни g та бутун сонлар l -даражалари йиғиндиси сифатида ёзиш мумкин. Э. Варинг 1770 й.да таърифлаган. Хусусан, $p=2$ бўлганда $g=4$ бўлишини, яъни ҳар қандай бутун мусбат сонни тўртта сон квадратлари йиғиндиси (мас., $30=5^2+2^2+1^2+0^2=4^2+3^2+2^2+1^2$) шаклида ифодалаш мумкинлигини Ж. Л. Лагранж исботлаган (1740). Бу масала 19-а.да тўла ҳал қилинмай қолди, аммо сонлар аналитик назариясида бир қанча усулларнинг шаклланишига сабаб бўлди. В.м.ни биринчи марта 1909 й.да Д. Гильберт тўла очди. 1942 й. В. Ю. Линник В.м.нинг элементар, яъни олий мат. методлари қўлланилмаган исботини топди. Акад. И. М. Виноградов эса ўзи-нинг янги усулидан фойдаланиб, етарли катта l 'лар учун $g=g(p) < \frac{1}{2}p$ эканини кўрсатди (1959). В.м. ечимларини излаш сонлар назарияси ва мат. нинг бошқа бўлимлари учун муҳим бўлган янги усулларининг яратилишига олиб келди.

ВАРИНЬОН (Varignon) Пьер (1654—1722.22.12, Париж) — француз механиги ва математиги. Париж ФА аъзоси (1688). Илмий ишлари назарий механика, чексиз кичик микдорлар тахлили, геом. ва гидромеханикага дойр. Геометрик статикага оид ишлари жуда муҳим. В. кучлар параллелограми қонунини аниқ таърифлаган, кучлар моменти тушунчасини ривожлантирган ва Вариньон теоремасини исботлаган.

ВАРИНЬОН ТЕОРЕМАСИ - муайян системанинг куч моментлари b -н уларнинг тенг таъсир этувчилари орасидаги боғланишни ифодалайдиган теорема, механика теоремаларидан бири. Француз олими П. Вариньон таърифлаган ва исботлаган (1687). В.т.га мувофиқ, агар кучлар тизими F_i тенг таъсир этувчи куч R га эга бўлса, исталган марказ D (ёки z) га нисбатан тенг таъсир этувчи куч моменти $M_a(D)$ ўша марказ O (ёки z)га нисбатан ташкил этувчи кучлар

моментлари $M_0(F)$ йиғиндисига тенг бўлади. Математик тарзда қуйидагича ифодаланади: $L/0(L)=XJL, (F_0$ ёки $M, (K)=\{M, \{F\}$). В.т. механик (айниқса, статика), материаллар қаршилиги, иншоотлар назарияси ва б. соҳалар масалаларини ечишда қўлланилади.

ВАРИОМЕТР (лот. vario — ўзгартираман ва ... метр) — 1) авиацияда — учиш баландлигининг ўзгариши тезлигини кўрсатадиган назорат-ўлчаш асбоби. Ичи берк корпус (ғилоф) ичида жойлашган манометрик қутидаги атм босими б-н капилляр орқали атмосферага туташган шу корпусдаги босим орасида пайдо бўладиган фарқни ўлчашга асосланган. Учиш баландлиги ўзгарганда ҳавонинг капилляр орқали ўтиши тор-мозланганлиги оқибатида босимлар фарқи вужудга келади ва баландлик бир меъёрда турганда босимлар фарқи йўқолади; 2) радиотехникада — радиоприёмникнинг тебраниш контурини сошлаш, яъни зарур тўлқинни қидириб топиш учун мўлжалланган ўзгарувчан индуктивлик ғалтаги. Ғалтак қўзғалмас ташқи секция (статор) ва қўзғалувчи ички секция (ротор)га бўлинади. Радиоприёмникни зарур тўлқинга сошлаш учун роторни статор ичида буриш лозим бўларди. Ҳозир чулғамининг ичида магнитоди-электрик стержень (ўзак) ҳаракатланадиган индуктивлик ғалтаги қўлланилади. Бунда зарур тўлқинни топиш учун ўзакни чулғам ичида суриш керак; 3) магнит В. ер магнит майдонининг вақт мобайнида ўзгаришларини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. В.да сезгир магнит миллар (стрелкалар), магнитга тўйинган ёки квант дагчиклардан фойдаланилади (қ. Магнитометр, Магнитограф); 4) тортишиш (тортиш) кучини ўлчашга мўлжалланган асбоб (қ. Гравитацион вариометр).

ВАРИС БУРМАЛАНИШИ - тоғ жинсларининг палеозой эраси иккинчи ярмида содир бўлган бурмаланиши (қ.

Терцин бурмаланиши).

ВАРИСТОП (инг. vari (able) — ўзгарувчан ва (resi) stor — қаршилиқ) — яримўтказгичли инерциясиз резистор. Электр ўтказувчанлиги қўйилган кучланишга боғлиқ бўлади. Кучланиш кўпайиши б-н В.нинг қаршилиги камаяди, занжирдан ўтаётган ток ошиб боради. В. кремний карбид (SiC) кукунидан ясалади. В.га кумуш (Ag), алюминий (Al) ва мис (Cu) электродлар ўрнатилади. В.дан электрон-ҳисоблаш машиналарида, алоқа линияларида фойдаланилади. Паст вольтли В. кучланиш стабилизатори схемасида қўлланилади.

ВАРМУС (Varmus) Харолд (1939) -Америка молекуляр биологи, вирусологи. Асосий илмий ишлари ўсма пайдо қиладиган вирусларнинг молекуляр биол. си ва уларнинг хужайралар б-н ўзаро таъсирига оид. Д. М. Бишоп ва француз олими Д. Стеэлен б-н ҳамкорликда ретровирус онкогенлар хужайравий табиатга эга эканлигини исботлаб берди. Нобель мукофоти лауреати (1989; Д.М. Бишоп б-н ҳамкорликда).

ВАРНА— Болгария шарқидаги шаҳар, Варна вилоятининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг Қора денгиз бўйидаги йирик порти. Болгария экспорт ва импортининг қарийб ярми В. орқали ўтади. Халқаро аэропорт бор. В. мамлакатнинг турли туманлари, бошқа шаҳарлари б-н т.й. ва автомобиль йўллари орқали боғланган. Аҳолиси 316 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). В. машинасозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат ва ип газлама саноати маркази. Кемасозлик, кема ремонти корхоналари бор. В. ва унинг атрофи машҳур курорт жой. Денгиздан балиқ овланади. Шаҳарда соҳа ин-тлари, турли и. т. институтлари, музейлар, опера ва драма театри бор. Қад. ёдгорликлар сақланган. Шаҳар мил. ав. 6-а.да римликларнинг Одессос колони-яси сифатида вужудга келган, 7-а.дан В.

деб аталган.

ВАРНАЛАР (санскритча — сифат, ранг) — Қад. Ҳиндистондаги 4 асосий табақа. Жамиятда браҳман ва кшатри табақалари юкори мавқени эгаллашган. Мехнаткаш халқ вайшилар ва шудрлар В.га мансуб бўлиб, уларнинг мавкеи пастроқ ҳисобланган. В.га мансуб бўлмаганлар аҳолининг энг қуйи, хўрланган, ҳуқуқсиз қисмини ташкил этган.

ВАРПАК — шамолда учирадиган ўйинчоқ. Сиртига шамол босими таъсир этиши натижасида ҳавога кўтарилади. Асосий қисмлари: камишларга таранг тортилган мато ёки хитой қоғоз (аэродинамик сирт), чиллакка (ғалтакка) ўралган ип, В.ни ипга улайдиган низомлар, В.ни осмонда муаллақ тутиб турадиган шокилдалар ёки дум. В.лар турли шаклларда ясалади. Шаклига кўра, В. беш камишли (оддий), икки камишли (лайлаки), сиртларининг шакли бўйича бир текисликли ҳамда кўп текисликли (аждарсимон) ва б., шокилдалари турига кўра икки, уч, қатор шокилдали ва думли хилларга бўлинади. Катта-кичиклигига кўра оддий ва катта (курок) В.лар бўлади. Оддий беш камишли В.ни ясашда қоғоз ёки мато тўғри тўртбурчак шаклда бичилади. Қамишлар бир хил йўғонликда йўнилади ва бичилган хитой қоғозга елим б-н аввал ўртамак, кейин бошмак 2, беламак 3, шохамак 4 лар ёпиштирилади. Сўнгра беламакка туморча, шохамақларига кулоқлар ва шокилдалар ёпиштирилади. Бир оз вақт қуритилгандан сўнгра бошмак ва беламақлар ип б-н эгиб боғланади. Шамолда овоз чиқариб туриши учун бошмакка дардирак ёпиштирилади. Низомлар ўтказилиб, ипга боғланади.

Лайлаки В.ни ясашда квадрат шаклдаги мато ёки қоғозга аввал диагонали бўйича ўртамак ёпиштирилади. Сўнгра иккинчи диагонали бўйича камишни эгиб ёпиштирилади. Низомнинг бир учи ўртамак б-н эгилган камиш туташган

жойга, иккинчи учи эса ўртамакнинг эгилган камиш учларидан ўтган чизик б-н туташган жойга боғланади. В. аэродинамик сиртининг симметриклиги бузилган бўлса, беш камишлисида шохамақларнинг пастки учларига ип боғланиб, ипнинг ўрта қисмига, лайлакида эса ўртамакка дум боғланади.

В.нинг куроқ деб аталадиган тури катта бўлиб, қалин қоғоз ёки юпка матога самбиттол, беҳи ёғочи, рейкани елим б-н ёпиштириб ясалади.

В. қадимдан маълум бўлиб, айниқса Хитойда жуда тараккий этган. 19-а. охири—20-а. бошларида В.дан атмосферанинг юкори қатламларини текширишда, жойларни суратга олишда ва спорт мақсадларида фойдаланишган. Авиация, учиш аппаратларининг ривожланиши б-н В.дан фақат спорт ва ўйин мақсадларида фойдаланилади.

ВАРРАНТ (инг. variant — ваколат) —1) кимматбаҳо қоғоз иловаси; унинг эгасига қўшимча ҳуқуқ ва имтиёзлар, хусусан, кимматбаҳо қоғозлар савдосида белгиланган маълум вақт ёки муддатсиз даврда белгиланган нарҳда кимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш ҳуқуқини беради; 2) товарнинг (дон, руда ва б.) оморда сақпаш учун қабул қилинганини тасдиқловчи ҳужжат.

ВАРРООЗ, варроатоз — асаларилар ва уларнинг уруғларини зарарлайдиган касаллик. Varroa jacobsoni канаси кўзгатади. Каналар кўпроқ асалариларнинг қаноти ости, чоти, қорин қисмида паразитлик қилади. Асаларилар оиласининг кучсизланиши ва ҳалок бўлишига олиб келади. Касалланган асалариларнинг қанотлари емиради, кўкрак ва қорни кичрайиб кетади, эркак асалари она асалари б-н жуфтлалаша олмайди. Олдини олиш ва қарши кураш чоралари: карантин ва ветеринария-санитария тадбирлари; асалари оилаларига фенотиазин, варроатин, тимол, чумоли кислота, варробрабулин б-н ишлов берилади (қ.

Асалари).

ВАРТА — Польшадаги дарё, Одранинг энг катта ўнг irmoғи. Уз. 808 км, ҳавзасининг майд. 54,5 минг км². Кичик Польша қирларининг ғарбий чеккаси-дан бошланиб, Буюк Польша пасттекислигидан оқади. Баҳорда тўлиб оқади, ёз ва кузда тошади. Йиллик ўртача сув сарфи 220 м³/сек. Познань ш.гача кема қатнайди. В. кема қатнайдиған асосий irmoғи — Нотец орқали Бидгошч канали б-н Висланинг Брда irmoғига туташган. В. бўйида Ченстохова, Познань, Гожув-Велькопольски ва б. шаҳарлар жойлашган.

ВАРШАВА — Польша Республикасининг пойтахти, Варшава воеводалигининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг энг катта шаҳри, сиёсий, иқтисодий, маданий ва илмий маркази. Висланинг ҳар икки соҳилида жойлашган. Иқлими мўътадил континентал, ўртача йиллик ёғин 558 мм; янв.нинг ўртача т-раси —3,5°, июлники 19°. Аҳолиси 1,628 млн. киши (1997). Шаҳар 8 та маъмурий р-нга бўлинган.

В. тарихий манбаларда 13-а.дан бошлаб тилга олинади. 15—16-а.ларда Ма-зовецкий князлиги, 16-а. охири — 19-а. бошигача бутун Польша пойтахти, 1807—13 й.лар Варшава князлиги, Вена конгресси (1814—15) қарорига мувофиқ, В. Россия таркибига кирган Польша қироллигининг пойтахти. 19-а. охиридан йирик sanoат шаҳри. 1915— 18й.ларда В.ни Германия қўшинлари босиб олди. 1918 й. кузидан мустақил Польша давлатининг пойтахти. 1939 й. сент.да В.ни немис қўшинлари эгаллади. 1945 й. 17 янв. да В. улардан озод килинди. Ўша вақтдан бошлаб, шаҳарни тиклаш ишлари бошланиб кетди. Қайта тиклаш ишларининг бутун дунё миқёсидаги рамзи сифатида В.га жаҳон Фаҳрий муко-фоти берилган (1950). 1955 й.даВ.да Варшава шартномаси имзоланди.

В. мамлакатдаги транспорт

йўлларининг йирик тугуни ва муҳим sanoат маркази. Шаҳардан 9 т.й. ва 9 автомобиль йўли чиқади. 2 даре порти ва Окенце халқаро аэропорти бор. Машина-созлик ва металлсозлик (авто қурилиш, электротехника ва б.), металлургия, кимё, полиграфия, тикувчилик ва озик-овқат sanoати тармоқлари ривожланган.

В.да 15 олий ўқув юрти, жумладан ун-т (1918 й.дан), политехника ин-ти (1915), иқтисод ва қ.х. олий ўқув мактаби жойлашган; консерватория, Польша ФА, мед., нафис санъат ва жисмоний тарбия академиялари бор. Кўплаб кутубхона, 20 дан зиёд музей, театрлардан Катта театр, Халқ театри мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан готика услубидаги Ян собори (14-а.), Қаср майдонидаги (1643) Сигизмунд III устунлари (1644), Красинскийларнинг собиқ саройи (17-а.), Вилиянув (17-а.) ва Лазенки (18-а.) боғ сарой ансамбллари ва б. сақланган.

ВАРШАВА КНЯЗЛИГИ (Варшава герцоглиги) — Тильзит сулҳи (1807) га қўра Наполеон I томонидан Пруссия (1807) ва Австрия (1809)дан тортиб олинган Польша ерларининг бирлашиши натижасида ташкил топган давлат. Француз қўшинлари 1812 и. Россияда тормор этилгач, 1814—15 й.лардаги Вена конгрессига биноан В. к. худуди Россия, Австрия ва Пруссия давлатлари ўртасида бўлиб олинган.

ВАРШАВА УНИВЕРСИТЕТИ -Польшадаги йирик ўқув ва илмий марказ. 1816 й. Варшава ш.да рус подшоши Александр I фармониға мувофиқ Александр ун-ти сифатида ташкил этилган (1818 й. ун-т мақомини олган). 1917 й.дан Польша ун-ти. 2-жаҳон уруши (1939—45) даврида ун-т ёпилган. Мамлакат озод этилгач, ўз фаолиятини тиклаган. Ун-т тарих, филол., психология, пед., кимё, геол., биол., физика, мат., юридик ва б. фанлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 25 минг талаба таълим олади, 1500 га яқин ўқитувчи ишлайди. Ун-т ку-

тубхонаси (1817 й. ташкил этилган)да 2 млн.га яқин асар сақланади.

ВАРШАВА ШАРТНОМАСИ - собиқ социалистик лагеръ давлатлари — Албания, Болгария, Венгрия, Германия Демократик Республикаси, Руминия, СССР ва Чехословакия ўртасида 1955 й. 14 майда Варшавада Шим. Атлантика пакти (НАТО)га қарши тузилган ҳарбий иттифок. В.ш. ўз уставида БМТ Уставининг 51-моддасига мувофиқ, яқка ва жамоа бўлиб, ўз-ўзини ҳимоя этиш тўғрисидаги қоидага асосланиб, В.ш.га аъзо давлатлар ўртасида дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам кўрсатишни кўзда тутган бўлсада, аслида социалистик тузумга хизмат қилди, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш тўғрисидаги халқаро ҳуқуқ қоидасини кўпол равишда бузди. Бу Венгрия (1956 й.), Чехословакиядаги (1968 й.) қонли воқеаларда яққол кўзга ташланди. Шу б-н бир қаторда В.ш.га «аъзо-давлатлар тенг ҳуқуқли бўлиб, бир-бирларининг ички ишларига мутлақо аралашмайди», деган қоидага ҳам риоя этилмади.

1991 й. 1 июлда В.ш.га аъзо-давлатлар — Болгария, Венгрия, Польша, Руминия, СССР, Чехословакия (В.ш.дан 1968 й.— Албания, 1990 й.— ГДР чиққан эди) иштирокида Прага ш.да Сиёсий маслаҳат комитетининг кенгашида В.ш.ни тугатиш ҳақидаги баённома имзоланди ва ташкилот тугатилди.

ВАРЯГЛАР — қад. скандинав қабилалари. Рус манбаларида — скандинавлар, афсоналаштирилган князлар (Рюрик, Синеус, Трувор ва б.), 9—11-а.ларда рус князларига ёлланган дружиначилар, тарихда «варяглардан юнонларга йўл» номи б-н машҳур бўлган савдо йўлидаги савдогарлар.

«**ВАРҚА ВА ГУЛШОҲ**» - севишганлар ҳақидаги дoston. Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётида кенг тарқалган,

самимий севги ва садоқат, инсонийлик ва эзгулик тараннум этилган. «В. ва Г.» ҳақидаги илк маълумот Ибн Қутайбанинг «Китоб ул-шеър ваш-шуаро» («Шеър ва шоирлар ҳақида

китоб»)ида учрайди. «В. ва Г.»нинг мавзуи 7-а.да Жан. Арабистон қабилалари орасидаги афсона ва ривоятларда учрайди. Бироқ уларда Варқа ва Гулшоҳ номлари йўқ. Ушбу номда Аюкий, Абу Носир Жомий, Юсуф Маддох, Мулло Аҳмаджон, Масиқий ва б. шоирлар асар яратганлар. Халқ оғзаки ижодида ҳам дostonнинг турли вариантлари бор. Уларда ошиқ-маъшукнинг фожияли тақдир ҳикоя қилинади. Ёри висолига етишолмаган Варқа алам-изтиробда вафот этади. Унинг қабри тепасида Гулшоҳ ҳам жон беради. Қабрлар устидан икки туп дарахт ўсиб чиқиб бир-бирига чирмашиб кетади. Бир авлиё тиловати б-н ошиқ-маъшуклар тирилик, мурод-мақсадларига эришади. Бу мавзу турли вариантларда турлича баён қилинади. «В. ва Г.»нинг форсчадан ўзбек тилига насрий ва шеърый таржималари бор. Фольклор варианты бахши Раҳматулла Юсуф ўғлидан ёзиб олинган.

ВАСВАСА — одамда ғайритабиий, ҳақиқатга тўғри келмайдиган, хато, бемаъни ғояларнинг пайдо бўлиши, фикрлаш ва фараз қилиш қобилиятининг бузилиши, руҳий касалликларнинг асосий белгиларидан бири. В.га учраганларнинг ақл-фаросати, онги теран бўлса ҳам, баъзи воқеа ва ҳодисалар тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ўзгариб, нотўғри хулосалар чиқарадилар. Мас. ҳаётда содир бўлаётган воқеаларни тартиб б-н сўзлаб берсалар ҳам, уларнинг мазмун ва моҳиятини изоҳлашда маъносиз фикрлар айтадилар. Ўзларини руҳан соғлом хис қилиб, хато фикрларини ҳақиқат деб тушунадилар, бунинг нотўғрилигини исботламоқчи бўлган кишиларга муносабат ва хатти-ҳаракатлари тубдан ўзгаради. В. турлари кўп: 1) кузагиш, ҳадиксираш В.сида бемор содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни ўзига тегишли деб, уни бад-

ном қилиш мақсадида уюштирилган фитна деб ҳадиксирайди. Ўзаро суҳбатлашиб ёки чақчақлашиб ўтирган одамларни учратганда, мени мазах қилиб кулишмоқда деб ўйлайди. Бадий асарлар ўқиганда, радио эшитганида, телевизор кўрганида буларнинг ҳаммаси менинг тўғримда деб хаёл қилади, шунинг учун ўзини кўпчиликдан тортади, уйига беркиниб олади; 2) жисмоний таъсирланиш В.си — бемор организмда азоб берувчи сезгилар хис этиб, бу — рақибларим кашф этган махсус аппаратлар ёрдамида юборилаётган кўринмас нурлар, тўлқинлар, электр қуввати, гипноз ёки сеҳр таъсирининг натижасидир, деб ўйлайди. 3) заҳарланиш

В.сида бемор овқатлангач ўзини ёмон хис қилиб, бун «душман»ларидан кўради ва овқатдан воз кечади ёки «заҳарсиз таомлар» излайди. У «душман»лари устидан бошқаларга арз қилади ёки идоралардан ёрдам сўрайди, баъзан бахтсиз ходисаларга сабаб бўладиган тадбирлар кўриши мумкин; 4) камситиш, гадолик ва тунаш В.си — кўпинча кексаликдаги касалликларда, хотираси пасайган кишиларда учрайди. Бундай бемор қандайдир одамлар уни тунаганлиги, натижада гадо бўлиб қолгани, қариндош-уруғлари камситиб хўрлаётгани ҳақида шикоят қилиб юради; 5) рашк В.сида эр ёки хотин бир-бирини вафосизликда айблайди; хатти-ҳаракати, юриш-туриши, бошқалар б-н муносабатидан вафосизлик аломатларини ахтариб, пойлаб юради, ўз шубҳасини исботлаш учун маъносиз, аҳмоқона далиллар келтиради. Беморнинг бутун хаёлини шу фикр чулғаб олади, баъзан умр йўлдоши ёки гумон қилган кишига шикаст етказиши ҳам мумкин; 6) улуғлик, бадавлатлик ва кашфиёт В.си — бемор ўзини мулкдор ёки доно, қудратли, ижодкор ёки оламшумул ихтирочи, деб ҳисоблайди. У ўзича ёзади, схемалар чизади, янги назариялар яратади. Ташкилотларга бориб, ўзини тан олишни, тақдирлашни талаб қилади; 7) ўзини айблаш ва камситиш В.си асосан

руҳий тушқунликка тушган кишиларда учрайди. Улар ўзларини оила, жамият олдида пасткаш, гуноҳкор, ярамас одам деб ҳисоблайдилар ва кўпинча ўзларини нобуд қилишга интиладилар; 8) хасталик В.си, ипохондрик В.— бемор ўзини ўлай деб турган оғир касал деб хис қилади, назарида ташки кифоаси ўзгаргандек, рақиб ёки таносил аъзолари касалликларига дучор бўлгандек туюлади. Мияси, ички аъзолари чириб, юрак фаолияти ва томир уриши тўхтаб қолгандек туюлади, ўзини аллақачон ўлиб кетган деб ўйлайди. У фақат касаллиги тўғрисида ўйлаб, атрофдаги воқеа ва ходисаларга қизиқмай қўяди. Баъзи беморлар ичида қандайдир аппаратлар ёки ҳайвонлар бордек сезади ва дарҳол операция қилишларини талаб этади. В.нинг бу тури бош миянинг органик касаллиги бўлган одамларда кўп учрайди. В. бўлган беморлар руҳий касалликлар шифохонасида даволанади. Мирқобил Ҳалилов.

ВАСИЙЛИК — муомалага лаёқатсиз фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини химоя қилиш. Вояга етмаганларга В. уларни тарбиялаш мақсадида ҳам белгиланади. Васийлар ўз химояларидаги шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай шахслар б-н муносабатларда, шу жумладан, судларда ҳам махсус ваколатсиз химоя қилади. Вояга етмаганларга В. уларнинг ота-онаси, фарзандликка олувчилари бўлмаган, ота-онаси суд томонидан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилинган тақдирда, шунингдек бошқа сабабларга кўра бундай фарзандлар ота-она химоясидан маҳрум бўлиб қолган, хусусан, уларни ота-она тарбиялашдан ёхуд ҳуқуқ ва манфаатларини химоя қилишдан бўйин товлаган ҳолларда белгиланади. 14 ёшга тўлмаган фуқаролар, руҳий касал ва ақли заифлар номидан васий ҳаракат қилади (ЎЗР ФК, 32-модда).

ВАСИЙЛИКДАГИ ҲУДУДЛАР - 2-жаҳон уруши тугагач, БМТ васийлиги халқаро тизимига киритилган ҳудудлар.

У БМТ Уставида назарда тутилган (75—91-моддалар). В.х. асосан Миллатлар Иттифоқининг собиқ ваколат остидаги худудлари ёки мустамлакалар бўлиб, аввало Германия ва иттифоқчиларининг Африкадаги мустамлакалари (Камерун, Руанда, Бурунди, Сомали, Танзания, Жан.-Ғарбий Африка) ва Тинч океандаги ороллар (Ғарбий Самоа, Науру, Янги Гвинея, Мариана, Маршалл ва Каролина)дир. Уларда 20 млн.га яқин аҳоли яшаган. БМТ розилиги б-н ва БМТ Вассийлик кенгаши назорати остида уларни бошқаришни собиқ мустамлакачи давлатлар — Буюк Британия, Бельгия, Франция, шунингдек БМТ қарорига кўра, Италия (Сомали устидан) ўз қўлига олган. Бундан ташқари, БМТ Хавфсизлик Кенгаши 1947 й. Каролина, Мариана ва Маршалл о.ларини «стратегик р-н» сифатида (БМТ Устави 82-моддаси) АҚШ бошқарувида берган. 1997 й.га келиб барча В.х.лар мустақилликка эга бўлди.

ВАСИЛЕВСКАЯ Ванда Львовна (1905.21.1, Краков - 1964.29.7, Киев) — поляк ва рус ёзувчиси, жамоат арбоби. Поляк тилида ёзган. Краков ун-тини тугатган (1927). «Шу куннинг қиёфаси» (1934) кассаси, «Ватан» (1935) романида ишчи ва дехқонларнинг 20-а. бошларидаги ҳаёти, 2-жаҳон урушидаги халқ қаҳрамонликлари мадҳ этилган. В. «Камалак» (1942), «Чин муҳаббат» (1944), «Чироқ ёнганда» (1946). «Ҳаёт-мамот курашида» (1958) кассалари, «Сув узра кўшиқ» трилогияси («Ботқоқликдаги олов», 1940; «Кулдаги юлдузлар» 1946; «Дарёлар ёнмоқда», 1951) каби асарлар муаллифи. «Чин муҳаббат» асарини Асқад Мухтор ўзбек тилига таржима қилган (1947).

ВАСИЛЕНКО Лев Доминикович 11899.30.10(12.11), Калуга III.-1979, Тошкент] — онколог-жарроҳ; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1947). Тиббиёт фанлари д-ри (1937), проф. (1940). Ўрта Осие давлат ун-тининг тиббиёт

ф-тини тугатган (1923). ТошМИ онкология клиникасининг бошлиғи (1923—41). Уруш қатнашчиси. 1945 й.дан ТошМИ госпиталь жарроҳлик кафедраси мудири, айни чоғда ин-т ректорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари (1951—55). 1970 й.дан педиатрия ф-ти жарроҳлик касалликлари кафедрасида проф. маслаҳатчи, Илмий ишлари жарроҳлик ва онкология масалаларига бағишланган.

ВАСИЛЕНКО Сергей Никифорович [1872.18 (ЗО).3 - Москва- 1956.11.3] -рус композитори, дирижёри. Ўзбекистан (1939) ва Россия (1940) халқ артисти, санъатшунослик фанлари д-ри (1943). Москва ун-ти юридик ф-тини (1896) ва Москва консерваториясини (1901) тамомлаган. 1906— 50 й.лари Москва консерваториясида (1907 й.дан проф. лавозимида) ишлаган. 6 опера, бир қанча балетлар, 5 симфония, турли чолғулар учун 8 концерт, поэма, рапсодия, чолғу ансамбллари, кўшиқ ва хорлар, 200 дан ортик романслар, театр ва кино музыкалари муаллифи. Ижодида Шарқ мавзуларига мурожаат этган: 2 «Хитой сюитаси» (1928, 1931), «Туркман манзаралари» (1931), «Совет шарқи» (1932) симфоник асарлари, Р. Тагор шеърларига «6 та ҳинд романи» ва б. Унинг М. Ашрафий б-н ҳамкорликда яратган «Бўрон» (1939) ва «Буюк канал» (1941) опералари, ўзбек халқ афсоналари асосида ёзган «Оқбилак» балети (1943), симфоник оркестр учун «Ўзбекча сюитаси», пуфлама созлар оркестри учун 2 «Ўзбекча марши» Ўзбекистон композиторлик мактаби юзга келишида муҳим роль ўйнаган.

ВАСИЛИЙ I Мақдуний (836-886 га яқин) — Византия императори (867 й.дан). Македония феми (қ. Фемлар)даги дехқонлардан. Македон сулоласи асосчиси. Империянинг шарқида арабларга қарши ва Италияда кураш олиб борган. Диний тусдаги павелчилик ҳаракатини бостирган. Прохирон (православ черкови ҳуқуқлари ҳақида қўлланма)ни нашр эт-

тирган. Эпанагог (суд учун қўлланма)лар тайёрлаш б-н машғул бўлган.

ВАСИЛИЙ II Болгарбойца (958—1025) — Византия императори (976 й.дан), македонлар сулоласидан. Кичик Осиёда Варда Склир рақбарлигидаги аслзодалар қўзғолонлари (976—979) ва (987—989)ни бостирган. Фотимийларга қарши Сурияга муваффақиятли юриш қилган (995); Грузия ва Арманистон ерларини бир қисмини босиб олган. Болгарияни бўйсундирган (лақаби шундан) (1018). Синглиси Аннани Киев князи Владимир I га узатган.

ВАСИЛИЙ I (1371-1425) - Москва буюк князи (1389 й.дан). Дмитрий Донскешнинг угли. Нижний Новгород, Муром, Вологда князликлари ва комилар ерларини Москва буюк князлигига қўшиб олган. Олтин Ўрда ва Литва буюк князлигига қарши курашган. Амир Темур Тўхтамишни енганидан сўнг В. I Олтин Ўрдага ўлпон тўламай қўйган. Бироқ 1408 й. Идику босқинидан сўнг 1412 й.дан бошлаб ўлпон тўлай бошлаган.

ВАСИЛИЙ II ТЁМНИЙ (Сўқир) (1415—1462) — Москва буюк князи (1425 й.дан). Василийнинг ўғли. Вилоят (удел) князлари б-н бўлган урушда ғалабага эришган (1425—53). Новгород ва Псков мустақиллигини чеклаб қўйган. Князь Дмитрий Шемяка томонидан қўр қилинган 1446, «тёмний» («сўқир») лақаби шундан.

ВАСИЛИЙ III (1479-1533) - Москва буюк князи (1505 й.дан). Иван III нинг ўғли. Псков (1510), Смоленск (1514), Рязань (1521) ш.ларини қўшиб олиб, шу б-н Русни Москва атрофида бирлашишини яқунлади.

ВАСИЛИЙ IV Шуйский (1552-1612) — рус подшоси (1606—10). Князь И. А. Шуйскийнинг ўғли. Борис Годуновга қарши яширин мухолифат

рақбари. Лжедмитрий I ни аввал қўллаб-қувватлаган, сўнг унга қарши фитна уюштирган. Подшоҳ бўлиб олгач, Болотников қўзғолонини бостирган, крепостнойларни асоратга солишни кучайтирган. Поляк босқинчилари ва Лжедмитрий II б-н кураш жараёнида Швеция б-н иттифок тузган. Лекин бу иттифок шведлар босқинига олиб келган. Москваликлар томонидан тахтдан ағдарилган, поляклар асирлигида вафот этган.

ВАСИЛЬЕВ Виталий Анатольевич (1939.28.12, Тошкент) — балет артисти, Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент хореография билим юртини тугатган (1958). 1958—60 й.ларда Саратов опера ва балет театрида, 1960—64 й.ларда Крзоқ опера ва балет театрида, 1964—79 й.ларда Навоий театрида балет солисти. 1979 й.дан Навоий театри балет труппасида репетитор-педагог. Ижро этган партияларида мумтоз рақс шакллари ўзбек миллий хореографияси ҳаракатлари б-н уйғунлаштириб, қаҳрамоннинг ички дунёсини усталик б-н ифодалаган. Қаҳрамонна, ҳажвий, лирик-романтик ва характерли партияларни мохирона ижро этган. Энг яхши партиялари: Дон Жуан («Дон Жуан»), Зигфрид («Оққуш кўли»), Спартак («Спартак»), Сухайл («Сухайл ва Мехри»), Мирза Иззат («Севги тумори»), Темур Малик («Севги ва шамшир»), Уста («Танавор»), Антоний («Антоний ва Клеопатра») ва б. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1970).

ВАСИЯТ МАЖБУРИЯТИ - фуқаролик ҳуқуқида васият юзасидан меросхўрлар зиммасига муайян шахс (шахслар) фойдасини кўзлаб бирон-бир мажбуриятни юклаш. Ўзбекистон Республикаси ФК бўйича ворислар жумласига қирадиган, шунингдек қирмайдиган шахслар ҳам В.м. юзасидан ҳуқуқ олувчилар бўлишлари мумкин. Бундай шахсларга мерос таркибига қирадиган ашёни мулк қилиб ёки бошқа ашёвий ҳуқуқ қилиб бе-

риш, мерос таркибига кирмайдиган мол-мулкни улар учун сотиб олиш ва бериш, ана шу шахс (шахслар) учун муайян ишни бажариш, муайян хизматлар кўрсатиш ва ҳ.к. В.м.ни ташкил этади. В.м. б-н алоқадор ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистан Республикаси ФКнинг 1132-моддасида белгилаб берилган.

ВАСИЯТНОМА — ёзма васият; фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулки ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқи вафот этган тақдирда тасарруф этилишига дойр хошиш-иродаси ифодаланган ҳужжат. Ўзбекистон Республикаси ФК 1120-моддасига биноан, фуқаро ўзининг барча мол-мулкни ёки унинг

муайян қисмини қонун буйича меросхўрлар доирасига кирадиган, шунингдек кирмайдиган бир ёки бир неча шахсга, шу б-н бирга юридик шахсларга, давлатга ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига васият қилиши мумкин. Бу ҳақдаги В. қонунга мувофиқ, шахсан тузилиши лозим, унинг вакил орқали тузилишига йўл қўйилмайди. В. ёзилган жойи ва вақти кўрсатилган ҳолда ёзма шаклда тузилиши, васият қилувчининг ўз қўли б-н имзоланиши, нотариал тасдиқланган бўлши зарур. Агар васият қилувчи жисмоний нуқсонлари, касаллиги ёки саводсизлиги туфайли В.ни ўз қўли б-н имзолай олмаса, унинг илтимосига биноан нотариус ёки қонунга мувофиқ В.ни тасдиқлайдиган бошқа шахс ҳозир бўлганида, васият қилувчи ўз қўли б-н имзолай олмаганлигининг сабаблари кўрсатилган ҳолда В.га бошқа шахс имзо қўйиши мумкин. В.га оид қонун-қоидалар Ўзбекистон Республикаси ФК (1120—1131 -моддалар)да белгиланган.

ВАСИҚА, купчий — Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида (шу жумладан, 1917 й.гача Туркистонда) ер-мулк олди-сотдиси тўғрисида тузилган расмий шартнома. В. кўчмас мулкка (ер-сувга ва хўжалик биноларига) доимий ёки

вақтинчалик эгалик қилиш ҳуқуқини берган. Туркистон қозихоналарида В. фақат бир нусхада (шариат қонунларига асосан) тузилган; бунда ҳар икки тараф (олувчи ва сотувчи) ҳамда **ryeviar** В.га имзо чеккач, уни қози имзолаб мухрлаган. Амирлар ер ва б. кўчмас мулкларини тортиқ қилганларида, В.ни ўзлари берганлар. Шариат қонунлари амал қилган жойларда В.лар суди ва судьяси (васоиқ маҳкамаси) мавжуд бўлиб, уларга В.лар қонунийлигини кўриб чиқиш ваколати ҳам берилган. Ҳоз. кунда ҳам Афғонистонда, айрим араб мамлакатларида В. расмий ҳужжат вазифасини ўтайди.

ВАСКУЛИТ (лот. vasculum — томирча) — қон томирлари деворининг яллиғланиши. Келиб чиқишига кўра бирламчи ва иккиламчи В. фарқ қилинади. Иккиламчи В.га юқумли (тошмали терлама, скарлатина, сепсис ва б.), системали (ревматизм, системали кизил югурук ва б.), шунингдек токсико-аллергик (грипп, ангина ва ҳ.к.) касалликлар сабаб бўлади. В.га асосан иситма (иситма ҳар гал янги қон томири яллиғланганда хуруж қилиб туради), қон қуйилиши, тошмалар тошиши, касалланган томир соҳасидаги терининг жонсизланиши хос. Томирларда тромблар (тромбоваскулит), неврозлар ва

аневризма пайдо бўлиши мумкин. Даво В.га сабаб бўлган асосий касалликни бартараф этишдан иборат.

ВАСЛ (араб. — бириқиш, этишиш) (адабиётда) — аруз тизимида ундош товуш б-н тугаган сўз охиридаги ундошнинг, вазн тақозосига кўра, ўзидан кейин келувчи сўз бошидаги унли б-н янги метрик бўғин ҳосил этиши. Мас, Алишер Навоийнинг ҳазаж баҳрида ёзилган куйидаги шеърин мисраларида:

Фалак ҳам меҳрин оқшом айламас
фош./

V — — V — — — V
— —

Бўлур зоҳир / чу анжумдин тўқар ёш /
 v — — V — — — v — — 1
 2 — 3

«мехрин» сўзининг биринчи бўғини — «мех» 1-руқнга, иккинчи бўғини — «рин» 2-руқнга қарашли. Иккинчи руқнинг биринчи бўғини вазнга кўра қисқа (v) бўлиши лозим, бироқ бу ўриндаги «рин» бўғини чўзикдир (—), лекин шу бўғиндаги «н» ундош товуши ўзидан кейин келаётган сўз (оқшом) унли («о») товуш б-н бошланаётганлиги сабабли, шу унлига бириктириб, кўшиб талаффуз этилади, натижада «рин» ёпиқ бўғини «ри» очиқ бўғинига, яъни қисқа бўғинга (v) айланади. В. нутқий ҳодиса бўлиб, шеър ритмини анча силлиқлайди.

ВАСЛА (араб, васл) — мумтоз шеърятдаги фонетик ҳодиса. Икки сўзнинг нутқда сандхи талаффуз этилишига кўра улардаги бўғинларнинг қайта бўлиниши. В. бир неча кўринишда кузатилади: 1. Ёпиқ тугаган бўғинли сўз кетидан унли б-н бошланган сўз келиб, улар кўшилиб талаффуз этилса, аввалги сўзнинг сўнги ундоши кейинги сўз биринчи бўғинининг боши ҳолида талаффуз этилади. Мас, зор этди зо-рет-ди. 2. Унли б-н тугаган сўз кетидан унли б-н тугаган сўз келиб, талаффуз этилса, сўзлар кўшилишида ёндош бўлган унлиларнинг бири қисқаради, яъни: не учун не-чун. 3. Унли б-н тугаган сўз кетидан сандхи кўлланувчи сўзнинг биринчи ундоши унли томонидан ассиляция қилиниши ҳам мумкин. Бунда ҳам бир унли қисқариши ва сўзларда бўғин камайиши кузатилади. Мас., я-ли-я-ли ял-я-ли каби. В. нутқий ҳодиса бўлиб, мумтоз адабиётда бадий услуб воситаси сифатида тавсифланиб келади.

ВАСЛИЙ (тахаллуси; асл исми Сайд Аҳмад уста Азим ўғли) (1870 — Самарқанд — 1925.29.10) — ўзбек ва тожик шоири, маърифатпарвари. Тошкент (1883-91) ва Бухородаги (1893-1902) Кўкалдош мадрасаларида ўқиган. Бухорода (1903—09), Самарқанддаги Ориф-

жонбой ва Қусам ибн Аббос мадрасаларида мударрислик қилган (1909—17). Улуғбек мадрасасида янгича усул мактаблари учун муаллимлар тайёрлаш курсида дарс берган, адабий тўғарак очиб, унга ҳомийлик қилган (1918—22). В. миллий матбуотнинг шаклланишида фаол қатнашган. Мақола ва шеърлари маорифни ислоҳ қилиш, миллат равақати каби масалаларга бағишланган. В. ижодий меросидан 12000 мисра шеър ва «Армуғони дўстон» (1909), «Асос ул-ислом» (1904), «Тухфат ул-аҳбоб» (1912), «Таълим ва билдурмақнинг фойдалув ўлмоқи» (1914) каби 25 рисоласи етиб келган.

Ас: Имом Аъзам тарихи, Т., 1995.

ВАСНЕЦОВ Виктор Михайлович [1848. 3(15).5, Лопья кишлоғи, ҳоз. Киров вилояти — 1926.23.7, Москва] — рус rassоми, Петербург БА ҳақиқий аъсоси (1893). Петербург БАда таълим олган (1868—75). 1880-й.лардан миллий тарихий мавзуларда, эртақлар мазмунига оид асарлар яратди. Эпик асарларида халқ ғоялари ва юксак ватанпарварлик туйғуларини акс эттиришга интилиди, кад. рус амалий ва безак санъати анъаналарини ривожлантирди: «Игорь Святославичнинг кипчоқлар б-н жангидан сўнг» (1880), «Алёнушка» (1881), «Бўрига минган шахзода Иван» (1889), «Баҳодирлар» (1881—98), «Шоҳ Иван Васильевич Грозний» (1897) ва б. 1880—90 й.лардаги ишлари театр б-н боғлиқ, бу даврда яратилган асарлари рус театр декорацияси санъати ривожига кучли таъсир кўрсатган. Тарих музейи учун «Тош даври» маҳобатли намоёнини яратди (1883—85), Киевдаги Владимир собори деворий расмлари (1885—96) 19-а. 2-ярмида инкирозга юз тутган анъанавий черков маҳобатли ранг тасвири тизимига руҳий мазмун ва жўшқинлик киритди. Кўплаб портретлар яратган. В. расмлари асосида черков ва афсонавий «Товуқ оёғидаги уйча» (1883, Абрамцовода) бунёд этилган, Третъяков галереяси фасади қурилган (1902).

ВАСПУРАКАН ПОДШОЛИГИ - ўрта асрларда Вазпуракан вилоятида жойлашган арман давлати (908—1021). В. п.га Ван кўли атрофидаги худудлар кирган. Аҳолиси 1 млн. кишидан зиёд бўлган. В. п.да 10 га яқин шаҳар, 4 мингдан ортиқ кишлоқ, 72 қалъа, 115 монастыр мавжуд эди. 11-а. бошларида В. п.га туркий қабилалар тез-тез ҳужумлар қилиб турганлар. Византия томонидан босиб олинган.

ВАССА, токи — ўзбек меъморлигида синчкор биноларда кенг қўлланиладиган қурилиш материали. В. оқтол ғўлаларидан тайёрланиб, бинолар шифтига қўйилган тўсин (болор) лар устига зич терилади. Тўсинларининг устига В.лар терилгач, устидан бўйра ёки бордон ёпилади. В.лар, баъзан оҳак б-н оқартирилади ёки ранг-баранг бўёқлар б-н бўялиб, гуллар ишланади. Вассаҷуфт иморат — тўсинларига В.лар териб ишланган бино.

ВАССАЛЛИК (лот. *vassalus* — вассал, *vassus* — хизматкор) — ўрта асрларда Ғарбий Европада феодаллар бир-бирига — вассалларнинг бошқаси — сеньорлардан шахсий қарамлик муносабатлари тизими. В., одатда, сеньордан феодал олиб, эвазига муайян мажбуриятларни: ўз хожасини қўриқлаши ва унинг моддий манфаатларини химоя қилиши, бир йилда қирқ кун ҳарбий хизмат ўташи ёки ўз қарамлигидаги мулкни миқдорига қараб отряд юбориши, шунингдек айрим вақтда пул ёрдами бериши лозим бўлган. Бироқ В. кўпинча бу мажбуриятларни баъжармай, ўз эгаси — сеньорига қарши ҳам турган. Олий сеньор (сюзерен) вассалига айланган йирик феодалларнинг ҳам ўз навбатида вассаллари бўлган.

ВАССАРҒА — ўрта ҳамда кечпишар хураки ва винобоп узум нави. Халқ селекцияси йўли б-н Ўзбекистонда чиқарилган. Оқ ва қора В. хиллари бор.

Тупи ўртача кучли ўсади. Гули икки жинсли. Барги қатта (16—18 см), беш бўлаккли, кам кертикли, арра тишли. Оқ В.нинг узум бошлари ўртача (бўйи 13—20 см, эни 6—10 см), цилиндр-конуссимон, ўртача тигиз. Оғирлиги 250 г. Ғужуми ўртача (17—19 мм), думалок, баъзан тухумсимон, сарғиш, қарсиллайди, пўсти юпка. Авг. ўрталарида пишади. Таркибида қанд 21—23% га бо-ради. Ҳосилдорлиги 100—120 ц/га. Қора В.нинг узум бошлари қатта (19—24 см), конуссимон, ўртача тигиз, оғирлиги 300—400 г. Ғужуми ўртача, думалок, қора, пўсти қалин, сент.нинг иккинчи ярида етилади. Таркибида 22—23% қанд бор. Ҳосилдорлиги 140—160 ц/га. Қора В.дан 1936 й.дан «Вассарға» қизил десерт вино ишлаб чиқарилади. Оқ В. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Фарғона вилоятларида, қора В. Қашқадарё вилоятида кўп экилади.

ВАССЕРМАН РЕАКЦИЯСИ - захми аниқлаш учун қўлланиладиган серологик реакция. Уни кашф этган немис олими А. Вассерман (1866—1925) номи б-н юритилади. В.р. комплементни боғлаб олиш реакцияси (КБР)га асосланган бўлиб, у бир йўла учта антигенни ишлатган ҳолда олиб борилади. Текшириладиган зардоб 1:4 нисбатда суюлтирилиб, 4 та пробиркага 0,1 мл дан қуйилади. Реакция босқичини крест (+дан то +++) лар сони б-н ифодаланади. В.р.нинг мусбат бўлиши, беморда захм касаллиги борлигини кўрсатади. Захмдан бошқа касалликлар (безгак, қайталама терлама ва б.)да ҳам В.р. қўйилади.

ВАССОФ, Абдуллоҳ ибн Фазлуллоҳ Шерозий (13-а. 2-ярми — 14-а. 1-чораги) — тарихчи, Вассоф ал-Ҳазрат — «Олий ҳазратларининг васф қилувчиси» лақаби б-н шуҳрат қозонган. Эрондаги Ҳулоқийлар давлатининг молия дево-нида хизмат қилган. 1328 й. «Тажзиат ал-амсор ва тазжиат ал-аъсор» («Вилоятларнинг бўлиниши ва асрларнинг ўтиши»)

номли тарихий асарини ёзиб тугатган. У «Тарихи Вассоф» («Вассоф тарихи») номи б-н машхур бўлиб, 5 қисмдан иборат. 1257 й.дан 1328 й.гача бўлган даврни қамраб олган. Асар Эрон тарихи учун қимматли манба ҳисобланади.

ВАСФ (араб.— сифатлаш, таърифлаш) — лирика жанри. В.га таом турлари, мева хиллари, сабзавот, фасллар, кўпик, сув, ёмғир, дўл, ой, муз ва б. Ҳам мавзу қилиб олиниши мумкин. Унда инсон нарсаси орқали кўрсатилади, тасвир қиёсий тус олади, таққос қутилмаган, фавқулодда бўлади, нарсаси жонлантирилади. Инсон образи ва хислати тўғридан-тўғри тасвир этилмайди, китобхон ўйлашга мажбур бўлади, эмоционал таъсирланади. В. маърифий-эстетик аҳамиятга эга, жанр тузилиши ва вазни ҳар хил бўлиши мумкин. Авестода учраши ҳақида ҳам маълумотлар бор. Араб мамлакатларида исломгача бўлган даврдаёқ қасида жанри ичида қўлланган; у топишмоқлар, масалга яқин.

В. ҳажми бир байтдан то ўн байтгача ва ундан ортиқ бўлиши мумкин, қисқалик, лўндалик унинг муҳим томонидир. В. арабларда мустақил жанр сифатида 10-а.да шаклланди. Шу асрда Бухорода яшаб, араб тилида ижод қилган шоирлар В. ёзганлар. Замонавий ўзбек адиблари ижодида В. кўплаб учрайди.

Ад.: Абу Мансур ас-Саолибий, Ўғитмад ад-дахр, Т., 1976; Адабий турлар ва жанрлар, 2-ж. Т., 1992.

ВАСЮГАН ТЕКИСЛИГИ, Вас юганье — Ғарбий Сибирь пасттекислиги жан.даги кўл-ботқоқли улкан текислик. В. т.ни Катта Юган, Васюган дарёлари ва б. дарё водийлари кесиб ўтган. Ғарб ва жан.-ғарбда Иртиш, шим. ва шим.-шарқда Обь водийларига туташган, жан. Бараба даштига қўшилиб кетган. Ер юзаси ясси, бир оз дўнгли бўлиб, кум, гил ва кумоқлардан тузилган, усти торф б-н қопланган. Ўртача бал. 100 м, энг баланд жойи 166 м. Сувайрғичлар водийлардан атиги 40—60 м кўтарилиб туради.

Ботқоқликлар ўрмон б-н қопланган. Нефть ва газ конлари бор.

ВАСК — қад. ҳажм ва микдор ўлчов бирлиги (17-а.); Шарқда дон-дун ёки шунга ўхшаш сочилувчан нарсаларни ўлчашда қўлланилган. В. деганда «бир туя юк» ёки «бир иш ҳайвонига ортилган юк» тушунилган; Ўртача 252,342 л ҳажмга тенг бўлган; мас., 1 кг бугдойнинг ҳажми 1,2987 л бўлса, 252,342 л ҳажм 194,3 кг бугдойга тенг бўлади.

ВАТАД — қ. Рукн.

ВАТАН — 1) кишиларнинг туғилиб ўсган жойи, юрти, мамлакати; тарихан муайян халққа тегишли ҳудуд ҳамда унинг табиати, аҳолиси, ўзига хос тараққиёти, тили, маданияти, турмуши ва урф-одатлари мажмуи. В.она каби ягона, муқаддас. В. олдидаги қарздорлик туйғуси, масъулияти ҳар бир етук инсонга хос хусусиятдир. В.ни севиш ватанпарварликда намоён бўлади; 2) бирор нарсанинг, мас., ўсимликнинг юзага келган жойи.

ВАТАН — кечки шафтоли нави. Р. Р. Шредер номидаги и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида А. С Череватенко томонидан маҳаллий шафтоли наачари (Рўғо-ни гов х Сарик нектарин) ни чагишти-риб чиқарилган. Ўзидан чангланади. Дарахти ўртача ўсади. Шох-шаббаси бакуват. Гули икки жинсли. Меваси йирик (130—150 г), думалоқ, эти оч-сарик, мевалари мева бандида маҳкам ўрнашган, деярли тўкилмайди. Пўсти тукли. Эти данагидан яхши ажралмайди. Данаги ўртача катталиқда. Кўчати экилгандан кейин 3-йилдан ҳосил қилади. 10—12- йил яхши ҳосил беради. Суғорилганда меваси йириқлашади. Совуққа ва касалликларга чидами ўртача. Март ўрталарида гуллайди. Меваси сент. охи-рида пишади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун тавсия этилган.

«ВАТАН» — «Ўзбекино» давлат акциядорлик компанияси» тасарруфидаги киностудия. 1990 й.да «Ўзбекфильм»дан мустақил киностудия сифатида ажралиб чиққан. Тошкент ш.да жойлашган. Асосий фаолияти — фильмлар, видеофильмлар и. ч. ва ижарага беришдир; шунингдек, фильмлар рекламаси б-н ҳам шуғулланади. Ташкил қилинганидан буён 10 га яқин тўламетражли ва қисқаметражли фильмларни тайёрлади: «Тангалик болалар» (реж. Т. Юнусов), «Абдуллажон» (реж. З. Мусоқов), «Ярим тундаги блюз» (реж. Р. Маликов, М. Раҳматов), «Биринчи бўса» (реж. Б. Одилов), «Қирқ кулоқ сирлари» (реж. Р. Маликов), «Олтин девор» (реж. Р. Мухаммаджонов). «Қариб қуюлмаган чол» (реж. М. Абзалов), «Шўрпешоналар» (реж. Ж. Қосимов), «Қиймат кун» (реж. Д. Абдуллаев) ва б. Студиянинг бадиий раҳбари — Мэлис Абзалов.

ВАТАН УРУШИ (1812 й.) - рус ва совет тарихшунослигида Франция-Россия уруши (1812)нинг аталиши.

ВАТАНПАРВАРЛИК — кишиларнинг она юртига, ўз ошёнига муҳаббати ва садоқатини ифодалайдиган тушунча. В. барча кишилар, халқ, миллатлар учун умумий бўлган, асрлар давомида сайқалланиб келган умуминсоний туйғу, маънавий қадриятлардан бири. Тарихий жиҳатдан В. кишиларнинг ўз ватанлари тақдири б-н боғлиқ ижтимоий ривожланиш, халқларнинг ўзлари яшаётган худуднинг дахлсизлиги ва мустақиллиги йўлидаги кураши жараёнида такомиллашиб келган ҳис-туйғулар жамланмаси ҳамдир. Бу ватаннинг ўтмиши ва ҳозирги б-н фахрланишда, унинг манфаатларини химоя қилишда намоён бўлади.

ВАТАР (инг. Water — кесма) — м ате-матикада эгри чизиқ(ёки сирт)нинг икки нуқтасини бирлаштирувчи тўғри чизиқ кесмаси.

ВАТВОТ, Рашидиддин, Рашид [тахаллуслари (Ватвот — кўршапалак, учар сичқон, адибнинг жуссаси кичиклигига ишора); асл исми Мухаммад бин Абдулжалол ал-Умарий] (1087, Балх — 1177 ёки 1183, Хоразм) — шоир, адабиётшунос олим. Балхнинг «Низомия» мадрасасида таълим олган, фалсафа, адаб ҳақидаги илмларни чуқур ўрганган. Кейинчалик Хоразмга келиб, Хоразмшоҳ Отсиз (1127—56) са-ройида ижод қилган. «Саъд-ал-мулк» («Мамлакат бахти») фахрий унвонига сазовор бўлган. Форс ва араб тилларида ёзган. Ҳазал, рубоий, китъаларида адолат, одабийлик, инсоний муҳаббатни улуғлаган. Қасидалари хоразмшоҳларга бағишланган. Шеърий назариясига оид «Ҳадоиқ ас-сеҳр фи дақоик аш-шеър» («Шеърий нозикликлардан сеҳр боғлари») асари 1156 й.гача Хо-размда ёзилган. Унда тажнис, сажъ, зулқофиятайн, мақлуби мустави, саволжавоб каби шеърий санъатлар ҳақида сўз юритилган. Асар кейинги давр шоир ва адабиёт олимларига қўлланма сифатида хизмат қилган. Адабиётшунос Шарафиддин Ромий (14-а.) бу асарга «Ҳадоиқ ал-ҳақоийк» («Ҳақиқат боғлари») номли шарҳ ёзган. Шамс Қайс Розий, Атауллоҳ Хусайний шеърий санъатлар ҳақидаги асарларида унга мурожаат қилганлар. Бобур ҳам «Мухтасар» рисоласида В.ни тилга олган.

ВАТЕРЖАКЕТ ПЕЧЬ (инг. water-jacket, water — сув ва jacket — ғилоф) — металл эритиш печи. Девори пўлат қути — кессондан иборат, қути айланиб юрувчи сув б-н совитилади. В. п.нинг юмалоқ ва тўғри тўртбурчак хиллари бўлади. Қўрғошин, мис, никель, қалайи и.ч.да ишлатилади (қ. Шахта печь).

ВАТЕРПАС (голландча Waterpas) — горизонталликни текшириш ва кичик қиялик бурчакларини ўлчаш учун ишлатиладиган оддий асбоб. Шовун осилган тик (вертикал) ёғоч (ёки пластмасса) устунча. Устунча тагига асос (брус)

маҳкамланади. Ер текислаш ишлари, дурадгорлик ва б. да ишлатилади (яна қ. Адилақ, шайтон).

ВАТЕРПОЛО (инг. water-polo) — спорт тури (қ. Сув полосы).

ВАТИКАН (Vaticano, Stato della Citta del Vaticano) — Италия пойтахти — Римнинг ғарбий қисмидаги Монте-Ватикан тепалигида жойлашган мустақил шаҳар-давлат. Католик черковининг сиёсий, маъмурий ва мафкуравий маркази, унинг бошлиғи — Рим папаси қароргоҳи. Қарийб ҳамма томони тош девор б-н ўралган. Майд. 0,44 км². Доимий аҳолиси 1 минг кишига яқин (700 киши В. фуқароси). Расмий тиллари — лотин ва итальян тиллари.

Давлат тузуми. В.— чекланмаган теократик монархия. Конституцион ҳужжатлари 1929 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — Рим папаси. 1996 й.фев. да папа Иоан Павел II томонидан чиқарилган янги Конституцияга мувофиқ, у, одатда, кардиналлар орасидан яширин овоз бериш орқали овозларнинг учдан икки қисмига эга бўлган тақдирда кардиналлар ҳайъати томонидан умрбод сайланади. Олий қонун чиқарувчи, ижрочи ва суд ҳокимияти папа қўлида. Айни вақтда у Рим католик черковининг ҳам бошлиғи ҳисобланади. Папа ҳузуридаги маслаҳат органи — кардиналлар ҳайъати черковнинг энг муҳим ишларини муҳокама қилиш ва папани сайлаш учун йиғилиб туради. Рим папаси Иоанн Павел II (264-папа) 1978 й. 16 окт. да сайланган. Бу кун В.да миллий байрам сифатида нишонланади.

Тарихи. Илк ўрта аср даврида В. Рим папаларининг турар жойи, 1377 й.дан бошлаб эса доимий қароргоҳи. 8-а.дан черков давлати сифатида мавжуд. 1870 й.да Италия бирлашиши муносабати б-н Италия қироллиги таркибига қўшиб олинган. 1929 й.да папа б-н Италия ҳуқумати ўртасидаги Латеран битими натижасида В. давлати қайта тикланди ва

1929 й. 11 фев.да мустақил давлат сифатида тан олинди. Католик черковининг халқаро маркази сифатида В. дунёнинг кўпгина мамлакатларидаги ижтимоий турмушга таъсир ўтказди. ЎзР б-н дипломатия муносабатлари 1992 й. 17 окт. да ўрнатилган.

Иқтисодиёти. Давлат иқтисодий негизини капитал маблағлардан тушадиган даромадлар, миллий католик черковларнинг бадаллари, диндорларнинг эҳсонлари ташкил қилади. В.— дунёнинг йирик саноат-молия монополияларидан бири (унинг олтин ва валюта бисоти 12 млрд. АҚШ долларидан ортиқ деб тахмин қилинади). Ўзининг молиявий, иқтисодий операциялари ва ишончли вакиллари орқали кудратли халқаро корпорациялар, банклар б-н узвий боғланган. В. бир қанча компания ва банклар акциясига эга. Италия, Буюк Британия, Швейцария, Франция, Испания, шунингдек АҚШ ва Лотин Америкаси мамлакатларидаги саноат тармоқлари корхоналарига қўйилган сармоядан катта фойда олиб туради. Италия, Германия, Испания ва б. мамлакатларда катта ер майдонларига эга. Хорижий сайёҳлик ва почта маркалари чиқариш, сувенирлар сотиш ҳам кўп даромад келтиради. Пул бирлиги — итальян лираси; нумизматлар учун В. лираси ҳам зарб этилади.

Мағбуоти. В.нинг расмий нашрлари: «Акта апостолике седис» («Хаворий арш ҳужжатлари», ойлик бюллетень, 1909 й.дан), «Аннуарио Понтифичио» («Папа йилномаси», йиллик маълумотнома), «Оссерваторе делла доменика» («Якшанбалик шарҳ», католиклар учун ҳафтанома), «Оссерваторе романо» («Рим шарҳловчиси», қундалик газ., 1861 й.дан). Шунингдек итальян, француз, испан, португал, немис, инглиз тилларида ҳафталик нашрлари мавжуд. «Адженциа Интернационале Фидес» В. агентлиги 1926 й.да ташкил этилган. В. радиосига 1931 й. 12 фев.да асос солинган, 1957 й.да қайта ташкил этилган. «Чентро Телевизиво Ватикане» — В. телевизион

маркази 1983 й.да барпо этилган.

Меъморлиги. Илк ўрта асрларда вужудга кела бошлаган В. маъмурий мажмуасига 15—16-а.ларда яратилган кўпдан-кўп иншоотларни ўз ичига олувчи В. сарой ансамбли (майд. 55 минг м²) кирди. Ўз навбатида ансамбль деворлари Б. Микеланжело, П. Перужино, С. Боттичелли, Д. Гирландайо ишлаган расмлар б-н безатилган Сикстин капелласи, Беато Анжелико ишлаган расмлар б-н безатилган Николай V капелласи, Рафаэль мўйқалами сайқал берган пешайвонлар ва заллар, Уйғониш даври услубидаги ички ховлилар (меъмор Д. Браманте), барокко услубидаги дарвозахона (меъмор Л. Бернини), шунингдек кўзни қамаштирадиган кутубхона, бадий музейлар ва б.дан иборат. В. боғларида Пий IV казиноси, В. пинакотекаси (17-а.гача бўлган италян рассомлари асарлари тўплами) биноси ва б. бор. В. мажмуасига Авлиё Пётр собори (меъморлар Д. Браманте, Микеланжело, К. Мадерна ва б.), Навон майдонидаги қатор колонналар (меъмор Л. Бернинни) қўшилиб кетган.

ВАТИН — бир ёки икки томони тукли момиқ полотно. Пахта, жун ёки аралаш толалардан 3—12 мм калинликда тайёрланади. Уч усудда: трикотаж мато устига пахта ёки жун толаларини йўрмаб, юпка пахта ёки жун толалари қатламининг икки томонига ип газлама ленталари тикиб ва пахта қатламининг икки томонидан доқа қоплаб тайёрланади. Қишлоқ кийим-бошларга пахта ўрнига солинади.

ВАТМАН — тушда чизмалар ва расмлар чизиш учун мўлжалланган сифатли чизмачилик қоғози. Латга-путтага махсус эритмада ишлов бериб тайёрланадиган масса (бўтқа)дан тайёрланади. 18-а. да яшаган инглиз саноатчиси Ж. Ваттман (Уотмен) номидан олинган.

ВАТТ — Халқаро бирликлар тизими (СИ)да кувват ўлчов бирлиги. Вт б-н белгиланади. Инглиз ихтирочиси Ж.

Уатт шарафига қўйилган. $1\text{Вт}=107\text{эрг}/\text{с} = 1\text{Ж}/\text{с}=0,102\text{ кгкм}/\text{с} = 1,36\cdot 10^{-3}\text{ от кучи}$. Техникада киловатт ($1\text{ кВт}=103\text{ Вт}$) ва мегаватт ($1\text{ МВт}=106\text{ Вт}$)лар кенг қўлланилади.

ВАТТЛАР (нем. — Watten, голландча — wadden — соҳил саёзликлари) — Болтиқ, Охота, Ирландия денгизлари, Шимолий денгиз ва Окденгизда, АҚШнинг Атлантика океани соҳилида денгиз сатҳи кўтарилганда сув босадиган ва денгиз суви пасайганда очилиб қоладиган жойлар. Денгиз суви кўтарилганда оқинди чўкавериби, В. аста-секин кўтарила боради. В. ер юзаси ўрнини тез-тез ўзгартириб турувчи новлар ва даре ўзанлари б-н ўйилган. Баъзан В. тўғон б-н тўсилади, шундан сўнг ботқоқлик куриб, унумдор ерлар (польдер)га айланади.

ВАТТМЕТР (ватт ва... метр) — ўзгарувчан ва ўзгармас ток электр занжири қувватини ўлчашда ишлатиладиган асбоб. Электродинамик, ферродинамик, индукцион, электростатик ва иссиқлик В.лари бор. Иши икки магнит майдонининг ўзаро таъсирига асосланган. Аниқ ўлчайдиган электродинамик В. (раем) кўзгалмас ғалтак 1, кўзгалувчан ғалтак 2, пружиналар 3 ва ҳаво тинчлантиргичи 4 дан иборат. Кўзгалмас ғалтак йўғон мис симдан кам ўрамли қилиб ясалади; у электр занжирга кетма-кет уланади. Бу ғалтак В.нинг ток чулғами деб аталади. Кўзгалувчан ғалтак ингичка симдан кўп ўрамли қилиб ясалади ва электр занжирига параллел уланади. Бу ғалтак В.нинг кучланиш чулғами деб аталади. Ғалтакларда ток ўтганда магнит майдони ҳосил бўлади ва кўзгалувчан ғалтак кўзгалмас ғалтакка нисбатан вазиятини ўзгартиради. Кўзгалувчан ғалтак ўқига маҳкамланган В. мили занжирдаги кувват қийматини кўрсатади. Кейинги йилларда рақамли В.лар ишлаб чиқарила бошланди. Уларнинг асосини микропроцессорлар ва аналог рақамли ўзгартиргичлар

ташқил этади. Уларнинг аниқлиги анча юқори, пухта ишлайди. Ўлчаш натижаларини рақамларда кўрсатади ва б.

ВАТТО (Watteau) Антуан (Жан Антуан) (1684.10.10, Валансьенн, француз Фландрияси — 1721.18.7, Ножан-сюр-Марн, Париж яқинида) — француз рассоми, француз реалистик санъатининг асосчиси. 1717 й.да «Қиферу оролига зиёратга» (Лувр, Парижда) йирик асари учун акад. унвони берилган. В. ижоди француз рангтасири, графикаси ва безак санъати ривожининг янги босқичини бошлаб берди, асарларига алоҳида ишқий ва жўшқин эхтирослар олиб кирди («Бивуак», «Суғур кўтарган савояр», 1716 ва б.). В. илк бор санъатда истехзо ва куюнчаклик б-н йўғрилган нозик рухий ҳолатларни акс эттирди («Венеция байрами», «Муҳаббат тантанаси» ва б.). В. мероси (айниқса безак нафосати б-н) рококони услубий йўналиш сифатида ривожланишига замин яратди.

ВАТТ-СЕКУНД — Халқаро бирликлар тизимида иш ёки энергия ўлчов бирлиги. Электр занжиридаги истъмолад энергиясини ўлчашда фойдаланилади. Амалда фойдаланиладиган ўлчов тизимида Жоул деб олинган, 1 Втс=1 Жоул. Аслида анча йирик бирлик — киловатт-соат (3 600 000 Втс) кенг ишлатилади.

ВАТТ-СОАТ — иш ёки энергиянинг бирликлар тизимида кирмаган бирлиги; куввати 1 Вт бўлган механизмнинг 1 соатда бажарган ишига тенг. Вт-соат б-н белгиланади: 1 Втсоат=3600 Ж; 1 кВтсоат=3,6106Ж.

ВАУЧЕР (инг. voucher — тилхат) — 1) хусусийлаштириш чеки, қимматли қоғоз. Давлат тасарруфидан чиқарилаётган корхоналарнинг акцияларига алмаштириш йўли б-н хусусийлаштиришда иштирок этиш ҳуқуқини беради. В.нинг хусусийлаштирилган мулк улушига кўра белгиланган номинал қиймати ва корхона

даромадининг акцияларга тақсимланган дивиденд миқдорига қараб белгиланадиган курси мавжуд. В.ни корхоналар акцияларига айирбошлаш, дивидендларни тақсимлаш, акциялар б-н олди-сотди операцияларини ўтказиш В. (инвестиция) фондлари орқали амалга оширилади. В.ни хоҳлаган инвестиция фондига топшириш ёки сотиш, сотиб олиш мумкин.

90-й.ларда МДХ давлатларидан Россияда қўлланилди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқаришда хусусийлаштириладиган умумий мулк миқдори ва ҳар бир фуқаронинг умумий мулкдаги ҳиссаси ҳисоб-китоб қилиниб, мулк ҳиссасига мувофиқ бўлган чеклар (ваучер гувоҳномалари) аҳоли ўртасида тарқатилди. Шунга кўра, бир дона В.нинг номинал қиймати 10 минг Россия рубли даражасида белгиланди; 2) ёзма гувоҳлик, қафолат, кафиллик.

ВАФО (тахаллуси; асл исми Ҳабиб Ахмад) (1900.13.7-1936.21.7) - ҳинд ёзувчиси. Замонавий ҳинд адабиёти асосчиларидан. Урду тилида ижод қилган. В. исёнкор руҳдаги дастлабки шеър ва қўшиқларида инглиз мустамлакачиларини фош этгани учун таъқиб қилинган, Афғонистонга кетган (1921). «Кишандаги Ҳиндистон» (1929), «Бой берилган иш ташлаш» (1930), «Саёқ кўшиқчи» (1932), «Гирни Камгар» (1931), «Юлдузлар» (1935) асарларида миллий озодлик характери акс эттирилган.

ВАФОТ ЭТГАН ДЕБ ЭЪЛОН ҚИЛИШ — қонунда белгиланган муддат мобайнида фуқаронинг қаерда турганлиги ҳақида доимий яшаш жойида ҳеч қандай маълумот бўлмаган тақдирда унинг суд томонидан вафот этган, деб тан олинishi. Ўзбекистон Республикаси ФК 36-моддасига биноан, агар фуқаронинг қаерда турганлиги ҳақида унинг яшаш жойида 3 йил мобайнида маълумот бўлмаса, башарти у ўлим хавф солиб турган ёки муайян бахтсиз ходисадан ҳалок

бўлган деб тахмин қилиш учун асос бўладиган вазиятларда бедарак йўқолган бўлиб, унинг қаердалиги ҳақида 6 ой мобайнида маълумотлар бўлмаса, манфатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ суд уни В. э. д. э. қ.и мумкин. Ҳарбий ҳаракатлар муносабати б-н суд бедарак йўқолган ҳарбий хизматчини ёки бошқа фуқарони ҳарбий ҳаракатлар тамом бўлган кундан эътиборан камида 2 йил ўтгандан кейин В. э. д. э. қ.и мумкин. Суднинг бу ҳақдаги қарори қонуний кучга кирган куни фуқаронинг ўлган куни, деб ҳисобланади.

ВАХТАНГ I Горгасар (?-502) - Иберия (Картли) подшоси. Давлат ҳокимиятини марказлаштириш учун курашган. Унинг даврида Тбилиси ш. қайта қурилиб, пойтахт Мцхети ш.дан Тбилисига кўчирилган. Картлининг мустақиллиги учун Эрон босқинчиларига қарши курашда шухрат қозонган. 484 й. грузин ва арманларнинг сосонийларга қарши кўзғолонига раҳбарлик қилган. Арман ва грузин мулкдорларининг хоинлиги кўзғолон тақдирини ҳал этган. Форслар В.га бўри расми туширилган бош кийим кийиб юргани учун Горгасар — «Бўри боши» деб лақаб қўйишган. Форслар б-н бўлган жангда ўлдирилган. Грузин халқи В. шарафига кўшиқ ва шеърлар яратган.

ВАХТАНГ VI (1675-1737, Астрахон) — Картли ноиб, сўнгра подшоси (1703—24). Грузин ёзувчиси, олим ва сиёсий арбоб. В. VI «Қонунлар тўплами» (Вахтанг қонунлари) деган тўплам, давлатни бошқариш учун кўрсатмалар ва йўлланмалар тўплами (Дастуруламал) тузган. 1709 й.да В. VI ташаббуси б-н Тбилисида 1-грузин босмаҳонаси ташкил қилинган, Грузиянинг 14—18-а.лардаги тарихини яратиш учун олимлардан иборат гуруҳ тузган. 1724 й. эронликлар томонидан тахтдан ағдарилган. Россияда муҳожирликда яшаган.

ВАХТАНГОВ Евгений Багра-

тионович [1883.1 (13).2, Владикавказ-1922.29.5, Москва] — актёр, реж., театр арбоби, «Талабалар драма студияси» (1926 й.дан Вахтангов номидаги театр) нинг асосчиси ва раҳбари. Ўз ижодида К. Станиславский тизими ва ғояларини кенг тарғиб қилган. Москва Бадий академик театри (МХАТ)нинг 3-студиясида «Тўй» (А. Чехов), «Авлиё Антоний мўъжизаси» (М. Метерлинк), 1-студиясида «Эрик XIV» (Ю. Стриндберг), «Габима» яҳудий студиясида «Гадибух» (Анский) каби спектакллари саҳна-лаштирди. В. ўзининг сўнги иши — «Маликаи Турандот» (К. Гоцци) спектаклида саҳнавий талқиннинг янги қайтарилмас шаклини яратди. В. реж. лик ижодининг энг муҳим томони — театрнинг этик ва эстетик мақсадининг муштараклигидир. Ўзбек актёрларидан М. Уйғур, А. Ҳидоятлов, Я. Бобожонов, С. Эшонтураева, Ҳ. Исломов ва б. 1924—27 й.ларда Москва ўзбек драма студиясида Станиславский тизими б-н бир қаторда В. услубида ҳам тарбия топганлар, Айниқса, бу таъсир студиянинг «Маликаи Турандот» асарини саҳналаштиришда ўз ифодасини топди. В. услубининг таъсири Ҳамза номидаги академик драма театри ва б. ўзбек театрларининг 20-й.ларнинг охири ва 30-й.ларнинг биринчи ярмидаги фаолиятида яққол кўзга ташланган.

ВАХШ — Тожикистондаги дарё, Панж дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 524 км. Ҳав-засининг майд. қарийб 39,1 минг км². В. Орқа Олай тизмасининг шим. ён бағридан бошланиб, Олай водийси бўйлаб оқади; Қирғизистонда Қизилсув, Тожикистон худудида ўтгандан сўнгра Сурхоб («Қизилсув») деб аталади, сўнгра энг йирик ирмоғи — Обихингов дарёси қўшилгандан кейин Вахш номини олади. В. юқори оқимида айрим жойларда чуқур дарадан иборат катта нишабликдаги водийда тез оқади. Қуйи оқимида кенг водийга чиқади. Жиликўл қишлоғича ва ундан қуйида, то Панж дарёсига қуйилгунча дарё ўзани тармоқланади,

калин тўқайзорлар, кўл ва ботқоқликлар кўп учрайди. В. Панж б-н кўшилгандан сўнг Амударё ҳосил бўлади. В. ҳавзасида умумий майд. 4518 км² ни ташкил этувчи 862 музлик бор.

В. музлик, қор сувларидан тўйинади, йиллик оқимининг 50% июль—сент.-да оқиб ўтади. Қишда (дек.—фев.да) оқим миқдори 10%ни ташкил этади. Ўртача сув сарфи 661 м³/сек. В. энг лойка дарёлардан, унинг ҳар 1 м³ сувида 4,5 кг лойка бор, йиллик миқдори 90 млн. т га тенг. Ноябрь.—фев.да қирғоқ музлари, муз парчалари оқими кузатилади. В. энергия захираларига бой. Норақ ГЭС ва Рогун ГЭС қурилган. В.нинг суви куйи оқимида қисман суғоришга сарфланади. Куйи оқимида кема қатнайди. В. бўйида Норақ, Қўрғонтепа (водийда) ва б. шаҳарлар жойлашган. В.дан йирик Вахш ва Шўрообод каналлари чиқарилган. В.дан ва ҳавзасидаги қўллардан йилига 200—900 ц балиқ овланади.

ВАХШ ВОДИЙСИ - Тожикистондаги Вахш дарёсининг ўрта ва куйи оқимидаги тектоник ботиқда жойлашган водий. В. в. атрофи тоғлар б-н ўралган, меридиан бўйлаб 110 км дан зиёд масофага чўзилган, эни 7—25 км, бал. 400 м дан 1200 м гача. Майд. 2500 км². Водийда, асосан, 5 та терраса бор, 2-ва 3-террасалар жуда кенг. Марказий қисмида шим.дан жан.га Вахш дарёси оқиб ўтади, дарёнинг ўрта қисми бўйида Қўрғонтепа ш. жойлашган. Иқлими юмшоқ, иссиқ, янв.нинг ўртача т-раси 1—3°, совуқ бўлмайдиган давр 224—242 кун; ёз жуда иссиқ, куруқ, июлнинг ўртача т-раси 30—3Г, максимал т-ра 45—47°, ўртача йиллик ёғин миқдори 150—300 мм. Водийнинг пасттекистик қисмлари оч тусли бўз тупроқ, юкори террасалар ва тоғ олди қияликлари асл (типик) бўз тупроқ, дарё қайирлари, хусусан, Вахш дарёсининг куйи қисми ўтлоқ, ўтлоқи-ботқоқ тупроқлардан иборат. Пастликларда шўрланган бўз тупроқ ва шўрхоқлар ҳам учрайди. В. в.да эрта

баҳорда ям-яшил эфемерлар, ёзда шувоқ, шўра каби ўсимликлар ўсади, дарё қайирлари ва пастликлар қалин ўт, бута ва тўқай ўсимликлари б-н қопланган. Тўқайзорларда хонгул бугуси, нутрия (сув каламуши), тўнғиз, тўқай мушуги, жайра, сувсар каби хайвонлар; ўрдақ, ғоз, лойхўрак, балиқчи куш, қорабузов, қирғовул каби паррандалар яшайди. Вахш дарёси этагидаги тўқайзорларда Паллавон тўқай кўриқхонаси ташкил этилган. Фойдали қазилмалардан нефть, газ ва ош тузи конлари топилган. В. в.да узун толали пахта экилади, боғдорчилик ривожланган.

ВАХШ ТИЗМАСИ — Тожикистоннинг ғарбий қисмидаги тоғ тизмаси. Вахш дарёси ўрта оқимининг чап соҳили бўйлаб жан.-ғарбдан шим.-шарққа чўзилган. Уз. 80 км чамасида. В. т. Вахш б-н Қизилсув орасида сувайирғич. Ўртача бал. 1500—2000 м, энг баланд Ҳазратишоҳ чўққиси 3141 м. В. т.нинг жан. давоми Илнтов (1760 м) деб аталади, у Қизилсув б-н Тоҳирсув ҳавзалари орасида сувайирғич. В. т. қумтош, оҳақтош, конгломерат, гил каби чўқинди жинслардан таркиб топган. Тоғ ён бағирларида чала чўл, дашт ўсимликлари ўсади, ахён-ахёнда дарахт ва буталар учрайди.

ВАХШУНВАР (мил. 5-а.) — эфталлийлар подшоси. Тарихчи Феофан Византийский (б-а.)нинг маълумотига кўра, эфталлийлар подшоси В. деган ном б-н юритилган. Унинг асл исми Эфталон бўлиб, унинг қабиласини эфталлийлар деб аташган. Хитойнинг «Тан шу» йилномаси ҳам бу маълумотни тасдиқлайди. Тарихий манбаларда ёзилишича, В. 457 й.га келганда Ўрта Осиёдан ташқари, Тохаристон ва Бадахшонни ўзига бўйсундирган. Сосонийлар шоҳи Перўз В.га қарши 3 марта муваффақиятсиз юриш қилган ва сўнгги 3-юриши (484 й.)да ўзи ҳалок бўлади. В. Эрон устига жуда катта ўлпон солади ва Марв, Кобул, Панжобни ҳамда Шарқий Туркистондаги

Қорашар, Куча, Кошғар ва Хўтанни забт этади. В. раҳбарлигида эфталлийлар Ўрта Осиё, Шарқий Эрон, Шим. Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон худудларидан таркиб топган ягона улкан салтанатни вужудга келтирганлар.

ВАШИНГТОН (Washington) Жорж (1732.22.2, Брижс-Крик ш., Виргиния штати—1799.14.12, Маунт Верной) — АҚШнинг 1-президенти (1789—97), Шим. Америкадаги мустақиллик учун уруш пайтида (1775-83) колонистлар армиясининг бош қўмондони (бу армия инглиз мустамлакачилигига барҳам бериб, унинг жанговар ҳаракатлари АК.Ш мустақиллигининг эълон қилинишига олиб келди). АҚШ Конституциясини ишлаб чиқиш бўйича Конвент раиси (1787). В. Европа давлатлари ўртасидаги рақобатчилик муносабатларида АҚШнинг бетарафлигини сақлашга ҳаракат қилган. Номзодини 3-марта президентликка қўйишдан бош тортган.

ВАШИНГТОН - АҚШнинг шим.-ғарбидаги штат. Шим.да Канада б-н чегарадош. Майд. 176,6 минг км². Аҳолиси 5,2 млн.дан зиёд киши (1990-й.лар ўргалари). Маъмурий маркази — Олимпия ш. Энг йирик шаҳри — Сизтл. В. худудининг кўп қисми тоғлар ва ясси тоғлардан иборат. Январнинг ўртача т-раси ғарбида 4°, шарқида —2°, —3°, июлники ғарбида 16—17°, шарқида 20—23°. Йиллик ёғин 400—2000 мм. Тоғларида игна баргли ўрмонлар бор. Дарёлари (Колумбия ва унинг ирмоқлари) серсув. Бир қанча ГЭС қурилган. Гидроэнергияга бойлиги жиҳатидан АҚШ штатлари орасида 1-ўринда. Рангли ва қора металлургия тармоқларидан алюминий, ферроқотишма, электрқимё ва атом саноатлари тараққий этган. Пьюджет-Саундда кемасозлик корхоналари ва ҳарбий-денгиз базаси бор. Авиаракета саноати Сизтлда («Боинг» з-ди) жойлашган. В. АҚШда ёғоч тайёрлаш ва ёғоч саноати бўйича 1-ўринда туради. Фанера ва қоғоз

ишлаб чиқарилади. Балиқ-консерва саноати ривожланган. В.да Канададан келтирилган нефтни қайта ишловчи з-д қурилган. Қ. х. кам тараққий қилган. К-х.га ярқли ерларнинг ярми экинзор, қолгани яйлов. Денгиз бўйи р-нлари сут чорвачилигига ихтисослашган. Колумбия платосида бугдой экилади, мева етиштирилади. Денгиз бўйларида балиқ овланади. В.дан муҳим автомобиль ва т.й. ўтган. Асосий портлари — Сизтл ва Такома.

ВАШИНГТОН -АҚШ пойтахти, Потомак дарёси бўйида. Маъмурий жиҳатдан 1878 й.дан Колумбия федерал округига тўғри келади. Аҳолиси 567 минг киши, шаҳар атрофи б-н 3,8 млн. киши (1990-й.лар ўргалари).

В. пойтахт шаҳар сифатида 1791 й.да барпо этилган ва АҚШнинг биринчи президенти Ж. Вашингтон номи б-н аталган. 1800 й.да ҳукумат муассасалари Филадельфиядан В.га кўчирилди. 1812—14 й.лардаги Англия-Америка урушида шаҳар қатта зарар кўрди. Урушдан кейин қайта тикланди. В.да

бир қанча халқаро конференциялар бўлиб ўтган ва халқаро битимлар тузилган. 1942 й. январь.да В.да 26 давлат декларацияси имзоланди. Бу декларацияни имзолаган ва уни қувватлаган давлатлар «Бирлашган Миллатлар» номини олди. 1949 и. апр.да Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (НАТО) ҳам шу ерда имзоланган. В.да президент қароргоҳи (Оқ уй, 1792—1818 й.ларда қурилган), Конгресс биноси (Капитолий, 1793—1863), Давлат департаменти, Ҳарбий штаб (Пентагон), министриликлар ва б. олий давлат муассасалари жойлашган. Америка давлатлари ташкилотларининг раҳбарлик органлари ҳам В.да.

В. саноати мамлакат миқёсида аҳамиятга эга эмас. Саноат маҳсулотлари асосан маҳаллий эҳтиёжлар учун ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат, тикувчилик, полиграфия, ҳарбий саноат корхоналари бор. Аҳолининг кўп қисми давлат хизма-

тида, маиший хизмат кўрсатиш, савдо ва молия ишларида банд. В. йирик транспорт йўллари тугуни. Жан.-ғарбида дарё порти, Френдшик халқаро аэропорти, метрополитен бор. В. мамлакатнинг йирик илмий ва маданий маркази. Шаҳарда кўплаб олий ўқув юрглари, жумладан 5 ун-т: Говард, Ж. Вашингтон ун-глари ва б., Миллий ФА, Ҳарбий академия, Олий к. х. мактаби, илмий жамиятлар, музейлар. Конгресс кутубхонаси ва б. кутубхоналар, Миллий санъат галереяси жойлашган. В. ташқи киёфаси б-н АҚШ нинг бошқа йирик шаҳарларидан фарқ қилади. Унда кўп қаватли баланд бинолар, йирик корхоналар йўқ. Боғ ва хиёбонлар, хайкаллар, ёдгорлик учун қурилган бинолар кўп. Кўплаб туристлар келиб кетади.

«ВАШИНГТОН ДЕЙЛИ НЬЮС» («Washington Daily News») («Вашингтон кундалик янгиликлари») — газета, Вашингтон (АҚШ)да чиқади. 1921 й.да асос солинган. Скрипе — Говард газета концернига қарайди.

ВАШИНГТОН КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1921.12.11-1922.6.2) - АҚШ, Буюк Британия, Хитой, Япония, Франция, Италия, Нидерландия, Бельгия ва Португалия иштирокидаги конференция; 1-жаҳон урушидан кейин Тинч океани ҳавзасида вужудга келган давлатлар кучлари нисбатини қайд этди. Бу нисбат АҚШ учун қулай бўлган эди. В. к.нинг энг муҳим қарорлари: Тўрт давлат шартномаси, Беш давлат шартномаси, Тўққиз давлат шартномаси. Совет Россияси конференцияга таклиф этилмади. Вашингтонга келган Узок, Шарқ республикаси делегацияси конференцияга киритилмади.

«ВАШИНГТОН ПОСТ» («Washington Post») («Вашингтон почтаси») — кундалик газета. Вашингтон (АҚШ) да чиқади. 1877 й.да асос солинган. «Вашингтон пост энд геральд компани» газета-журнал бирлашмаси (Грехемлар хонадони тасарруфидаги) томонидан нашр

қилинади.

ВАЪЗ, хитобат — исломда асосан яхшилик ва эзгуликка чакирувчи даъват. В.ибрат мазмунида ҳам ишлатилади. В. айтувчилар, бу борада мутахассис бўлган шахслар «воиз» деб юритилади. Ислолдаги илк воизлардан бири Ҳасан ал-Басрий бўлган. У гарчи араб бўлмасида, араб нутқининг машхур устозларига айланган. Одамларнинг юзига қараб фикрини, кайфиятини сезиб олар ва буни В. вақтида назардан қочирмасди. Ислолда тажовузкорликка даъват этиб, ёмонликни ташвиқот қилувчи чакириқлар В. ҳисобланмайди.

ВАЯНГОН, Уёнган (Уйғонган) б о б о — қад. шаҳар харобаси (мил. 1—4-а. лар, 9—14-а.лар). Хоразм вилоятининг Шовот туманидаги Манак (Ам-барманок) посёлкасида 1,5 км жан.-шарқда жойлашган. В.ни 1949—50 й.ларда Я. Ф. Ғуломов тадқиқ этиб шаҳар ҳаётини 2 босқичга: кушонлар даври (1—4-а.лар) ва ўрта асрлар (9—13-а.лар)га ажратган. 1973—74 й.ларда В.ни Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиалининг Тарих, тил-адабиёт ин-ти археология бўлими ходимлари текширишган. В. тарҳи тўртбурчак, икки: ғарбий (280x360 м) ва шарқий (320x220 м) қисмдан иборат. Ёдгорликда олиб борилган ишлар якунига кўра, В.нинг ғарбий қисми мил. 2—13-а. бошларида обод бўлган. Я. Ф. Ғуломов В.ни ўрта асрлардаги Ардахушмисан ш. деб ҳисоблаган. В. худудида, шунингдек Абдол-бобо ва шайх Жалолоддин (12—13-а. боши) номли кичик тепачалар, Шайх Ҳасан Саброний макбараси (12—14-а.лар), Қалмоқ қирилган қабристони (12—14-а.лар) жойлашган.

В. қалъаси номи «Гўруғли» дostonида ҳам тилга олинган.

Ад.: Гулямов Я. Г., История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней, Т., 1975; Мамбетуллаев М., Кдыр-ниязов М. М., Городище Военган. Археология Приаралья, вып. 1, Т., 1982; Мам-

бетуллаев М., Средневековый могильник Калмаккырылган. Археология Приаралья, вып. 2, Т., 1984.

ВАКТ — 1) материянинг асосий яшаш шаклларида бири (к. Фазо ва вақт); 2) табиатдаги бирор даврий ҳодисага, мас., Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш даврига нисбатан ҳисобланадиган ўлчов бирлиги.

Вақтни ўлчаш. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш даври б-н ўлчанадиган В. бирлиги сутка (бир кеча-кундуз) деб аталади. В.нинг каттароқ бирликлари ой (Ойнинг Ер атрофида айланиш даври), йил (Ернинг Куёш атрофида айланиш даври)дир. Ернинг уз ўқи атрофида айланиш даври юлдузларга ёки баҳорги тенг кунлик нуқта-сига нисбатан олинса, юлдуз сутка си, Куёшга нисбатан ҳисобланса, ҳақиқий Куёш суткаси, Ўртача Куёшга нисбатан эса ўртача Куёш суткаси дейилади. Ойнинг ер атрофида юлдузларга нисбатан айланиш даври — сидерик ой (юлдуз ойи), Ойнинг иккита бир хил фазалари орасида ўтадиган давр — синодик ой дейилади. Ниҳоят, Куёшнинг Ер атрофида кўринма (визуал) ҳаракати юлдузларга нисбатан олинса, сидерик йил (юлдуз йили), баҳорги тенг кунлик нуқтасига нисбатан ҳисобланса, тропик йил ҳосил бўлади. Вақтнинг энг кичик бирлиги қилиб сутканинг 1/86400 қисмига тенг вақт — секунд қабул қилинган. Фан ва техникада секунднинг мингдан, миллиондан бир улушлари б-н ҳам иш кўрилади. Олимлар Ернинг ўз ўқи атрофида нотекис айланишини аниқлашди. Шунинг учун вақт бирлигининг ўзгармаслигини таъминлаш мақсадида назарий эфемерид секунд бирлиги қабул қилинган. Эфемерид секунд тропик шлнинг 1/31556925,9747 улушига тенг (махражидаги ракам асримиз боши — 1900 тропик йилдаги секундлар сони). Вақтнинг бошқа бирликлари вақт ўтишига боғлиқ бўлмаган ўзгармас бирлик — эфемерид секунд ёрдамида ис-талган давр учун ҳисобланиши мумкин. Демак, вақтнинг асосий бирлиги қилиб,

эфемерид сутканинг 1/86400 улушига тенг эфемерид секунд қабул қилинган. Бунда Ернинг ўз ўқи атрофидаги ноте-кис ҳаракати ҳисобга олинган. Бевосита кузатишларга асосланиб юлдуз вақти аниқланади. Унинг асосий ўлчов бирли-ги юлдуз суткаси ҳисобланади. Юлдуз суткасининг бошланиши баҳорги тенг кунлик нуқтасининг юқори кульминация пайтига тўғри келади. Шу пайтда юлдуз вақти б-н юрадиган соатлар 0 соат 0 мин. 0 сек.ни кўрсатиши керак. Баҳорги тенг кунлик нуқтаси Ернинг нутацион (к. Нутация) ҳаракати таъсиридан холи деб қабул қилинган вақт ўртача юлдуз вақти деб аталади. Ернинг юлдузларга нис-батан ўз ўқи атрофида айланиш даври 24 соат 0 мин. 0,0084 сек. ўртача юлдуз вақтига тенг бўлади.

Кундалик ҳаётимизда асосан ўртача Куёш вақтидан фойдаланамиз. Ўртача Куёш — экватор бўйлаб тропик йил ичида бир марта текис айланиб чиқадиган ҳаё-лий нуқтадир. Ўртача Куёш марказининг юқори кульминация пайти ўртача туш пайти деб аталади. Ўртача Куёш вақти шу пайтдан бошланади. Ўртача Куёш марказининг пастки кульминация пайти ярим тун деб аталади. Фуқаро вақти шу пайтдан (соат 24ой дан) ҳисобланади ва таквим (календарь) кун ўзгаради. Астро-номияда 1925 й.гача кун ҳисоби туш пай-тида ўзгарар, яъни янги кун кундузи соат 12 дан бошланар эди. 1925 й.дан бошлаб астрономияда ҳам фуқаро вақтидан фой-даланилмоқда.

Тропик йил 366,2422 юлдуз суткаси-дан иборат; бунда Ер Куёш атрофини бир марта тўлиқ айланиб чиқади, шу сабабли, Куёшга нисбатан Ернинг ўз ўқи атрофи-да айланиш сони кам, яъни 365,2422 сут-ка бўлади. Шунинг учун 366,2422 юлдуз суткаси 365,2422 ўртача Куёш суткасига тенг. Бундан қуйи-даги хулосаларга ке-лиш мумкин. Юлдуз вақтининг 24 со-ати — ўртача Куёш вақтининг 23 соат 56 мин. 4,090 секундига, ўртача Куёш вақтининг 24 соати — юлдуз вақтининг 24 соати 3 мин. 56,555 секундига тенг.

Юлдуз вақтидан ўртача Куёш вақтига ва аксинча ўтиш учун астрономик йилномаларда бошланғич меридианнинг ҳар ярим кечасига оид юлдуз вақти бериллади. Ер шарининг ҳар бир жойида шу жойнинг ўз маҳаллий вақти бор. Бу вақт ўша жой меридиани — географик узунламасига боғлиқ. Бир меридиандаги соатлар бир вақтни кўрсатади. Ер ғарбдан шарққа қараб айлангани учун берилган меридиандан шарқдаги жойларда соат кечроқ вақтни, ғарбдаги жойларда эртароқни кўрсатади. Икки жойнинг маҳаллий вақтлари орасидаги фарқ шу жойлар географик узунламаларининг соат, минут ва секундлар б-н ҳисобланадиган фаркига тенг.

Халқаро келишувга биноан, Гринвич меридиани бошланғич (нолинчи) меридиан деб қабул қилинган. Гринвич фуқаро вақти дунё вақти деб қабул этилган. Ҳар бир жойнинг ўз фуқаро вақти бўлиши ўзаро алоқа ва саёҳатларда кўп ноқулайликлар туғдиради. Шу сабабли, бир вақтлар турли мамлакатларда ўз пойтахт вақтларини қабул қилишган. 1884 й.дан бошлаб, Ер шари 24 соат минтақага бўлинди. Ҳар бир минтақадаги жойлар бир хил вақтга, яъни ўртача меридиан вақтига эга бўлади. Минтақалар Гринвич меридианидан бошлаб 0 дан 23 гача рақамланади. Шунинг учун маълум минтақа рақамига тенг сонга фарқ қилувчи бутун соатга тенг бўлади. Мас., Москва ва Санкт-Петербург 2- минтақада ётганлиги учун уларнинг маҳаллий вақти Гринвич вақтидан 2 соат, Тошкент 5-минтақада жойлашганлиги учун 5 соат фарқ қилади. Собик Иттифоқда минтақа вақти ХКС декрета б-н 1919 й. 1 июлдан бошлаб киритилган. Табиий ёруғликдан самарали фойдаланиш ҳамда халқ хўжалиги ва турмушда электр энергиясини мутаносиб тақсимлаш мақсадида кўп мамлакатларда ёз пайтларида соат миллари 1 ёки бир неча соат олдинга сурилади (қ. Декрет вақти). Тошкент вақти деб юритиладиган 5- минтақанинг декрет вақти дунё вақтидан 6 соат олдиндадир.

Физикада В.ни ўлчаш ўрганиладиган жараёнларга тезлиги ёки такрорланиш даври маълум бошқа жараёнларни таққослашга асосланган. Катта В. ораликлари, мас., млн. ва млрд. йиллар б-н ўлчанадиган осмон жисмларининг ёши уларнинг таркибига (водород ва гелий микдорига) қараб аниқланади. Кичикроқ вақт оралиги — сутка, соат, минут ва секунд турли соатлар ёрдамида ўлчанади. Илгари қуёш соати, сув соати ва кум соатлар қўлланилган. Хозир В.ни жуда аниқ ўлчашга имкон берадиган маятникли, кварц ва электрон соатлар ишлатилади. В.нинг жуда кичик улушлари (мас., 0,2—0,01 сек.) бошқа усуллар б-н ўлчанади. Мас., портлаш реакциялари секунднинг юзларча ва мингларча улуши давомида ўтади. Бундай жараёнлар осциллограф б-н қайд қилинади. Баъзан атом ва ядро жараёнлари секунднинг млн. ва млрд. улушлари ичида ўтади. Аниқ В. астрономия расадхоналарининг вақт хизматларида махсус асбоблар ёрдамида юлдузларни кузатиб аниқланади, жуда аниқ юрадиган соатлар ёрдамида «сақланади» ва радиосигналлар ёрдамида тарқатилади. В.нинг катта бўлақларини ўлчаш учун йил бирлигига асосланган тақвим қўлланилади.

Электрониканинг ривожланиши муносабати б-н 20-а. 60-й.ларида астрономик кузатувларга боғлиқ бўлмаган бутунлай янги вақтни ўлчаш тизими пайдо бўлди. Бу тизим квант генераторлар (атом соатлари) б-н назорат қилиб туриладиган аниқ кварц соатлардан фойдаланишга асосланади. В.ни ўлчашнинг бу тизими атом вақти номини одди ва ТА /деб белгиланди. Эталон бирлик сифатида атом секунддан фойдаланилади. Унинг қиймати цезий 133 атомидаги энергия ўтишларидан бирининг резонанс частотаси ёрдамида аниқланади. Вақт хизмати атом соатлари ёрдамида аниқ В. радиосигналларини бериб туради. ТА вақт секундлари давомийлиги ҳар йили астрономик кузатувлар ёрдамида назорат қилинади. В.ни ўлчашнинг

барча тизимлари мунтазам равишда бир-бирига таккослаб турилади. Бундай таккослашлар натижалари идораси Парижда жойлашган Халқаро вақт бюроси «Ахборотлари»да эълон қилиб борилади. Ўзбекистан ФА. Астрономия ин-тида ҳам вақт хизмати б-н шуғулланилади (к. Астрономия институти, Вақт хизмати).

Ад.: Бакулин П. И., Блинов Н. С, Служба точного времени, М., 1968.

ВАҚТ АЙЛАНИШИ, вақт инверсияси — назарий ҳисобларда вақт ишорасининг ўзгариши. Классик механика ёки квант механикада объектнинг сўнгги ҳолатига қараб дастлабки ҳолати И. Ньютон ёки Э. Шрёдингер дифференциал тенгламаларидан аниқланади. Физик ҳодисалар ўзгаришини ифодаловчи формулаларда манфий ишорали вақт ишгирок қилиши мумкин, бундай формулалардан фойдаланиб тескари йўналишдаги вақт ҳисоблаб чиқилади. В. а. тушунчаси элементар зарралар назариясида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Назарий ҳисобларда тўғри ва тескари йўналишлардаги вақт ўтиши ҳақида гапирилсада, ҳақиқий моддий жараёнларда вақт фақат бир томонга қараб ўтади, яъни ўтмишдан келажакка йўналади. Жисмлар ҳолатининг ўзгариши, радиоактив моддаларнинг емирилиши, организмларнинг ҳаёт жараёни ва ш. к. табиат ҳодисалари вақтнинг қайтарилмаслигини, унинг фақат бир томонлама ўзгаришини кўрсатувчи далиллардир. Вақтнинг қайтарилмаслиги материянинг яшаш шакллари бўлган фазо ва вақт орасидаги муҳим тафовутлардан биридир.

ВАҚТ БЮДЖЕТИ, аҳолининг вақт бюджети — айрим ходимлар ва улар оиласи ҳамда муайян аҳоли гуруҳларининг ўз вақтини нималарга (мас., меҳнат қилиш, дам олиш, ўқиш ва б.) сарфлашини ифодаловчи кўрсаткичлар мажмуи. В. б. 2 га бўлинади: 1) иш вақти (ҳақиқий иш вақти, унумсиз хатти-ҳаракатлар, ишдаги белгиланган танаффуслар, сме-

на қабул қилиш ҳамда топширишга кетган вақт ва х. к.); 2) ишдан ташқари вақт (уй-рўзғор юмушларига, ишга бориб-келишга, физиологик ва маънавий эҳтиёжларни қондиришга, мас., ухлаш, овқатланиш, маълумотни ошириш, дам олиш ва б.га кетган вақт). В. б. маълумотлари аҳоли турмуш даражасини қиймат ва натурал кўрсаткичлар воситасида тадқиқ этиш мумкин бўлмаган алоҳида томонларини ўрганишга ёрдам беради. В. б.ни ўрганиш, асосан 20-а.нинг 20-й. ларидан бошланган (акад. С. Г. Струмилин ва б.). В. б. тадқиқотларини социолог ва иктисодчилар ўтказди. 1959 й.да БМТнинг ЮНЕСКО ташкилоти В. б.ни тадқиқ қилувчи халқаро социологлар гуруҳи ташкил этган. Бундай тадқиқотлар Германия, Япония, АҚШ сингари кўплаб мамлакатларда олиб борилади. В. б.ни ўрганиш асосида меҳнат самарадорлигини ошириш, турмуш ва дам олишни оқилона ташкил этиш тадбирлари ишлаб чиқилади. Яна қ. Бўш вақт.

ВАҚТ ДОИМИЙСИ - электр занжирига таъсир кўрсатаётган куч, занжирнинг таркиби ва тузилиши, занжирдаги резистор, конденсатор ёки индуктив қаршилик қиймати тўсатдан ўзгарганда занжирдан оқаётган токнинг янги мувозанат ҳолатига қайтиш тезлигини кўрсатувчи миқдор. Мас, С сизимли конденсатор R қаршиликли резисторга уланса $x=CR$ вақт ичида конденсаторнинг заряди x фоизга камаяди. В. д. электротехника, радиотехника, электромеханика ва иссиқлик тизимларини ҳисоблашда муҳим роль ўйнайди.

«ВАҚТ» МИЛЛИЙ ДЕПОЗИТАРИЙСИ — қимматли қоғозларни ҳисобга олиш, сақлаш ва муомала ҳаракатларини қайд этиш, мижозларнинг қимматли қоғозларга эгалик ҳуқуқини ҳисобга олиш б-н шуғулланадиган муассаса. «В.» м. д. Ўзбекистан Республикаси фонд бозорларидаги қимматли қоғозлар (акция, вексель ва б.) муомалаларида уларнинг

ҳаракати, сақланиши ва ҳисоби б-н бирга акциядорлик жамиятлари, хусусийлаштириш инвестиция фондлари, брокерлик идоралари ва б.га депозитарий хизматлари кўрсатади. Мазкур депозитарий ЎзРда очик турдаги акциядорлик жамияти. Ўрта Осиёдаги энг йирик депозитарий. Бош идораси Тошкент ш.да жойлашган. 1994 й. 8 июнда ташкил этилган. Вилоятларда 12 филиали ишлайди. ЎзР Давлат мулки кўмитасининг ваколатли депозитарийси ҳисобланади. Мижозларга 70 дан ортиқ турли депозитарий хизматлари кўрсатади ва республикада мавжуд бўлган бошқа 6 мустақил депозитарий ишини мувофиқлаштиради. «В.» м. д. Ўзбекистон ҳудудидаги депозитарийлар фаолиятини мувофиқлаштириш, хорижий депозитарийлар б-н мухбирлик алоқаларини ўрнатиш ва ҳамкорликда иш юритиш, қимматли қоғозлар бозори катнашчиларини маълумотлар б-н таъминлаш; миллий ва хорижий қимматли қоғозлар (акция, вексель, облигация, сертификат ва б.)ни жойлаштириш, сақлаш, ҳисобга олиш, уларни Ўзбекистон фонд бозоридаги ҳаракатини тартибга солиш (қимматли қоғозлар сохталаштирилиши олдини олиш, таъминланмаган ва қайд этилмаган акцияларнинг бозорга чиқмаслигини 100% кафолат б-н назорат этиб бориш), шунингдек мулк эгаларининг ўз ихтиёридаги қимматли қоғозларни сотиш, совға қилиш, гаровга бериш, мерос қолдириш ва ш.к.ни ҳисобга олиш ва б. вазифаларни бажаради. Депозитарий халқ хўжалигининг барча тармоқларидаги 4,8 минг акциядорлик жамиятларига қимматли қоғозлар бўйича, шунингдек 246 брокерлик идоралари, 13 реестр компаниялари ва б. 80 дан ортиқ хусусийлаштириш инвестиция фондларига депозитарий хизматлари кўрсатади. Ўзбекистон ҳудудида чиқарилган акцияларнинг 66% миллий депозитарийда, 32% унинг филиалларида сақланади ва ҳаракати назорат қилинади (1990-й.лар охирлари). Ўзбекистонда мавжуд 19 депозитарийларда (Тошкент ш.даги бош

идора ва 12 ҳудудий филиаллар, шунингдек 6 мустақил депозитарий) жами 818 минг ДЕПО ҳисоб варақалари очилган.

Маҳмуд Косимов.

ВАҚТ НОРМАСИ — тегишли малакага эга бўлган ишчилар якка ёки гуруҳ таркибида муайян ташкилий-технологик шароитларда маълум ҳажмдаги ишни бажариш ёки маҳсулот бирлигини тайёрлаши учун зарур бўлган вақт; киши-соатларда ҳисобланади. В. н. инженерлик ҳисоблари асосида ва хронометражда ўлчаб аниқланади. Унинг таркибига иш вақтининг нормаланадиган унсурлари: асосий, ёрдамчи, таш-килий хизматлар; техника хизмати; дам олиш ва табиий эҳтиёжлар учун кетадиган вақт; технологик ва ташкилий сабаблар б-н боғлиқ танаффус вақтлари киради. Техникавий жиҳатдан асосланган В. н.ни ишлаб чиқиш ва уни жорий этиш и. ч.ни тўғри ташкил қилишнинг зарурий шартидир (қ. Меҳнатни нормалаш).

ВАҚТ ПАРАДОКСИ — ҳаракатланаётган жисм ёки тизимдаги соатнинг тинч турган тизимдаги соатдан «орқада қолиб» юриши. В. п. нисбийлик назариясидан келиб чиқадиган хулосалардан бири. Нисбийлик назариясига биноан, ҳар қандай ҳаракатдаги жисм ёки тизимда соатнинг юриши секинлашади. Соат ўрнига маълум вақт ўтиши б-н такрорланиб турувчи ихтиёрий даврий жараённи текширишимиз мумкин. Ҳаракатдаги тизимда рўй берадиган барча физик, кимёвий, биологик жараёнлар мос равишда секинлашади. Мас., эгизаклардан бири катта тезлик б-н саёҳат қилиб қайтиб келган бўлсин, у ҳолда шу эгизак иккинчи эгизакка Караганда кам вақт ўтказди, яъни саёҳат натижасида «яшаради». Вақт ҳақидаги одатдаги инсон тасаввурига зид бўлган бу хулоса эгизаклар парадокси номи б-н машҳур. В. п. соат парадокси ёки Ланжевэн парадокси деб юритилади.

ВАҚТ ТЕНГЛАМАСИ - ҳақиқий Қуёш вақти (Т_с) б-н ўрточа Қуёш вақти (Т_у) орасидаги фарқни ифодаловчи тенглама: $t_i = T_p - T_v$. Қуёшни кузатиб То аниқланади ва $T_s = T_p - T_v$ топилади. В. т. қиймати ҳар бир кун учун астрономик тақвим ва йилномаларда (баъзан, тескари ишора б-н) берилади. Қуёшнинг соат бурчаги б-н ўлчанадиган ҳақиқий Қуёш вақти Ернинг ўз орбитаси бўйлаб нотекис ҳаракатга ҳамда эклиптиканинг экваторга оғмалиги натижасида текис ўтмайди. Шунинг учун В. т. иккита синусоида йиғиндисидан иборат бўлади. Бу синусоидалардан бирининг даври бир йил, иккинчисиники ярим йилдир. В. т. 15 апр., 14 июнь, 1 сент., 24 дек. да нолга тенглашади, йилига 4 марта: 11 фев. да 14,3 мин., 15 майда 3,8 мин., 27 июлда 6,4 мин. ва 2 окт. да 16,4 мин. энг катта мутлақ қийматга эришади.

ВАҚТ ХИЗМАТИ — 1) вақтни аниқлаш ва «сақлаш» ҳамда уни аниқ вақт радиосигналлари ёрдамида узатиш ва қабул қилишга доир уйғунлашган ишлар мажмуи. Аниқ вақт юлдузларни кузатиш орқали ва б. усуллар б-н аниқланади. Уни астрономик соат ва б. вақт эталонлари ёрдамида «сақланади». В. х. астрометрия тадқиқотлари жумласига киради; 2) вақтни аниқлаш, уни аниқ юрадиган соатлар ёрдамида «сақлаш», вақт радиосигналлари ёрдамида узатиш ва қабул қилиш каби ишлар б-н шуғулланадиган астрономик муассаса. Астрономик кузатишлар ёрдамида аниқ вақтни топиш — ёритқичлар, мас., юлдузларнинг меридиандан ўтиш (кульминация) пайтида соат тўғриламасини аниқлашдан иборат. Соат тўғриламаси етарлича аниқ бўлиши учун, одатда, 10—12 юлдуз кузатилади. В. х. асосан меридианга ўрнатилган пассаж асбоблар б-н таъминланади. Баъзан, фотографик зенит трубадан ҳам фойдаланилади. Ҳозир фотоэлектрик пассаж асбоби кўп қўлланилади. Ҳар суткада топилган соат тўғриламаларининг фарқи олиниб, соатнинг суткали юриши (илга-

рилаши ёки орқада қолиши) топилади. Астрономик соатнинг суткали юришига асосланиб, астрономик кузатишлар ўтказилмаган пайтлар учун ҳам аниқ вақтни ҳисоблаб топиш мумкин. Бундай пайтларда вақт жуда аниқ юрадиган бир нечта астрономик соат ёрдамида аниқланади ва «сақланади». Бунда маятникли соатлар, кварц соатлар, атом соатлардан фойдаланилади. В. х. ҳар куннинг маълум соатларида радио орқали аниқ вақт сигналларини бериб турадиган стаялар кўп. Ер юзидаги В. х. ишларини Париждаги Халқаро вақт бюроси бошқариб туради.

ВАҚТ ЎЛЧОВ БИРЛИКЛАРИ - вақтни белгилашда қўлланиладиган birlikлар — аср, йил, ой, кеча-кундуз (сутка), соат, дақиқа, секунд (лахза), шунингдек вақтнинг 12 йиллик давр — мучал йил ҳисоби; 60 йиллик давр ва б. ўлчов birlikлари (яна қ. Шамсия. Қамария, Ҳижрий йил ҳисоби).

ВАҚТБАЙ ИШ ҲАҚИ - қ. Иш ҳақи.

ВАҚТИНЧА МЕҲНАТГА ҚОБИЛИЯТСИЗЛИК — ходимнинг соғлиғига кўра нисбатан қисқа муддат давомида ишни бажара олмаслиги. ЎЗРда меҳнат қобилияти муттасил йўқолиб, беморнинг меҳнат фаолиятини умуман ёки узоқ муддатга тўхтатиш ёки меҳнат шароитларини жиддий равишда ўзгартиришга олиб келган тақдирда, ходимга Тиббий меҳнат экспертиза комиссияси томонидан ногиронлик белгиланади. Ходимларнинг, шунингдек меҳнат шартномаси асосида ишлаётган, яқка тартибдаги меҳнат фаолияти б-н шуғулланувчи, шу жумладан, кооператив (ширкат), фермер хўжаликларида меҳнат қилаётган фуқароларнинг вақтинча меҳнатга қобилиятсизлигини экспертиза этиш тиббиёт муассасаларининг шифокорлари ёки тиббий маслаҳат комиссияси томонидан амалга оширилади. В. м. қ. республика Соғлиқни сақлаш вазир-

лиги томонидан белгиланган касаллик варақаси б-н, айрим қонунда кўрсатилган ҳолларда эса, тиббий маълумотномалар б-н тасдиқланади.

Касаллик ёки меҳнатда майиб бўлиш оқибатида вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотган ёки протезлаш, яъни ясама аъзолар қўйиш учун протез ортопедия корхонанинг стационарига жойлаштирилган ходимлар давлат ижтимоий суғуртаси ҳисобидан нафақа б-н таъминланади. Шунингдек, ходим санаторий-курортда даволаниш учун юборилган, оиланинг бемор аъзосини парварил қилиш зарураги туфайли ўз меҳнат вазифаларини бажаришда озод этилган ҳолларда, карантин вақтида ҳам В. м. қ. нафақаси тўланади.

ВАҚТИНЧА СУҒОРИШ ШОХОБ-ЧАСИ — тупроқ шўрини ювиш, яхоб бериш ва экинларни суғориш мақсадида очиладиган муваққат арик. В. с. ш. сувни сув тақсимлагичдан суғориладиган далагача етказиб беради. У кеч кузда, қишда, эрта кўкламда пол олгич ва арик қазигич машиналари ёрдамида очилади. Дала нишаби ва тупроқ шароитига қараб, В. с. ш. турли узунликда олинади, шўр ювилгандан, яхоб берилгандан кейин, шунингдек ҳосилни йиғиш олдидан кўмиб юборилади.

ВАҚТЛИ ҲУКУМАТ - қ. Муваққат ҳукумат.

ВАҚТНИ ТЕЖАШ ҚОНУНИ - ижтимоий и. ч. самарадорлигини ошириб бориш манбаи ва усулини тавсифлайдиган умумий иқтисодий қонунлардан бири. В. т. қ. меҳнатни, иш вақтини тежаш, шунингдек иш пайтида вақт омилининг қадрланишини билдириб, илғор техника ва технологияни жорий этиш эвазига маҳсулот и. ч.га кетган вақт тежалиб, меҳнат унумдорлигининг ўсишида намоён бўлади. В. т. қ. мазмуни — жонли ва буюмлашган меҳнатни тежашни, яъни айни меҳнат жараёнида

иш вақтини тежашни ҳамда ўтган даврдаги иш вақти сарфларининг натижалари (хом ашё, материаллар, машиналар, жиҳозлар ва бошқа и.ч. воситалари)ни тежашни ҳам ўз ичига олади. Шу сабабли меҳнат унумдорлигининг ўсиши, машина ва жиҳозлардан фойдаланишни яхшилаш, материалталабликни пасайтириш, хўжалик пропорцияларини оптималлаштириш ва бошқалар В. т. қ.нинг амал қилиш кўринишларига киради. Шу жиҳатдан корхона, фирма, ташкилот ва б. илғор техника ва технологияни қўллаш, меҳнатни, и. ч.ни, бошқарувни такомиллаштириб боришдан манфаатдор бўлади. Жамият манфаатини кўзлаб давлат меҳнат унумдорлигини иқтисодиётнинг барча тармоқларида узлуксиз ошириш чора-тадбирларини кўради. В. т. қ., биринчидан, маҳсулот и. ч. жараёнида бевосита вақтни тежаш (маҳсулот и. ч.га кетадиган меҳнат сарфини камайтириш), иккинчидан вақт фондидан самарали фойдаланишни талаб этади. Бунда меҳнат унумдорлиги ошиши б-н маҳсулот и. ч.га кетган вақт қисқаради, вақт бирлигида ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми кўпаяди. Жамият нуқтаи назаридан вақтни тежаш маҳсулот и. ч.да сарф қилинадиган меҳнат ва буюмлашган меҳнат сарфини камайтиришдан иборат. Конкрет корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсиши, вақтнинг тежалиши, охир оқибатда жамият миқёсида ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келади. Шунинг учун шахсий меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган ҳаракатлар халқ хўжалиги миқёсида сарф-харажатларни камайтиришга ва ижтимоий меҳнат унумдорлигини оширишга бевосита таъсир кўрсатади. Вақтни тежаш усуллари и. ч.жараёнини тезлаштирадиган чора-тадбирларни қўллаб и. ч.ни интенсивлаштириш (мас., бир ишчининг бир иш жойида иккита ва ундан кўп дастгоҳни бошқариши, и. ч. жараёнида роботларни қўллаш, жараёнларни бошқаришда микропроцессорлар, компьютерларни қўллаш ва б. воситасида

вақтни тежаш); бир неча жараёнларни бир вақтда бажариш (мас., асосий технологик операция, ёрдамчи жараёнлар, тайёрлов-яқунлов, ўлчаш-назорат ва б.) дан иборат.

В. т. қ. ишчиларни, фирма, компания ходимлари ва раҳбарларини меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот и. ч.га кетадиган вақтни қисқартириш чоратадбирларини ишлаб чиқиб амалга оширишдан манфаатдор қилади. Чунки шу йўл б-н мамлакат иқтисодиёти ривожланиб, талаб тўлароқ қондирилади, аҳоли турмуш даражаси яхшиланади.

Садир Салимов.

ВАҚҒНИ ЎЛЧАШ — тезлиги ёки такрорланиш даври маълум бўлган жараённи (мас., Ернинг Қуёш атрофида айланиш даврини) ўрганилаётган жараён (мас., атом реакцияларининг ўтиш вақти) б-н солиштириш (қ. Вақт).

ВАҚФ (араб.) — мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк. Вақфнома орқали расмийлаштирилади. Ер-сув, уй-жой, мактаб, масжид, шифохона ва б. В. мулки бўлиши мумкин. Ўз мулкни В.га топширган шахс мазкур мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини йўқотади. Лекин унинг ўзи ёки оила аъзолари ёхуд учинчи бир шахс В. мулкдан вақфномада қайд этилган мақсадларда фойдаланилаётганлигини аниқлаш учун В. мулкни бошқариш ҳуқуқини сақлаб қолиши мумкин. Ўз мулкни В. мулки сифатида топширган шахснинг фарзандлари ёки бошқа авлодлари мазкур В. мулкдан келадиган даромадлардан нафақа олиб туриши мумкин. В. мулкни шариат қонуни бўйича давлат бошлиғи ёки қози назорат қилади. Бу тартиб Шарқнинг баъзи мамлакатларида ҳозир ҳам амалда.

Ад.: Бурхониддин Маргинаний, Хидая, Т., 1994; Мухтасар (Шариат қрунларига қисқача шарх), Т., 1994.

ВАҚФНОМА — мулк эгалари ўз мол-мулкларини диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун берганлиги тўғрисидаги ҳужжат. В.да мулкнинг вақфга ўтказилиши сабаби, мулк эгасининг номи, вақф мулкдан фойдаланиш тартиби, вақф қилинган мулкнинг бошқарувчиси, гувоҳлар кўрсатилади. В.га гувоҳлар шаходати ва қози тасдиғи керак бўлади.

ВАҚДАТИ ВУЖУД (араб. - жисмоний бирлик) — абадий ягона Аллоҳгина бор деб ҳисобловчи пантеистик (қ. Пантеизм) таълимот. Бу таълимотга қўра, жисмоний олам, предметлар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат фақат Аллоҳда мутассамланган, моддий олам Аллоҳнинг нури, шуъласидир. В. в. намояндалари (Ибн Арабий, Муҳаммад Ғазолий ва б.) худо бутун борлиқни яратиб туради, деб ҳисоблаганлар. В. в. айниқса 17—19-а.ларда Ҳиндистон ва Туркистонда тасавуфнинг кенг тарқалишига сабаб бўлди.

ВАҚДАТИ МАВЖУД (араб. - мавжудот бирлиги) — Аллоҳ б-н бирга ягона моддий олам бор деб ҳисоблайдиган таълимот. Бу таълимот тарафдорлари табиатнинг абадийлигини тан оладилар, Аллоҳ оламнинг ўзида, унга сингиб кетган деб қарайдилар. В. м. вакиллари одам бу дунёдан воз кечмай, тарки дунё қилмай яшашга интилиши керак деган фикрни олға сурдилар. Ҳиндистонда В. м. қадимдан мавжуд бўлиб, оламни моддийлик асосида тушунишга уста вор даражада аҳамият берар эди. Шунинг учун кўпчилик мусулмон руҳонийлари бу таълимотга шубҳа ва хушёрлик б-н қарар эдилар. Киндий, Форобий, Ибн Рушд, Бедил бу таълимотнинг намояндалари ҳисобланади.

В. м. намояндалари фикрича, табиат абадий, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ, дунё ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. В. м. тарафдорлари мусулмон Шарқида табиатшунослик билмларининг ривожланиши учун фалса-

фий асослар ярагиб берди. Муҳаммаджон Қодиров.

ВАҲДОНИЯТ(араб. — яккалик, ягоналик) — Аллоҳнинг якка-ягоналигини таниш ва эътироф этиш. Ислоннинг асосий ғояси ҳисобланади. Яҳудийлик ва христианлик яккахудолик ғоясини химоя қилса ҳам, бу динларда узил-кесил шаклланмади. Қуръонда айтилганидек, яҳудий динида Узайр пайғамбар, христиан динида Ҳазрат Исо худонинг ўғли деб эътикод қилинади (9:30). В. «Ихлос» сурасида яққол ва равшан баён қилинган. «Анбиё» сурасида эса «Агар (осмону заминда) Аллоҳдан ўзга худолар бўлганида ҳар иккиси бузилиб кетар эди», дейилган (21:22). Бу оят зардуштийликнинг иккихудолик ақидасига қарши қаратилган эди. Кўпхудолик эътикод шаклида тугаб кетганлигига қарамай кишилар онгида турли кўринишда пайдо бўлиб туради. Ҳоз. замонда ислом оламида кўпхудолик ақидаси эскилик саркити сифатида у ёки бу шаклда учраб қолади. Лекин яккахудолик халқ қалбида чуқур ўрнашганлиги учун у энди ривож толмаяпти. Кўпхудолик халқларни бир-бирига қарама-қарши бўлишига олиб келган, яккахудолик эса уларни бирлаштиришда асосий омил бўлиб хизмат қилган, тор қабилачилик тузумига барҳам бериб, миллатларнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган.

(Абдулғани Абдулло)

ВАҲИЙ — ислом ақидасига кўра, пайғамбарларга фаришталар орқали Аллоҳ тарафидан юборилган буйруқ ёки кўрсатмалар. В. аниқ ва равшан қилиб айтилган. Лекин баъзи В.лар тушда кўрилган ишорат шаклида ҳам бўлган. Мас, ҳазрат Иброҳим (ас)нинг тушида «ўғлинг Исмоил (ас) ни қурбонлик қил» деб буюрилгани ҳам В. деб ҳисобланади. В. Муҳаммад (сав)га фаришта ҳазрат Жаброил орқали нозил бўлганлиги Қуръони қаримда келтирилган. «Унга (бу ваҳийни) бир кучга тўлган, соҳиб

қудрат (яъни Жаброил алайҳиссалом) таълим бермишдир. Бас, у (аввал) юксак уфқда (кўриниб), тик турди. Сўнгра яқинлашиб, пастлади. Бас, (Муҳаммад алайҳиссаломга) икки камон оралиғида ё (унданга) яқинроқ бўлиб. (Аллоҳ) ўз бандаси (Муҳаммад алайҳиссалом)га туширган ваҳийни келтиради» (53:5—10).

Православие ва католицизмда ҳам муқаддас китоблар, муқаддас ривоятлар худо томонидан В. қилинган деб талқин этилади.

В.ни Аллоҳ илҳом шаклида ҳам нозил қилган. Буни айрим авлиёларнинг ҳаётида учратиш мумкин. Бироқ авлиёлар илҳомни ўзларига шахсий кўрсатма деб, В.ни эса пайғамбарлар халққа етказиши лозим бўлган кўрсатма деб қабул қилганлар. Жоҳилият даврида (исломдан аввал) бутпараст араблар Каъба ичига Ҳубал номли бутни ўрнагиб, ундан В. (кўрсатма) олганликларини даъво қилиб келганлар ва шу тарика гўё ўзларининг кундалик муаммоларини хал қилганлар. Ислон даврида Ҳубал синдириб ташланди. В.нинг фақат пайғамбарларга нозил бўлиши мусулмонлик эътиқодини мустаҳкамлади. Бу борада ҳар хил бидъат ва хурофотларни келтириб чиқариш ва динга зарарли бўлган турли кўшимчаларни киритиш ман қилинди. Диний тушунча бўйича В. илоҳий бир куч сифатида инсонларга тўғри йўл кўрсатиш манбаи бўлиб хизмат қилади.

Абдулғани Абдулло

ВАҲИМА — хис-туйғу ва кайфиятнинг бузилиш турларидан бири; В.да одамни асосиз кўркув босади, киши нимадандир хавотирланиб, ҳадиксирайди, безовга бўлади, кўнгли ғашланиб, ороми йўқолади, руҳан азоб чекади. Унга келажакда фалокат бўлиши муқаррардек, ўзи ёки яқинларининг ҳаёти хавф остида тургандек туюлади. В. ҳар хил руҳий ҳолатларда турлича намоён бўлади: 1) ёш болаларда воқеаларни тўғри англаш ва тушуниш қобиляти заиф бўлиб, баъзан улар хонада якка қолишдан, тунда юриш-

дан, тушида қурқишади; ёш улғайган сари бу аломатлар ўз-ўзидан йўқолиб кетади; 2) киши бирор ноҳўя хатти-ҳаракат қилса, ўз қилмишидан хавотирланиб, В.га тушади, қамалиш ёки жазоланишдан кўрқади, тунни бедор ўтказиб, ҳар нарсадан ҳадиксирайди, ороми йўқолиб, кўнгли ғаш бўлиб юради, изтироб чекади. Табиий офатлар (сув тошқини, ёнғин, зилзила ва х. к.)да ҳам баъзилар В.га тушиши мумкин, уларни кўрқув босади, ўзи ёки яқинларининг ҳаётини ўйлаб, безовта бўлади, ороми йўқолади. Бундай В. сабаблари бартараф этилгач, улар тузалиб кетади; нерв системаси заиф ёки касалликка мойил одамларда В. сурункали руҳий касалликка айланиб кетиши, гипертония ёки айрим ички касалликларга сабаб бўлиши мумкин; 3) баъзи юқумли касалликлар, тўсатдан заҳарланиб, алаҳлашда ёки бирдан бошланган руҳий касалликларда ҳам В. белгилари намоён бўлади — бемор сабабсиз кўрқиб, қаттиқ безовталанади; 4) ёши қайтган (кўпинча 50—60 яшар) кишиларда В. руҳий касалликнинг асосий белгиларидан бўлиб, узоқ давом этади, бемор ғамгин юради, қаттиқ кўрқади, безовталанади, ўзини қўйгани жой тополмайди, келажак фожияли, фалокатли, ўзи ёки яқинларига қандайдир хавф туғилаётгандек туюлади. Бундай В. ўз-ўзини айблаш вазваси б-н бирга учрайди, эҳтиёт чоралари кўрилмаса, бемор ўзини ҳалок қилиши мумкин. В. авж олганда вегетатив нерв системаси фаолияти бузилиб, организмда ҳар хил биокимёвий ўзгаришлар рўй беради, қонда адреналин, норадреналин ва қанд кўпаяди, меъда ширасида хлорид кислотга камаяди, қон босими ошади, дил ўйнайди. В. бўлиб қолган киши руҳий касалликлар шифохонасида даволанади.

ВАХМАҚУШ, инуя (*Remiz pendulinus*) — читтақлар оиласига мансуб қуш. Мазкур уруннинг ягона тури, 10 тача кенжа тури бор. Ўзбекистондаги энг майда қушлардан, уз. 11 см, вазни 10 г ча. Ранги оқишдан тўқ жигар-

ранг ва қорамтиргача бўлади. Бошининг икки ёнида қора йўли бор. Пати майин. Тумшуғи узун ва ўткир учли. В. Европа ва Осиёнинг жан.да тарқалган. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида (кўпроқ қамишзорларда) ўтроқ яшайди. Ўсимлик толалари ва момикларидан тол ва қамишларнинг сувга осилив турган шохчаларига кичкина осма уя солади. 6—8 дона тухум қўяди. Тухумини фақат мода-си босади. Тухумдан 13—14 кунда жўжа чиқади. Жўжалари 16—18 кунда учирма бўлади. В. зараркунанда хашаротлар ва уларнинг личинкалари б-н озик-ланиб, қ. х.га фойда келтиради.

ВАҲОБОВ Абдусоат (1875—Тошкент— 1934) — халқ созандаси (дуроччи). Ижрочилик фаолиятини 17 ёшида бошлаган. Репертуари бой, халқ куйлари ҳамда Фарғона—Тошкент маком йўлларини ўз ичига олган. Тошкент халқ консерваторияси (1919—23) ва мусиқа техникумида (1923 й.дан) дурор бўйича дарё берган. Е. Романовская В. ижросидаги йирик туркум чолғу асарлар, чунончи Дугоҳ Ҳусайний, Чоргоҳ, Насруллои, Наво, Ажам, Сарбозча, Эшвой, Қурд ва б.ни ёзиб олиб нашр эттирган (Ўзбек чолғу музикаси, 1948).

ВАҲОБОВ Нажмиддин (1940.10.9, Ургут тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Самарқанд пед. институтининг пед. ва бошланғич таълим ф-тини тугатган (1979). Меҳнат фаолиятини 1963 й. Ургут туманидаги 55-мактабда бошланғич синф ўқитувчилигидан бошлаган. 1976 й.дан шу мактабда илмий бўлим мудири, 1978 й.дан директор. В. мактабнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, мактабда ўқув-тарбиявий ишларни талаб даражасига етказиш, услубий ишларни такомиллаштириш ва мустаҳкам, узлуксиз таълимни ривожлантиришда юқори натижаларга эришди.

ВАҲОБОВА Ўктам Каримовна

(1928.25.10, Маргилон) — терапевт-кардиолог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980); тиббиёт фанлари д-ри (1972), проф. (1973). Самарқанд давлат тиббиёт ин-ти педиатрия ф-ти ички касалликлар кафедраси мудири (1973 й.дан), ин-т проректори (1961 — 66), ректори (1966—81), 1987 й.дан терапия кафедраси мудири. Тошкент давлат тиббиёт ин-ти проректори (1982— 86). Илмий ишлари юрак-томир касалликлари: юракнинг ишемик касаллиги, гипертония ва атеросклерознинг эпидемиологияси, клиникаси ва замонавий даволаш усуллари, шунингдек углеводлар ва липидлар алмашинувининг биокимёвий кўрсаткичларини аниқлашга оид. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

ВАҲОБОВЛАР (Ваҳобов Исмоил, 1949.19.1 ва Ваҳобов Исроил, 1951.19.1, Андижон вилояти Балиқчи тумани Чинобод қишлоғи) — ака-ука ҳамнафас хонандалар, Ўзбекистон Республикаси халқ ҳофизлари (1999). В. доимо болалик давридан бирга куйлаб, ўзларининг ёқимли, баланд ва тиниқ овозлари б-н шуҳрат қозонишган. Тошкент давлат консерваториясини тугатишган (1973). Ички ишлар Кўшинлари ансамбли (1973—74), Ўзтелерадио қошидаги «Мақом» ансамбли (1975—92), «Танавор» миллий ракс ансамбли (1992—96)да ишлашган. 1996 й.дан «Мақом» ансамбли хонандалари (1996—99 й.лар Исроил Ваҳобов мазкур жамоанинг бадиий раҳбари). Ижро услубининг ўзига хослиги, кўшиқлардаги жўшқинлик, баланд, лекин майинлик б-н куйлаш, овозлар ҳамоҳанглиги хонандалар ижодига хос. Репертуаридан Шашмақом шўъбалари ва Фарғона — Тошкент мақом йўллари («Мўғулчаи Наво», «Талкини Ушшоқ», «Баёт III», «Баёт уфориси» ва б.), ўзбек мумтоз ашулалари-(«Бебокча», «Фигон», «Шароб» ва б.), замонавий бастакорлар (И. Икромовнинг «Бир кулиб қўй», О. Қосимовнинг «Кутарман») ҳамда ўзлари

яратган асарлар («Сени ўйлайман», «Ширин забоним», «Жон Ўзбекистоним», «Яшар севгим», «Дўстларим» ва б.), шунингдек Шарқ халқлари кўшиқлари (эронча «Муборак», туркча «Холида», арабча «Ҳабибий», афғонча «Лайлижон») кенг ўрин олган.

ВАҲОН ТИЗМАСИ - Тожикистоннинг чекка жан.даги ва Афғонистоннинг шим.-шарқдаги тизма, Помирнинг энг жан. тизмаларидан. В. тининг ғарбий қисми Шохдара ва Панж дарёлари, шарқий қисми Помир дарёси б-н Ваҳондарё орасида сувайирғичдир. Тизманинг уз. 160 км, ўртача бал. 5000 м, энг баланд жойи 6281 м. Ғарбий қисми Шохдара тизмаси деб ҳам аталади, шарқий қисми Афғонистон худудида. Тоғ тепаларида ва қиярок ён бағирларида доимий қор ва музликлар (Тожикистон худудида умумий майд. 96,2 км²) кўп. В. т. кембрийдан олдинги давр ва палеозойнинг гранит, гнейс, кристалли сланец ва метаморфик жинсларидан таркиб топган. В. т.да сийрак тоғ ксерофит ўтлари ва буталари усади. 4000 м дан юқорида альп ўтлоқлари бор.

ВАҲШИЙЛИК (варварлик)- 18-19-а. лар фанида қабул қилинган маданий-тарихий даврлаштиришга кўра, инсоният тарихи 3 даврининг (ёввойилик, В., цивилизация) ўртанчаси. 18-а.нинг 60-й. ларида шотланд файласуфи А. Фергюсон таклиф этган. Бу хилда даврлаштиришни америка тарихчиси ва этнографи Л. Г. Морган (1818— 81) асослаб берган. Унга кўра, В. кулолчилик ихтиро этилиши б-н бошланиб, ёзувларнинг пайдо бўлиши б-н якунланган. Кўп тадқиқотчилар бундай даврлаштиришни қўлламайдилар. Ҳоз. замон фанида ибтидоий тарих янги-ча даврлаштирилмоқда.

В. кўчма маънода — ўта шафқатсизлик, ёвузлик, кўполликни аңлатади.

ВАҲҲОБИЙЛИК — ислом дини-

нинг суннийлик йўналиши ханбалия мазҳабидаги оқим. Арабистон я. о.нинг марказий қисми (Нажд)да 18-а. ўргаларида пайдо бўлган. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (1703—92) асос солган (номи шундан). Ибн Абдулваҳҳоб ақоидда илоҳиётчилар Ибн Таймия (1263—1328) ва Ибн Касийр (1300—72) га эргашди. Ибн Абдулваҳҳоб диний тарғиботни тахм. 1730 й.да бошлаган, ўз отасининг вафотидан (1740) сўнг уни фаоллаштирган, чунки ота-ўғил ўртасида даъватнинг услуби хусусида ихтилоф бўлган. Турк тилидаги тадқиқотларда Ибн Абдулваҳҳоб узок йиллар инглиз жосуси б-н ҳамкорлик қилгани ҳақида далиллар мавжуд. В. тарафдорлари фикрича, фақат Аллоҳ маъбуд ва исломнинг манбаи Куръон ва Суннадир. Муқаддас жойларни зиёрат қилиш, азиз-авлиёлардан дуоларда шафоат-ёрдам тилаш ширк ҳисобланади. Мусиқа, кўшиқ ва умуман маънавий тараққиётнинг бошқа кўп кўринишлари бидъат (кейин кириб келган янгилик) саналади. Ваҳҳобийларнинг ибодатлари ҳам тарихан шаклланган ханафия мазҳаби қоидаларидан ажралиб туради. Ваҳҳобийлар динни «тозалаш»га, Муҳаммад (сав) давридаги асл холига келтириш иддаоси б-н ҳаракат қилади.

В.да ғайридинларга, «илк ислом аҳкомларидан чекинган» мусулмонларга қарши кураш алоҳида ўрин тутди. Уларнинг даъватини қабул қилмаганларнинг барчаси гўё кофирдир. Дастлабки ваҳҳобийлар имон масаласидаўта мутаассиблик, сиёсий рақиблар б-н курашда эса ошқора экстремизм б-н ажралиб турган. В. таълимоти ўша пайтдаёқ норозилик туғдирган. Ибн Абдулваҳҳобни ҳатто ўзи туғилган жой — Уйайнадан қувиб чиқаришган. Аммо бу таълимот Арабистон я. о.нинг марказий қисмида ўша даврдаги мавжуд муҳит учун қўл келган. Зеро бу ерда бир неча майда сулолалар томонидан бошқарилган амирликлар ўзаро доимо низолашиб келардилар. Шундай сулолалардан бири — саудийлар тахм. 4 а.дан бери ад-Дарияни ўзларига марказ

қилиб олиб, атрофдаги амирликларни бирлаштиришга ҳаракат қилардилар.

Амир Муҳаммад ибн Сауд (1725—65) бу ишда В. таълимотидан фойдаланди. Муҳаммад ибн Сауд ва унинг ўғли Абдулазиз ибн Муҳаммад (1765—1803) ваҳҳобийлар байроғи остида ярим оролнинг катта қисмини куч б-н эгаллаб, биринчи саудийлар давлатини барпо қилдилар. Аммо бу давлат 19-а. бошида мисрликлар истилоси натижасида кулади. Айни вақтда В. Арабистон я. одан ташқарида — Ҳиндистон, Индонезия, Шарқий ва Шим. Африкада ёйила бошлади. Иккинчи Саудийлар давлати киска муддат (1843—65) ҳукм сурди. Ва, ниҳоят, 20-а. бошида Абдулазиз ибн Абдурахмон (1880—1953) охири бор Саудийлар давлатини тиклаш учун бошланган ҳаракатга раҳбарлик қилди ва ҳоз. Саудия Арабистонига асос солди.

В. дастлаб усмонли туркларнинг расмий мазҳаби — ханафияга қарши курашган бўлса, кейинчалик умуман хатарли, реакция диний-сиёсий оқимга айланди. Ваҳҳобийлар, одадга, террор ёки давлат тўнтариши йўли б-н ҳокимият тепасига келишга интиладилар. 19-а.нинг 70-й.ларида Ҳиндистон ваҳҳобийлари Калькутта бош судьяси Норманни ўлдириш б-н «шуҳрат» қозондилар. 1979 й. нояб. ойида саудиялик ваҳҳобийчи Жухайман ал-Ўтайбий гуруҳи мусулмонларнинг энг муқаддас макони — Маккаи Мукаррама ш.даги «Масжид ал-Ҳаром»ни босиб олди. Масжидни эгаллагач, бу ерга келиши кутилган подшоҳ Холидни бандиликка олиш, ораларида бўлган «Маҳдий» раҳбарлигида умумхалқ кўзғолонини кўтариш, дастлаб Саудия Арабистони, сўнг бошқа мамлакатларда ҳам «ҳақиқий» ислом ғалабасига эришиш режалаштирилган эди. Саудия ҳукумати француз жандармериясининг мутахассислари ёрдамида икки ҳафтадан ортиқ муддатда бу ҳаракатни бостирди. Расмий маълумотларга кўра, ваҳҳобийлардан 117 киши ўлдирилди ва 143 киши ҳибсга олинди, айни вақтда ҳукумат кучларидан

127 киши ҳалок бўлди ва 451 киши яра-ланди.

В. муайян кўринишда Ўзбекистонда ҳам пайдо бўдди. Коммунистик мафкура барбод бўлгач, юзага келган ғоявий бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилган ваҳхобийлар ёш авлодни йўлдан уришга, ҳар қандай воситани ишга солиб, ўзлари учун ижтимоий муҳит яратишга уриндилар. Жамиятда бекарорликни вужудга келтириш мақсадида 1997 й. охирида Наманган ш.да ваҳшиёна котилликлар содир этишгача бориб етдилар. Ўзбекистон ҳукуматининг изчил сиёсати В. кўринишидаги диний

экстремизм ва ақидапарастлик ёйилишининг олдини олди.

Ад.: Каримов И., Ўзбекистан ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Хусниддинов З., Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

Аҳаджон Ҳасанов.

ВВЕДЕНСКИЙ Борис Алексеевич (1893.7.4- Москва - 1969.1.4) - рус радиопизици, акад. (1943). Илмий ишлари ультра киска диапазондаги тўлқинларнинг тарқалишига оид. Катта Совет Энциклопедияси (БСЭ) 2-нашри бош муҳаррири (1951—69).

ВВЕДЕНСКИЙ Дмитрий Алексеевич [1887.3(6).1—1956.11.9] — уролог; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1947), проф. (1934), тиббиёт фанлари д-ри (1942). Москва ун-тини тугатган (1911). Ўрта Осий давлат ун-ти тиббиёт ф-ти урология кафедраси проф. (1934—56). Урологиянинг турли соҳаларида, хусусан сийдик йўллари касалликларини аниқлашда рентген нурларидан фойдаланиш, жаррохлик йўли б-н даволаш усулини такомиллаштириш устида тадқиқотлар олиб борган.

ВВЕДЕНСКИЙ Николай Евгеньевич [1852.16(28).4 - 1922.16.9] - рус

физиологи, И. М. Сеченовнинг шоғирди. Петербург ФА акад. (1909). Илмий тадқиқотлари ҳайвон тўқималарининг ҳар хил таъсиротга жавобини текширишга бағишланган. В. тирик система фақат таъсиротлар таъсирида ўзгариб қолмасдан, балки ўз фаолияти жараёнида ҳам ўзгариши мумкин деган хулосага келган; бу б-н биринчи бўлиб физиологияга «вақт омили» тушунчасини киритган. В. нерв-мускул аппаратини нерв толалари, нерв учлари ва мускуллардан ташкил топган турли қисмлари ҳар хил ҳаракатчанликка эга бўлган ҳосила деб қараган. Парабиоз туғрисидаги таълимотга асос солган.

ВЕБЕР — ака-ука немис олимлари; 1) Эрнст Генрих (1795-1878) - немис анатоми ва физиологи. Лейпциг ун-ти проф. (1818). Экспериментал психология асосчиларидан бири. Сизги аъзолари (эшитиш, кўриш, тери сезилари) физиологияси соҳасидаги и.т. ишлари Вебер-Фехнер қонунига асос бўлди; 2) Вильгельм Эдуард (1804— 1891) — немис физиги. Петербург ФА хорижий муҳбир аъзоси (1863). Илмий ишлари электр ва магнетизм ходисаларига оид; К. Ф. Гаусс б-н ҳамкорликда электр ва магнит бирликлари мутлақ тизимини ишлаб чиққан. Магнит оқимининг бирлиги унинг номи б-н аталади. В. электр заряди ва модда электр тузилиши узлуклилики характерига эга эканлиги ҳақидаги гипотеза муаллифларидан бири. Ҳаракатдаги зарядларнинг ўзаро таъсир қонунини кашф қилган. Бир қанча ўлчов асбобларини (мас., магнит индукцияси оқимини ўлчайдиган асбобни) ясаган, Германиядаги биринчи телеграфини қурган (1833); 3) Эдуард (1806-1871) -физиолог. Мускулнинг кучи унинг кўндаланг кесим юзасига тенг эканлигини, томир уриши тўлқинларининг тарқалиш тезлигини аниқлаган.

ВЕБЕР (Weber) Альфред (1868.30.7, Эрфурт - 1958.2.5, Гейдельберг) -немис иктисодчи-социологи. М. Вебернинг

укаси. Тарих ва маданият социологияси концепциясини ишлаб чиққан. Унга кўра, тарихнинг бориши энг ақлли кишилар амалга оширадиган маънавий ижод жараёни б-н белгиланади.

ВЕБЕР (Weber) Карл Мария фон (1786.18.11, Эйтин - 1826.5.6, Лондон) — немис композитори, пианиночи, дирижёр. Немис романтик операси асосчиси. 1804 й.дан турли шаҳарларда опера дирижёри бўлиб ишлаган. «Эркин мерган» (1820) операси Европа мусика театри тарихида салмоқли ўрин эгаллаган. «Оберон» эртак-романтик операси (1826), «Турандот» (1821, К. Гоцци асари асосида) спектаклига ёзган мусикаларида Шарқ халқлари куйларидан фойдаланиб, мусикий ориентализмга ҳисса қўшган. «Рақсга чорлов» пьесаси, пуфлама созлар учун концертлари машхур.

ВЕБЕР (Weber) Макс (1864.21.4, Эрфурт — 1920.14.6, Мюнхен) — немис сиёсий иктисодчиси, социолог ва сиёсатчи. Тажрибадан олинган билим б-н тахминий муҳокамани бир-бирига аралаштириб юбормасликни талаб этган. Марксизмга қарши чиққан. Ғарбий Европа капитализми пайдо бўлишида протестантчилик жуда катта аҳамиятга эга бўлган, деб ҳисоблаган.

ВЕБЕР — Халқаро бирликлар тизими СИ да магнит оқими бирлиги; немис олими В. Вебер номи б-н аталган. Қисқача Вб б-н белгиланади. Махсус контурда бир секундда ногача текис камайганда бир вольт э. ю. к. индукция-лайдиган магнит оқими 1 Вб деб оли-нади. 1 Вб=1 Тлм2=108 максвелл.

ВЕБЕР АППАРАТИ (немис олими Э. Г. Вебер номи б-н аталган) — айрим суякли балиқларда сузгич пуфагини ички кулоқ б-н боғлаб турадиган, ўзаро ҳаракатчан туташган 4 жуфт суякчалар. В. а. сузгич пуфаги (товуш резонатори) ҳажмининг ўзгаришини қабул қилиб, уни

трансформация қилади ва ички кулоққа ўтказади. В. а.га эга бўлган карпсимонлар, лаккалар, харацинсимонлар 13 кГц гача, бу аппаратга эга бўлмаган балиқлар фақат 2,5 кГц гача частотали товушларни эшита олади.

ВЕБЕРН (Webern) Антон (1883.3.12, Вена — 1945.15.9, Зальцбург яқинидаги Миттерзиль) — австрия композитори, дирижёри ва мусикашуноси. Композиция бўйича А. Шёнбергдан сабоқ олган (1904—08). Дирижёр сифатида Австрия ва Германия шаҳарларида ишлаган (1908—13, 1917—38). Янги Вена мактаби асосчиларидан. Ижодида полифоник услуб бирмунча мураккаблаштирилган додекафония техникаси б-н узвий боғланган. В. таркибан камер асарлар басталаган, ҳажман минимализмга интиланган, мусикий пуантилизмга замин яратган. Айнан шу хусусиятлари б-н 20-а. композиторлик ижодиёти (хусусан, мусикий авангардизм)га катта таъсир кўрсатган.

ВЕБЕР-ФЕХНЕР ҚОНУНИ - психофизиканинг асосий қонуни, немис физиологи ва анатоми Э. Г. Вебер очган (1834) ва физик Г. Т. Фехнер уни ривожлантирган. Бу қонунга асосан, бир-бирига яқин бўлган икки таъсиротни фарқ қилиш фақат таъсирот кучига эмас, балки рецепторлар (мас., теридаги босим сезувчи ҳужайралар) нинг зич ва сийраклигига, марказий нерв системасининг функционал ҳолатига ҳам боғлиқ. В.—Ф. қ.га кўра таъсирот кучи геометрик прогрессия (1, 2, 4, 8, 16 ва ҳ. к.) б-н ошеа, сезги кучи арифметик прогрессия (1, 2, 3, 4, 5 ва ҳ. к.) б-н ошади. Лекин таъсирот жуда кучсиз ёки жуда кучли бўлганда В.—Ф. қ. айтарли тўғри келмаслиги кейинги тадқиқотларда аниқланди.

ВЕБЛЕН (Veblen) Торстейн (1857.30.7, АКШ Висконсин штати — 1929.3.8, Калифорния штати, Менло-Парка) — америка иктисодчиси ва со-

циологи. Чикаго, Станфорд, Миссури ун-тларида иктисодиёт проф. Ғарб сиёсий иктисодида институционализмнинг асосчиларидан бири. У ижтимоий дарвинизм тарафдори. В.нинг фикрича, моддий и.ч. ижтимоий ҳаётнинг асоси саналади, жамиятни ривожлантиришда техник интеллигенция муҳим ўрин тутади. В. ғоялари технократик назарияларда кенг фойдаланилган. Ҳар қандай жамиятни sanoat машинаси тарзида, иктисодий ин-тларни унинг таркибий қисмлари тарзида қарайди. В. тарих асосий икки синф — муомала соҳасида иш кўрадиган бизнесменлар ва моддий и.ч.ни ташкил этувчи sanoatчилар ўртасидаги курашдан иборат деб қарайди.

ВЕГА — Лира юлдузлар туркумининг 00-визуал юлдуз катталигидаги, Шим. ярим шардаги энг ёруғ юлдузи (Лира а си). Кўриниш равшанлиги — 0,14, спектри АО, ранги — зангори-оқ. В., Денеб (Оққуш а си) ва Ат-тоир (Бургут а си) ёзги осмонда яхши кўринади ва ёзги катта учбурчакни ҳосил қилади. В.ни баҳор. ёз ва кузда кўриш мумкин.

ВЕГА КАРПЬО (Vega Carpio) Лопе Феликс де (1562.25.11 — Мадрид — 1635.27.8) — испан драматурги. Уйғониш даврининг йирик вакили. 2000 дан ортиқ пьеса, 20 та поэма ва лирик шеърлар муаллифи. «Аркадия» (1598) диний, «Ўз юртида саргардон» (1604) ишқий можаролар мавзуидаги, «Доротея» (1632) суҳбат тарзидаги романлари бор. «Бизнинг давримизда янги санъат комедиялар яратади» шеърый трактатида (1609) В. К. Уйғониш даври драмаларининг асосий йўналишларини тасвирлайди. В. К. пьесаларининг кўпчилиги ўз ватани ва б. мамлакатлар тарихидан олинган ижтимоий-сиёсий мавзуларда. «Фуэнте Овехуна» (1619), «Бегуноҳлар қони» (1623), «Севилья юлдузи» (1623), «Жазо қасос эмас» (1635) ва б. пьесаларида мустабид подшо ҳокимияти танқид қилинади. «Граф Фернан Гонсалес ёки Кастилия-

нинг озод этилиши» (1625), «Кастилия судьялари» (1618), «Кордовалик донгдор Педро Карбонеро» (1603) ва б. да тарихий воқеа-ҳодисалар халқ қахрамонлик драмаларига айланган. В.К.нинг «Ит ўзи ҳам эмас, отга ҳам бермас» (1618), «Хетафлик дехқон қизи» (1620), «Кўза кўтарган қиз» (1627), «Рақс ўқитувчиси» (1593), «Ўз севгилисининг қули» (1627—47) каби комедиялари маккорлик, севги машамшалари ҳақидаги комедиялардир. В. К. пьесалари Уйғониш даври испан драматургиясининг мумтоз намуналаридир.

ВЕГЕТАРИАНЛИК (лот. vegetabilis -ўсимликка оид) — овқатланиш тарзи; гўштни чеклаб, асосан мева ва сабзавотларни тановул қилиш. Шу зайдда овқатланувчилар вегетарианлар дейилади. В. жуда қадимдан маълум. Гўшт маҳсулотлари истеъмол қилишни чегаралаш даражасига кўра вегетарианлар бир неча тоифага бўлинади. Уларнинг энг ашаддийлари ёки «кекса вегетарианлар» ҳар қандай гўшт маҳсулотлари, шунингдек сут, тухум ва ёғларни инкор этишади. «Ёш вегетарианлар» эса ўсимлик маҳсулотларидан ташқари сут, тухум ва сариеғ истеъмол қилишади. Улар гўшт организмни заҳарли чиқиндиларга тўлдирувчи, умрни қисқартирувчи ва инсонни баджаҳл қилувчи маҳсулот деб ҳисоблашади. Аксинча, гўштни истеъмол қилувчилар эса уни қимматли оксиллар манбаи ҳамда тўла ҳазмли деб таъкидлайдилар. Овқатланиш тўғрисидаги ҳоз. замон фани (диетология) овқат моддаларини ҳам ҳайвон, ҳам ўсимлик маҳсулотларидан иборат, яъни аралаш бўлиши мақбул деб ҳисоблайди (қ. Овқатланиш).

Мева ва сабзавотларни пишириш ва узоқ муддат сақлаш жараёнида витаминларнинг камайиб кетиши туфайли вегетарианлар уларни янгилигида хомлигича ейишни тавсия қилишади. Замонавий тиббиёт фани амалиётда гўштсиз ҳам, ўсимлик маҳсулотлари асосида сут ва тухум қўшиб тайёрланган озиқ-овқатлардан

парҳез таом сифатида фойдаланишни афзал ҳисоблайди. Баъзи хасталиklar — моддалар алмашинувининг бузилиши (мас., подагра), юрак-томир касалликларини даволашда маълум муддатга вегетариан овқатлар тавсия этилади.

ВЕГЕТАТИВ КЎПАЙИШ - вегетатив органлар ёки уларнинг бир қисмидан янги организм пайдо бўлиши; кўп хужайралилар учун хос. В. к.да ҳам бир хужайралиларнинг жинсий кўпайиши сингари клонлар — генетик жиҳатдан бир ҳиддаги индивидлар гуруҳи вужудга келади.

1. Ўсимликларда В. к. таллом ихтисослашмаган қисмининг ажралиши (кўпчилик сув ўтлари ва юксак замбуруғлар) ёки талломдан ихтисослашган қисмлар ажралиши (харасимон сув ўтларида туганаклар, сфацеллярия сув ўтида бачки куртаклар, лишайникларда соредиялар ва изидиялар, замбуруғларда споралар) орқали кўпайишдир. Юксак ўсимликларда В. к. регенерация қобилятидан, мохсимонларда эса она организмнинг бир неча бўлакка бўлинишидан иборат. Плаунлар, очиқ уруғли ёки гулли ўсимликларда В. к. ер устки ўрмаловчи ёки ётиб ўсувчи поя қисмининг бир бўлаги ҳисобига амалга ошади. Ихтисослашган В. к. ривожланаётган ёш организмлар ва уларнинг бошланғичи (тушиб кетадиган куртаклар, барг ёки илдиздаги қўшимча куртаклар), новдадан ҳосил бўладиган ихтисослашган қисмлар (туганак, пиёзбоши, бачки илдизлар) орқали содир бўлади. В. к. ҳар йили ёки икки йилда бир марта, кўп йиллик ўсимликларда эса бир неча йилда бир марта рўй беради. В. к. вегетатив орган хужайраларининг кўпайиб кетиши ва пайдо бўладиган янги индивидларнинг янги майдонни эгаллашидан иборат. В. к. хилига қараб ҳосил бўладиган ҳар хил типдаги клонлардан ўсимликлар селекциясида фойдаланилади.

2. Ҳайвонларда В. к. бўлиниш (тана бир қисмининг ажралиб чиқиб янги организм

ҳосил қилиши) ёки куртакланиш орқали содир бўлади. Кўп хужайралилар орасида В. к. говактанлилар, бўшлиқичлилар, ясси чувалчанглар, мшанкалар ва айрим ҳалқали чувалчангларда; хордалилар орасида қобиқлиларда учрайди.

ВЕГЕТАТИВ НЕРВ СИСТЕМАСИ (лот. vegetatio — ўсиш, ривожланиш, кўзғалиш) — одам ва умуртқали ҳайвонлар нерв системасининг бир қисми; В.н.с.нинг толалари барча ички аъзоларнинг силлик мускулларига тарқалиб, улар фаолиятини киши ихтиёрисиз (автоном ҳолда) бошқариб туради. Аммо В.н.с. анимал (скелет мускулларигача тарқалувчи) нервлар сингари бош мия катта ярим шарлари пўстлоғи бошқарувида фаолият кўрсатади. Бу терминни фанга биринчи марта француз врачлари М. Биша киритган (1801) ва унинг соматик нерв системаси фаолиятдан фарқини илмий жиҳатдан асослаб берган. Инглиз физиолог Ж. Ленгли (1903) В.н.с.ни «автоном нерв системаси» деб атади, чунки В.н.с.нинг фаолияти онг б-н бошқарилмайди, шу сабабли «автоном» ёки ихтиёрисиз нерв системаси деб ҳам юритилади.

В.н.с. моддалар алмашинуви жараёнида қатнашадиган барча аъзоларнинг (юрак-кон томир, нафас, ҳазм қилиш, ажратиш, кўпайиш) тўқима ва мускуллар трофикасини (trophe — овқат) бевосита ёки гуморал (суюқлик муҳит воситасида) йўл б-н идора этади. В.н.с. жойланиши ва фаолиятига кўра анимал нерв системасидан бирмунча фарқ қилади. Анимал нерв системаси фақат кўндаланг-тарғил (скелет) мускулларни идора қилса, В.н.с. хужайралар, тўқималар ва силлик мускулларни нерв б-н таъминлайди. Анимал нервлар мия стволи (устуни) ва орқа миyanинг барча сегментларидан бир текисда чиқади, вегетатив нервлар эса марказий нерв системасининг маълум қисмларидан (ўрта ва узунчоқ миядан, орқа миyanинг барча кўкрак ва учта бел сегментларида) ўзига тегишли умуртқалар орқалидан,

шунингдек думғаза соҳасидан, иккинчи — тўртинчи думғаза умуртқалари оралиғидан) тарқалади. Анимал нервлар орқа миядан чиқиб узилмасдан ишчи аъзоларга боради. Вегетатив нервлар мия соҳасидан чиққандан сўнг йўл-йўлакай вегетатив тугунларда тўхтаб, кейин ишчи аъзоларга тарқалади. Бундан ташқари, тугундан олдинги толаларнинг ҳар бири тугундан кейинги бир қанча толаларга ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Анимал нервлар миелин (ёғ) пардага ўралган ва йўғонрок, вегетатив нервлар эса миелинсиз ва ингичка бўлади. Вегетатив нервлар асосан анимал нервлар таркибида, кон томирлар деворида чигаллар ҳосил қилиб тарқалади. Вегетатив нервларнинг ҳар бири ҳам сезувчи, ҳам ҳаракатланувчи толалар вазифасини бажаради. Уларда импульс (таъсир)лар секундига 10 м тезликка етади. Соматик нервлар таркибидаги толалар (сезувчи ва ҳаракатланувчи) эса алоҳида, миелин пардали бўлгани учун уларда импульс секундига 100 м тезликка етади.

В.н.с. фаолиятига кўра симпатик ва парасимпатик нерв системасига ажратилади. Симпатик нерв системаси адреналинга ўхшайдиган симпатии, парасимпатик нерв системаси эса ацетилхолин воситаси таъсирида кўзғалади. Бу моддалар қонга ва лимфа суюқлигига шимиллиб, улар орқали нервлар кўзғалади. Марказий нерв системаси ташқи ва ички муҳит таъсирларига В.н.с. орқали жавоб беради ва организмни доим ўзгартириб турадиган муҳитга мослаштиради. Одатда симпатик нервлар функцияси жиҳатидан парасимпатик нервларга қарама-қарши таъсир кўрсатади. Симпатик нервлар кўз қорачиғини кенгайтиради, сўлак ва б. ажралишини камайтиради, юрак қисқаришини кучайтиради, меъда ва ичак ҳаракати (перистальтика)ни сустайтириб, уларнинг шира чиқариш фаолиятини пасайтиради, ўпка, бронхларни кенгайтиради. Парасимпатик нервлар эса аксинча кўз қорачиғини сиқиб торайтиради, сулак безлари ишини кучайтиради, юрак фао-

лиятини пасайтиради, ичак ҳаракатини тезлаштиради, ўпка, бронхларни торайтиради. В.н.с. соматик нерв системаси б-н бир бутун ҳамжиҳат бўлиб ишлайди, уни марказий нерв системасининг олий бўлимлари, асосан бош мия қатта ярим шарлари пўстлоғи назорат қилиб туради. Мас., организмга совуқ таъсир қилганда симпатик нервлар кўзғалиб, кон томирлар тораяди. Гипофиз, буйрак усти бези, қалқонсимон без фаолияти кучаяди, натижада бир талай адреналин ажралиб, организмда иссиқлик сақланишини таъминлайди. Аксинча, организмда иссиқлик кўпайиши туфайли парасимпатик нервлар кўзғалади. В.н.с.нинг фаолияти турли касалликлар даврида, обҳавонинг ўзгариши, ташқи ва ички таъсирлар орқали ўзгаради.

Носир Ахмедов.

ВЕГЕТАТИВ ОРГАНЛАР

(ўсимликларда)—юксак ўсимликларнинг озикланиши ва ташқи муҳит б-н моддалар алмашинувини таъминлайдиган қисми. Вегетатив кўпайиш вазифасини бажаради. Асосий В. о. барг ва пояли новда ҳамда илдиз ҳисобланади. Барг фотосинтез, илдиз сув ва минерал моддаларни шимиб олиш вазифасини бажаради. Эволюция жараёнида В. о. ўсимликлар куруқликка чиқиши б-н тузилишининг мукамаллашуви туфайли пайдо бўлган. Тубан кўп ҳужайрали % ўсимликлар (сув ўтла-ри) ва замбуруғларнинг вегетатив танаси (талломи) бирмунча содда ва бир хилда тузилган бўлиб, органларга бўлинмайди (ипсимон ва айрим пластинкасимон сув ўтлари, замбуруғлар мицеллейси). Кўпчилик йирик яшил ва кўнғир сув ўтларининг ташқи кўриниши юксак ўсимликлар органларига ўхшайди, яъни баргсимон, поясимон ёки илдизсимон бўлади, лекин тўқима тузилишига эга бўлмаган қисмларга бўлинади. Ҳайвонларда В. о. га баъзан нафас олиш, ҳазм қилиш, айириш ва б. органлар киритилади (яна қ. Генератив органлар).

ВЕГЕТАЦИОН СУҒОРИШ - ўсув даврида тупрокда оптимал намлик яратиш учун экинларга сув қуйиб туриш. Бу даврдаги сув бериш сони ва муддатлари тупрокдаги намлик захираси, ўсимликнинг ривожланиш фазаси, суғориш мақсадларига боғлиқ. Экинни ундириб олиш, ўғитлашдан кейинги (ўғитни эритиш мақсадларидаги), совуқ уришдан сақлаш учун суғоришлар ҳам В. сга киради (яна қ. Суғориш).

ВЕГЕТАЦИОН УЙ — деворлари ва томи ойнаванд, шамоллатиб туришга мослаштирилган кичик бино, турли вегетацион тажрибалар олиб борилади. Ойнаванд уй ёнида металл тўр б-н ўралган (паррандалардан ҳимоя қилиш мақсадида) махсус майдонча бўлади. Тунги совуқ пайтида ва об-ҳаво айниганда вегетацион идишларда ўстирилган ўсимликлар жойлаштирилган вагончалар темир излар орқали ғилдирашиб уйга киритиб, кундуз кунлари ва ҳаво илиқ пайтларда эса яна майдончага чиқариб қўйилади. В.у. мумкин қадар кўпроқ ёруғлик б-н таъминланган ва яхшилаб шамоллатиб туриладиган бўлиши керак. Шунга кўра, В.у. лар соя тушмайдиган очиқ жойга қурилади. Бинода тажрибага тайёргарлик кўриш учун ёрдамчи хоначалар ҳам бўлади (яна қ. Вегетацион усул). Ўзбекистондаги қатор и.т. ин-тларида замонавий жиҳозланган В.у.лар қурилган.

ВЕГЕТАЦИОН УСУЛ - ўсимликлар агрокимёси ва физиологиясига оид и. т. ишларида қўлланиладиган лаб. усулларидан бири; вегетацион идишларга ўтказилган ўсимликларни вегетацион уй, иссиқхона, оранжерия, фитотрон ва б.да ўстириш. В. у. ёрдамида озик моддаларнинг физиологик роли, уларнинг ўсимликларга кириб бориши, муҳит реакциясининг (рН) аҳамияти, суғориш нормаси, ўсимликнинг озик эритмаси концентрацияси, т-ра, кимёвий ҳимоя воситалари, гербицидларга муносабати ўрганилади, шунингдек тупроққа солина-

диган турли хил ўғитлар синаб кўрилади. Ўсимлик қандай муҳитда (сув, қум, тупроқ) ўстирилишига қараб В. у.нинг бир неча асосий кўринишлари мавжуд: юксак ўсимликлар б-н тажрибаларни сув, қум ва тупроқли муҳитда ўтказиш мумкин. Кўпчилиқ тадқиқотларда ўсимлик табиий шароитга яқин бўлган субстратда ўстирилиши мақсадга мувофиқ. Субстрат биологик жиҳатдан инерт бўлиши лозим, шунда олинадиган натижа аниқ бўлади.

ВЕГЕТАЦИЯ (лот. vegetatio — уйғониш, жонланиш) — ўсиш, кўкариш, ўсимлик организмнинг фаол ҳолати (қ. Вегетация даври).

ВЕГЕТАЦИЯ ДАВРИ — 1) метеорологик шароитларга кўра йилнинг ўсимлик ўсиши ва ривожланиши мумкин бўлган даври. В.д.да ўсимлик органик моддалар ҳосил қилади, уруғ, дон, туганаклар, мевалар ва б. хўжалиқ аҳамиятига молик маҳсулотлар шаклланади ва етилади. Мўътадил иқлимли минтақаларда В.д.баҳордаги охириги қорасовуқ бошлаб кузда тушадиган биринчи қорасовуқ ўртасидаги вақтга тўғри келади. Тропик ва субтропик иқлим минтақаларида эса бу давр йилнинг деярли ҳамма фаслини ўз ичига олади; 2) қ.х. экинларининг тўлиқ ривожланиш цикли учун, яъни ўсимлик уруғининг униб чиқишидан бошлаб ҳосил йиғилгунгача бўлган зарурий давр (биол.да бир ва икки йиллик ўсимликларда уруғнинг унишидан ўсимлик умрининг тугашигача ёки кўп йиллик ўсимликларда эрта баҳорда уйғонишдан қишда «уйку»га киришгача бўлган давр). Совуққа чидамлилиги турлича бўлган ўсимликларда В. д. бир жойнинг ўзида ҳар хил: иссиқсевар ўсимликларда қисқа, совуққа чидамли ўсимликларда узун бўлиши мумкин. В. д. кетма-кет ўтувчи бир қатор фазаларга бўлинади: ғўзада — шоналаш, гуллаш, кўсак тугиш ва очилиш; ғалла ўсимликларида — тупланиш, бошоқ тортиш, гуллаш, сут (мум) пишиш ва тўлиқ

пишиш фазалари. Ҳар бир экин тури ва нави В. д.нинг узун-қисқалиги, айрим ривожланиш фазаларининг муддатига боғлиқ. В. д. ривожланиш даври давомида ўсимликнинг олган умумий иссиқлик миқдори б-н белгиланади. Ўсимликларда В. д.нинг узун-қисқалигини ҳисобга олиб, совуқ эрта тушадиган шимолӣ р-нларда эртапишар навлар, совуқ кеч тушадиган жан. р-нларда кечпишар навлар экилади. В. д. ташқи шароитга ва навнинг ирсӣ хусусиятларига ҳам боғлиқ. Бир шароитда эртапишар деб ҳисобланган нав иккинчи бир шароитда кечпишар бўлиши мумкин. Мас, суғориладиган деҳқончилик шароитларида ғўзанинг В. д. баҳорда, ҳаво т-расининг ўсимлик ривожланиши учун қулай доимий биологик минимум даражадан (10°) барқарор кўтарилишидан то кузги, ўсимлик баргларини нобуд қиладиган қорасовуқ тушгунга қадар ўтадиган вақтга тўғри келади. Ҳар йили пахтанинг пишиб етилиши 4000—4900° фаол т-ра йиғиндиси б-н ифодаланган термик ресурслар эвазига амалга ошади. В. д.даги ўртача ойлик т-ра баҳор ва кузда 15° дан, ёзда эса 30° дан юқори бўлиши лозим. Ҳар қандай экиннинг муайян ривожланиш фазаси ўтиши учун маълум миқдорда самарали т-ра йиғиндиси талаб этилади, шунга кўра турли ғўза навлари учун В. д. ҳам ҳар хил; ғўзанинг эртапишар навлари учун В. д. 90—100 кун, кечпишар навларида 140 кун ва ундан ҳам кўпроқ (чигит униб чиққандан бошлаб то дастлабки кўсақлари етилгунга қадар бўлган давр). Ўзбекистонда иқлим, тупроқ шароитлари ва навларига кўра экинларнинг В. д. кунлари (сутка ҳисобида) ўртача қуйидагича: арпа 60—110, кузги буғдой 240—300, сули 100—120, маккажўхори 80—90 дан 130 гача, қовун 60—80 дан 110—125 гача, ер ёнғоқ 120—160, кунжут 90—120.

Ренат Назаров.

ВЕДА АДАБИЁТИ — қ. Ведалар.

ВЕДА ДИНИ — мил. ав. 1-минг йилликда Ҳиндистонда вужудга келган дин. Ведалар орқали маълум. Ҳиндуизм дини шаклланишининг дастлабки босқичи. В.д.да дастлаб табиат кучлари ва ҳодисалари антропоморфик (инсон кифасига ўхшатиб) тасаввур этилган. В.д.да яхши ва ёмон худолар, рухлар ҳақидаги тасаввурлар асосий ўрин эгаллади. Унда политеизм (кўпхудолик) ҳукмрон бўлган. В.д.да сиғиниш маросимлари асосан худоларга қурбонлик қилиш, овқат, ҳайвонлар келтириш ва турли урф-одатларни бажаришдан иборат бўлган. Кейинчалик қоҳинларнинг алоҳида қатлами — браҳманлар ажралиб чиқиб, диний маросимлар тизими мураккаблашди. В.д.нинг кейинги эволюцияси натижасида браҳманизм вужудга келди.

ВЕДА ТИЛИ — қад. ҳинд тилининг илк кўринишларидан бири.

ВЕДАЛАР (санскритча веда — билим) — Ҳиндистон ёзма адабиётининг қад. ёдгорлиги. Мил. ав. 2-минг йилликнинг охири — 1-минг йилликнинг бошида яратилиб, В. тўпламлари деб номланади. Бу маданий ёдгорликдан бизгача 4 та қисм (самҳита): «Ригведа» (қасида, мадҳия, дуолар тўплами), «Самаведа» (кўшиқлар тўплами), Аюрведа ёки Яжурведа (қурбонлик қилиш йўллари), Атҳарваведа (сеҳрли дуолар тўплами) етиб келган. Веда адабиёти бир неча минг йиллар давомида шаклланиб, қад. хиндлар тарихидаги турли жамиятларнинг диний-фалсафий, эстетик тараққиёт даражаларини ифодалайди. В. ичида энг қад.си «Ригведа» ҳисобланади. У 10 китоб (мандала) дан иборат. Бунда табиатдаги нарса ва ҳодисалар (осмон ўзгариши, куёш, юлдузлар, момақалдироқ, шамол, ёмғир, тоғлар, дарёлар) илоҳий кучлар сифатида гавдалантирилиб, улар шарафига кўшиқлар, мадҳиялар тўқилган, уларга қурбонликлар келтирилган. Инсоният ҳаёти, унинг бахт-саодати ана шу кучларга боғлиқ ҳолда тасаввур

килинган, «Ригведа»га кўра, Индра — момақалди роқилоҳи, Митра — Куёш тангриси, Варуна — Осмон маъбуди, Агни — Олов маъбуди, Яма — ажал, ўлим келтирувчи, Сама — Ой маъбудаси, Рита — Коинот тартибини англатади. «Ригведа» кўшиқларини тўпловчилар риши (илохий кўшиқларни тўқувчи донишманд)лар деб аталган. Беруний «Ҳиндистон» асарида ёзишича, инсон бўла туриб, илмлари сабабли фаришталардан афзал ва ортиқ бўлган ҳикматунослар ришилар, деб аталганлар. Шунинг учун фаришталар ришилардан фойдаландилар, чунки ришилар билим эгасидирлар. Ришилардан юксакда фақат Бароҳим туради. «Ригведа» китобида қад. дунё фалсафий тафаккурининг ўзига хос бадиий ифодаси кўринади. Унда қад. ҳиндлар олам сирлари ҳақида фикр юритади. Мас, ҳеч нарсага таянмаган ва ёпиштирилмаган Куёш нега қулаб тушмайди? Кечаси Куёш қаёққа кетади, у қаерда? Шамол қаерда туғилиб, қаерга боради? Оламнинг асосини нима (ёки нималар) ташкил этади? В.да бу ва б. кўплаб бундай муаммолар кўтарилган. Шарқ файласуфлари тўрт унсур — сув, олов, ҳаво, тупрокни барча мавжудотларнинг асоси деб билганлар. Бу жиҳатдан Веда фалсафаси Арасту замонидаги, кейинроқ Форобий замонидаги фалсафий тафаккурга таъсир этган. В. адабиёти В.дан ташқари брахманлар, аранйақалар ва упанишадлардан иборат. Қад. Ҳиндистонда варна (каста)чилик жамияти вужудга келганида брахманлар адабиёти ривожланган. Брахманларда самҳиталардаги коҳинларнинг диний маросимлари шарҳлаб берилади.

«Аранйақалар» (айнан «Ўрмон китоби») жамиятдаги жабр-зулмдан, ғаразли, тубан, мол-дунёга ўч одамлардан ўрмонларга қочиб, ёлғизликда яшаганларга бағишланган.

Упанишад (махфий таълимот)лар асосан фалсафий-диний рисоалардир. Упанишадларда фалсафий масалалар анча кенг ёритилган бўлиб, ҳиндлар тангриси Брахма (Берунийда — Бароҳим)

борлиқнинг ибтидоси ва интиҳоси, барча мавжудотларнинг асоси, деб улуғланади. Упанишадларга кўра, моддий олам, шу жумладан, инсон ҳам Атма-Брахмадан пайдо бўлган ва ўшанга қайтади. Бу фикр исломдаги — суфийлар (Ибн Арабий, Мансур Ҳаллож ва б.)нинг бутун борлик Аллоҳнинг тажаллийси, жамоли, яхши, пок инсонлар ҳақ висолига етишиб, у б-н кўшилиб кетади, деган фикрларига уйғундир. Упанишадларда айтилишича, инсон бунга эришиш учун муайян ахлоқий мезонларга, карма ва дхарма таълимотига риоя қилиши керак. Упанишадларга кўра, ҳар бир инсон ўзидаги илохий дхармаларга мувофиқ яшайди. Агар инсон бу дунёдаги ҳаётида покиза, эзгу ниятлар б-н яшаса, қайтадан дунёга келишда яна инсон бўлиб келади. Аксинча бўлса, одам тубан, ҳайвоний ишлар қилса, кейинги келишида жони ҳайвонга кўчади. Беруний «Ҳиндистон» асарида ёзишича: шу табақалар (брахманлар, кшатрий-ҳарбийлар, вайшья — деҳқонлар, чорвадорлар, шудра — куйи табақа вақиллари)дан кимнинг ҳалос бўлишга тайёр ва лойиқ экани ҳақида ҳиндларнинг фикри турличадир. Баъзи ведашунослар брахманлар ва кшатрийдан бошқалар кутулиш (нажот)га қобил эмас, чунки В.ни ўрганишга фақат улар ҳақли ҳолос, дейдилар.

Ансоридин Иброҳимов.

ВЕДАНТА (санскритча айнан — ведаларнинг охири) — Ҳиндистонда тарқалган диний-фалсафий оқим. Мил. ав. 4-а.да ҳинд мутафаккири Бадараяна асос солган. В.га, кенг маънода В.нинг ўзи, пурвамиманса, вишнуизм ҳамда ши-ваизмнинг баъзи таълимотлари киради. В. тарафдорлари кўп ҳудодлар аста-секин ягона худога айланади, ягона худо ҳаёт нафаси, умумоламнинг «Мен»и, яъни «мутлақ борлик» — Брахмааир, ҳамма парса Брахмадан пайдо бўлади, деган фикрни олға сурадилар. Уларнинг фикрича, Брахма ҳамма нарсани билади, ҳамма нарса ундан яралади, ҳатто инсон

хам онг сифатида унга қўшилиб кетади. В. брахманизмга, кейинроқ хиндуизмга фалсафий асос бўлади. В.нинг ўрта асрлардаги намояндалари Шанкара, Раманужа эди. 19-а.да Рамакришна ва Вивекананда В. ғояларини Ҳиндистон воқелиги б-н боғлашга ҳаракат қилди.

ВЕДЛАР — халқ, Шри Ланканинг туб аҳолиси. 1 минг кишига яқин (1990-й.лар ўргалари). Веддоид иркита оид. Ҳинд-Эрон гуруҳига мансуб тилда сўзлашадилар. Буддизм ва хиндуизм динига эътиқод қилишади.

ВЕДДОИД ИРҚИ — катта экваториал (негр-австралоид) ирқига мансуб ирқлардан бири. В.и.га сочининг тўлқинсимон бўлиши, юз ва бадандаги тукнинг (австралоид ирқка нисбатан) озлиги хосдир. Марказий ва Шарқий Ҳиндистонда (ведлар, шунингдек бихарлар, бхилларнинг айрим гуруҳлари ва б.), Ҳиндихитой мамлакатлари (сеноилар ва б.) ва Индонезияда (тоала ва б.) тарқалган.

ВЕЗ АЛИЙ (Vesalius) Андрей (1514.31.12, Брюссель - 1564.15.10, Занте) — Уйғониш даври табиатшуноси ва хоз. замон анатомияси асосчиси. 1539 й.дан Падуя ун-тида проф. Анатомияни ўқитишда биринчи бўлиб ўликни ёриш усулини қўллаган. В. «Одам танасининг тузилиши ҳақида» номли аса-рида (1543), ўзининг тадқиқот маълумотларига асосланиб, одам танасининг тузилишини илмий изохлаб берган. В. кашфиёти Гарвейнинг қон айланиш доирасини ўрганишига замин бўлди. В. анатомияни ўрганишнинг янги усулини ишлаб чиққанлиги учун черков томонидан таъқиб қилинган.

ВЕЗДЕХОД (рус— барча ерда юра олади) — нотекис йўллар, ботқоқликлар, қорли ва б. юриш қийин бўлган жойларда юра оладиган рельссыз транспорт воситаси. В., одатда, махсус шинали,

пневмоғалтакли, гусеница юритмали (занжирли) автомобиллардан иборат бўлади. Трансмиссиясига қўшимча узатиш кутиси ёки тортиш кучиши оширишга имкон берадиган механизмлар қўйилади.

ВЕЗЕР — Германия шим.даги дарё, Шимолий денгизга қуйилади. Верра ва Фульда дарёларининг Мюнден ш. ёнида қўшилишидан ҳосил бўлган. Уз. 440 км (ирмоғи Верра бошидан ҳисоблаганда 724 км); энг катта ирмоғи — Аллер. Ҳавзасининг майд. 46 минг км². Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Баҳорда тошади. Ўртача йиллик сув сарфи куйи оқимида 312 м³/сек. Кичикроқ ГЭСлар қурилган. Қуйилиш жойидан юқорига томон кема 529 км масофада (Кассель ш.гача), денгиз кемалари эса Бремен ш.гача қатнай олади. Эльба ва Эмс дарёлари б-н каналлар орқали боғланган. Дарё бўйида йирик денгиз порти Бремерхафен жойлашган.

ВЕЗНЕ — қад. оғирлик ўлчов бирлиги. Шарқ мамлакатларида қўлланилган; киймати ишлатиш жойларига қараб ҳар хил, мас., Туркияда 1В=11,545 кг, Басрада 1В= 14,25 кг бўлган.

ВЕЗУВИАН (идокраз) (Везувий вулкани номидан) — оролсимон силикатлар синфига мансуб минерал. Тури кўп. Берийлийи В., титанли В., магнийли В., фругардит, виллоит, циприн ва б. маълум. Кимёвий формуласи Ca10Al4(Mg,Fe)2(OH, F)4[Si04]5[Si207]r Тетрагонал сингонияли. Призматик, кристаллар, радиал толасимон доначалар. Ранги сарғиш-яшил, қўнғир, сарик, қора (виллоит), ҳаворанг (цилрин), қулранг. Шишасимон ялтирайди. Қаттиқлиги 6,5—7. С оғ. 3,4. В. скарнларда (гранат, эпидот б-н), роговикларда, ўзгарган магматик жинсларда, гидротермал ертомирларда ҳосил бўлади. В. Ўзбекистонда кўп. В.нинг йирик тўпламлари Чатқол (Санда-лаш, Ғовасой, Чимён, Қумушқон, Сурено-

та, Сумсар), Курама (Олмалик) тизмаларида ва Ғарбий Ўзбекистоннинг W— Mo конларида (Қўйтош, Темирқапиг, Лангар, Ингичка, Тим, Қоратепа, Саритов) учрайди. В. Германия, Италия, АҚШ, Россия ва б. жойларда ҳам маълум. Шаффоф турларидан турли буюмлар тайёрланади

ВЕЗУВИЙ — Европанинг материк қисмидаги сўнмаган ягона вулкан. Апеннин я. о.да, Неаполь ш. яқинида (Жан. Италия). 3 конус ҳосил қилган. Ички, энг каттаси ва ёши В. бўлиб, бал. 1277 м. Кратеридан ва янги оқиб чиққан лава орасидан т-раси 400° ли сув буглари ва газлар чиқиб туради. В. отилганда базальтли лава оқиб чиқади. Ана шу пайтларда кўпинча момақалдирак бўлиб, жала қуяди; ёмғир суви кул б-н арала-иб сел ҳосил қилади. Мил. 79 й. да Помпей, Геркуланум ва Стабия ш.лари шундай оқим остида қолиб кетган. В. 1631, 1794, 1822, 1906 ва 1944 й.ларда, охири марта эса 1957—59 йларда отилган. 1842 й.да 608 м баландликда вулканология расадхонаси қурилган. 800 м баландликкача боғ, тоқзор, қарағайзорлар бор. Туризм ривожланган.

ВЕЙМАР — Германиядаги шаҳар, Тюрингия ерида. Илм дарёси бўйида (Эльба ҳавзаси). Аҳолиси 60 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Комбайн, аниқ ўлчов асбоблари з-ди, полиграфия корхоналари бор; кимё, қоғоз, озик-овқат саноати ривожланган.

Шаҳар илк бор 975 й.дан тилга олинган. 1573 й.дан герцоглик, 1815 й.дан Саксен-Веймар-Эйзенах Буюк герцоглигининг (1918 й.гача) бош шаҳри. 18-а. 2-ярми — 19-а. бошларида Германия маорифи маркази. Ф. Лист номидаги консерватория, пед. ин-ти; Гёте миллий музейи, Шиллер уй-музейи, Миллий театр бор. 16—18-а.ларда қурилган меъморий ёдгорликлар сақланган: Герцог саройи (1790—1803 й.ларда қайта қурилган). Бельведер саройи (1726—32), Меъморий

ва қурилиш олий мактаби (1904—07) ва б. 2-жаҳон уруши йилларида В. яқинида энг йирик концлагерлардан бири Бухенвальд барпо этилган эди. В.даИ. С. Ға*(1703 ва 1708-17), К. М. Виланд (1772-1813), И. В. Гёте (1775-1832), И. Г. Гердер (1776-1803), И. Ф. Шиллер (1799-1805), Ф. Лист (1848-61) яшаганлар ва ижод қилганлар.

ВЕЙН (Vane) Жон Роберт (1927) -Англия кимёгари ва фармакологи. Простагландинларни ажратиб олиш ва улар кимёси ҳамда биокимёсини ўрганиш устида иш олиб борган. Нобель мукофоти лауреати (1982; С. Бергстёрм ва Б. Самуэльсон б-н ҳамкорликда).

ВЕЙСМАН (Weismann) Август (1834.17.1, Франкфурт-Майн — 1914.5.11, Фрейбург) — немис зоологи, эволюцион таълимот назарийчиси. Фрейбург ун-ти проф. (1873 й.дан). 1860 й.дан Дарвин таълимотини химоя қилиш, уни илмий жиҳатдан асослаш ва ривожлантириш устида назарий тадқиқотлар олиб борган. Генларнинг дискретлиги, уларнинг хромосомаларда жолашганлиги ва онтогенездаги роли ҳақидаги ҳоз. замон тасаввурларини олдиндан айтиб берган. В.нинг ирсият ва индивидуал ривожланиш тўғрисидаги назарияси баъзи камчиликлардан холи бўлмаса ҳам, бу тўғридаги замонавий тушунчалар учун асос бўлган дейиш мумкин. 20-а.нинг 40-й.ларида В. яратган ва унинг ўзи неodarвинизм деб атаган таълимот дарвинизмни ривожлантиришга қўшилган катта ҳисса бўлди.

ВЕЙССИТ (америкалик руда казиб олувчи корхона раҳбари П. Вейс номидан) — минерал. Кимёвий формуласи Cu_5Te_3 . Гексагонал сингонияли. Майда дончалар ҳолида. Ранги оқ, ялтироқлиги металлсимон. Каттиклиги 3. С.оғ. 6. В. олтинли гидротермал ертомирларида ҳосил бўлади. Кам учрайди.

Ўзбекистонда факат Қўшбулоқ

(Курама тизмаси) олтин конида топилган. В. Швеция (Фалун) ва АҚШ (Гуд-Хоуп) олтин конларида бор. В. олтин борлигидан дарак берувчи минерал.

ВЕКСЕЛЛАРНИ ДИСКОНТЛАШ - к. Дисконт.

ВЕКСЕЛЬ (нем. Wechsel — айирбошлаш) — кўрсатилган муддатда муайян миқдордаги пулни тўлаш мажбурияти қайд этилган қарздорлик ҳақидаги расмий ҳужжат; қимматли қоғоз. У универсал тўлов, кредит ва ҳисоб воситаси бўлиб, халқаро савдода тўлов мажбурияти; қисқа муддатли (6 ой) тижорат-кредит воситаси; банклараро узоқ муддатли муносабатларни шакллантирувчи восита; банклардан ссуда олиш учун гаров (шунингдек тижорат банки марказий банкдан ссуда олишда берадиган гаров) тарзида кенг қўлланилади. В.нинг асосан оддий В. (қарздор томонидан муайян суммани белгиланган муддатда қайтариш ҳақида қарз берувчи олдидаги мажбурият), ўтказма В. (қарз берувчининг қарзни В.ни тақдим этувчига ёки ҳужжатда кўрсатилган шахсга тўлаш ҳақидаги буйруғи), хазина В. (ўз харажатларини қоплаш учун давлат томонидан чиқарилади), молия В. (бир банк бошқа банкка қарз пули олиш учун беради), тижорат В. (товар эгасига гаров тарзида берилади) ва б. турлари бор.

В. ҳисоб воситаси ва айирбошлаш ҳужжати сифатида Европа мамлакатларида 17-а.да шаклланди. 19-а.нинг охиридан бошлаб Туркистондаги хусусий тижорат банклари савдо-сотикда В. муомаласини кенг йўлга қўйган. Собик Иттифоқда, шу жумладан Ўзбекистонда В. янги иқтисодий сиёсат даврида (давлат ҳамда кооператив корхоналар ўртасидаги муносабатларда) ҳам ишлатилган. 1930—32 й.лардаги кредит ислоҳотида бевосита мақсадли банк орқали кредитлашга ўтилиши б-н мамлакат ичида В. муомаласи тугатилган. Бошқа кўпгина давлатларда В. муомалалари 1930 й. Женевада қабул қилинган «Вексель

тўғрисида»ги конвенцияга мувофиқ олиб борилади. Унда В.нинг куйидаги мажбурий унсурлари бўлиши қатъий белгиланган: В. белгиси — «Вексель» ёзуви; В.да кўрсатилган суммани сўзсиз тўлаш мажбурияти; қарз тўловчи ва биринчи В. эгасининг номи; ремитент номи; тўлов муддати ва жойи; В. тўлдирилган сана ва манзил; В. берувчининг имзоси.

В. ни амал қилиш муддатини чўзиш (В. пролонгацияси) қонунга мувофиқ ёки трасант ва трасатнинг ўзаро келишуви асосида амалга оширилади.

ЎзРнинг 1993 й. 2 сент.даги «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги қонунига мувофиқ 1994 й.дан бошлаб Ўзбекистонда В.лар муомалага киритилди. В.лар нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг энг қулай воситаси сифатида корхона ва ташкилотларда кенг қўлланилади.

Эсон Эгамов.

ВЕКСЛЕР Владимир Иосифович (1907.19.2, Житомир - 1966.22.9, Москва) — рус физиги, акад. (1958). Зарядланган зарраларни тезлатиш физикаси ва техникаси бўйича илмий мактаб асосчиси. У космик нурлар таркибида электрон-ядро жалалари борлигини аниқлаган (1937), электронлар тезлатгичи — микротрон лойиҳасини (1944), кейинроқ автофазалаш принципини тавсия қилган. В. раҳбарлигида Дубна ш.да синхротрон (1947) ва 10млрд. эВ га мўлжалланган протон тезлатгичи — синхрофазотрон (1957) ишга туширилди.

ВЕКСЛЕР (Wechsler) Дэвид (1896.12.1, Леспеди, Руминия — 1981.2.5, Нью-Йорк-Сити) — америкалик психолог ва психиатр. Нью-Йорк ун-ти тиббиёт коллежи клиник психологияси проф. Бельвю шифохонасининг бош психологи (Нью-Йорк). Интеллектни тадқиқ этиш бўйича машхур. Интеллектни ўлчаш В. шкаласи, «Хотиранинг В. шкаласи» тестларининг муаллифи. Биринчи бўлиб вербал (нутқий) ва амалий

интеллект тестларини бир батареяга бирлаштирган. Интеллектдан ташқаридаги омиллар ғоясини илгари сурган. В. «ёлғонни аниқпаш детектори» мосламасидан бирини таклиф этган. Асосий ишлари интеллект назариялари, динамикасига, катта ёшдагиларда интеллект ва хотиранинг ёшга кўра ўзгариши каби масалаларга бағишланган.

ВЕКТОР (лот. vector — элтувчи, кўчувчи) — тўғри чизикнинг йўналишига эга бўлган кесмаси. Бу кесма учларидан бири В.нинг боши, иккинчиси эса охири бўлади. Боши б-н охири устма-уст тушган В. ноль вектор дейилади. В., одатда, қора харфлар ёки устига стрелка қўйилган оддий харфлар б-н кўрса-тилади, мас., боши А нуктада, охири В нуктада бўлган В. бундай белгиланади: ёки \vec{a} ёки \vec{b} худ а., мат. ва механиканинг фақат сон б-н эмас, балки йўналиш б-н ҳам ифодаланадиган микдорларни текширувчи масалалари В. тушунчасига олиб келади. Мас., куч, тезлик В. микдорлардир. Узунлиги тенг бўлиб, йўналиши бир хил бўлган икки В. бир-бирига тенг бўлади. Айтиб ўтилган В. микдорлар-дан силжиш, тезлик, тезланиш кабиларни фазонинг исталган нуктасидан чиққан В. б-н тасвирлаш мумкин. Бундай В. микдорлар эркин векторлар дейилади. Куч, бурчак тезлик сингари В. микдорларни тўла аниқлаш учун уларнинг сон кийматлари, йўналишларидан ташқари яна таъсир чизикларини ҳам билиш зарур (мас., кучни фақат шу куч йўналиши бўйича кўчириш мумкин). Бундай В. микдорлар сирпанувчи векторлар дейилади. Фазода бирор О нукта маълум бўлса, шу нуктага нисбатан фазодаги бошқа исталган нукта, мас., М нукта вазиятни $\vec{OM} = \vec{r}$ б-н аниқлаш мумкин. \vec{r} вектор М нуктанинг радиус вектори дейилади. Текислик ёки фазодаги ҳар қандай В.ни координаталар бошидан чиққан деб ҳисоблаш мумкин. Шу сабабли, В. учининг вазияти координаталар б-н аниқланади. Шунга кўра, ҳар қандай В. текисликда иккита (x, x_2) , фа-

зода укта (лг, *^), ва ўлчовли фазода п та (x_1, x_2, \dots, x^n) сон б-н аниқланади.

ВЕКТОР ДИАГРАММА - гармоник қонун бўйича ўзгарувчи физик катталиклар киймати ва улар орасидаги муносабатларнинг вектор кўринишидаги график тасвири. Электротехника, акустика, оптика ва б. соҳалардаги ҳисоблашларда қўлланилади.

ВЕКТОР КЎПАЙТМА — вектор анинг вектор В га кўпайтмаси; $[a, \vec{b}]$ каби белгиланади ва қуйидагича аниқланади: 1) вектор $[a, \vec{b}]$ узунлиги в ва В лар узунликларининг улар орасидаги бурчак $\langle \vec{r}, \sin \alpha \rangle$ синусига кўпайтмасига тенг (a ва \vec{b} орасидаги икки бурчакдан \vec{r} дан катта бўлмагани олинади); 2) вектор $[a, \vec{b}]$ вектор a ва \vec{b} га перпендикуляр; 3) фазо ориентациясига мувофиқ векторлар $a, \vec{b}, [a, \vec{b}]$ учлиги ҳар доим ўнг ёки ҳар g доим чап (қ. Вектор ҳисоб). В. к. геометрия, механика ва физикада кенг қўлланилади.

ВЕКТОР МАЙДОН — ҳар бир нуктаси $P \in \vec{a}(P)$ вектор берилган соҳа. В. м. с тушунчаси кўпгина физик ҳодисалар ва жараёнларга хос (мас., ҳаракатланаётган суюқлик зарралари тезликларнинг векторлари ҳар бир пайтда В. м. ҳосил қилади). Математик жиҳатдан В. м. G соҳадаги ўзгарувчан P нуктанинг $\vec{a}(P)$ вектор-функцияси ёрдамида аниқланиши мумкин (қ. Вектор ҳисоб). В. м. назарияси табиатшуносликнинг турли соҳаларида қўлланилади.

ВЕКТОР ҲИСОБ — мат.нинг вектор устида бажариладиган амаллари ва бу амалларнинг хоссаларини текширадиган бўлими. В. х. 19-а.да физика, механика талаблари асосида вужудга келди ва ривожланди. Инглиз математиги У. Гамильтон, немис математиги Г. Грасман, англиз физиги Ж. Максвелл В. х. тараққиётига катта ҳисса қўшишди. Америка физиги Ж. Гиббс В. х.ни ҳоз. кўринишга келтирди. В.х.векторлар алгебраси ва вектор-

лар анализидан иборат. Векторлар алгебрасининг қоидалари одатдаги алгебра қоидаларидан тубдан фарқ қилади: улар вектор миқдорларининг физик хоссаларини ифодалайди. Мас., икки кучнинг тенг таъсир этувчисини параллелограмм қоидаси бўйича топиш мумкинлигини назарда тутиб, томонлари қўшилувчи векторлардан иборат параллелограмм диагоналями тасвирловчи янги с векторга кучлар параллелограми — бир нуктадан чиққан а ва b векторларининг —» йиғиндиси дейилади: $OC = c = a + b$. Айириш амалига тескардир: $a - b = a + (-b)$; бу айрим векторлар параллелограммининг иккинчи диагонали ВА ни тасвирлайди. Иккитадан ортиқ векторнинг йиғиндиси «занжир» қоидаси асосида аниқланади: биринчи вектор охирига иккинчи вектор, иккинчисининг охирига учинчиси қўйилади ва х.к. Биринчи вектор бошини энг сўнги вектор охири б-н туташтирувчи вектор йиғиндини беради. Векторларни қўшиш амали ўрин алмаштириш ва гурухлаш қоидаларига бўйсунади: $a + b = b + a$; $a + (b + c) = (a + b) + c$. Бир текисликда ётмаган учта вектор йиғиндиси шу векторлардан ясалган параллелипипед диагоналини тасвирловчи вектордан иборат. Векторларни қўшиш, айириш ва сонга кўпайтириш амаллари чизикли амаллар дейилади. Векторнинг декарт координатлари (к. Декарт координаталар системаси) унинг учта декарт ўқидаги проекцияларидан иборат. Механика ва физиканинг кўп масалалари нуктанинг скаляр ва вектор табиатли функцияларини киритишни талаб этди. Мас., бир текис иситилмаган жисмнинг т-раси нуктанинг скаляр функциясидир, оқиб турган суюклик моддасининг тезлиги нуктанинг вектор-функциясидир.

ВЕКТОР-ФУНКЦИЯ, вектор-функцияси — қийматлари векторлардан иборат функция (к. Вектор ҳисоб).

ВЕКУА Илья Нестерович (1907.23.4, Шешелети қишлоғи, Абхазия —

1977.2.12, Тбилиси) — грузин математиги ва механиги, акад. (1958). Асосий илмий ишлари хусусий ҳосилалари дифференциал тенгламалар ва уларнинг татбиқига оид. Эллиптик типдаги тенгламаларни ечишда комплекс ўзгарувчининг функциялари назарисидан фойдаланиб яратган янги усуллари, сингуляр интеграл тенгламаларга дойр тадқиқотлари ҳамда уларни мат.нинг бошқа тармоқларига қўллашга дойр ишлари б-н кенг танилган. Механика соҳасида қайишқоқ қобиклар математик назариясининг янги вариантини илгари сурган.

ВЕКЦИЯ (лот. vectio — қўчиш) — ҳаво массаси, иссиқлик, сув буғи, энергия, тезлик уюрмаси, радиоактив парчаланиш маҳсулотлари ва б.нинг атмосферада кўчиши. Ҳаво массасининг горизонтал кўчиши адвекция, ҳаво массасининг вертикал йўналишида тартибли кўчиши конвекция деб аталади.

ВЕКШИНСКИЙ Сергей Аркадьевич 11896.15.(27)10, Псков - 1974.20.9, Москва] — рус физиги, акад. (1953). Электроника, электр вакуум техникаси ва металлография соҳасидаги йирик мутахассис. В. кртишмалар олиш ва металлография усулларини тадқиқ қилиш устида ишлаган. Қотишмаларни металлографик йўл б-н текширишнинг янги усулини ишлаб чиққан (1946). В. раҳбарлигида тайёрланган электрон асбоблар ва қурилмалар, юқори вакуумли қурилмалар амалда кенг қўлланилади.

ВЕЛАСКЕС, Родригес де Сильва Веласкес (Rodrigues de Silva Velasquez) Диего (1599.4 ёки 5.6, Севилья — 1660.6.8, Мадрид) — испан рассоми, жаҳон реалистик санъатининг йирик намояндаси. В. асарлари дадил, аниқ, кузатишлари, яратаётган характерини чуқур билиши, уйғунликни ўтқир ҳис этиши, нозик ва бой колорити б-н ажралиб туради. Дастлаб халқ маиший ҳаётдан лавҳалар яратган («Нонушта», тахм.

1617; «Сув сотувчи», тахм. 1620 ва б.). 1623 й.дан Мадридда сарой рассоми. Қирол тўпламлари (кўпроқ Тициан асарлари)ни ўрганиш ҳамда П. Рубенс б-н учрашув В. маҳоратини камолга етказди, дунёқарашини чуқурлаштирди. В. ўз даври санъатида хукм сурган шартлиликни дадил бузиб, мавжуд ҳаётни бориचा акс эттирувчи кенг умумлашма мазмунли асарлар яратиш йўлларини излади. «Бреда қальясининг таслим бўлиши» (1634) асари Европа санъатида тарихий жанрда яратилган муҳим реалистик асар бўлиб, унда инсонийлик, ғолиб ва мағлублар ўртасидаги ахлоқий муносабатлар холисона ёритилган.

В.нинг портрет устаси сифатида шаклланишида сарой ҳаёти муҳим роль ўйнади, инсонни чуқур ўрганишга, гердайдан ва совуқ илтифот никоби остига яширинган қалб холатига кириб боришга ўргатди. Портретлар («Герцог Оливарес», «Инфант Бальгасар Карлос», 1634—35), сарой аҳли, дўстлари, шогирдларининг бел ва кўкрак қисмигача тасвирланган киёфаларини яратди. «Венера ойна қаршисида» (1651) асарида янгича композиция ечимини топган. «Медичилар вилласи» (1650—51) ва б. асарларида табиатнинг яхлит тасвирий образларини яратган. Ҳаётининг сўнгги йилларида машхур «Лас Менинас» (1656), «Чархчилар» (1657) каби асарлари дунёга келди.

ВЕЛАСКО ИБАРРА (Velasco Ibarra) Хосе Мария (1893.19.3, Кито - 1979) — Эквадор президенти (1934—35, 1944-47, 1952-56, 1960-61 ва 1968— 72 й.ларда). Тарафдорлари томонидан 1952 й.да ташкил этилган партия — веласкочиларнинг Миллий Федерацияси раҳбари.

ВЕЛДЕ (van de Velde) Хенри (Анри) Клеменс ван де (1863.3.4, Антверпен — 1957.25.10, Цюрих) — бельгиялик меъмор ва безак санъати устаси. «Модерн» услубининг бошловчиларидан. Немис «Веркбунд» бирлашмаси (меъморлар, безак санъати усталари ва саноатчилар-

ни бирлаштирувчи)нинг асосчиларидан бири (1907). Мебель лойиҳаларида (1894 й.дан), интерьер безакларида (Германия, Хагендаги Фолькванг музейи, 1901—02) ва курилишларда (Брюсселдаги Блуменверф уйи, 1895) «модерн» услуби ташаббускори сифатида эгри чизикли шакл ва безаклардан фойдаланган. Меъмор ва назариётчи сифатида рационализм асосчиси ва раҳбарларидан бири бўлган (Веймардаги Бадий саноат мактаби, 1904; Кельндаги Веркбунд театри, 1914). Кейинроқ функционализм асосчиларидан, назариётчиси ва раҳбарларидан бири бўлди (Веймардаги меъморлик ва курилиш олий мактаби; 1904—07; Гентдаги кутубхона, 1935—40; Оттерлодаги Крёллер-Мюллер музейи, 1938—54 ва б.).

ВЕЛИГЕР, елканча (лот. velum — елкан ва gerum — олиб юрувчи) — кўпчилик қориноёқпилар ва икки тавақали моллюскаларнинг пелагик личинкаси. В. бир хил турларда тухумдан чиқади, бошқаларида трохора личинкасидан пайдо бўлади. В.нинг велуми, оёғи, ичаги, кўзлари, мувозанат органлари (статоциетлар), чиғаноқ безлари бўлади. Чиғаноқ безлари ишлаб чиқарувчи личинкали чиғаноғи (протоконха) ичига В. танасининг олдинги қисан бошқа органлари ва органлар системаси кириб туради. Баъзи В.лар сув қаърида узоқ вақт сузиб юради ва сув оқими б-н узоқ масофага тарқалиб кетади. В. сув тубига чўккач, вояга етган моллюскага айланади. Чучук сув моллюскалари орасида фақат дрейссеналарнинг В. личинкаси бўлади.

ВЕЛИКАЯ — РФ Псков вилоятидаги дарё. Бежаници қирларидан бошланади, дельта ҳосил қилиб Чудь-Псков кўлига қуйилади. Уз. 430 км, ҳавзасининг майд. 25,2 минг км². Асосий ирмоқлари: Исса, Синяя, Утроя (чапда), Сороть, Череха, Пскова (ўнгда). Ўртача йиллик сув сарфи Пятоново кишлоғи ёнида 134 м³/сек. В. ноябрдан апр. бошигача музлаб ётади.

Куйилиш еридан В.да ёғоч оқизилади. 40 км масофада кема қатнайди. В. соҳилида Остров, Псков ва Опочка ш.лари жойлашган.

ВЕЛИКИЕ ЛУКИ - РФ Псков вилоятидаги шаҳар. Ловать дарёси ёқасида. Аҳолиси 116 минг кишидан зиёд (1999). Т.й. тугуни. Машинасозлик ва металлсозлик (ўрмон ва торф саноати учун машиналар, юқори вольтли аппаратуралар ва б.), энгил, озиқ-овқат, ёғочсозлик саноати корхоналари бор. К.х. ин-ти, театр, 2 музей мавжуд. В. Л. 1166 й.дан маълум, 1211 й.дан қалъа. В. Л. яқинида М. П. Мусоргский ва С. В. Ковалевскаянинг мемориал музейи бор.

ВЕЛИКОРОССИЯ- 19-а.-20-а. бошларида Россия Европа қисмининг расмий номи; 17-а. ўрталаригача Рус давлати таркибига кирган, унда рус аҳолиси кўпчиликни ташкил қилган (илгари Великая Россия деб аталган). 30 губерняни ўз ичига олган.

ВЕЛИКОРУСЛАР (великорослар) — рус адабиётларида 19-а. ўрталарида русларнинг аталиши. Ҳоз. замон илмий адабиётларида рус тилидаги 3 та асосий лаҳжани англатиш учун «шим. великорус», «жан. великорус», «ўрта великорус» атамаларида сакданиб қолган.

ВЕЛЛИНГТОН, Уэллингтон (Wellington) — Янги Зеландия пойтахти, Шимолий о.нинг жан.да, Тинч океанининг Порт-Николсон қўлтиғини ўраб туривчи тоғ ён бағрида жойлашган. Иклими субтропик денгиз иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 16°, июлниқи 8°, йиллик ёғин қарийб 1445 мм. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Аҳолиси 335,5 минг киши (1996). Денгиз порти (юк ортиш ва тушириш 15 млн.т). Четга гўшт, жун, ёғ, сут маҳсулотлари, ме-валар, қ. х. машиналар и чикарилади, четдан саноат маҳсулотлари, буғдой, чой, кофе, какао келтирилади. Халқаро аэропорт бор.

Мамлакатнинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Озиқ-овқат, машинасозлик, металлургия, ёғочсозлик, қоғоз, энгил саноат корхоналари мавжуд. Ун-т, политехника ин-ти, Янги Зеландия Қироллик жамияти, Янги Зеландия нафис санъат академияси, миллий расмлар галереяси, миллий музей, театрлар ва ботаника боғи бор. Шаҳарга энгил мустамлакачилари томонидан 1840 й.да асос солинган. Энгил давлат арбоби, герцог А. Веллингтон (1769—1852) номи б-н аталган. 1865 й.дан пойтахт.

ВЕЛОДРОМ (велосипед ва юн. Dromos — югуриш, югуриш жойи) — велосипед спорти машқпарии ва мусобақалари ўтказиладиган спорт иншооти. Велосипед пойғаси учун қилинган йўл, томошабинлар ўтирадиган жой, ёрдамчи хоналар ва б. бўлади.

ВЕЛОСИПЕД (лот. velox — тез ва pes — оёқ) — оёқ б-н ҳаракатга келтирадиган 2 ёки 3 ғилдиракли энг оддий машина. Инсоннинг ҳаракатланиш воситаларидан бири. Қўлда (инвалидлар В.) ва мотор (двигатель) ёрдамида ҳаракатлантириладиган В.лар ҳам бор. В. ғилдирак /, рама 2, эгар 3, руль 4, педаль 5, занжир 6 ва икки чарх (юл-дузча) 7дан иборат. Педаль босилганда унга бириктирилган чарх занжирни, занжир эса орқа ғилдирак ўқига маҳкамланган чархни айлантиради. В. қўл ёки оёқ тормози б-н тўхтатилади. Ғилдиракларнинг ўлчамига қараб, эркаклар, аёллар ва болалар В.лари вазифасига қараб, оддий В., универсал В., спорт В., махсус (циркада, юк ташишда ишлатиладиган, тиркама аравачали В., В.-рикша), В.-дрезина (рельеда юриш учун) бўлади. Дастлабки В.—4 ғилдиракли самокатни Г. Гантшель (Германия, 1649), Р. Ла Рошелли (Франция, 1693), Л. Шамшуренков (Россия, 1752), Овенден (Англия, 1761) ясаган. Металлдан ясалган биринчи икки ғилдиракли В.ни Россияда оддий деҳқон Е. М. Артамонов (1801) курди. Унинг педаль ўрнатилган олдин-

ги гилдираги орқадагисидан анча катта бўлган. 19-а. 50-й.ларида немис механиги Ф. М. Фишер В.ни мукамаллаштириб, деярли хоз. ҳолатига келтирган. Ҳоз. икки гилдиракли оддий В.ларнинг тезлиги 10—30 км/соат, оғирлиги 8—16,5 кг. Моторли В.лар соатига 30—50 км тезлик б-н ҳаракатланади. Спорт В., анча енгил бўлади, тезлиги соатига 70 км гача боради. Ҳозир ҳам В.ни «қайта кашф қилувчилар» учраб туради (мас., бир неча одам қатор ўтириб ҳайдайдиган В., бир гилдиракли В. ва ҳ.к.).

ВЕЛОСИПЕД СПОРТИ - велосипед б-н трек, шоссе, паст-баланд жойда пойга қилиш, шунингдек фигурали юриш, велобол ва велополо мусобақалари. Европада 1860-й.ларда пайдо бўлган. 1896 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган; 1893 й.дан трекда, 1921 й.дан шосседа, 1929 й.дан ёпиқ биноларда, 1950 й.дан кросс бўйича жаҳон биринчиликлари ўтказилади. Халқаро велосипедчилар уюшмасига (UCI; 1900 й. асос солинган) 152 мамлакат аъзо.

1997 й. Ўзбекистан В. с. федерацияси қайта ташкил қилинди. Шу йили В. с. дан 6 халқаро спорт устаси тайёрланди. Ўзбекистонда етишиб чиккан М. Колюшее, Ш. Захриддинов, А. Жамолиддинов, Ф. Галиуллина ва б. жаҳон биринчилиги учун ўтказилган пойгаларнинг голибларидир.

ВЕЛОСИПЕД-КРАН — юкни кўтариш ва киска масофага ташиш учун мўлжалланган машина. Бир изли рельеда юради. Икки ёки тўрт ўқли аравача /, тирак 2 ва тирак атрофида айланувчи стрела 3 дан иборат. Юқори қисмидаги ролик 4 лари шигга ўрнатилган балка 5ларга таянади. В.-к. б-н 10 т гача юкни кўтариш ва ташиш мумкин. В.-к. юк стреласининг қулочи 3—7 м; электр токи б-н ишлайди. Асосан и.ч. цехларида ва ёпиқ омборларда ишлатилади.

ВЕЛУМ (лот. *velum* — елкан) —

айрим умуртқасиз ҳайвонларнинг ҳаракатланиш органи. Гидромедузалар ва сифонофораларнинг медузоид зооидларида бу орган эктодерманинг соябон четида жойлашган мускулли бурмаси ҳисобланади. Бундай бурмалар тананинг ички томонига йўналган. Медуза танаси ва В. қисқарганида сув соябондан суриб чиқарилиши туфайли медуза абора-рал томони б-н олдинга ҳаракат қилади. Кубомедузаларнинг аналогик органи веляриум, қориноёқлилар ва икки паллали моллюскалар личинкаларини эса велигер дейилади. В. икки бўлакли ёки тоқ орган, бошида жойлашади, узун киприклари бўлади. В. сузиш ва озиқ зарраларни оғизга ҳайдаш учун хизмат қилади.

ВЕЛЬЯМИНОВ-ЗЕРНОВ Владимир Владимирович [1830.31.10(12.11), Петербург — 1904.17(30).!, Киев] — тарихчи, шарқшунос, тилшунос, нумизмат, археолог. Петербург ФА акад. (1861). В.-З. «Қирғиз-қайсақлар ҳамда Россия б-н Ўрта Осиёнинг Абулхайрхон (1748—65) вафотидан кейинги муносабатларига оид тарихий маълумотлар» (1—2жилд; 1853—55), «Муҳаммад Алидан Худоёрхонга қадар Қўқон хонлиги ҳақида тарихий маълумотлар» (1856) каби асарларида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тарихини тадқиқ этган. Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларида мавжуд бўлган пул муносабатларига оид асарлар ёзган. А. Навоий асарлари асосида 16-а.да тузилган «Абушка» луғатини нашр эттирган (1867).

ВЕЛЮР (франц. *velours* — духоба, лот. *villosus* — тукли, пахмок) — 1) тоза жун толаларидан тўқиладиган калта тукли газлама ёки калта ва майин тукли мато (фетр); мовутнинг бир тури. В. туклари ундан тикиладиган буюмларга куркам ва бежирим кўриниш беради. Майин жунли кўй (меринос кўйи) нинг аъло навли жунини йигириб тайёрланган толалардан тўқиладиган В.-драп жуда кадрланади. В.дан устки кийим-бошлар,

бош кийимлар ва б. тикилади. Кўпчилик В.ни бахмал (духоба) б-н адаштиради. В. бахмалдан тўқилиши б-н тубдан фарқ қилади; 2) буғу, чўққа, қўй ва б. моллар терисидан ошлаб ва хромлаб тайёрланадиган калта тукли юмшоқ бахмалсимон чарм — замш. В. тайёрлашда цирконий ёки титан тузлари ишлатилади, альбуминлар, крахмаллар, ўсимлик елимлари ҳам қўшилади. Нам таъсирига чидамли бўлиши учун В.га алюминий ёки хромли сувонлар, силикон б-н ишлов берилади. В. дан асосан устки кийим-бош ва пойабзал тикилади.

ВЕНА — Австрия пойтахти. Дунай дарёси бўйида. Альп тоғларининг шим.-шарқий тармоғи — Вена Ўрмони (Винервальд) тоғи этагида жойлашган. Аҳолиси 1,6 млн. дан зиёд киши (1990-й.лар охирлари). В.да янв. нинг ўртача т-раси — 1,5°, баъзан — 12° дан — 18° гача совуқлар ҳам бўлиб туради. Июлнинг ўртача т-раси 20°.

1-а.да В. ўрнида Рим легионларининг лагери (Виндобон) бўлган. Манбаларда В. номи дастлаб 881, сўнгра 1030 й.дан тилга олинади. 12-а. ўрталаридан Австрия герцогларининг қароргоҳи. 16-а. дан кўп миллатли Австрия-Габсбурглар давлатининг пойтахти. В. 18—19-а.лардан Европа маданияти (айниқса мусиқа маданияти)нинг йирик марказларидан бири. 1805—06 ва 1809 й.ларда В.га Наполеон 1 қўшинлари бостириб кирган. 1814—15 й.ларда Вена конгресси чақирилган. 1848—49 й.ларда В. революцион кураш маркази. 1867—1918 й.ларда В. Австрия-Венгрия пойтахти. 1938 й. мартда немис қўшинлари Австрия-ни, шу жумладан В.ни ҳам эгаллади. 1945 й. 13 апр.да фашистлардан озод қилинди, ўша йили июлда В.да Австриянинг оккупация зоналари ва В.ни идора қилиш ҳақидаги битимлар имзоланди. 1955 й. майда В.да мустақил ва демократик Австрияни тиклаш ҳақидаги давлат шартномаси имзоланди, окт. да Австрия парламенти Австриянинг доимий бетарафлиги

ҳақида қонун қабул қилди. В. Австриядаги энг йирик, Европадаги муҳим транспорт йўллари тугуни. Швехат халқаро аэропорти бор. В. мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази, йирик дарё порти. Мамлакатдаги саноат и. ч.нинг қарийб ярми В.га тўғри келади. Машинасозлик, (электротехника, транспорт машиналари), кимё, тикувчилик, пойабзал, полиграфия, озиқ-овқат саноати ривожланган. Экспорт учун кийим-бош, пойабзал, мусиқа асбоблари ва б. ишлаб чиқарилади.

В.нинг марказий қисмида Стефан собори (12—15-а.лар), Барокко усулида қурилган Карл Борромей черкови (1716-37), Шёнбрунн (тахм. 1695-1700), Шварценберг (1697-1715), Шёнборн (1706-11), Бельведер (1714— 24) каби сарой ва бинолар сақланган. 19-а.да ва 20-а.нинг бошларида қурилган бинолар (музей, 1870—91; театр, 1870—88; Сецессион кўрғазмалар биноси, 1899) модерн услубига хосдир. В.да ФА, Вена университети, бир қанча олий мактаблар, Мусиқа санъат академияси, Бург театри, опера театри, Л. Бетховен, Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Ф. Шуберт, И. Штраус уй-музейлари ва б. бор. 15 дан ортиқ музей, кўрғазма заллар ва саройларда бадиий санъатнинг нодир коллекциялари сақланади. Энг йирик кутубхоналари: Миллий кутубхона, ун-т кутубхонаси. Метрополитен бор. В. — ЮНИ-ДО, МАГАТЭ ва б. халқаро ташкилотларнинг қароргоҳи.

ВЕНА АРБИТРАЖЛАРИ (1938 ва 1940) — Германия б-н Италия ўртасида Чехословакия ва Руминияга тегишли ҳудуднинг бир қисмини Венгрияга олиб бериш тўғрисида Вена ш.да (Австрия) қабул қилинган қарорлар. Венгрия Чехословакиянинг венгерлар яшайдиган қисмини талаб қилиб чиққанлиги муносабати б-н В.а. қарорларига (1938 й. 2 нояб. ва 1940 й. 30 авг.) биноан Словакия ва Закарпатье Украинасининг жан. туманлари, шунингдек Шим. Трансильвания Венгрия тасарруфига берилди. Па-

риж сулҳ шартномасига (1947 й. 10 фев.) кўра В. а. ўз кучини йўқотди.

ВЕНА ДАВЛАТ ОПЕРАСИ (Wiener Staatsoper) — Европадаги етакчи опера театрларидан. Австрия мусика маданиятининг йирик маркази. 1918 й.дан ҳоз. номда. 17-а.нинг ўртасида сарой операси сифатида ташкил топган. 18-а.нинг иккинчи ярмида В. д.о. замида миллий опера услуги шаклланган. 19-а.да мазкур театрда немис, австрия, италян ва француз композиторлари (Л. Бетховен, К. Вебер, Ж. Россини, Ж. Верди, Р. Вагнер, Ш. Гуно ва б.) асарлари сахналаштирилган, 20-а.да мумтоз опералар б-н бирга замонавий композиторлар асарлари қўйилди (К. Орф, П. Хиндемит, Ф. Пуленк, И. Стравинский ва б.). В. д. о.да Австрия ва Европа мамлакатлари етакчи хонандалари, дунёга машхур дирижёрлар (Б. Вальтер, О. Клемперер, В. Фуртвенглер, Л. Бернстайн, Г. Караян ва б.) фаолият кўрсатган. Ҳоз. биноси 1869 й.да қурилган.

ВЕНА КЛАССИК МАКТАБИ - 18-а.нинг 2-ярми ва 19-а.нинг бошида Венада мусика санъатида қарор топган ижодий йўналиш. Асосчилари — Й. Гайдн ва В. Моцарт. Л. Бетховен ижоди В. к. м.нинг сўнгги ва юксак даврини ташкил қилади. Операда ислох бошлаган Х. Глюк (1714—87) ижоди ҳам шу оқим б-н боғлиқ. Маърифатпарварлик ва Буюк Франция инқилоби ғоялари таъсирида шаклланган бу йўналишнинг муҳим ижодий белгиларидан келажакка ишонч, воқеликни тараққиёт жараёнида кўрсатиш, инсонпарварлик ва халқчиллик бўлган. В. к. м. композиторлари профессионал ва халқ мусикаси ривожини тажрибасини умумлаштирдилар. универсал мусика тилини ишлаб чиқдилар. Уларнинг ижодида симфония, соната, концерт, кваттет каби жанрлар ўзининг мумтоз шаклини топди. янги хилдаги опера ҳамда симфоник оркестрлари вужудга келди ва опера жанри ислоҳқилинди. В. к. м. мусика тарихида

энг муҳим даврлардан бири ҳисобланади; мусика санъатининг кейинги ривожига баракали таъсир кўрсатиб, турли миллий композиторлик мактаблари юзага келишида муҳим роль ўйнаб келмоқда.

ВЕНА КОНВЕНЦИЯЛАРИ (1961 ва 1963) — дипломатик ва консуллик муносабатларига бағишланган конвенциялар. Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги Вена конвенцияси 1961 й. 18 апр.да Вена ш.да, дипломатик муносабатлар ва имунитетлар масалалари бўйича БМТ конференциясида қабул қилинган. Давлатлар бошлиқлари ҳузуридаги дипломатик ваколатхоналар мақоми ва вазифаларини белгилаб берувчи бу асосий халқаро ҳуқуқий ҳужжат 53 моддадан иборат бўлиб, жумладан давлатлар ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатиш тартибига, дипломатик ваколатхоналар раҳбарларини таъинлаш ва чақириб олишга, мазкур ваколатхона ходимларининг дипломатик мақомларига, уларга ва оила аъзоларига бериладиган имтиёз ва дахлсизликларга, улар вазифа олган мамлакатларга келиши ва қайтишига, қабул қилувчи мамлакат ҳудудида ўзларини қай шаклда тутишларига оид қоидалардан иборат. Ваколатхоналарнинг муайян дипломатик мақомга эга раҳбарлари ва ваколатхона дипломатик ходимлари орасидан сардор (дуайен)ни, ваколатхонанинг муваққат ишлар вакилини тайинлаш масалалари юзасидан ҳам қоидалар баён қилинган.

Консуллик алоқалари тўғрисидаги Вена конвенцияси 1963 й. март — апр.да, БМТ халқаро ҳуқуқ ҳайъатининг лойиҳасини кўриб чиқиш учун 92 давлат вакиллари қатнашган Вена конференциясида қабул қилинган. Мазкур конвенция халқаро муомалада иштирок қилувчи барча давлатлар ўртасидаги консуллик алоқаларини тартибга солиб туради.

ВЕНА КОНГРЕССИ (1814-15) -Наполеон I армияси тор-мор этилгач, ғолиб давлатлар Вена ш.да ўтказган анжуман.

В. к.да Туркиядан ташқари барча Европа давлатлари қатнашган. Мақсад — Наполеон I урушлари натижасида барҳам топган тартибларни ва бир неча мамлакатларда мустабид сулолаларни қайта тиклаш, бопапартчилик тузумига, инқилобий ҳаракатлар ҳамда янги урушларга йўл қўймаслик, ғолиб давлатларнинг худудий даъволарини қондириш каби масалаларни кўриб чиқишдан иборат эди. В.к.да Франциянинг янги чегараси тортишувсиз белгиланди. унинг учун анчагина енгил сулҳ шартномаси тузилди. Австрия, Англия, Испания, Португалия, Пруссия, Россия, Франция, Швеция яқунловчи бош ҳужжатга имзо чекишди. Унга кўра, Франция босиб олган ерларидан ажралди. Бельгия ва Голландия Нидерландияга бирлаштирилди, Швейцария чегараси кенгайтирилиб, бетараф давлат деб эълон қилинди. Англия Голландия ва Франция мустамлакаларини ўз тасарруфига олди. Польша кироллиги Россияга ўтди, герман давлатларидан иборат Герман иттифоқи тузилди, Австрияга Италиянинг талай худудлари олиб берилди ва х.к.

ВЕНА ТЎГАРАГИ - фалсафий тўғарак, мантикий позитивизм асосларини ишлаб чиққан. 1922 й. Вена ш.да вужудга келган. Асосчилари — М. Шлик, О. Нейрат, Ф. Кауфман, К. Гёдель ва б. 1926 й.дан — Р. Карнап. В.т.нинг фалсафий концепцияси Э. Мах, Л. Витгенштейн, Б. Рассел ҳамда ўтмишдаги фалсафанинг эмпирик ва рационалистик, панлогистик анъаналари таъсирида шаклланди ва субъектив идеализмнинг кўриниши сифатида намоён бўлди. В. т. фалсафий муаммоларни формал мантиқ б-н боғлашга, фан тилини мантикий таҳлил қилишга уринди. Математик мантиқ аппарати таҳлил қилиш воситаси сифатида таклиф этилди. Тадқиқот услуги сифатида В.т. олға сурган мантикий эмпиризм эмпиризмни рационализм б-н бирлаштиришга уриниш эди. В.т. 1939 й.гача фаолият кўрсатди.

ВЕНА УНИВЕРСИТЕТИ - Европадаги энг қадимги ун-тлардан бири. 1365 и. ташкил этилган. Австриянинг Вена ш.да жойлашган. Католик теология, протестант теология, юридик ва сиёсий фанлар, фалсафа ва табиий фанлар, тиббиёт ва б. сохалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Ун-тда 70 мингдан ортикдалаба таълим олади. Кутубхонаси (1365 й. ташкил этилган) да 2 млн.га яқин асар сақланади.

ВЕНАЛАР (лот. *vena* — вена, кўк кон томир) — веноз қонни (карбонат ангидрид б-н тўйинган) аъзо ва тўқималардан юракка олиб келувчи кон томирлар (ўпка В.и бундан мустасно, улар артериал кон ташийди). Одамда учта В. тизими мавжуд. Юқори ковак вена гавданинг юқори ярми (бош, бўйин, қўл ва кўкрак)дан юракка кон келтиради, пастки ковак вена гавданинг пастки ярми (оёқ, чаноқ, ёнбош, қорин бўшлиғидаги жуфт аъзолар ва жигар)дан юракка кон ўткази; дарвоза (қопқа) вена қорин бўшлиғидаги (жигардан бошқа) тоқ аъзолардан жигарга веноз кон келтиради ва жигардан тозаланиб чиққан кон пастки ковак венага, гавданинг ҳамма қисмидан келадиган кон эса юракнинг ўнг бўлмасига қуйилади. Кислороди камайган, тўқималарда моддалар алмашинувида ҳосил бўлган чиқиндилар, карбонат ангидрид (СО₂) б-н тўйинган (веноз) кон ковак В. орқали юракка боради. Ўпкада карбонат ангидрид газидан тозаланиб, кислород б-н тўйинган (артериал) кон ўпка В.и орқали юракнинг чап бўлмасига қуйилади. В. девори артерия деворига қараганда юпқароқ, эластик тўқимаси ва мускуллари ҳам камроқ бўлгани учун бу томирлар осонгина пучаяди ва ёрилади. Кўпчилик В.да қопқоқлар (клапанлар) борлиги учун кон оқими фақат юракка йўналади, тесқари оқ олмайди. В.да кон артериялардагига нисбатан секин оқади. Хар бир артерия ёнида иккитадан вена бор. Тери ости артериялари ёнида В. бўлмайди. Баъзи ковак аъзолар (бачадон, тўғри ичак, қовуқ

ва б.) атрофида В. жуда кўп бўлиб, улар ҳатто вена чигалини ҳосил қилади. Организмдан қон чиқариш, дори юбориш, қон қуйишда тери остидаги В. (кўпинча тирсак венаси, ёш болаларда бўйинтуруқ венаси)дан фойдаланилади. В. касалликларидан веналарнинг варикоз кенгайиши, тромбоз, тромбозлар кўпроқ учрайди.

ВЕНАЛАРНИНГ ВАРИКОЗ КЕНГАЙИШИ (лот. varix — веналарнинг кенгайиши) — веналарнинг кенгайиб чўзилиши ва тугун-тугун бўлиб қолиши. Асосан юза жойлашган веналар: оёқ, тўғри ичак (қ. Бавосир), уруғ тизимчаси (қ. Варикоцеле) ва қизилўнғачнинг шиллик қавати остидаги веналар кенгайди. Вена деворининг туғма заифлиги. мўртлашуви, қопқоқлари (клапанлари)нинг етишмовчилиги томирларда қон оқиши маромини издан чиқариб, улар ичидаги босимнинг ошишига олиб келади. Оғир жисмоний иш қилиш, тик оёқда ишлаш (қасбга алоқадор), чанок веналарини ҳомилалари бачадон эзиб қўйиши ва б. касалликлар натижасида қон оқшининг қийинлашуви сабаб бўлади. Кенгайган веналар тери остидан тугун-тугун (варикоз тугунлар) бўлиб, бўртиб кўриниб туради.

Касаллик аста-секин пайдо бўлади. Кенгайган веналар оёқда бўлса, бемор тик турганида яққол кўзга ташланади. Веналари кенгайган жой терисининг қон б-н таъминланиши бузилиши оқибатида шу соҳа териси юпқалашиб, ранги ўзгаради, салга жароҳатланадиган бўлиб қолади, кейинчалик шу жойда трофик яра ҳосил бўлиши мумкин. Оёқ оғрийди, бемор тез чарчайди, оғриқ айниқса узок туриб қолганда ёки кечга бориб зўраяди, оёқ шишиб, юриш қийинлашади. Веналар жуда кенгайиб, уларда қон оқиши қийинлашиши, турли яллиғланишлар ва тромбозлар (қ. Тромбозлар) пайдо бўлиши мумкин.

Давоси, одағда, касалликнинг кечилишига боғлиқ; энгилроқ хилида эластик бинт боғлаш, махсус пайпоқ кийиш,

бадан тарбия, даво физкультураси, энгил гимнастика, шунингдек физиотерапевтик муолажалар, дори-дармонлар буюрилади. Касаллик зўрайиб кетганда жароҳлик усули қўлланилади. Олдини олиш учун энгил бадан тарбия машқларини бажариш, ишдан кейин озрок масофага секин пиёда юриб бориш, организмни чиниктириш (чўмилиш, қуёшда тобланиш ва б.), витаминлар қабул қилиш лозим.

ВЕНГЕР МУСКАТИ, Ванилия, Мускат де Жезю, Мускат крокан, Мускат Примава — келиб чиқиши номаълум бўлган хўра-ки ва винобоп узум нави. Евросийнинг узумчилик ҳудудларида тарқалган. Россиянинг жан., Ўзбекистон, Козогистон ва Қирғизистонда р-нлаштирилган. Тупи ўртача ўсади. Гули икки жинсли. Барги ўртача (диаметри 15—16 см), тўғарақ, кам кертikli. Беш бўлакчали, тўқ яшил. силлик, туксиз, чети арратишли, барги шапалоғи асосининг (барг бандита яқин қисми) кенглиги б-н бошқа мускат навларидан ажралиб туради. Узум боши ўртача (бўйи 15—17 см, эни 9—11 см), цилиндр-коннуссимон, ўртача тиғиз, оғирлиги 180—200 г. Ғужуми ўртача (17—18 мм), думалок, оқ-яшил, сершира, эти карсиллайди, хушбўй мускат ҳиди келиб туради. Ҳосили куртак ёзишдан бошлаб

фаол ҳарорат йиғиндиси 2700—2900° да 140—150 кунда (авг.нинг иккинчи ярмида) пишади. Таркибида 25—26% қанд бор. Ҳосилдорлиги 80—130 ц/га. Бу нав энгил, унумдор тупроқларда яхши ўсиб, мўл ҳосил беради. Со-вуққа, касаллик ва зараркунандалар-га чидамсиз. Асосан, Самарқанд, Сирдарё ва Тошкент вилоятларида тарқалган.

ВЕНГЕР ТИЛИ —венгерлартилли. Фин-угор тиллари оиласининг угор гуруҳига мансуб. У асосан Венгриянинг ўзида ва у б-н чегарадош бўлган Руминия, Чехия, Словакия, Сербия ва Украинанинг

Закарпатъе вилоятларида тарқалган. В. т. да 13,83 млн. киши сўзлашади.

В. т. фонетикаси учун унлиларнинг ҳам палатал, ҳам лабиал уйғунлашуви хосдир. Бу ҳолат сўз негизларида кўшимча орттирилганда кузатилади. Сўз ургуси эса асосан биринчи бўғинга тушади. В. т. морфологик нуктаи назардан агглютинатив. Отлар сон (бирлик ва кўплик), келишик (20 га яқин) б-н турланади. Уларда грамматик жинс йўқ. Сифат ва сонлар бошқа сўзлар б-н биштиув орқали бирикади. Отлар суффикс ва негизлар бирикуви воситасида ясалади. Фейллар сон (бирлик ва кўплик), уч шахе, уч замон, уч майл (аниклик, буйрук, шарт) б-н тусланади. Ёрдамчи сўзлар — кўмакчи, боғловчи, юкламалар, аниқ ва гумон артикларидан иборат. Лексикасида кўпгина туркий ва немис тилларидан ўзлашган сўзлар бор.

В. т. ёзма ёдгорлиги 14-а. нинг 2-ярмига оид бўлиб, қабр тошларида учрайди. 17-а. дан венгер адабий тили шакллана бошлаган. Ёзуви лотин алифбоси асосида.

ВЕНГЕРКА — серхосил олхўри нави. Ватани Ғарбий Европа. Ўзбекистонда ва Туркменистонда экилади. Дарахти ўртача ўсади, бал. 4—5 м. Барги йирик, гуллари йирик, оқ, хушбўй. Ўзидан чангланади. Меваси йирик (45—50 г), тўқ бииафша рангда. Эти тигиз, ширин, хушхўр. Таркибида 17,2 % қанд, 1 % кислота, каротин. С витамин и бор. Сугориладиган майдонларда яхши ҳосил беради. Кўчати экилгандан кейин 5-йилли ҳосилга қиради. Бир тупи 130 кг гача мева беради. 30 йилгача яхши ҳосил қилади. Зараркунанда ва касалликларга чидамли нав. Апр. ўрталарида гуллайди, меваси авг. охирларида пишади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида экилади. Меваси янгилгида ейилади, қоқи солинади, компот, мураббо тайёрланади.

ВЕНГЕРЛАР (ўзларини мадьяр деб аташади) — халқ, Венгриянинг асосий

аҳолиси (9,95 млн. киши). Руминия (1,86 млн. киши), Словакия (580 минг киши), Югославия (400 минг киши), АҚШ (600 минг киши), Канада (120 минг киши) да ҳам яшайдилар. Умумий сони 13,83 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Венгер тилида сўзлашади. Диндорлари асосан католиклар.

Милоднинг бошларида ҳоз. Венгрия худудида кельт қабилалари, кейинчалик готлар, гуннлар, аварлар, 6-а. дан бошлаб славян қабилалари келиб жойлаша бошлаган. 9-а. охирида ҳоз. Венгрияни ташкил этган минтақаларни туркий уғир (угор) ларга мансуб мажор (мадьяр) ёки хунгар (венгер) кўчманчи чорвадор қабилалари забт этган. Бу қабилалар дастлаб Кама дарёсининг ўрта ва куйи оқими бўйларида яшаб, сўнгра Қора денгиз соҳилларига кўчиб боришган, у ердан уларни бижанақлар (печенеглар) сиқиб чиқаришган. 10-а. да ташкил топган илк венгер давлати (Венгрия қироллиги) доирасида мадьярлар Дунайдаги славянлар ва б. қабилалар б-н аралашиб венгер элти ташкил топган.

ВЕНГРИЯ (Magyarország), Венгрия Республикаси (Magyar Koztar-sasag) — Европанинг марказий қисмида, Дунай дарёсининг ўрта оқимида жойлашган давлат. Майд. 93 минг км2.

Аҳолиси 10,44 млн. киши (2000). Пойтахти — Будапешт ш. Маъмурий жиҳатдан 19 вилоят (медье) га бўлинади. Будапешт алоҳида маъмурий бирлик килиб ажратилган.

Давлат тузуми. В. — демократик давлат. Амалдаги конституцияси 1949 й. 20 авг.да қабул қилинган (кейинчалик ўзгариш ва қўшимчалар киритилган). Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Ф. Мадл). Президент мамлакат қуролли қучларининг бош қўмондони ҳисобланади, ҳукумат бошлиғини тайинлайди, камал ёки фавкулудда ҳолат эълон қилиш ҳуқуқига эга. Унинг ваколат муддати — 5 й. Қонун чиқарувчи органи — парламент — Давлат мажлиси. Уни

аҳоли ялпи тенг ва яширин овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайлайди. Ижроия ҳокимият органи Вазирлар Кенгаши бўлиб, унга бош вазир бошчилик қилади.

Табиати. Мамлакат ҳудуди асосан те-кисликдан иборат. Дунай дарёсининг сўл соҳили — Катта Ўрта Дунаининг бир қисмида 100 — 200 м баландликдаги тепаликлар учрайди. Дунаининг ўнг соҳили 150—200 м баландликдаги Дунантуль ўрқир текислиги ва Ўрта Венгер тоғларининг массивлари (Баконь, Вергеш, Пилиш, Мечек ва б.) дан иборат. Мамлакатнинг шим.-ғарбида Кичик Ўрта Дунай пасттекислигининг жан. қисми (Кишальфёльд), шим.-шарқда Карпат тоғларининг этаклари (мамлакатнинг энг баланд нуқтаси — Матра массивидаги Кекеш тоғи, 1015 м), ғарбда Альп тоғларининг ён бағри (бал. 500—800 м) жойлашган. Асосий фойдали қазилмалари: боксит, қўнғир ва тошқўмир, нефть, табиий газ, уран, марганец, темир рудалари. Балатон кўли қирғоқларида шифобахш термал ва маъданли иссиқ сув булоқлари бор. Иқлими — мўътадил, континентал. Январ да ўртача т-ра — 2, —4°, июлда 20, 22,5°. Йиллик ёғин миқдори шарқда 450 мм дан жан.-ғарбда 900 мм гача. Шарқда қурғоқчилик бўлиб туради. Ёғиннинг кўпи ёз бошида ва кузда ёғади. Дунай дарёси В. ни ва унинг пойтахти — Будапештни кесиб ўтади. Унинг ирмоқлари — Тиса, Раба. В. да кўллар кам, энг каттаси Балатон кўли. Ерларининг кўп қисми — қора тупроқ. Тоғ ва адирларда қўнғир ўрмон ва карбонатли чим. Тиса ва Дунай водийларида аллювиал тупроқлар. Альфёльдда шўрланган кам унум тупроқлар учрайди. В. ҳудудининг 17,6 % ўрмон б-н қопланган. Ўрмонлар асосан тоғ ён бағирларининг 300— 400 м дан баланд қисмида сақланиб қолган. Ҳайвонлардан қуён, дала сичқони, юмронқозик, тулки, типратикан, кушлардан тўрғай. қораялоқ, кизилиштон, бойқуш. қамишзорларда сув паррандалари учрайди. В. да Қиш-

балатон қўриқхонаси, Тихань, Хортобад ва б. миллий боғлар бор.

Аҳолининг 97% венгерлар, шунингдек немислар, словаклар, хорватлар, руминлар, яхудийлар, серблар, словенлар, поляклар, лўлилар ва б. ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги: 1 км: га 115 киши тўғри келади, 62% аҳоли шаҳарларда истикомат қилади. Диндорлар асосан католиклар (64%) ва протестантлар (23%). Расмий тили — венгер тили. Йирик шаҳарлари: Будапешт, Мишкотьц, Дебрецен, Сегед, Печ.

Тарихи. В. ҳудудида дастлабки манзилгоҳлар палеолит даврида пайдо бўлган. Бу ерда скиф, иллирий, кельт қабилалари яшаган. Мил. ав. 1-а. охири ва мил. 2-а. бошларида уларни Рим империяси забт этган. Кейинчалик, халқларнинг буюк кўчиши даврида В. ҳудудида герман ва туркий элатлар келиб жойлашган. 6-а. да славянлар келган. Ҳоз. венгерларнинг аجدодлари мил. давр бошларида Қора денгиз бўйларида яшар эди. Кўчманчи чорвадор венгер қабилалари 9-а. охирида ғарбга силжиб, ҳоз. В. ҳудудида келиб жойлашган. В. давлатининг шаклланишида 997 й. христианликнинг қабул қилиниши ва князь Иштван I нинг тахтга ўтириши муҳим роль ўйнади. У 1000 й.да ўзини қирол ва давлатни қироллик деб эълон қилди. 10-а. нинг иккинчи ярмидан бошлаб деҳқончилик ривож топди, ерга хусусий мулкчилик кучая борди. Мўғулларнинг ҳужуми (1240—41) В. ни вайрон қилди. Бу даврда қирол Бела IV (1235—70) Австрияга қочди. 1242 й. да босқинчилар кетгач, қирол қайтиб келиб, мамлакат хўжалигини қайта тиклаш, мамлакатни мустақамлаш чораларини кўрди: майда ва ўрта дворянларга имтиёзлар берди, қўшни давлатлар б-н алоқа ўрнатди. Унинг вафотидан кейин феодал тарқоқлик кучайди. Карл Роберт (1308—42) ва унинг ўғли Лайош (Людовик) (1342—82) даврида ҳокимият марказлаштирилиб, мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига эътибор берилди.

15-а. бошидан В. га турклар таҳдид

солди. Дастлаб 1416, 1418 и. ларда турклар В. жан.га бостириб кирди. Мамлакатдаги феодал тарқоклик туркларга қарши муваффақиятли кураш олиб боришга халақит берди. Ички низолар кучайди, деҳқонларни эксплуатация қилиш зўрайди. Ўзаро урушлар, деҳқонлар ғалаёни мамлакатни тобора заифлаштирди. Мохач яқинида венгерлар султон Сулаймон армияси билан енгилди (1526), В. нинг марказий ва жан. қисми Туркияга (150 й. давомида) қарам бўлиб қолди, ғарбий ва шим. қисми Австрияга ўтди. Венгер дворянлари Австрия монархи Фердинанд Габсбургни ўз қироли деб тан олди. В. нинг шарқда Трансильвания князлиги ташкил топди, кейинчалик у ҳам Австрияга қарам бўлиб қолди (1858).

18-а. дан бошлаб чет эл зулмига қарши озодлик кураши кучайди, бу кураш Ференц II раҳбарлигида 10 й. давом этиб, пировардида мағлубиятга учради. 1711 й.ги Сатмар сулҳига мувофиқ, Австрия ўз таъсирини бутун В. худудида ўтказишга бошлади. Габсбурглар ўтказган қатор ислохотлар ва «маърифатли абсолютизм» сиёсатига қарамай, 18-а. охиридаги Француз буржуа инқилоби таъсирида В. да Австрия ҳукмронлигига қарши норозилик кучайди. 1848 й. 15 мартда В. Да помещиклар тузуми ва Австрия зулмига қарши инқилоб бошланди. 1849 й. 5 янв. да Австрия кўшинлари В. пойтахтига кирди. В. нинг барча қонунлари бекор қилинди, мамлакат Австриянинг вилоятига айлантирилди. 1867 й. Австрия ҳукумати венгер ҳукмрон доиралари б-н келишиб Австрия-В. монархиясини тузди.

1 -жаҳон уруши натижасида бу монархия парчаланди. 1918 й. окт.даги инқилоб натижасида В. мустақил давлатга айланди (16 нояб.да республика деб эълон қилинди). 1919 й. 21 мартда В. Совет Республикаси бўлди. У 1919 й. 1 авг.да афдарилгач, мамлакатда Хорти диктатураси (1920—44) ўрнатилди. В. Италия ва Германия б-н яқинлашди. Мамлакат иқтисодиёти Германия фашизмига

хизмат қилдирилди. 2-жаҳон урушида Германиянинг иттифоқчиси сифатида қатнашди. 1944 й. мартда гитлерчилар В. ни босиб олдилар. Улар ҳокимият тепасига Ф. Салашини қўйдилар. 1944 й. сент.да В. немис кўшинларидан озод қилина бошлади. 1944 й. 22 дек.да тузилган В. муваққат миллий ҳукумати ордан 6 кун ўтгач, Германияга қарши уруш эълон қилди. 1945 й. 4 апр.да В. немис кўшинларидан бутунлай озод этилди. 1946 й. 1 фев.да В. республика деб эълон қилинди. 1949 й. дан Венгрия Халқ Республикаси деб аталди. Мамлакатда саноат, банклар, транспорт давлат ихтиёрига олинди, ер ислохоти ўтказилди. Компартиянинг бир партияли режими кенг миқёсда ижтимоий норозиликка сабаб бўлди. 1956 й. окт.даги халқ исёнида демократик эркинликлар берилиши талаб қилинди. Шўро қуролли кучлари бу исёни шафқатсизларча бостирди. Варшава шартномасидан чиқмоқчи эканини эълон қилган И. Надь ҳукумати қамоққа олинди. Шундан кейинги йилларда Я. Кадар бошчилигидаги мамлакат раҳбарияти мафқуравий мурося ва хўжалик ислохоти ўтказиш йўли б-н Венгрия социалистик ишчи партиясининг мавқеини мустаҳкамлашга уринди. 1989 й. да 1949 й. ги конституция ўзгартирилиб, В. демократик ҳуқуқий давлат деб эълон қилинди. 1989 й. 18 окт.да мамлакат В. Республикаси деб аталди. В. 1955 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 3 мартда ўрнатган. Миллий байрамлари: 15 март — 1848—49 й. буржуа инқилобининг бошланиши; 20 авг. — В. давлати асосчиси Авлиё Иштван куни; 23 окт.—1956 й. инқилоб ва озодлик кураши бошланган кун ва 1989 й. В. Республикаси эълон қилинган кун.

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. В. ишчи партияси (1918 й.да асос солинган В. Коммунистик партиясининг вориси, 1948 й.дан В. меҳнатқашлар партияси деб аталган. 1989 й. 7 окт.даги 14-съездда партия фаолиятини тўхтатиш

ва унинг негизда социалистик ишчи партиясини тузишга қарор қилинди. Бу партия 1993 й. мартидан В. ишчи партияси деб аталадиган бўлди), В. социалистик партияси (1989 й.да ташкил этилган), В. демократик форуми (сиёсий ташкилот сифатида 1987 й.да тузилган), Эркин демократлар иттифоқи (1988 й. да асос солинган ва сиёсий партия тарикасида 1989 й.да шаклланган). Касаба уюшмалари: Мустақил касаба уюшмалари демократик лигаси (1988 й.да мустақил касаба уюшмаларини бирлаштириш мақсадида тузилган), В. касаба уюшмалари федерацияси (Умумвенгрия касаба уюшмалари негизда барпо этилган; Таъсис съезди 1990 й.да бўлган).

Хўжалиги. В. — индустриал-аграр мамлакат. Саноати илғор техника б-н қуролланган, қ.х. юксак даражада ривожланган. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 35,5%, қишлоқ ва ўрмон хўжалигининг улуши 12%.

Саноати нинг етакчи тармоқлари: машинасозлик, қора ва рангли металлургия, электроника, озиқ-овқат, мебель ва енгил саноат. Ёқилғи-энергетика балансида кўмир асосий ўрин эгаллайди (Татабання, Орослань, Боршод, Мечек ва б. конлар). Нефть ва табиий газ қазиб олиш ривожланган. Электр энергия асосан иссиқлик электр ст-яларида ҳосил қилинади (йилига ўртача 32,5 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади). Қора металлургия асосан четдан келтириладиган руда ва кокс асосида ишлайди. Бу тармоқнинг асосий марказлари: Мишкольц, Озд ва Дунайварош. Боксит-алюминий саноати ҳал қилувчи аҳамиятга эга (Альмашфюзит, Айка, Татабання, Инот, Ньирад-Деаки ва б.). Машинасозликнинг асосий тармоқлари — электр техника, приборсозлик, алоқа воситалари, ҳисоблаш техникаси, тиббиёт асбоб-ускуналари и.ч., шунингдек транспорт воситалари, айниқса кемасозлик, т.й. вагонлари, автобус и. ч. («Икарус» з-длари) ривожланган. Металл қирқиш станоклари, кимё, енгил, озиқ-овқат са-

ноати учун асбоб-ускуналар, қ.х. машиналари, ёритиш приборлари ҳам ишлаб чиқарилади. Машинасозликнинг асосий марказлари: Будапешт, Дьёр, Мишкольц, Секешфехервар ва Дебрецен. Фармацевтика корхоналари Будапешт ва Дебреценда жойлашган. Кимё саноати (маъданли ўғитлар, органик синтез маҳсулотлари и.ч.) муҳим аҳамиятга эга. Енгил саноат тармоқлари орасида тўқимачилик, тикувчилик, пойабзал и.ч. (Будапешт, Дьёр, Сегед, Печ ва б. шаҳарларда), озиқ-овқат саноати (виночилик, мева-сабзавот консерва, ун тортиш, қанд-шакар, гўшт саноати ва б.) ривожланган.

Қишлоқ хўжалигида асосий ўринни дехқончилик олади. Ҳайдаладиган ернинг 2/3 қисмига ғалла экилади. Техника экинларидан қанд лавлаги, қунгабоқар, тамаки, шунингдек картошка етиштирилади. Сабазавотчилик, боғдорчилик ва узумчилик маҳсулотининг анчагина қисми чет элларга чиқариб сотилади. Чорвачиликнинг асосий тармоқлари — чўчкачилик ва паррандачилик. Қорамолчилик, кўйчилик ва сут маҳсулотлари етиштириш ҳам ривожланган. Балатон кўлида ва Дунай дарёсида балиқ овланади.

Транспорти. Т. й. ва автомобиль транспорти В. транспортининг асосини ташкил қилади. Т. й.ларнинг уз. — 7752 км (2277 км электрлаштирилган), автомобиль йўлларининг уз. — 30 минг км дан ортиқ, ички сув йўлларининг уз. 1,6 минг км ни ташкил этади. Дунай дарёсида кемалар катнайди; у канал орқали Балатон кўли б-н туташтирилган. Асосий порти — Будапешт ш.

В. четга асосан машиналар ва асбоб-ускуналар, химикатлар, электр ашёлари, боксит, дори-дармон, кийим-кечак, қ. х. ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари чиқаради. Четдан хом ашё, ёқилғи, енгил ва юк автомобиллари, тракторлар, дон комбайнлари, маъданли ўғитлар ва б. сотиб олади. Чет эл сайёҳлиги ривожланган. В. иктисодиётига хорижий сармоя жалб этиш суръатлари анча юқори. В. нингташқи савдодаги мижозлари —

Ғарбий ва Шарқий Европа мамлакатлари. Пул бирлиги — форинт.

Тиббий хизматга Соғлиқни сақлаш вазирлиги раҳбарлик қилади. В. да 90 мингдан ортиқ ўринли касалхоналар бор; 30 мингга яқин шифокор тиббий ёрдам кўрсатади. Шифокорларни Будапешт, Сегед, Печ, Дебрецендаги тиббиёт ин-тлари тайёрлайди.

Халқ маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. В. да 8 й. лик мажбурий бошланғич таълим жорий этилган. Давлатга, черковга қарашли, хусусий ўрта ўқув юрглари бор. В. да 887 ўрта махсус ўқув юрти ва 91 олий ўқув юрти ҳамда коллежлар ишлайди. Будапешт университети В. даги энг йирик олий ўқув юртидир. Печ ш.даги ун-т (1367 й. ташкил этилган) ҳам мамлакатдаги энг кад. ўқув юрглиридан. В. да Венгрия Фанлар академияси, геол., зоотехника, фармакокимё ва бошқа и. т. институтлари бор. Йирик кутубхоналари: Давлат кутубхонаси, Будапешт ун-ти, парламент кутубхоналари. В. да Миллий музей (1802 й. ташкил этилган), Миллий галерея, Тасвирий санъ-ат, табиёт-тарих, илмий-технология (ҳаммаси Будапешт ш.да), Шопрон ш.да Ференц Лист, Секешфехерварда қирол Иштван музейлари мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. В. да бир қанча газ. ва жур. лар нашр этилади. Энг йириклари: «Дейли ньюс» («Кундалик янгиликлар», инглиз ва немис тилларидаги кундалик газ., 1979 й. дан), «Курир» (мустақил кундалик газ., 1990 й. дан), «Мадьяр немзет» («Венгер миллати», кундалик сиёсий газ., 1938 й. дан), «Мадьяр хирлап» («Венгер газетаси», кундалик сиёсий газ., 1968 и. дан), «Непсабадшаг» («Халқ эрки», кундалик газ., 1942 й. дан), «Непсава» («Халқ сўзи», кундалик газ., 1873 й. дан), «Сабадшаг» («Озодлик», ҳафталик газ., 1990 й. дан), «Кортарш» («Замондош», ойлик адабий жур., 1957 й.дан), «Мадьяр шайто» («Венгрия матбуоти», ойлик жур., 1960 й.дан), «Май магазин» («Замон-

навий журнал», ойлик жур., 1981 й.дан). В. телеграф агентлиги (МТИ) 1880 й. да, В. радиоси 1924 й.да, В. телевидениеси 1957 й. да ташкил этилган.

Адабиётининг тарихи халқ оғзаки ижодидан бошланади. Унинг айрим парчалари ўрта асрларга оид логин тилидаги рисолаларда сақланиб қолган. Номалум муаллифнинг «Венгерларнинг ишлари» рисоласи шу жумладандир. Венгер тилидаги дастлабки ёзма адабиёт обидалари — «Қабр устидаги ваъз», «Ассизлик Францсқнинг саргузашти» асарлари 13—14-а. ларга мансуб. Я. Паннониус ва Б. Балашши 15—16-а. ларда лирик шеърлари б-н машҳур бўлдилар. Турклар зулмига қарши мустақиллик йўлидаги курашга бағишланган асарлар миллий адабий тилнинг шаклланишига баракали таъсир қилди. М. Зринининг «Сигет фалокати» эпик достонида миллий бирлик гоёси мадҳ этилди. М. Дьёндьешининг эпик асарлари 17-а. венгер классицизмининг намунасидир. 18-а. да маърифатчилик адабиёти пайдо бўлди. Бу даврда «Агис», «Файласуф», «Тарименнинг саёҳати» асарларининг муаллифи Д. Бешшенеи, демократик руҳдаги «Доротея» ҳажвий эпоси б-н шуҳрат қозонган М. Чоконан-Витез ижоди муҳим. Й. Катони, М. Вёрешмарти, миллий мадхия матнининг муаллифи Ф. Кельчеи романтик асарлари б-н танилди. 19-а. нинг 40-й. ларида адабиётда реализм куртаклари кўрина бошлади. Й. Этвёш «Қишлоқ нотариуси», «1514 йилда Венгрия» романларида эски феодал тартибларини танқид қилди, Дожи бошчилигидаги деҳқонлар кўзғолонини акс эттирди. «Пахлавон Янош», «Миллий қўшиқ» эпик достонларининг муаллифи Шандор Петёфи венгер шеърятини халқчиллик, демократизм, реализм гоёлари б-н бойитди. Петёфи шеърятини 1848—49 и. лар инқилобиди зўр аҳамият касб этди. Бу даврда Я. Араннинг Толди ҳақидаги поэмалар трилогияси («Толди», «Толди кечаси», «Толдининг муҳаббати») ва қатор шеърларида деҳқонларнинг феодал ту-

зумга қарши норозиликлари ифодаланди.

Венгер адабиётига шоир Э. Ади катта ҳисса қўшди. Унинг «Венгер даштида», «Венгер яқобинчиси кўшиғи», «Дьёрдь Дожи невараси», «Жанговар йўл» каби асарлари жамиятни қайта қуриш руҳи б-н суғорилган. 1- ва 2-жаҳон урушлари орасидаги даврда венгер инқилобий лирикасининг йирик вакили А. Йожеф асарлари кенг тарқалди. Испан миллий озодлик курашида генерал Лукач номи б-н шуҳрат қозонган ёзувчи Мате Залка қатор асарларида, шунингдек «Добердо» романида озодлик йўлидаги курашчилар образини яратди, меҳнаткашлар онгининг уйғонишини ҳаққоний тасвирлади. В. адабиётининг йирик вакиллари Л. Мештерхази, А. Беркеш, И. Добози, Л. Эрдёш асарлари янги инсоннинг шаклланиши масалаларига бағишланган. Таникли шоирлардан Д. Ийеш, И. Шимон, Г. Гараи лирик асарлари, Й. Дарвашнинг «Бадмаст ёмғир» романи ва Д. Фекётнинг «Врач ўлими», Ф. Шантининг «Соат йиғирма», И. Эркиннинг «Тотовлар хонадони» қиссалари ижтимоий мавзунинг чуқур таҳлил этилиши, руҳий ҳолат тасвирининг теран фалсафийлиги б-н В. адабиётида алоҳида ўрин олади.

Меъморлиги. В. ҳудудида палеолит ва неолит даврларига оид манзилгоҳларнинг қолдиқлари, скиф-сармат ва антик маданиятларнинг ёдгорликлари топилган. Милоднинг дастлабки асрларига мансуб Қад. Рим меъморий ёдгорликлари сақланган. 11—12-а. ларда Печ, Эстергомда меъморлик мактаблари вужудга келди. 11—13-а. ларда роман ва готика услубидаги кўрғонлар, қасрлар ва турар жойлар қурилди. 15-а. нинг 2-ярмидан Уйғониш даври тамойиллари вужудга кела бошлади. 17-а. охирида австрияликлар таъсирида барокко услуби ёйилди. 19-а. да классицизм услуби таркиб топди. 19-а. охирида Будапештни қуриш авж олди (парламент биноси, опера театри ва б.). 19—20-а. бўсағасида венгер «модерни» меъморлигида халқ меъморлиги усулларидан фойдаланилди. 20-а.

ўрталаридаги В. меъморлари салобатли саноат, турар жой, маъмурий бинолар барпо этишга киришдилар. Комло, Варианати, Будапешт ш. ларида жаҳоннинг энг қуркам меъморий мажмуалари барпо этилди. Будапештдаги марказий стадион (меъмор К. Давид ваб.), бинокорлик саноати қасаба уюшмаси ходимлари уйи (меъмор Л. Гардораш ва б.), Дунай дарёсига қурилган Эржебет кўприги (меъмор П. Шали), Балатон кўли бўйидаги меҳмонхоналар ва б. бинолар В. меъморлигининг муваффақияти бўлиб, индустриал асосда барпо этилган.

Тасвирий санъати. В. ҳудудида сопол хайкаллар (неолит даври), кельт ва скифларнинг санъат ёдгорликлари сақланиб қолган. Рим даври манзилгоҳларида турли расмлар, хайкалчалар, гулдонлар топилган. Ўрта асрлардаги рассомлик, хайкалтарошлик (Авлиё Георгийнинг отга миниб турган хайкали, бронза, 14-а., Мартон ва Дьёрдь Коложварлар ишлаган) ҳамда бадий хунармандлик буюмлари сақланган. Уйғониш даврида (15-а. охирилари, 16-а. бошлари) В. санъати юксак босқичга кўтарилди. Ўтмиш анъаналари турклар ҳукмронлиги даврида ҳам маҳаллий тусда давом этди. Бу нарса ёзма китобларни безашда, амалий-безак санъатида намоён бўлди. 17-а. охири, 18-а. бошларида барокко услубидаги портрет рассомлиги ривожланди (А. Маньоки). 19-а. да портрет (М. Барабаш), манзара (ота-бола Марколар), рассомлик, хайкалтарошлик (И. Ференци), сураткашлик (М. Зичи) ривожланди. 1848—49 й.лардаги инқилобдан кейин озодлик ғоялари б-н суғорилган тарихий картиналар яратилди (В. Мадарас, Б. Секей). Машҳур рассом М. Мункачи эса ижтимоий ҳаётни ифодаловчи чуқур ғояли картиналар яратди. 19-а. охири, 20-а. бошларида И. Ревес, А. Феньеш, Я. Торняи, К. Керишток, Д. Руднаи каби рассомлар венгер рассомлиги анъаналарини давом эттирдилар. М. Ижо, А. Штробль каби хайкалтарошлар реалистик асарлар яратдилар. Шу давр В. санъатида

Ш. Холлоши асос солган Надбань реалистик рассомлик мактаби катта роль ўйнади. В. нинг 20—30-й.лар санъатида Дюла Деркович ва Иштван Деши-Хубер каби машхур рассомлар ижод қилдилар. Фашизм тартиби ўрнатилгандан кейин кўпгина тараккийпарвар рассомлар чет элларда ишладилар, мамлакатда қолганлари ижтимоий ўтқир таъсирчан асарлар яратдилар. Рассомлардан Берглан Пор, Аурель Бернат, Иштван Сёньи, ҳайкалтарошлардан Бени Ференци, Жигмонд Кишфалуди-Штробль, Йозеф Шомодь, Тамаш Вига, Дёрдь Шегешди, Ференц Ковач ва б. Венгрия тасвирий санъатини бойитдилар. В. да амалий санъат ҳам қад. анъаналарга эга; Ноэми Ференц яратган гобеленлар, Маргит Ковач яратган сопол буюмлар эътиборли.

Муסיқаси. Венгер халқ кўшиқлари бир овозлидир; қад. оҳанглари эса мари, удмурт, чуваш куйларини эслатади. Игриц деб аталувчи венгер халқ бахши-достончилари ҳақидаги дастлабки маълумот Ю-а.га тааллуқли. Христианлик расмий дин бўлиб қолгач (10-а.), Григорием хоралининг таъсири кучайди. Профессионал В. муסיқаси (13-а. дан) зодагонлар орасида равақ топди. Унда Ғарбий Европа муסיқаси б-н венгер халқ муסיқа оҳанглари қўшилди. 16-а. да лютия ижрочиси ва хонанда Ш. Тинодининг тарихий мавзудаги дастлабки дунёвий кўшиқлари, Б. Бакфарк каби созанда-композиторларнинг қолғу асарлари нашр этилди. 17—18-а. ларда В. зодагонларининг кўпчилиги ўзларининг хор ҳамда қолғу капеллалари б-н ном чиқаришди.

18-а. охиридан қолғу муסיқасининг янги рақсбop жанри — вербункoш тараккий этди. Унинг шаклланишида В. лўли созандалари катта роль ўйнади. Кейинчалик миллий муסיқанинг асосий услуби даражасига кўтарилган вербункoш барча жанрларга таъсир қилди. Композитор Й. Рузичка шу услуб заминида биринчи В. операси («Беланинг қочиси», 1822) ни ёзди. Ўз ижодида вербункoш б-н Италия операнавислик тажрибасини қўшган

19-а. атоқли композитори Ф. Эркель «Банк бан», «Ласло Хуньяди», «Дьёрдь Дожа» сингари миллий озодлик ҳаракати руҳидаги операларни яратди. Вербункoш оҳанглари Гайдн, Моцарт, Бетховен, Шуберт, Брамс, Берлиоз, Лист сингари композиторларни илҳомлантирди. 1834 й. да дастлабки Миллий муסיқа мактаби ташкил топди. Шунинг замида Ф. Лист Муסיқа академиясини барпо қилди (1918 й. дан Лист номидаги Олий муסיқа санъати мактабига айланган). Пештда опера театри (1837), Миллий консерватория (1840, кейинчалик олий муסיқа мактаби деб иомланган) барпо бўлди. 1853 й. Филармония жамяти ташкил топди. Машхур пианиночи, композитор Ф. Лист фаолияти 19-а. В. муסיқа таракқиётида катта роль ўйнади. Б. Барток, З. Кодай сингари композитор ва муסיқашунослар халқ ижоди асарларини ўрганиб, В. муסיқа маданияти ривожига катта ҳисса қўшдилар. 20-а. да Ф. Легар, И. Кальман, В. Якоби оперетталари оламга машхур бўлди. В. муסיқаси таракқиётида А. Михай, П. Кадоша, Р. Марош, Э. Серванский, Ф. Фаркаш, Д. Ранки, П. Ярдань, Ш. Соколаи, Ж. Дурко сингари композитор ва муסיқашуносларнинг хизматлари катта.

Театри. Театр куртаклари 9-а.даги кўчманчи венгерларнинг уйинлари ва маросимларига бориб тақалади. Қизикчимасхарабозлар ва бахшилар ўзига хос халқ маданиятининг намояндалари эди. 17-а. охири — 18-а. бошларида мактаб театрлари раем бўлди. 18-а. бошида сарой театр труппалари юзага келди. 1790 й.да биринчи профессионал театр ташкил қилинди. 1837 й.да Пештда «Пешти мадьяр синхаз» номи доимий театр (1840 й. дан Венгер миллий театри) очилди. В. театрининг шаклланишида актёрлардан М. Лендваи, Г. Эгрешши, Р. Лаборфальви, М. Ясаи, реж. Э. Паулаи катта роль ўйнадилар. 19-а. охирида яна бир қатор вилоятларда театрлар ташкил этилди. 1-ва 2- жаҳон уруши орасида В. театри чуқур тушқунликка учради. Урушдан

кейин янги театрлар ишга туширилди: Будапештда Ш. Петёфи номидаги театр, М. Йокаи номидаги театр, Сегед, Печ ва б. шаҳарлардаги театрлар. Реж. лардан Т. Майор, Э. Геллерт, К. Казимир, Л. Вामош, актёрлардан Г. Байор, К. Тольнаи, А. Шомлаи, М. Габор, ф. Руткаи, Л. Башти машхур.

1925 й.да Будапештда тургун оперетта театри (1949 й. дан Миллий театр) ташкил қилинди. Балет санъати 19-а. охирида пайдо бўлиб, 20-а. бошида ривожланди. Будапештдаги Миллий театр қошида балет мактаби бор. В. да эстрада, кўғирчоқ театри, цирк ва цирк мактаби ҳам мавжуд.

Киноси. 19-а. охирида дастлабки хроника фильмлари суратга олина бошлади. 1896 и. Будапештда биринчи кино-театр очилди. 1901 й. да венгер фильми «Раке» (реж. Б. Житковский) яратилди. Шу фильмдан илмий-оммабоп кино тарихи бошланган. 1912 й. 14 окт.да миллий бадий кинематография юзага келди. 1912 й. дан В. фильмлари мунтазам суратда ишлаб чиқарила бошлади. Кейинги йилларда В. да яратилган фильмлар ҳаққонийлиги, жиддий масалаларни кўтариб чиққанлиги б-н ажралиб туради. В. кинематография илмий тадқиқот ин-ти (1956), Театр ва кино ин-ти бор. В. да ишлаб чиқарилган кўпгина бадий ва қисқа метражли фильмлар халқаро кинофестивалларда мукофотланган. 60—80-й. лардаги энг яхши фильмлар: «20 соат» (реж. З. Фабри), «Ота» (реж. И. Сабо), «Ноумид» (реж. М. Янчо), «Фотосурат» (реж. П. Зольнаи) ва б. И. Печи, К. Тольнаи, М. Габор, Л. Башти, Е. Руткаи кабилар В. киносининг машхур актёрларидир.

Ўзбекистон-В. муносабатлари. Венгер ва ўзбек халқлари ўртасидаги алоқалар тарихи ўтган асрдан бошланади. Бир неча машхур венгер сайёҳининг Ўрта Осиёга қилган сафарини бу йўлдаги дастлабки одим дейиш мумкин. 19-а. да Туркистонга венгер сайёҳлари Г. Вамбери, Енё Зичи, 20-а. бошида Дёрдь Алмаши келиб, сўнгра ўз саёҳатлари тўғрисида

китоблар нашр қилдиришган. В. 1991 й. 26 дек.да ЎЗР нинг мустақиллигини тан олди. 1992 й. икки давлат ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилгач, шу йили март ойида Ўзбекистон Бош вазири раҳбарлигидаги делегация В. Республикасига ташриф буюрди, икки мамлакат ўртасида савдо-иқтисодий муносабатлар тўғрисидаги ҳукуматлараро битим имзоланди. Мазкур ҳужжат икки давлатнинг тенг ҳуқуқи ва ўзаро манфаатли асосда ҳамкорлиги учун илк асос бўлиб хизмат қила бошлади.

1993 й.нинг апр.да Ўзбекистонга В. ташки ишлар вазирлигининг давлат котиби раҳбарлигидаги делегация ташрифидан сўнг икки давлат ўртасида сиёсий, иқтисодий, маданий алоқалар йўлга қўйилди. Тез орада «Могюрт», «Боглина» каби венгер фирмалари Ўзбекистонга кириб кела бошлади. «Могюрт» фирмаси орқали юртимизга машхур «Икарус» автобуслари ва уларнинг эҳтиёт қисмлари келтирила бошлаган бўлса, яна бошқа фирма ва компаниялар дори-дармон, энгил саноат маҳсулотларини олиб келиш б-н шуғулланишга киришди. Жиззах вилоятининг Зафаробод туманида венгриялик шериклар б-н паррандачилик соҳасида ҳамкорлик йўлга қўйилди.

1995 й. Тошкентда В. савдо ва маданият маркази ишга тушди. Марказ ташаббуси б-н 1996 й. нинг кузида очилган кўرғазма зали пойтахт аҳолиси ва меҳмонларига яхши хизмат кўрсатди.

Мамлакатларимиз ўртасидаги ўзаро савдо-сотикнинг салмоқли қисмини Ўзбекистан пахтаси ва В. буғдойи эгаллайди. Жумладан, 1996 й. В. га 25 млн. АҚШ доллари ҳажмида пахта ва пахта маҳсулотлари жўнатилди. В. дан эса жами 20 млн. АҚШ доллари ҳажмида турли товарлар келтирилди.

1997 й.нинг дастлабки саккиз ойида товар айирбошлаш қарийб 30 млн. АҚШ долларини ташкил этди.

ЎЗР Ташки иқтисодий фаолият миллий банки В. нинг «Банк Будапешт». «Марказий Европа халқаро банки»,

«Венгрия ташки савдо банки», «Банк Мажяр Хитель», «Банк Мажяр Кулькерескедельми», «Банк Интер-Европа» банклари б-н вакиллик муносабатлари ўрнатган. В. Эксимбанки эса УзР Ташки иқтисодий фаолият миллий банкининг асосий ҳамкоридир.

УзР Ташки иқтисодий алоқалар вазирлигида В. нинг «Нови Трейд КФТ» фирмаси (ҳар қандай турдаги «Икарус» автобусларини етказиб бериш ва уларга сервис хизмати кўрсатиш) ва «Гедеон Рихтер акциядорлик жамияти» расмийлаштирилган. Мазкур вазирликда венгер сармоясини иштирокидаги «Файз Лтв Текстиль» (ип газлама саноати), «Ревина» (озуқа моддалари и. ч.), «Shark caola» (упа-элик ва пардоз-андоз буюмлари и.ч.), «Нови Трейд-Р» (воситачилик хизматлари) қўшма корхоналари ва 100% венгер сармоясини қўйилган «Нордакс» (ташки савдо фаолияти), «Трабикум» (улгуржи савдо), «Viklar Revmip» (кимёвий махсулотлар и.ч.) корхоналари рўйхатга олинган.

В. президентининг 1997 й. окт. даги Ўзбекистонга таширифи якунлари икки давлат ўртасидаги муносабатларда бурил иш ясаш учун шароит вужудга келтирди, жумладан, ҳар томонлама ҳамкорлик ва дўстона муносабатларли янада чуқурлаштириш тўғрисидаги декларация, дипломатик паспортга эга бўлган фуқароларнинг ўзаро визасиз сифари тартиби ҳақидаги битим. сайёҳлик соҳасида ҳамкорлик тўғрисидаги битим имзоланди.

ВЕНГРИЯ МИЛЛИЙ ГАЛЕРЕЯСИ (Magyar Nemzete galena) — Будапештдаги венгер санъатининг йирик музейи. 1957 й. ташкил этилган. 19—20-а. ларга оид рангташвири, графика ва ҳайкалтарошлик асарларини ўз ичига олган. А. Хаусман барпо этган (1894—96) бинода жойлашган.

ВЕНГРИЯ ТЕКИСЛИГИ - Ўрта Дунай текислигининг Венгрия худудидаги,

Дунайдан шарқдаги қисми.

ВЕНГРИЯ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТЛИГИ, ВТА (Magyar Tavirati Iroda, МТ1) — Венгрия давлат ахборот агентлиги. 1880 й.да асос солинган. Будапештда жойлашган. Хорижий мамлакатларда ўз мухбирхоналарига эга. 20 дан ортиқ мамлакат б-н шартнома асосида мунтазам ҳамкорлик қилади. Венгрия матбуоти, радиоэшиттириш ва телевидениеси ҳамда хорижий мамлакатлар учун халқро ва ички ахвол ҳақида инглиз, француз ва б. тилларда тезкор ахборотлар етказиб беради, бюллетенлар чиқаради.

ВЕНГРИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Венгриянинг олий илмий муассасаси. 1825 и. ташкил этилган. Будапешт ш.да жойлашган. 1949 й.гача маданий-маърифий ва нашр этиш ишлари б-н шуғулланган. 1949 й. қайта ташкил этилиб, Венгрия ФА га айланттирилган. 1989 и. дан Венгрия Республикаси ФА. Академия таркибида турли фанлар бўйича бўлимлар мавжуд. Академияда 180 дан ортиқ акад., 100 га яқин мухбир аъзо, 160 дан зиёд фахрий аъзо бор. Академия таркибида 40 га яқин и.т. институт ва илмий марказ ишлайди. Академия бир қанча илмий жур. ва даврий нашрлар чиқаради. Кутубхонаси (1826 й. ташкил этилган) да 1 млн. га яқин асар сақланади.

ВЕНД, венд системаси, венд мажмуи (қад. славян кабилалари — вендлар, венедлар номидан) — проте-розойккт бевосита қуйи кембрий системасидан олдинги энг юқори стратиграфик бўлими. В. тоғ жинслари мажмуи ва улар ҳосил бўлган вақт интервалини (570—680 млн. йил муқаддам) англатади. Палеозоологик ва палеогеографик жиҳатдан В. рифей ва кембрийдан аниқ ажралиб турса ҳам умуман фанерозойга яқинроқ. В. 1950 й.да Б. С. Соколов томонидан ажратилган, барча қитъаларда топишган. В. қатламлари нефть ва газга истиқболли.

ВЕНДЕТТА (итал. vendetta — ўч олиш) — Сардиния ва Корсика о. ларида ўлдирилган қариндош уруғлари учун қонли ўч (хун) олиш одати (удуми). Ўрта денгизда ҳукмронлик қилишга интилган Шим. Африкадаги қабилалар ва денгиз қароқчиларининг босқинчилик юришларидан энг кўп азият чеккан Корсика о. аҳолиси ўзида жанговарлик ва мустаҳкам оила тузуми асосларини сақлаб қолган. Шу туфайли Корсика В. си ўзига хос хусусиятларга эга эди. В. хусусий уруш тури бўлиб, уруғ-оиланинг манфаатлари ёхуд шаъни йўлида амалга оширилган. В., одатда, зинокорларга, айғоқчиға нисбатан, шунингдек сохта гувоҳлик оқибатида айбсиз шахс ўлимга ёки қаторгага ҳукм этилган бўлса ва б. ҳолларда қўлланилган. Бу ҳолда, одатда, оилавий кенгаш қақирилиб етказилган зиёнзаҳмат, ўч олиш воситалари ва ҳатто ярашиш масалалари атрофлича муҳокама этилган. В. масаласи ҳал қилинса, уни қай шаклда ва ким томонидан амалга оширилиши белгиланган. Одатда, бу ишни бажариш оила шаъни учун ҳаётини қурбон қилишга тайёр бўлган бўйдоқ йиғитларга юклатилган. Рақибга «эҳтиёт бўл» деган мазмунда огоҳлантирувчи белги жўнатилган. Бироқ уруш эълон қилинган пайтдан эътиборан ҳам узоқ муддатли келишувга йўл қўйилган ва бу одатни ҳеч ким, ҳатто энг ашаддий қорсикалик бандит ҳам уни бузишга журъат қилмаган. В. да турли хил ҳарбий хийлалар, пистирмалар, яширин суратда ўлдириб кетиш ва б. га йўл қўйилган. В. ни амалга оширган шахс кўпинча бир умрга тинч ҳаётни тарк этиб, йўлтўсар, қароқчиға айланиб кетган. 17-а. охири — 18-а. бошларида В. туфайли 28 минг қотиллик содир этилган. 20-а. бошларида ҳам мавжуд бўлган.

ВЕНЕПУНКЦИЯ (веналар ва лот. punctio — санчиш) — диагностика (контраст модда юбориб рентген қилиш) ёки даволаш (дори юбориш) мақсадида вена қон томирига нина санчиш. Агар вена-

га пункция орқали катетер қўйилса, бир неча кунгача дори юбориб туриш ҳам мумкин. Кўпинча ўмров ости ва уйку веналари пункция қилинади. Жуда зарур ҳоллардагина (аҳволи оғир беморга сурункасига ва кўп миқдорда қон ва б. суюқ дорилар юбориш лозим бўлганда) В. қилиш тавсия этилади, акс ҳолда пункция қилинган жой ва атрофидаги аъзоларнинг шикастланиши, венанинг яллиғланиши — флебит, тромбоз, тромбоземболия каби асоратлар рўй бериши мумкин.

ВЕНЕРА — Қад. Римда баҳор маъбудаси ва боғдорчилик ҳамда полиз-сабзавотчилик ҳомийси. Кейинчалик юнон маъбудаси Афродитата таққосланиб, муҳаббат ва гўзаллик маъбудасига айлантилган. Санъатда В. идеал аёл гўзаплигини ифодалайди.

ВЕНЕРА, Зухра — Қуёш системасининг Қуёшдан узоқлиги жиҳатдан иккинчи сайёраси. Қуёшдан ўртача узоқлиги 0,723 астрономик бирлик (108,3 млн. км), массаси Қуёш массасининг 0,9528 улушини ташкил этади, ўртача зичлиги 5,27 г/см³ (Ерники 5,5 г/см³) орбита эксцентриситети — 0,0068 (яъни Қуёш атрофида айланиш йўли деярли доира), орбита текислиги эклиптика б-н 3°23'7" бурчак ташкил этади. В. орбитасида 35 км/сек тезлик б-н ҳаракатланиб, Қуёш атрофини 224 сутка 14 соат 49 мин. (0,62 йил) да тўла бир марта айланиб чиқади. В. айланиш ўқининг фазодаги вазияти ва ўз ўқи атрофида айланиш даври ҳақида аниқ маълумот йўқ. 1961 й.дан бошлаб собиқ Иттифок ва АҚШда ўтказилган баъзи радиолокацион кузатишларга қараганда, В. ўз ўқи атрофида соат милага тесқари томонга айланади. Айланиш даври 117 кун. В. нинг Ерга ҳар доим бир томони кўринади. В. нинг булутли қобиғи б-н бирга ҳисобланган диаметри 12228 км. В. учун иккинчи космик тезлик 10,2 км/сек (Ер учун 11,2 км/сек). В. нинг Ердан энг яқин масофаси 38 млн. км, энг узоқ,

масофаси 261 млн. км. Сайёрани эрталаб шарқда ёки кечкурун ғарбда Куёшдан $k^{\circ}J.ih$ б-н 48° узоқликда кўриш мумкин. Италиян астрономи Галилей 1610 й. да биринчи бўлиб В. нинг Ойга ўхшаш турли фазаларда кўринишини кузатган. Кетма-кет келган иккита бир хил фазалари орасида ўтадиган вақт (синодик

даври) 584 кун. В. нинг кўринма диаметри $10''$ — $64''$. Куёш системасида Куёш ва Ойдан кейин энг ёруғ жисмдир. Равшанлиги — 3,3; — 4,3 юлдуз катталигида. В. атрофини куюк булутли атмосферa ўраб туради. В. атмосферасини биринчи марта М. В. Ломоносов сайёранинг Куёш дискдан ўтиш ходисасини кузатиб очган (1761). Бундай ходиса июнь ёки дек. ойларида, ҳар 8: 105,5; 8, 121,5 йилда такрорланиб туради. Охириги марта 1874 й. 9 дек. ва 1882 й. 6 июнда В. куёш дискдан ўтган. Яқин келажакда бу ходиса 2004 й. 8 июнда ва 2012 й. 6 июнда рўй беради. В. атмосфе-раси, асосан, карбонат ангидрид ва ис гази (-90 — 95%), азот (-5%), кислород (1%) дан иборат. Атмосферада сезиларли даражада сув буғи топилмаган. Ергагига қараганда 100000 баравар кам водород бор. В. атмосфeрасининг бундай таркиби ва куюклиги сабабли, унинг сиртини Ердан кўриб бўлмайди. Атмосфeрасининг асосий мас-саси 60 км қалинликдаги қатламда жойлашган. Назарий ҳисобларга кўра, унинг юқори қисмидаги босим 300 — 600 мб. Куёшга қараган томонида т-ра $400 \pm 70^{\circ}$, тескари томонида $200 + 120^{\circ}$. В. га учирилган «Венера-4» (1967), «Венера-5» (1969), «Венера-6» (1969), «Венера-7» (1970), «Венера-9» ва «Венера-10» (1975) сайёраларо автоматик ст-ялар (САС) ёрдамида олинган маълумотларга қараганда, сайёра сиртидан 25 км баландликда босим 1 атм га тенг, т-ра 40° . Сиртида босим 15 — 20 атм, т-ра -280° . Куёш нури Ерга қараганда В. га 2 баравар ортиқ тушгани б-н унинг 70% и яна фазога қайтарилади (В. альбедоси 0,7, Ерники эса 0,36). Шунинг учун В. ва Ер Куёшдан деярли бир хил микдорда иссиқлик

олади. В. нинг инфрақизил нурларини унинг куюк атмосфераси тутиб қолади, шу сабабли, унинг т-раси юқори бўлади. Парник эффекти деб аталувчи бу ходиса туфайли Ерниг ўртача т-раси 40° юқори бўлса, В. да унинг таъсири катта бўлади. В. даги магнит майдонининг диполь момнети Ерникига қараганда 10000 баравар кичик бўлганидан унинг магнит майдони деярли йўқ деса бўлади. Тупроғи ғоят иссиқ, асосан, қум-тошли сахро бўлиши керак. В.да ҳаёт борми деган масала ҳал қилинган эмас. В. «Венера-11» ва «Венера-12» САС (1978), АКШ «Маринер» (1967), «Пионер-Венера» ва «Пионер-Венера-2» ст-ялари (1978) ёрдамида ҳам тадқиқ қилинган.

«ВЕНЕРА» — Венера сайёрасини ва космик фазони ўрганиш учун мўлжалланган сайёраларо космик аппаратларнинг умумий номи; уларни учириш дастури. Бортида сайёра ва сайёраларо фазони тадқиқ қилишга мўлжалланган и. т. асбоблари, мўлжал олиш (ориентирлаш) ва тузатиш киритиш (коррекциялаш) қурилмалари, сайёраларо алоқа боғловчи ва кема вазиятини ёки орбитасини ҳисоблаб берувчи махсус радиоасбоблар, электр энергия манбаи ва куёш батареялари жойлаштирилган. «В.» дастлаб кўп босқичли ракета ёрдамида Ер атрофидаги сунъий йўддош орбитасига чиқарилади, сўнгра унга айланаётган орбитасига мос параболик тезлик берилад и. «В.» нинг энг катта старт массаси тахм. 5 т. Биринчи «В.» 1961 й. учирилган. «В-4» Венера сайёрасини бевосита текширган (1967), «В-7» Венера сиртига юмшоқ кўнган (1970), «В-9» Венера сиртини суратга олган (1975). 1981—83 й.лар мобайнида 16 та «В» учирилган.

ВЕНЕРИК КАСАЛЛИКЛАР, тано-сил касалликлари, зухровий касалликлар — жинсий йўл б-н юкадиган захм, сўзак, юмшоқ шанкр, трихомоноз, микоплазмоз, хламидиоз, чов лимфогранулематози, жинсий аъзолар соҳаси учуғи, шу-

нингдек ортирилган иммун танқислиги синдроми (ОИТС)нинг умумий номи. В. к. жуда қадимдан маълум. Гиппократ, Цельс, Гален ва б. асарларида ҳам В. к. ҳақида маълумотлар бор. Кам ривожланган мамлакатларда аҳолининг оғир ахволда яшаши, ишсизлик, баъзи аёлларнинг ҳеч қаерда ишламай фоҳишалик б-н шугулланиши, эркакларнинг моддий қийинчилик туфайли дуч келган аёллар б-н жинсий алоқада бўлиши, алкоголизм, гиёҳвандлик ва б. В. к. нинг тарқалиши ва кўпайишига за мин яратди. В. к. (айниқса захм, сўзак ва хламидиоз) кенг тарқалиши мумкин. Улар кишилар соғлиғига путур етказишдан ташқари, жамият учун ҳам хавфлидир. В. к. вақтида даволанмаса ёки нотўғри даволанса касаллик сурункали тус олиб, бемор узок вақтгача иш қобилиятини йўқотади, кўпинча ногирон бўлиб қолади. Сўзак бўлган эркак ёки аёл узил-кесил даволанмаса, жинсий заиф, умрбод бепушт бўлиб қолиши мумкин. В. к. б-н оғриган беморларнинг ички аъзолари ва марказий нерв системаси издан чиқади. Захм бўлган аёл ҳомиладор бўлиб, ўз вақтида даволанмаса, бола ё ўлик ёки захм б-н касалланиб, майиб-мажруҳ бўлиб туғилади (туғма захм). В. к. б-н оғриган бемор ўз вақтида тери-таносил касалликлари диспансерига мурожаат қилиб, мутахассис врач кўрсатмаси бўйича даволанса, албатта, тузалиб кетиши мумкин. Саёк юриш, ичкиликка ружу қилиш, тасодифий жинсий алоқаларга йўл қўйиш В. к. нинг кўпайишига сабаб бўлади.

ЎЗР да В. к. га қарши курашиш учун махсус диспансерлар ва б. даволаш-профилактика муассасалари мавжуд. Улар касалликни юқтирганларни қидириб топиб, даволанишга мажбур қиладилар, бу б-н В. к. нинг бошқаларга юқиш хавфининг олди олинади. В. к. нинг олдини олишда ҳомиладор аёллар, болалар муассасалари, озик-овқат соҳаси ходимларининг белгиланган муддатда врач кўригидан ўтиб туришлари муҳим. Аҳоли орасида В. к. нинг ёмон оқибатлари, унинг олдини

олиш ва даволатиш зарурлиги тўғрисида тушунтириш ишларини олиб бориш зарур. Бемор ўзида венерик касаллик борлигини била туриб бошқалар б-н жинсий алоқа қилиб, касалликни юқтирса ЎЗР жиноят қонунлари кодексига мувофиқ жинсий жавобгарликка тортилади.

ВЕНЕРН — Швеция жан.даги кўл. Денгиз сатҳидан 44 м баландликда. Майд. 5,5 минг км² (Европада Ладога ва Онега кўлларидан кейин 3-ўринда). Уз. 140 км, эни 80 км га яқин, чуқ. 100 м гача. Кўл ўрни тектоник ҳаракатлар натижасида вужудга келган. Қирғоқлари паст, кучли емирилган, орол кўп. Кўлга 30 дан ортик дарё қуйилади ва биргина Гёта-Эльв дарёси оқиб чиқади. В. дек. — январь да муз б-н қопланиб, апр.да муздан бўшайди. Кемалар катнайди. В. Гётеборг — Стокгольм ички сув йўли (Гётаканал) нинг бир қисмидир. Энг йирик портлари — шим.да Карлстад, шарқда Мариестад ва жан.-ғарбда Венерсборг.

ВЕНЕРОЛОГИЯ (Венера ва ... логия) — клиник тиббиёт соҳаси; венерик касалликларнинг юзага келиш ва тарқалиш сабаблари, диагностикаси ва клиник кечишини ўрганади, уларнинг олдини олиш ва даволашнинг энг мақбул йўл-йўриқларини ишлаб чиқади. В. дерматология, социал гигиена, инфекция касалликлар, акушерлик ва гинекология, терапия, серология ва б. бир қанча тиббиёт фанлари б-н узвий боғланган.

18-а. гача барча венерик касалликлар бир касаллик деб қаралган бўлса. 1830 й. француз венерологи Ф. Рикор сўзак ва захм алоҳида-алоҳида касаллик эканлигини исботлади. 19-а. га келиб бактериологиянинг ривожланиши венерик касалликларнинг келиб чиқиши сабабларини очишга асос бўлди. А. Нейсернинг сўзакни кўзгатувчи гонококкни (1879), О. В. Петерсон ва А. Дюкрейнинг юмшоқ шанкр стрептобациллани (1887—89), Э. Гофман ва Ф. Шаудиннинг захми кўзгатувчи оқиш трепонемани

(1905) топиши В. нинг ривожланишида муҳим ўрин тутди. Немис бактериологи ва иммунологи Вассерман захм сероди-агностикаси усули (Вассерман реакция) ни ишлаб чиқди (1906, А. Нейссер б-н ҳамкорликда).

В. мустақил фан сифатида ўқитила бошланди. 1932 й. Ўзбекистан тери ва венерик касалликлар и. т. ин-ти ташкил қилинди. Ҳозир барча тиббиёт ин-тларининг тери ва таносил касалликлари кафедраларида дерматовенеролог врачлар етиштирилади. Олимлардан У. М. Мираҳмедов захми аниқлашда оқиш трепонемаларни иммобилизация қилиш реакцияси (ОТИР) устида, М. А. Ғуломова захми пенициллин ва б. дорилар б-н даволаш, Ҳ. Ҳ. Ҳусанов захм касаллигида терининг гистологик ўзгаришлари ва х. к. устида илмий изла-нишлар олиб боришди. К. А. Йўлдошев захм б-н оғриган беморлар ички аъзола-рининг функционал ҳолатини ўрганди ва уларни даволаш, диспансер ҳисобидан ўчиришда янги клиник-серологик услу-бларни ишлаб чиқди. Р.А. Капкаев ва Э. Г. Ким захми кўзгатув-чи оқиш трепонеманинг морфологияси, унинг кўпайиш йўллари ва бу касаллик б-н орга-низмнинг НЛА системаси ўртасидаги боғлиқлик қай даражада эканлигини ўрганишди. Ҳозир Ўзбекистон дермато-венерология и. т. ин-тида бу соҳада ил-мий тадқиқот ишлари олиб борилади.

ВЕНЕСУЭЛА (Venezuela), Венесуэ-ла Боливар Республикаси (La Republica Bolivariana de Venezuela) — Жан. Аме-риканинг шим. даги давлат. Шим.дан Кариб денгизи ва Атлантика океани б-н ўралган. Майд. 912,1 минг км². Аҳолиси 23 млн. киши (1999). Пойтахти — Ка-ракас ш. Маъмурий жиҳатдан федерал (пойтахт) округ, 22 штат, 72 федерал худудга бўлинган.

Давлат тузуми. В. — федератив ре-спублика. Амалдаги конституция 1999 й. 30 дек.дан кучга кирган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — президент (1999

й. фев. дан Уго Рафаэль Чавес Фриас). У 6 й. га сайланади, кетма-кет иккин-чи марта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимият бир палатали парла-мент — Миллий ассамблея; у аҳоли то-монидан умумий тўғри яширин овоз бе-риш йўли б-н 5 й. га сайланади. Ижроия ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. В. худуди рельефига кўра 3 қисмдан иборат: шим.-ғарб ва шим.да Анд тоғларининг бир қисми — Сьерра-де-Периха ва Кордильера-де Мерида тоғлари (Боливар чўққиси, 5007 м), мар-казида Ориноко текисликлари (Льянос Ориноко) — бал. 40—150 м гача бўлган аллювиал пасттекислик ва жан.-шарқда Гвиана яситоғлиги — денудацион те-кислик (300—400 м) бор. В. нинг асосий қазилма бойлиги нефть (В. чекка букил-маси ва Маракайбо ботиғида) ва газ; те-мир рудасининг йирик конлари, марганец рудаси, олмос, олтин, никель ва вольфрам конлари ҳам бор.

Иқлими иссиқ субэкваториал бўлиб, езда ёгин кўп ёғади, киши қуруқ, жан.-ғарбда эса иқлими экваториал, нам. Ой-лик ўртача т-ра 25° дан 29° гача, шим.-ғарбда 280 мм, марказий қисмида 750—1200 мм, жан.-шарқда 2000 мм гача ва жан.-ғарбда ҳамда Кордильера-де Мери-данинг шим. ён бағирларида 2000—3000 мм гача ёгин ёғади. Дарёлари кўп, асо-сан Ориноко дарёси ҳавзасига қиради; Ориноконинг юқори оқими ва унинг ўнг ирмоқлари (Вентуари, Каура, Карони ва б.) серостона, жуда кўп шаршаралар ҳосил қилади (дунёда энг баланд Анхель шаршараси — 1054 м В. худудида), чап ирмоқларида кема қатнайди. Энг йирик кўли — Маракайбо кули. Қизил латерит (ферраллит ва феррит) тупроқлар кўпроқ учрайди, жан.-шарқий ва жан.-да подзол-лашган латерит, Қуйи Льяноснинг шим. да ва Маракайбо пасттекислигининг жан. да ўтлоки-ўрмон ва ботқоқ тупроқлар тарқалган. В. худудининг ярмидан кўпи ўрмон, доимий яшил ўрмонларда кимматбаҳо дарахтлар ўсади, баланд

тоғларда ўтлоқлар бор. Льяносада саванналар, пасттекисликларида мангра чакалакзорлари кўп. Миллий боғлари: Канайма, Серрания-ла-Неблина, Хауа-Сарисаринама ва б.

Хайвонот дунёси жуда бой. Бу ерда маймунлар, майда бугулар, ялков чумолихўр, зирхлилар ва б. хайвонлар яшайди. Кушлардан қора тумшукли кўтон, қатта шафтолихўр, тўти, колибрилар бор. Дарёларда кайман (тимсох) ва электрик илонбалиқлар кўп. Аҳолиси. Асосан, венесуэллар (90%). В. Нинг жан. да ярим кўчманчи индейс қабиалари, шарқца, Ориноко дельтасида варрау, ғарбда, Колумбия чегарасида чибча, кариб ва аравак қабиалари яшайди. Давлат тили — испан тили. Диндорлар асосан католиклар. Шаҳар аҳолиси 84%. Йирик шаҳарлари: Каракас, Маракайбо, Баркисимето, Валенсия ва б.

Тарихи. Қадим замонлардан В. худудида аравак, кариб ва б. майда шева-ларда гаплашадиган индейс қабиалари яшаган. Бу қабиалар ибтидоий-жамоа тузумининг турли босқичларида бўлиб, овчилик, балиқчилик ва деҳқончилик б-н шуғулланган. 1498 й. Х. Колумб В. сохилларига кириб келган. 1499 й. испанларнинг А. де Охеда экспедицияси В. қирғоқларини Маракайбо қўлтигигача текширганида индейсларнинг сувда қозилар устига қурилган турар жойларини кўриб, бу диёрни В. (кичик Венеция) деб аташди. 16-а. бошларида испанлар В. ни босиб олди. 1810 й. В. да мустақиллик учун кураш бошланди. Бу курашга Ф. Мирандо, кейинчалик С. Боливар раҳбар бўлди. Натижада 1811 й. В. мустақилликка эришди. 1819 й. В. Буюк Колумбия Республикаси таркибига кирди. 1830 й. дан В. — мустақил давлат. 19-а. нинг 2-ярмидан мамлакатга чет эл капитали суқилиб кирди. 1913 й. да нефть конлари очилди. Нефть чиқаришнинг тез суръатлар б-н ўсиши натижасида ишлаб бсрувчи саноатнинг бир қанча тармоқлари пайдо бўлди, бу эса мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий

таракқиётига ҳал қилувчи таъсир қилди. 1947 й. генерал Медина Ангарита ҳарбий режими ағдарилгач, атоқли ёзувчи Ро-муло Гальегос мамлакат президенти бўлиб қолди. Гальегос ҳукумати чет эл нефть компаниялари даромадларидан давлат фойдасига олинадиган солиқни кўпайтирди, бу компанияларнинг фаолиятини чеклайдиган бир қанча тадбирлар кўрди, саноатда давлат секторини яратиш, аграр ислоҳот ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ана шу тадбирлар, шунингдек В. нинг сиёсий мустақилликка эришиш йўлидаги ҳаракати чет эл монополияларининг норозилигига сабаб бўлди. 1948 й. нояб. да бир гуруҳ зобитлар чет эл монополиялари ёрдамида давлат тўнтариши ўтказди. Перес Хименес 1952 й. да мустақил диктатура режим и ўрнатди. П. Хименес ҳукумати даврида (1952—58) В. иқтисодий асоратга тушди. Бироқ мамлакатдаги барча сиёсий кучлар бирлашиб, диктатурага қарши қуроли кўзғолон кўтарди ва 1958 й. янв. да Хименес ҳукумати ағдарилди. Бу ғалаба натижасида мамлакатда демократик йўлдан бориш, меҳнатқашларнинг энг муҳим талабларини қондириш имконияти туғилди. Бироқ президент Р. Бетанкур ҳукумати миллий мустақилликни ҳимоя қилиш ва миллий иқтисодиётни ривожлантириш керак десада, амалда реакцион кучларга ён бериш сиёсатини юритди. Р. Бетанкурнинг реакцион сиёсатидан мамлакатдаги барча сиёсий гуруҳлар норози эди. 1963 й. дек. да сайланган президент Р. Леони ҳукумати ана шуни ҳисобга олиб, ички ва ташқи сиёсатда жуда усталик б-н иш тутат бошлади. Бироқ бу сиёсат ўз моҳиятига кўра, миллат манфаатига зид сиёсат бўлганидан мамлакатда илғор кучларнинг қаршилиги кучая борди. 1968 й. апр. да ҳукмрон «Демократик ҳаракат» партиясида парокандалик рўй берди ва у 1968 й. президент сайловида мағлубиятга учради. 1968 й. президент сайловида Социал-христиан партиясининг раҳбари Р. Кальдера ғалаба қозониб, 1969—74 й. лардаги муддатга давлат бошлиғи

қилиб тайинланди. Шундан кейин ҳам В. да давлат президенти бир неча марта ўзгарди. В. 1945 й. дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1996 й. 26 апр.да ўрнатган. Миллий байрами — 5 июль — Мустақиллик эълон қилинган кун (1811).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари: Демократик ҳаракат, 1941 й.да асос солинган; Халқ сайлов ҳаракати, 1967 й. да тузилган; Миллий конвергенция, 1993 й.да асос солинган; Республикачи демократик иттифок, 1946 й.да тузилган; Социал-христиан партия, 1946 й.да тузилган; Социализм учун ҳаракат, 1971 й. тузилган; В. Коммунистик партияси, 1931 й. ташкил этилган; Радикал иш партияси; Бешинчи Республика ҳаракати, 1997 й. асос солинган; Сўл инқилобий ҳаракат, 1960 й. тузилган. Қасаба уюшмалари: В. меҳнатқашлари ягона маркази, 1963 й.да тузилган; В. меҳнатқашлари конфедерацияси, 1936 й. да ташкил этилган.

Хўжалиги. В. — Логин Америкасида иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлардан бири. Унинг хўжалиги нефть қазиб олиш ва уни қайта ишлашга ихтисослашган. Бу соҳада В. дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Давлат нефть ва газ саноати, электр энергетика, темир руда қазиб чиқариш ва нефть кимёси тармоқларини ўз ихтиёрига олган. В. ялпи маҳсулотида саноат 48% ни, хизмат кўрсатиш тармоғи 45 % ни, қ.х. 7% ни ташкил этади.

Саноати. Мамлакат валюта тушумларининг 90% дан кўпроғини нефть саноати таъминлайди. Нефтни қайта ишловчи 12 з-д йилига салкам 80 млн. тонна нефтни қайта ишлайди. Шунингдек табиий газ, юкори сифатли темир рудаси, боксит, марганец, никель, олтин, олмос, тошқўмир ҳам қазиб олинади. Йилига 61 млрд. кВт-соат электр энергия ҳосил қилинади (ярмидан кўпи ГЭС ларда). Кимё ва нефть кимёси саноати, автомобилсозлик, қора металлургия ривожланган. Озиқ-овқат, тўқимачилик, чарм-пойабзал, қоғоз, цемент саноати корхо-

налари бор. Асосий саноат марказлари: Каракас, Маракайбо, Валенсия, Маракай, Пуэрто-Кабельо, Ла-Гуайра.

Қишлоқ хўжалиги. Иқтисодий фаол аҳолининг 12 % га яқини шу соҳада банд. Йирик ер эғалиги устун. Ер майдонининг 2% га яқини ишланади. Яйлов ва ўтлоқлар 18%, бошқа ерлар 80%. Қ-х. маҳсулотлари қийматининг ярми деҳқончиликка тўғри келади. Аммо у мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. Деҳқончилик асосан тоғ ён бағирларида ва денгиз соҳилларида ривожланган. Анд тоғларидаги ўрмонларни кесиш ва ёндириш йўли б-н ҳам ер очиб деҳқончилик қиладилар. Асосий озиқ-овқат экинлари: маккажўхори, шоли, кофе, какао. Бундан ташқари картошка, дуккакли экинлар, шакарқамиш, суғориладиган ерларда пахта ҳам етиштирилади. Чорвачиликда қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Каракас, Маракайбо атрофларида йирик сутчилик фермалари бор. Аммо аҳолининг сутга бўлган эҳтиёжи фақат 50 % қондирилади. Денгиз ва дарёларда балиқ овланади.

Транспорти. Ички юк ташишнинг 90% га яқини автомобиль транспортига тўғри келади. Автомобиль йўлларининг уз. 101 минг км, т. й. ларнинг уз. 336 км. Денгиз савдо флоти мавжуд. Асосий портлари — Ла-Салина, Пуэрто-Кабельо, Маракайбо, Амуай, Пунта-Кардон. Четга чиқариладиган маҳсулотларнинг 9/10 қисмини нефть ва нефть маҳсулотлар ташкил этади; шунингдек алюминий, темир рудаси, прокат, кимёвий маҳсулотлар, минерал хом ашё, олтин ҳам чиқаради. Четдан машина ва асбоб-ускуна, эҳтиёт қисмлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармон, транспорт воситалари, бугдой, маккажўхори, сут маҳсулотлари олади. Ташки савдодаги асосий мижозлари: АҚШ, Бразилия, Германия, Канада, Италия, Япония ва б. Пул бирлиги — боливар.

Тиббий хизматга В. Соғлиқни сақлаш вазирлиги раҳбарлик қилади. Давлат даволаш муассасаларида бепул тиббий хиз-

мат кўрсатилади, хусусий шифокорлар ҳам бор. Мамлакатдаги касалхоналарда 40 мингга яқин ўрин бор. 15 минг шифокор хизмат кўрсатади. Шифокорларни ун-тларнинг 7 ф-ти тайёрлайди.

Маорифи, илмий ва маданвий-маърифий муассасалари. Мамлакатда 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларга бепул мажбурий таълим берилади. Бошланғич мактабда 6 й., ўрта мактабда (лицейда) 5 й. ўқитилади. Хусусий мактаблар ҳам бор. Каракасда Марказий ун-т, Валенсия, Маракайбо, Мерида ш.ларида ун-тлар мавжуд. Миллий тил академияси (1882), тиббиёт академияси (1904), БОдан ортик и. т. муассасаси ва 60 илмий жамият, Каракасда Миллий кутубхона (1883), Тасвирий санъат, тарих ва С. Боливар музейлари бор.

Матбуоти, радиоэшиттириш ва телекўрсатуви. В. да нашр этиладиган йирик газ.лар: «Националь» («Миллат», 1943 й.дан), «Универсаль» (1909 й.дан), «Ультимас нотисиас» («Сўнги хабарлар», 1941 й.дан), «Мундо» («Жаҳон», 1958 й.дан). Йирик жур.лари: «Моменто» («Лаҳза», 1959 й.дан), «Элите» («Элита», 1925 й.дан). Венпрес ҳукумат ахборот агентлиги 1975 й.да тузилган; «Иннак» хусусий ахборот агентлиги 1958 й.дан бери ишлайди. Радиоэшиттириш 1930 й.дан (асосан испан тилида), телекўрсатувлар 1952 й.дан олиб борилади. Бир қанча радио ва телест-ялар бор. Радиоэшиттириш ва телекўрсатувларни В. Миллий радиоси ва В. Миллий телевидениеси назорат қилади.

Адабиёти. Испанлар босиб олгунча бўлган индейларнинг халқ оғзаки ижоди намуналари саклиниб қолмаган. Ёзма адабиёт асосан испан тилида ривожлана бошлади. 19-а. бошларида ҳажвчи В. Салиас, шоир Х. А. Монтенегро, драматург Х. Д. Диас, публицистлар Ф. Миранда ва С. Боливар асарларида маърифатпарварлик ғоялари акс этди. В. мустақилликка эришгандан кейинги янги адабиётнинг шаклланишида шоир ва олим Андреас Бельонинг маърифатпарварлик

руҳида ёзилган «Поэзияга мурожаат», «Тропик дехкончилик шарафига» поэмалари муҳим роль ўйнайди. 19-а. нинг 2-ярмидан В. адабиётида романтизм ҳукмронлик қилди. Бу оқимнинг Х. П. БоНальде, Х. Р. Енес, Х. Калькано каби намояндалари ижодида Европа ва Америка романтизми асарларига тақлид кучли. 19—20-а.лар чегарасида натурализм ва модернизм оқимлари пайдо бўлди. Демократик ва инқилобий ҳаракатлар таъсирида танқидий реализм ривожланди. Мамлакатдаги ижтимоий зиддиклар, меҳнаткашларнинг қашшоқ ҳаёти Р. Гальегос («Салар оиласидан охирги киши», 1920; «Донья Барбара», 1929; «Қашшоқ негр», 1937), Р. Д. Санчес («Нефть», 1936), М. О. Сильва («Безгак», 1939; «Бўш қолган уйлар», 1957) каби ёзувчилар ижодида ўз ифодасини топди. Г. Л. Каррери «Менинг эътирозим» (1962) ҳикоялар тўпламида, Э. Суберо «Зулматда» (1963), Э. Коломбани «Бугун хитоб қиламан» (1963) китобларида халқ оммасининг норозилик кайфияти ва курашларини акс эттирдилар. Тараққийпарвар адиблар тинчлик, демократия йўлида баракали ижод этмокдалар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Пальма шоҳлари ёпилган кулбалар индейсларнинг турар жойлари бўлган. 16-а.дан бошлаб испанлар томонидан шаҳарлар бунёд этила бошланди. 18-а. да В. шаҳарларида бинолар, асосан, шаҳар майдони атрофида (барокко услубида) қурилди. Ла-Гуайра, Пуэрто-Кабельо, Каракас ва б. шаҳарларда икки қаватли турар жой, савдо, маъмурий бинолар ҳамда ибодатхоналар қурилиши авж олди. 19—20-а. ларда В. да Европа усулида қурилган кўп қаватли хар хил меъморий иншоотлар қад кўтарди. Л. Урданета, Р. Гарема, Г. Бермудес каби меъморлар етишди. Қурилиш, асосан, Каракасда ривожланди. Лотин Америкасининг машҳур меъмори К. Р. Вильянуэва иштирокида В. да ун-т шаҳарчаси ва б. бинолар қурилди. Замонавий меъморлик темир-бетон конструкциялар асосида ри-

вожланди.

В. худудиди испанлар босиб олгунга қадар индейслар қулочилиги ва қоя рассомлиги ривожланган эди. 17—18-а. лар рассомлиги ва ҳайкалтарошлиги асосан диний характерда. 19-а. бошларида маҳаллий портрет санъати вужудга келди (Х. Ловега). 19-а. ўрталарида озодлик ҳаракатининг таъсирида ватанпарварлик руҳидаги тарихий ҳайкалтарошлик (М. Гонсалес, Э. Паласиоси-Кавельо) ва рассомлик (М. Товари-Товар, А. Мичелена) ривожланди. 19-а. охири — 20-а. бошларида жанрчи А. Мичелена, романтик К. Рокас, манзарачи Ф. Брандт, импрессионизм вакиллари — Э. Боггио, Р. Монастиериос каби рассомлар ижод қилдилар. В. санъатида реализм б-н бир қаторда модернизм оқимлари ҳам тарқалган.

Театри. Каракасда 16-а. дан бошлаб театр томошалари ора-сира кўрсатила бошлади. 1853 й. Маракайбода биринчи миллий комедия («Виждонсиз, бахил ва дангаса», М. Фернандес) саҳналаштирилди. 19-а. нинг охири — 20-а. нинг биринчи ярмида В. драматургиясидаги жонланиш театр санъатида ҳам ўз аксини топди. 50-й. ларда бир неча театр мактаблари очилди. Каракасда Комедия театри, «Театр муниципаль», «Театро насьональ», «Полиэдро», «Атенео» ва б. театрлар бор. Маракайбо, Баркисимето, Мерида каби шаҳарларда ҳам театрлар мавжуд. И. Грамко, С. Ренхифо, В. Франко, И. Чокрон ва б.нинг пьесалари кўйилади. А. де Паси-Матеос, К. Ортис, А. Лопес, Н. Куриель, Х. Торрес ва б. театр арбоблари машҳур. 1959 й.дан В. театри фестивали ўтказиб турилади.

Киноси. В. да биринчи фильм («Каракасда карнавал») 1909 й. суратга олинган. Миллий кино санъати эса 20-а.нинг 30-й. ларида юзага келди. 1948—54 й.ларда Каракасда «Боливар фильм» киностудияси ишлади. Бир неча кинопрокат фирмаси бор. В. да йилига 2—3 тўла метражли фильм ишлаб чиқарилади. В. да тайёрланган «Морена Клара» кўп қисмли бадиий фильми Ўзбекистон телевидениеси

орқали бир неча марта намойиш этилди. С. Энрикес, У. Петерсен, М. Лара, Р. Чальбауд, А. Рокас, Э. Фернани, Э. Монтехо В. нинг машҳур кино арбобларидир.

В. нинг ЎзРдан географик жиҳатдан олислиги сабабли улар ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқалар эндигина ривожлана бошлади. Икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 1997 й.да атиги 0,2 минг АҚШ долларини ташкил этди.

ВЕНЕСУЭЛЛАР — халқ, Венесуэланинг асосий аҳолиси (17,3 млн. киши). Умумий сони 17,4 млн. дан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). 80% га яқини — метислар, мулатлар, самболар, 5% га яқини — негрлар. Испан тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан католиклар.

ВЕНЕТЛАР — 1) қадимда Адриатика денгизининг шим. қирғоқлари, По дарёсининг шим.-шарқида яшаган қабилалар гуруҳи; уларнинг этногенези маълум эмас. 2) Мил. ав. 58—51 й.лардаги Галль юришлари пайтида Юлий Цезарь томонидан бўйсундирилган кельт қабиласи.

ВЕНЕТЛАР ТИЛИ — ҳинд-европа тиллари оиласининг алоҳида тармоғи. Венетлар қабилаларининг ёзув ёдгорликлари шу тилда битилган (жами 250 га яқин). Булар бағишлов ва қабр тошларидаги ёзувлар бўлиб, Шим. Этрис алифбосига монанд алифбода (унга юнон ҳарф-белгилари қўшилган), шунингдек бир қисми латин ёзуви асосида битилган (мил. ав. 6—1-а.лар).

ВЕНЕЦИАНОВ Алексей Гаврилович [1780.7 (18). 2- Москва - 1847. 4(16). 12] — рассом, рус тасвирий санъатида маиший жанр асосчиларидан. Дастлаб ишқий муносабатларни мадҳ этувчи лирик портретлар яратди. Айниқса, унинг ижодида деҳқонлар ҳаёти акс этган ва рус табиати гўзаллиги нозик дид б-н ифодаланган асарлар алоҳида ўрин тутди. «Шудгорда. Баҳор», «Деҳқон чолнинг боши», «Захарка», «Лавлаги тозалаш» ва

б. шулар жумласидан. У кўп асарларини натура (борликнинг ўзига қараб чизиш) дан ишлаган.

ВЕНЕЦИЯ — Италиянинг шим.даги шаҳар, Адриатика денгизининг Венеция кўлтигида. Венеция вилояти ва Венеция провинциясининг маъмурий маркази. В. 2 қисмдан иборат: тарихий марказ (аҳолиси 100 минг киши атрофида) 150 канал б-н ажралиб турган 118 оролда жойлашган ва материкдаги sanoатлашган порт қисми. В. нинг ороллардаги қисми — музей шаҳар, денгиз курорти, халқаро туризм маркази. Аҳолиси 450 мингдан зиёд киши (1990-й.лар охирилари). В. даги каналлар (рио) устига 400 дан ортиқ кўприк қурилган. Каналлардан энг муҳими Катта каналнинг уз. 3,8 км бўлиб, шаҳарни бутунича кесиб ўтган. Материкка энг яқин орол т. й. (1846 и. дан) ва автомобиль йўлли (1932 й. дан) кўприк орқали туташган. Йирик порт (юк ортиб-тушириш йилига 30 млн. т). Ҳаво йўллари тугуни. Лидо о.да халқаро аэропорт бор.

Мил. ав. 5-адан бошлаб В. да аҳоли яшаган. 9—10-а.ларда Ғарбий Европа б-н Шарқ ўртасидаги савдода воситачилик ролини ўйнаган. 4-салиб юриши натижасида (1202—04) В. Ўрта денгиз империясига айланади (Истанбулнинг бир қисми, Мармар денгизидagi бир неча гавань, Эвбей, Крит ва б. оролларни эгаллади). 15-а. бошларига келиб, В. ўзга вилоятларни босиб олиш сиёсатини юритди. Истанбулнинг турклар тасарруфига ўтиши (1453) ҳамда Буюк географик кашфиётлардан сўнг савдо йўлининг Ўрта денгиздан Атлантика океанига кўчиши В. мавкеига катта зарар етказди. 17—18-а. ларда В. чуқур тушкунликка юз тутди. 1797 й. В. ни Франция кўшинлари ишғол қилди ва Кампоформий сулҳига мувофиқ у Австрияга берилди. 1848—49 й.лардаги инқилоб туфайли В. мустақил республика бўлди. 1866 й. В. яна Италия таркибига кирди. 19-а. охири — 20-а. бошларида В. йирик

sanoat марказига айланди. В. 1943 й. немис кўшинлари томонидан оккупация қилинди. 1945 й. апр. қўзғолони натижасида озод қилинди. В.га sanoat хом ашёлари (металл, нефть, кўмир, пахта толаси ва б.) четдан келтирилади. В. да одатдаги шаҳар транспорти йўқ, йўловчилар қайиқлар ва моторли кемаларда ташилади. В. Италиянинг иқтисодий жиҳатдан анча тараққий қилган марказларидан. Йирик sanoat корхоналари В.нинг материкдаги чекка қисмларида. Кемасозлик, рангли металлургия (алюминий, рух), нефтни қайта ишлаш, кимё, тўқимачилик, машинасозлик, озиқ-овқат, ойна, полиграфия sanoati тармоқлари ривожланган. Қурол-аслаҳа, нефть-кимё, кокс-кимё, алюминий прокатлари ва чинни з-длари, т.й. устахоналари бор. Шунингдек, қадимдан анъана бўлиб келаётган бадий буюмлар, нафис тўрлар ва б. хунарамдчилик буюмлари ҳам ишлаб чиқарилади. В. га туристлар кўп келади. Лидо о.да машҳур халқаро денгиз курорти жойлашган. Санъат академияси, савдо, тиббиёт ва Адриатика денгизини ўрганиш ин-ти, ун-т бор. Кузги кучли шамоллар таъсирида денгиз суви сатҳининг кўтарилишидан В. да шаҳар майдонлари ва кўчаларини сув босади. В. асрлар давомида тобора сув остига чўкапти. Ундаги моддий ва маданий ёдгорликларни сақлаб қолиш учун чоралар изланмоқда.

В. да (13-а.да) Италиядаги асосий рассомлик мактабларидан бири вужудга келди ва ўзига хос тарзда ривож топди (қ. Венеция мактаби). В. да Академия галереяси, археология музейи, шиша буюмлари музейи (Мурано о.да) бор. Меъморий ёдгорликлардан Сан-Марко собори (9—15-а.лар), Сан-Марко кад. кутубхонаси (16-а.), саройлар (15-а., 15-а. охири), черков ва монастирлар (15—16-а. лар) ва б. сақланган.

ВЕНЕЦИЯ МАКТАБИ - Италиядаги асосий рангтасвир мактабларидан бири; Уйғониш даврида энг гуллаган даврини бошдан кечирган. Бу даврга хос

бўлган оламнинг жўшқинлиги ва ранг-баранглигини ҳиссий сезиш В. м. ранг-тасвирида ўзининг ёрқин бадиий ифодасини топди. Унда мойбўёқ ранг-тасвири ифода имкониятларининг мукамаллиги, айниқса колоритга эътиборнинг устунлиги кўзга ташланади. Венеция санъаткорлари Византия ва готика анъаналарини ўзлаштирган ҳолда жозибадор санъат мактаби яратдилар, асарларига тасвирнинг текис юзалиги, олтин заминнинг умумийлиги, безак нақшлар хос бўлиб, соф бўёқлардаги тантанали ҳамоҳанглиги б-н ажралиб туради. Илк Венеция Уйғониш даври (15-а. ўрталари ва 2-ярми) намояндалари асарларида дунёвийлик ортди, дунёни реал тасвирлаш, фазо ва ҳажмни беришга интилиш кучайди; анъанавий диний мавзулардаги лавҳаларда Венециянинг кундалик ҳаётидан ёрқин ҳикоя қилинади. Антонелло да Мессина, Ж. Беллини ижодида Юксак Уйғониш даври санъатига ўтиш сезилади. Содда ҳикоянавислик ўрнини оламни умумлашма, мураккаб кўринишини яратишга интилиш эгаллади, уларда ахлоқий маъноларга тулиқ улғувор инсон қиёфалари жўшқин руҳдаги табиат б-н табиий уйғунликда намоён бўлади (Ж. Беллини, Б. Жоржоне, В. Тициан ва б.). Б. Жоржоне асарларида инсон б-н табиатнинг уйғунлиги мавзуи ўзининг мумтоз ифодасини топди; В. Тициан портретларида руҳан мураккаб яхлит инсоний характерлар алоҳида ўрин тутди. 16-а. ўрталарида тарихий вазият туфайли Уйғониш даврининг ҳаётбахш ғоялари инкирозга учрайди. В. Тицианнинг сўнгги асарларида драматизм, мураккаб руҳий тўқнашувлари эритиш, тасвирий оҳанг бениҳоя таъсирчанликка эга бўлди.

В. м. намояндалари ижодида 17-а. Европа санъати ривожига таъсир кўрсатган янги бадиий шакл ва хусусиятлар шаклланди, янги жанрлар (тарихий жанр, батал жанри, гуруҳ портретлар яратиш) юзага келди. 18-а. да ҳаётбахш байрамоналик б-н жўшқин ва енгил, нозик коло-

ритли кенглик уйғунлашган маҳобатли безак рангтасвири (Ж. Б. Тьеполо ва б.), жўшқин кўтаринки руҳдаги маиший жанр ривожланади (Ж. Б. Пьяцетта ва б.), Венециянинг ўзига хос қиёфасини яратувчи меъморий манзара (ведудо) кенг тарқалди. В. м. га хос бўлган нурҳаво муҳити (пенэр) ни бериш масалаларига бўлган эътибор 19-а. рассомларини илҳомлантирган.

ВЕНЕЦИЯ ШИШАСИ - асосан дам бериб (ҳаво пуфлаб) тайёрланган бадиий идишлар, мунчок, кўзгу ва б. 13-а. дан Венецияда ишлаб чиқарилади. Айниқса, 16-а. да тайёрланган юпка ва нафис қадахлар, вазалар машҳур.

ВЕНТА — Литва ва Латвиядаги дарё, Жимай (Жмуд) қирларидан бошланиб, Болтиқ денгизига қуйилади. Уз. 346 км, ҳавзасининг майд. 11,8 минг км². Қуйи қисми тинч оқади. Қор, ёмғир ва грунт сувларидан тўйинади. Ўргача сув сарфи 95 м³/сек. В. дек.дан мартгача музлаб ётади. В. да Пилтене пристанигача кема қатнайди, қуйилиш жойида Вентспилс ш. бор.

ВЕНТИЛ ФОТОЭЛЕМЕНТИ - ёруғлик энергиясини бевосита электр энергиясига айлантирадиган яримўтказгич асбоб. Иши фотоэффект ҳодисасига асосланган. 1953 й. кремний (Si) монокристаллидан ф.и. к. 6% бўлган В. ф. олинди, кейинчалик ф. и. к. 15% гача етказиди. Ф. и. к. 1% гача бўлган оддий В. ф. асосан автоматикада қўлланилади. Кремний В. ф. сунъий йўлдош ва космик кемалар бортига ҳам ўрнатилади, ўлчов асбобларини электр энергияси б-н таъминлаб туради.

ВЕНТИЛЛИ УЗГАРТИРГИЧ -электр токини бир турдан иккинчи турга ўзгартирувчи қурилма. Асосий иш органи — вентил. Ўзгарувчан токни ўзгармас токка айлантирувчи; ўзгармас токни ўзгарувчан қилувчи (инвертор); бир хил

частотали ўзгарувчан токни бошқа частотали токка ўзгартирувчи; бир хил кучланишли ўзгармас токни бошқа кучланишли ўзгармас токка ўзгартирувчи хиллари бор. Бошқарилувчи тўғрилагичларда ўзгарувчан вентиллардан фойдаланилади. Ўзгарувчан вентил ўзгармас ток кучланишини нолдан бошлаб энг катта кийматларгача ўзгартириш имконини беради. Фойдаланилган вентилнинг хилига қараб электрон, ион ва ярим-ўтказгичли бўлади.

В. ў. куйидаги функционал қисмлардан ташкил топган: коммутация асбоблари (ўчиргичлар ёки контакторлар, ҳимоя қурилмаси ва б.); кириш ва чиқиш электр сигналларини кузатувчи ўлчов қурилмалари; трансформаторлар; ток ўзгариш тезлигини чегараловчи, шовкинларни пасайтирувчи, текисловчи ва энергия тўпланишининг олдини олувчи филтърлар; тиристорли ҳимоя қурилмалари; ўзгартиргични ишга туширувчи, ҳимоя ловчи ва ўчирувчи тизимлар; қўшимча элементли вентил блоклари; вентилларни бошқарувчи тизим; совитиш тизими; ахборотга ишлов бериш ва кузатиш қурилмаси; бошқарув тизимининг ва қўшимча қурилмаларнинг энергия манбаи; қурилма қобиғи ёки қаркас.

Ўзгартиргичлар ва энергетика электроникаси қурилмалари амалда доимо ахборот электроникаси ва куч электроникаси элементлари асосида яратилади. Маҳсус аналог, рақамли ва аралаш аналог-рақамли микросхемалар куч электроникаси ахборот қурилмаларининг асосини ташкил этади. Замонавий яримўтказгичли ўзгартиргичлар, маҳсус микросхемалар, айникса, микропроцессорлар нисбатан ихчам ва содда ўзгартиргич қурилмаларини яратиш имконини беради. Келажақда улар ёрдамида универсал тўғрилагичлар, янги ўзгартиргич қурилмалар яратиш мумкин.

ВЕНТИЛЬ (лот. *ventilo* — пуфлайман эсаман) — 1) бир томонлама

ўтказувчанлик хоссасига эга бўлган электр асбобларининг умумий номи. Тўғри ток йўналишида кам қаршиликка, тескари ток йўналишида эса катта қаршиликка эга бўлади. Бошқача айтганда, В. токни бир («тўғри») йўналишда яхши, иккинчи («тескари») йўналишда ёмон ўтказди. Бу хоссаси туфайли В. токни тўғрилаш қурилмаси сифатида кенг қўлланилади. В. лик хусусияти металл ва электролит (электролитик В.), металл ва газ (ион В.), вакуумдаги металл ва яримўтказгич ёки ҳар хил таркибли икки яримўтказгич (яримўтказгич В.) чегарасида намоён бўлиши мумкин. В. ларнинг бошқариладиган ва бошқарилмайдиган хиллари бўлади. В. тўғриланаётган ток қуввати (Вт, кВт), кучи (а), иш кучланиши (В., кВ), кучланишнинг тўғри йўналишда пасайиши, тескари йўналишда тешиб ўтиш кучланиши ва б. кўрсаткичлар б-н ифодаланadi. В. радиоприёмниклар, кучли энергетика қурилмалари, электр узатиш линиялари, автоматика, электроника, ҳисоблаш техникаси, ўта юқори частоталар техникаси ва радиоқурилмаларда детектор, тиристор ва тўғрилагич сифатида ишлатилади. Умуман, диодларнинг ҳамма турлари, электролитик тўғрилагичлар ва мантикий элементлар ҳам В. жумласига қиради; 2) суюқлик, газ ёки буғ оқими йўлини очиб юбориш ёки беркитиб қўйиш, бу оқим миқдорини қўпайтириш ёки камайитириш учун мўлжалланган қурилма. Оддий В. — водопровод жўмраги. Уни қувур (труба) га бириктириш учун икки учига ички резьба кесилади. Катта В. лар корпусининг икки ёнида фланец бўлади. В. маховиғи (банди) қўлда буралади. Қувурдан оқаётган суюқлик ёки газ босими ўзгарганда ишга тушадиган электр ёки гидравлик двигатель ёрдамида В.ни автоматик тарзда бошқариб туриш ҳам мумкин. В. водопровод, газ қувурлари, саноат трубопроводлари, санитария-техника қурилмаларида ишлатилади; 3) мусикада — валторна, труба каби мис пуфлама мусика чолғулари стволи узун-

лигини узайтириш учун мўлжалланган механизм. Пуфлама мусиқа асбобида В. сифатида айланма клапан- барабан ишлатилади. Ижрочи В. дан фойдаланиб турлича баландликдаги табиий товуш қаторларини ҳосил қилади.

ВЕНТИЛЯТОР (лот. ventilo — пуф-лайман, эсаман, силкитаман) — ҳаво ёки газларни ҳайдовчи ёки сўрувчи қурилма. Одатда, В. ҳаво ёки газни 0,15 МПа гача босим б-н ҳайдайди ёки сўради. Асосий иш элементи мотор ва парракли гилдиракдан иборат. Бинолар ва шахталар ҳавосини тозалаш, қ.х. маҳсулотлари (дон, пахта, пичан) ни қувур орқали узатиш, донни тозалаш, саралаш ва қуриштиришда қўлланилади. В. нинг ҳайдовчи, сўрувчи ва аралаш хиллари бўлади. Ишлаш тарзига кўра, ҳаво оқими ўқ бўйлаб йўналган ёки ўқавий В. ва марказдан қочма В. га бўлинади. Ўқавий В. цилиндрлик кожух 5, парракли гилдирак, коллектор, кираётган ҳавони йўналтирувчи аппарат, чиқаётган ҳавони йўналтирувчи аппарат ва уюрма. Марказдан қочма В.да паррак айланганда ҳаво оқими коллектордан паррак каналларига киради ва марказдан қочма куч таъсирида спирал шаклидаги кожух 3 ичига ўтиб, чиқиш тешигига ҳайдалади. Ҳосил қиладиган босимига қараб, В. лар уч турга бўлинади: а) паст босимли (100 мм сув уст. дан паст) — донни саралаш ва тозалаш ҳамда комбайн В. лари; б) ўртгача босимли (100 мм дан 300 мм гача сув уст.) — пичан учун мўлжалланган; в) юқори босимли (300 мм дан 1500 м гача сув уст.) — дон учун мўлжалланган. Хоналарни шамоллатиш учун мўлжалланган В. лар, кўпинча, юмшоқ парракли қилиб ишлаб чиқарилади. Қаерда ишлатишга мўлжалланганлигига қараб, В. лар саноат ва маиший хилларга бўлинади. Саноат В. лари саноат қорхоналари, шахталар, метрополитен йўлаклари ва б. жойларда, маиший В. лар турар жой бинолари, жамоат бинолари, уй-жойлар, идоралар ва б. жойларда қўлланилади. В. лар девор-

лар ичига, шипларга ўрнатилади; стол устига ва полга қўйиладиган В. лар ҳам бўлади.

ВЕНТИЛЯЦИЯ (лот. ventilatio — шамоллатиш) — хоналарнинг ҳавосини алмаштириб туриш ҳамда бу ишни амалга оширадиган қурилмалар мажмуи. Шахталар, саноат қорхоналари, турар жой бинолари, жамоат уйлари ҳавосини янгилаш учун қўлланилади. Биноларнинг ҳавоси вақт ўтиши б-н физик ва кимёвий жиҳатдан салбий томонга ўзгаради, чунки одам териси, нафас аъзолари орқали, усқуналарнинг ишлаш жараёнлари туфайли ва б. йўллари б-н ташқи муҳитга иссиқлик. сув буғлари, карбонат ангидрид ва қўланса ҳидли моддалар (тер, органик моддаларнинг бузилиш маҳсулотлари ва б.) ажралади. Маълумки, катта ёшдаги одам нормал (20°) т-рада ташқи муҳитга 1 соатда 22—40 л карбонат ангидрид, 100—200 ккал иссиқлик ва 50 г сув буғи чиқаради. Ёпиқ хоналар ҳавоси ўзгарганда организмдаги баъзи жараёнлар бузилиб: киши димиқиб қолади. Баъзи саноат қорхоналаридан чиқадиган бадбўй ҳид ва кимёвий моддалардан ифлосланган ҳаво кишиларнинг марказий нерв системаси, юрак-томир системаси, ички аъзолари ва ҳатто мушакларига таъсир этиб, қон босимини оширади, юрак урушини тезлаштиради, ички босимини кўтариб юборади ва ҳ.к. Кишиларнинг яшаши, ишлаши ва дам олиши учун мўътадил шароит яратиш да В. муҳим омил ҳисобланади. Иссиқ минтақали жойларда, шу жумладан Ўрта Осиё худудида В. нинг аҳамияти айниқса катта. Шунинг учун бўлса керак ота-болаларимиз, усталаримиз, қад. меъморларимиз унга азалдан эътибор бериб келишган. Эшик ва деразанинг юқори қисмига ишланган панжаралар, ошхона, новвойхоналар томидаги очик мўрилар В. вазифасини ўтаган.

В. нинг табиий васунъий хиллари бўлади. Табиий В.да хоналар дераза ва эшиклар орқали шамоллатилади. Сунъ-

ий В.да махсус курилмалар (вентилятор ва б.) ишлатилади. Сунъий В. ҳаво ўз-ўзидан алмашинадиган (хона ичидаги ва ташқи ҳаво оғирликлари орасидаги фарқ ҳисобига) ва мажбуран (вентилятор ёрдамида) алмаштириладиган хилларга бўлинади. Саноат биноларида зарарли ва портлаш хавфи бўлган газ ҳамда чанглар эжектор ёрдамида чиқариб турилади. Турар жойларда эшик, ром орқали ҳаво доимо алмашиниб туради (табиий В.), ташқи ҳаво т-раси хонадаги ҳаво т-расидан қанча кўп фарқ қилса, ҳаво шунчалик яхши алмашинади. Кўп қаватли уйларда хоналар ҳавосини тоза тутиш учун ош-хона, ванна, ҳожатхона ҳавоси В. тизими ёрдамида алмаштириб турилади. В. умумий (ҳамма хоналар марказлашган усулда шамоллатилади) ва маҳаллий (хоналар алоҳида-алоҳида шамоллатилади) хилларга ҳам бўлинади. Театр, кинотеатр, ресторан, мактаб, касалхона ва б. жамоат биноларида асосан сунъий ва умумий шамоллатиш тизими ишлатилади. Хоналарни В. ёрдамида шамоллатиб туришдан ташқари уларнинг т-раси ва намлигини мўътадиллаб туриш ҳам зарур. Бу тадбир кондиционер ва иситиш тизимлари ёрдамида амалга оширилади.

ВЕНТСПИЛС (1917 й. гача расмий номи Виндава) — Латвиядаги шаҳар (1378 й.дан). Болтик денгизи бўйидаги музламайдиган денгиз порти. Т. й. станцияси. Аҳолиси 50,6 минг киши (1999). Балиқ ва ёғочсозлик саноатининг йирик маркази. Минерал ўғитлар, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Тикувчилик ф-қаси, вентилятор з-ди, денгиздан балиқ овлаш тарихи музейи бор. Орден қасри (1290 й. қуриб битказилган) сақланган. В. 1242 й.дан маълум.

ВЕНТУРИ НАЙЧАСИ, Вентури сарф ўлчагичи — суюқлик, газ ёки буғ сарфини ёки тезлигини ўлчаш учун қўлланиладиган курилма. Иши суюқлик, газ ёки буғ оқимининг маҳаллий (айрим жойда) торайишини таъминлашга

асослаган. Италиян олими Ж. Вентури (1746—1822) номи б-н аталади. В. нда торайган жойда оқим тезлиги ўзгариб, босимнинг ўзгаришига сабаб бўлади, натижада босимлар фарқи (р,,—р,) вужудга келади. Бу эса сарф ва оқим тезлиги б-н боғлиқ. Босим дифференциал манометр б-н ўлчанади. Бундаги ўлчаш хатолиги 2—10% ни ташкил қилади.

ВЕПС ТИЛИ — вепслар тили. Финугор тиллари оиласи (Болтикбўйи-фин гуруҳи) га мансуб. Бу тилда тахм. 13 мингдан ортиқ киши сўзлашади (1992). Улар Карелия ва қисман Россия худудида яшайди. 1930-й. ларда яратилган алифбоси оммалашмади. 1980-й.лар охиридан янги алифбо яратиш учун ҳаракат бошланган.

ВЕПСЛАР (вепсь, вепся, ўзларини вепся деб атайдилар) — РФ даги халқ. Ленинград, Вологда вилояти ва Карелияда яшайдилар, 13 минг киши (1992). Вепс тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар.

ВЕРАКРУС — Мексика штати, мамлакатнинг жан.-шарқида, Мексика қўлтиғи соҳилида. Майд. 71,7 минг км2. Аҳолиси 6,2 млн.дан зиёд киши (1990-й. лар ўргалари). Маъмурий маркази — Халлапа ш. Шарқий Сьерра-Мадре тоғлари ён бағрига туташган денгиз бўйи пасттекислигида жойлашган. Тропик плантация хўжаликлари (кофе, шакарқамиш, апельсин, банан, ананас, какао ва б.) бор. Мексикаинг асосий нефть саноати р-ни. Нефть (Тампико, Поса-Рика, Туспана р-нлари) ва табиий газ (Поса-Рика) олинади ва қайта ишланади. Қора металлургия (Веракрус ш.) ривожланган. Тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари бор.

ВЕРАКРУС — Мексика шарқидаги шаҳар, Веракрус штатида. Мексика қўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 439 минг киши (1990). Транспорт тугуни.

Савдо маркази. Мамлакатга четдан келтирилган юкларнинг деярли ҳаммаси В. порти орқали ўтади. В. орқали четга кофе, тамаки, тери маҳсулотлари чиқарилади. Металлургия, қисмлардан автомобиль йиғиш, тамаки, кемасозлик, ип газлама, алюминий, озиқ-овқат саноати ривожланган. Нефть, нефть кимёси ва чоксиз қувурлар 3-длари, шаҳар яқинида ТЭС бор. В. га 1519 й.да асос солинган. Меъморий ёдгорликлардан Сан-Хуан де Улуа қалъаси (1528— 17-а.), Аюнтамьен-то ратушаси (1627 й.дан қурила бошланган), 18-а. черкови сақланган. Денгиз курорти; туризм ривожланган.

ВЕРАНДА (франц. veranda)— бинога ёпиштириб солинган ёзги (сунъий иситилмайдиган) қурилма; ён томонлари очик ёки ойнабандли юпқа девор б-н тўсилган бўлади. В., одатда, бир, баъзида икки қаватли (бино қаватига қараб) бўлиб, санаторий, дам олиш уйлари, болалар боғчалари, жан. даги уй-жой ва б. биноларда кенг қўлланилиб, ёзда хонани қуёшдан сақлаш ва ҳордик чиқариш жойи сифатида фойдаланилади. Ўрта Осиё ва Шарқ меъморлигида тарқалган айвоннинг бир тури.

ВЕРБАЛ НОТА (лот. verbalis — оғзаки) — дипломатик ҳужжат, кундалик масалаларга дойр дипломатик ёзишмаларнинг кенг тарқалган шакли; одатда, элчихоиа, миссия, ташки ишлар маҳкамаси номидан 3-шахсда ёзилади, имзо қўйилмайди, фақат муҳр босилади. Дипломатик тажрибада В. н. дан оғзаки баёноат сифатида ҳам фойдаланилади. У шахсан топширилади ёки курьер орқали юборилади.

ВЕРГИЛИЙ (Vergilius) Марон Публий (мил. ав. 70. 15. 10-19.21.9) - Рим шоири. Рим республикаси инкирозининг гувоҳи бўлган. «Буколикалар» («Чўпон қўшиқлари»); мил. ав. 42—38) ва «Геордикалар» («Дехқончилик ҳақида дoston»); мил. ав. 36—29) дostonида тинч қишлоқ

ҳаёти, чўпонларнинг табиат қучоғидаги осойишта, фароғатли турмуши мадҳ этилади. В. нинг машҳур «Энеида» дostonи троялик қахрамон Энейнинг дарбадар кезишлари ва у қатнашган урушлар тасвирига бағишланган. Бу асари «Илиада» ва «Одиссея»га тақпидан ёзилган, унда Қад. Италия манзараси кўтаринки руҳда тасвир

этилган. В. ижоди классицизм даври шеърляти учун намуна ҳисобланган. Дostonларидан парчалар Ойбек таржимасида нашр қилинган (1939).

ВЕРГУЛ (франц. vergul) — тиниш белгиси(.). Энг кўп қўлланадиган тиниш белгилар жумласига киради. Қўлланиш ўрни, шакли турли даврларда ва турли тилларга оид ёзувларда турлича бўлган. Ўзбек тилида В. тескари пеш, пеш, ярим туриш, ярим тиниш каби номлар б-н ҳам юритилган. В. дастлаб қисқа пауза учун ишлатилган, кейинчалик унинг қўлланиш доираси ва вазифаси кенгайган. Ўзбек тилида В. уюшиқ (Сен куйчи, пахтакор, олим...) ва ажратилган бўлақларни (Азизга, собиқ талабага, бу сўз ёкмади), кириш (Лекин, менимча ҳақсиз) ва киритма конструкцияларни (Ёлғиз боришга, очиғини айтсам, юрагим дов бермади), ундалма (Азизлар, бир оз сабр қиламиз) ва ундов сўзларни (Ҳой, нима қиялсан?), «ҳа», «йўқ», «хўп», «қани»... каби сўзларни, нутқда такрорланган сўзларни, боғловчисиз ва мураккаб қўшма гап таркибидаги гапларни (Кун ботиб, осмон қорайган), муаллиф гапини кўчирма нутқдан ажратиш (Бугун мен келолмайман, — деди у) учун ишлатилади. В. қавс, қўштирноқ б-н қўлланганда улардан кейин, тире б-н қўлланганда ундан олдин қўйилади, кўп нукта б-н келганда тушиб қолади.

ВЕРГУЛСИМОН ҚАЛҚОНДОРЛАР — тенг қанотлилар туркуми қалқондорлар оиласига мансуб хашаротларнинг бир неча тури, танасининг қалқони вергулсимон эгилганлиги

учун шундай ном берилган. Ўрта Осиё В. қ. (*Lepido-saphes mesasiatica*) танаси сарғиш-малла, уз. 3,5—4,7 мм. Кенг маънода полифаг, Ўрта Осиё эндемиги. Личинкаси ва урғочиси терак, тол, наъматак, катальпа, шунингдек олма, нок ва б. мевали дарахтларда озикланади ва кўпаяди. Йил давомида 2 насли ривожланади, тухуми дарахтларнинг танаси ва бутокларида қалқон остида қишлайди. Эркин яшовчи насли май ойи бошларида пайдо бўлади ва ўсимликларга ёпишиб олиб, умрини охиригача бу жойни тарк этмайди. Олма вергулсимон қалқондори (*Lepidosaphes ulmi*) олдинги турга нисбатан оқишроқ рангда, танаси кичикроқ (2,5—3,0 мм), мевали дарахтлар (олма, нок, беҳи, шафтоли, олхўри, ўрик, гилос ва б.) га зиён келтиради. Йил давомида битта насли ривожланади. В. қ. га қарши курашиш учун кузда, эрта кўкламда дарахтлар барг ёзмасдан олдин 8% ли минерал мой эмульсияси пуркалади.

ВЕРДИ (Verdi) Жузеппе (1813. 10. 10, Парма, Ронколе қишлоғи — 1901. 27.1, Милан) — италян композитори, опера жанрининг йирик устаси. 7 ёшидан муסיқадан сабоқ олган. 15 ёшида ибодатхонада органчи, оркестр дирижёри бўлиб, Буссето ш.да концертлар ташкил қилган. У ўз асарларида қахрамонларнинг ички дунёсини чуқур очишга, инсон кадр-қимматини, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишга интиланган, жамиятдаги ижтимоий иллатларни фош қилган. «Риголетто» (1851), «Трубадур» (1853), «Травиата» (1853) каби операларида инсонпарварлик ғоялари юксак эҳтирос б-н олға сурилган. Услубида жўшқин, ҳаяжонли муסיқа ривож б-н оҳангдор куйлар, ёркин ҳамда содда ифодавий воситалар уйғунлашган. «Бал-маскарад» (1859), «Дон Карлос» (1867), «Аида» (1870) опералари В. ижодининг чўққисидир. В. Шекспир асарлари асосида яратилган иккита нодир операси («Отелло» муסיқали фожиаси, 1886; «Фальстаф» комик операси, 1892) да янги, муттасил муסיқа ривожига асос-

ланган услуб намён бўлган, опера жанри ислоҳ қилинган. В. асарлари жаҳон театрлари репертуаридан муносиб ўрин олган. Ўзбекистонда ҳам «Риголетто», «Аида», «Травиата», «Трубадур» каби опералари саҳнага кўйилган.

ВЕРДИКТ (лот. vere dictum — ҳақ гап айтиши) — айрим хорижий мамлакатларда қасамёд этувчи маслаҳатчилар (присяжныйлар)нинг айбланувчи айбдор ёки айбдор эмаслиги тўғрисидаги хулосати. Қасамёд этувчилар В.и улар хайъати (коллегияси) томонидан айрим масалалар, ишлар бўйича, жумладан, шахснинг айбдор ёки айбдор эмаслиги ҳақидаги асосий масала юзасидан чиқарилади. Хайъат муҳокама давомида белгиланган муддатда яқдил қарорга эришмаган тақдирда, айбдорлик В.и қасамёд этувчиларнинг кўпчилиги 3 асосий саволининг ҳар бирига айбдорликни тасдиқловчи жавоблар учун овоз берса; жазодан озод қилувчи айбсизлик В.и қасамёд этувчиларнинг 6 нафардан кўпроғи 3 асосий савол бўйича айбдорликни рад қилувчи қарор чиқарган тақдирда қабул қилинади. Қолган 2-даражали саволлар бўйича қарор қасамёд этувчиларнинг оддий кўпчилиги томонидан белгиланади, овозлар тенг бўлса, айбланувчи фойдасига қарор чиқарилади. В. чиқариш учун саволлар аниқ бўлиши, уларга фақат «ха, айбдор» ёки «йўқ, айбдор эмас», деб жавоб берилиши шарт.

ВЕРЕШЧАГИН Василий Васильевич [1842. 14 (26). 10, Череповец, Новгород губерняси — 1904. 31. 3 (13.4), Порт-Артур] — рус рассоми. Петербург БА (1860—63) ва Париждаги Жером устахонаси (1864—65)да таълим олган. Сай-ёр рассомлар (передвижниклар)га яқин бўлган. Багал жанрига мансуб кўп сонли асарларида уруш даҳшатларини маҳорат б-н кўрсатган. Туркистонни босиб олишда (1867-68, 1869-70), рус-турк (1877-78) ва рус-япон (1904-05) урушларида рус қўшинлари сафида қатнашган.

Чор Россиясининг Туркистондаги босқинчилик сиёсатини ёқлаган, бу эса туркий халқларни камситувчи, қонли уруш манзаралари тасвирланган асарларида ўз ифодасини топган: «Бангилар» (1868), «Туркис-тон» туркуми (1871—74), «Тўсатдан ҳужум» (1871), «Тантана» (1872), «Кул боланинг савдоси» (1872), «Темур дарвозаси» (1872—73), «Зиндон» (1873) ва б.

ВЕРИФИКАЦИЯ (лот. *verus* — ҳақиқий ва *facio* — бажараман) — мантиқдаги тушунча. Бунда фаннинг назарий қоидаларини қузатилаётган объектлар, ҳиссий маълумотлар, экспериментларга таққослаш йўли б-н уларни текшириш, тажрибавий тасдиқлаш тушунилади. В. қоидаси мантиқий позитивизмнинг асосий тушунчаларидан бўлиб, тажриба асосида бевосита текшириб қўрилмаган илмий далилларнинг билиш аҳамиятини инкор этади. Ҳоз. замон мантиққа оид услубий адабиётларда оддий «верификационизм»га нисбатан кескин танқидий муносабат мавжуд бўлиб, В.га илмий билим ривожланишининг мураккаб. зиддиятли жараёни сифатида, бир-бири б-н келишмайдиган назариялар ва уларнинг тажрибада олинган маълумотлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар натижаси сифатида қаралмоқда.

ВЕРМАХТ (нем. *Wehrmacht*, *Wehr* -қурол, *Macht* — куч) — 1935—45 й.ларда фашистлар Германияси қуролли қучларининг номи. 2-жаҳон уруши (1939—45) арафасида В. ҳисобида 3 млн.га яқин харбий бўлган, 1943 й. декабрида эса 11 млн.га яқин харбийни бирлаштирган.

ВЕРМЕР Делфтлик (*Vermeer van Delft*) Ян (1632. 31. 10 - Делфт -1675.15.12) — голланд рассоми. Делфтда ишлаган. У яратган шахарликлар ҳаётидан олинган кичик ишқий расмлар («Хат ўқиётган қиз», «Бир бокал вино»), табиат манзаралари акс этган асарлари

(«Делфтнинг кўриниши», «Кичкинагина кўча» ва б.)да кундалик ҳаётни шоирона ҳис эта билиш, мужассамотларни мумтоз аниқлик б-н яратилгани, борликни қандай бўлса шундайлигича тасвирлангани ҳамда тасвирлар ҳаётийлиги, бой ва нозик колорити б-н кўзга ташланади.

ВЕРМИКУЛИТ (лот. *vermiculus* — чувалчанг) — гидрослюда гуруҳидаги минерал. Қиздирганда куйиб, кўпчийди, ҳажми 10—25 марта ошиб чувалчанг шаклини олади. Таркибида марганец, темир, алюминий, кремний оксиди, ксилород ва водород бор. Моноклин сингонияли. Юпка тангчасимон, варақсимон кристаллар ёки пластинкасимон агрегатлар. Ранги кўнғир-сарик, кўнғир, тўқ яшил. Ялтироқлиги шишасимон ва садафсимон. Қаттиқдиги 1—1,5. С оғ. 2,3. В. гиперген жараёнида магний-темирли слюдаларнинг нураши натижасида ҳамда гидротермал ертомирларида ҳосил бўлади. Ўзбекистонда Султон Увайс, Нурота (Лангар қони) тоғларидан топилган. Йирик қонлари Қозғоғистон (Барчин), РФда (Урал, Саха-Якутияда), АҚШ ва Австралияда учрайди. В. иссиқ ва совукни ўтказмайдиган изолятор сифатида қурилишда (бетонга аралашма), к.х.да (тупроқ намлигини сақдовчи) ишлатилади.

ВЕРМИКУЛИТЛИ БЕТОН - тўлдиргичи кўпчиган вермикулит бўлган енгил бетон. Боғловчи материаллар сифатида цемент, битумлар, эрийдиган шиша, синтетик смола ва б. ишлатилади. Иссиқ сақлайдиган ва конструкцион-иссиқ сақлайдиган хиллари бор.

Иссиқ сақлайдиган (теплоизоляцияцион) В.б. учун энг юқори т-ра 600° (боғловчиси цемент бўлганда) ва 150° (боғловчиси синтетик смола бўлганда) ҳисобланади. Бундай В.б.дан плиталар, қобиклар, сегментлар, блоклар тайёрланади, у саноат жиҳозлари, қатта сув ва газ қувурларини иссиқлик жиҳатдан изоляциялаш, тўсувчи қурилиш конструк-

цияларини иссиқ сақлайдиган қилиш учун ишлатилади. Конструкция-иссиқ сақлайдиган В.б.дан девор панеллари, ораёпмаларнинг плиталари ва б. тайёрланади. Цемент ёки эрийдиган шиша кўшиб тайёрланган бундай В.б. иссиқбардош бўлади ва 800° гача т-рали шароитда қўлланилади.

ВЕРМИПСИЛЛЁЗ — ҳайвонларда Vermipsyllidae оиласига мансуб бургалар пайдо қиладиган инвазион касаллик. Асосан кўй (кўзичокларда оғир кечади), эчки, ёш бўталоклар касалланади. Касал ҳайвонларда тез озиб кетиш, парча-парча жун тўкилиб кетиши, дерматитлар (терининг қизариши, қичиши), анемия кузатилади.

Давоси: совуқ даврда инсектицид дустлар — пиретрум, хлорофос ва б.; иссиқ даврда хлорофос эритмаси, трихлорметафос-3 эмульсияси пуркалади. Олдини олиш: оғилхоналарни ва чорва ҳайвонлари турадиган жойларни тоза тутиш.

ВЕРМИШЕЛЬ (итал. vermicelli — чувалчанглар) — буғдой унидан қорилган хамирдан тайёрланадиган узун ипсимон озиқ-овқат маҳсулоти. В. учун хом клейковина миқдори 75% дан кам бўлмаган олий навли ун ишлатилади. Айрим В. хамирига тухум кўшилади. Қорилган хамир винтли, гидравлик, шнекли ёки жўвали прессларда 5—7 Мн/м² (50—70 кгк/см²) босимда думалоқ тешикчалари бўлган панжара орқали ўтказилиб, чўзилади. Чўзилган хамир муайян узунликда кесилади ва 80° гача қиздирилган куритиш аппаратларида ҳаво б-н куритилади.

ВЕРМОНТ — АҚШнинг шим.-шарқидagi штат. Майд. 24,9 минг км². Аҳолиси 575 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Маъмурий маркази — Монтпильер ш. Худудининг кўп қисми тоғли (энг баланд жойи 1338 м). Йирик дарёси — Коннектикут. Январнинг ўртача т-раси —9°, июлники 19°. Йилига 750 —

1000 мм ёғин ёғади.

В. — Янги Англиянинг иктисодий жиҳатдан ривожланган ва шаҳарлари кам штатларидан. В. худудининг 1/5 қисми экинзор, катта қисми ўрмон, қисман яйлов ва ярқисиз ерлар. Қ.х. учун ярқисиз ерлар фақат торгина дарё vodiylaridaги пасттексисликларда бўлсада, иктисодининг асосини қ.х. ташкил этади. Қ. х. товар маҳсулотининг 75% и сут чорвачилигидан келади. Экин майд.нинг 90% ига ем-хашак экинлари экилади. Ёғочозлик, тўқимачилик, металлхозлик, озиқ-овқат, қоғоз саноати корхоналари бор. Асбест, мрамор, гранит, мис рудаси казиб олинади. В.ни шим.дан жанубга Монреаль—Бостон ва Монреаль — Нью-Йорк т. й. кесиб ўтган. Коннектикут дарёси ва Шамплейн кўлида кема қатнайди. Туристлар кўп келади. Йирик шаҳри — Берлингтон.

ВЕРН (Verne) Жюль (1828.8.2, Нант — 1905.24.3, Амьен) — француз ёзувчиси. Илмий-фантастик роман жанри асосчиларидан бири. Ижодини 1849 й.дан кичик пьесалар ёзиш б-н бошлаган. 1863 й. биринчи романи — «Ҳаво шарида беш ҳафта» нашр қилинган. В. «Ер марказига саёҳат» (1864), «Ер-дан Ойга» (1865), «Ой атрофида» (1869), «Капитан Грант болалари» (1867-68), «Сув остида 20000 километр» (1869—70), «Ўн беш ёшли капитан» (1878), «Сузиб юрувчи орол» (1895) каби 65 дан зиёд илмий-фантастик, саргузашт ва ижтимоий-танқидий роман, қисса ва ҳикоялар муаллифи. Ўрта Осиёда ҳеч қачон бўлмаган В. «Клодиус Бомбарнак» романида унинг тарихини, географик ўрни ва иқлимини, маҳаллий халқларнинг урф-одатларини ҳақиқатга яқин қилиб тасвирлайди. Асар қахрамони тилидан Тошкент, Самарқанд, Бухоро ш.лари тасвирига тўхталади, Бухорони «Туркистон Рими» дея таърифлайди, Самарқанднинг тарихий обидаларини, куча ва маҳаллаларини, боғу роғларини, одамларини тавсифлайди.

В.нинг «Сирли орол» (1941), «Капи-

тан Грант болалари» (1957), «Антифер тоғанинг ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари» (1969), «Сув остида 20000 километр» (1973) ва б. асарлари ўзбек тилида нашр қилинган. В.нинг асарлари асосида (мас., «Ўн беш ёшли капитан», «Капитан Грант болалари» ва б.) кинофильмлар яратилган, улар ўзбек тилига дубляж қилинган. Ойнинг орка томонидаги бир кратер В. номи б-н аталган.

ВЕРНАДСКИЙ Владимир Иванович [1863.28.2 (12.3), Петербург - 1945.6.1, Москва] — табиатшунос, минералог ва кристаллограф; геокимё, биогеокимё, радиогеология ва биосфера асосчиларидан бири. Россия ФА акад. (1912), Украина ФА ташкилотчиси ва биринчи президенти (1919), Чехословакия (1926) ва Париж (1928) ФА аъзоси. Москва ун-ти проф. (1898-1911). В. ўз тадқиқотларида катта амалий аҳамиятга эга булган йирик илмий муаммолар: силикатларнинг тузилиши, нодир ва таркок элементлар геокимёси, радиоактив минералларни кидириб топиш, геокимёвий жараёнларда организмлар роли, тоғ жинсларининг мутлақ ёшини аниқлаш ва б.ни илгари сурди; минералларнинг келиб чиқишида янги эволюцион назарияни (генетик минералогияни) ишлаб чиқди. В. радиоактив моддалар аҳамиятини аниқлади (1911). В. биосфера кимёвий элементларнинг тўпланиши, алмашиниши ва тарқалишида организмларнинг ролини, биосфера инсон меҳнати ва у қўлга киритган илмий муваффақиятлар туфайли аста-секин янги ҳолат — ноосферага ўтишини биринчи бўлиб кўрсатиб берди.

ВЕРНЕР (Werner) Альфред (1866.12.12, Мюлуз, Эльзас — 1919.15.11, Цюрих) — швейцариялик аорганик кимёгар, комплекс бирикмалар кимёси асосчиларидан бири. Цюрих ун-ти проф. (1893 й.дан). В. маълум бўлган ва ҳали маълум бўлмаган жуда кўп бирикмаларни синтез қилган, уларни тартибга ва бир тизимга солган. Бу бирикмалар

тузилишини исбот қилиш мақсадида амалий усуллар ишлаб чиққан. В.нинг ички комплекс бирикмалар тўғрисидаги қарашлари кўпгина органик моддалар (хлорофилл, гемоглобин ва б.)нинг тузилишини аниқлашга ёрдам берди. Унинг координацион назарияси комплекс бирикмалар кимёсига асос солди ва билимнинг турли фан соҳаларида кенг қўлланилди. Нобель мукофоти лауреати (1913).

ВЕРНИЙ — Қозоғистон Республикасидаги Олмаота ш.нинг 1867 й.дан 1921 й.гача бўлган русча номи.

ВЕРНИСАЖ (франц. vernissage — локлаш) — кўрғазманинг тантанавор очилиши. Номи кўрғазмадан олдин рангташвир асарлари сатҳига лок бериш деган маънони билдиради. Бу одатни француз рассомлари бошлаб берган.

ВЕРНЬЕР [ихтирочи, француз математиги П. Вернье (1580—1637) номидан] — 1)асбобсозликда — улчаш асбобларида асосий шкала бўлинмалари бўйича узунлик ва бурчакларни аниқроқ ҳисоблаш учун мўлжалланган қўшимча шкала. В. ёрдамида асосий шкала бўлинмалари қийматларининг улушлари аниқланади. Иши кузатувчи киши кўзини асосий ва қўшимча шкалалардаги 2 чизикчага (штрихга) тўғри келтиришига асосланган; бунда штрихлардан бири иккинчисининг давоми бўлиши ва уларнинг учлари мос келиши керак. В. асосий шкала бўйлаб сирпанади. Унинг шкаласи бўлинмалари асосий шкаланикига қараганда анча майдароқ бўлади. В.нинг хоз. номи — нониус; 2) радиоприёмник ва б. радиоаппаратларни радиотўлқинларга аниқ сошлаш учун мўлжалланган мослама.

ВЕРОНА — Италиянинг шим.-шарқдаги шаҳар, Венеция вилоятида. Альп тоғлари этагида, Адиге дарёси бўйида. Верона провинциясининг маъ-

мурий маркази. Аҳолиси 260 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Венециядан Миланга ва Падана текислигидан Австрияга Бреннер довони оркали ўтиладиган муҳим транспорт йуллари тугуни. Металлургия, машинасозлик, кимё, полиграфия, тўқимачилик, пойабзал, ёғочсозлик, қоғоз, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. В.да халқаро қ. х. ярмаркалари булиб туради. Индустириал ин-т, ун-т, музейлар, санъат галереяси бор.

В. — қад. шаҳар. Мил. ав. 89 йдан Рим колонияси, 489 йдан остготлар қиролнинг қароргоҳи. 1837 йдан Миланга, 1405 й.да Венецияга қўшиб олинган. 1797 йдан Австрия таркибига, 1866 йдан Италия қироллиги таркибига кирган. В.да Қад. Рим меъморий ёдгорликлари, ўрта асрда қурилган бинолар, Уйғониш даврига оид саройлар, классик услубда қурилган шаҳар бошқармаси (ратуша) биноси ва б. сақланган.

ВЕРОНЕЗЕ (Veronese) Паоло (ҳақиқий исми Кальяри, Caliari) (1528, Верона — 1588. 19.4, Венеция) — Уйғониш даври италян рассоми. Монументал безак, рангтавир устаси. Венеция мактаби вакили. В. ижоди (асарлари,намоён ва дастхатлари) тантанавор руҳдаги ижроси, меъморлик б-н узвий боғлиқлиги, мужассамотларининг кенглиги, ёрқин товланувчи кумуш рангнинг устунлиги б-н ажралиб туради. Шунингдек унинг асарларидан диний мавзулар, Қад. Рим оқсуякларининг дабдабали ҳаёти ҳам кенг ўрин олган. Картина ва деворий расмларида атлас, зарбоф ва шойи либос кийган забардаст ва гўзал кишилар ифодаланган. Рассом уларни иморат ва мовий осмон фонида тасвирлайди: Мазердаги Барбаро-Вольпи вилласидаги фрескалар, «Канидаги никоҳ» (1563, Лувр), «Куччин ва авлиёлар б-н турган мадонна» (1570), «Венеция зафари» (1578—85), «Агарь ва Исмоил саҳрода»(1580 й.лар), «Исо пайғамбарга мотам тутиш» (1580 й.лар) ва б.

ВЕРОНИКА СОЧЛАРИ (лот. Soma Berenices) — осмоннинг Шим. ярим шардаги юлдузлар туркуми. Асад, Овчи шмар ва Хўкизбоқар юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Ўрта кенгликларда киш, баҳор ва езда кўринади.

ВЕРСАЛЧИЛАР — Париж Коммунаси даврида (1871) коммуналар томонидан Версаль ш.да ўрнашиб олган Тьер бошлиқ ҳукумат ва унга тобе кўшинларга берилган ном. Пруссия босқинчилари кўмагида В. Париж Коммунасини қонга ботирганлар.

ВЕРСАЛЬ, Вереаи — Франциядаги шаҳар. Ивелин департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 95 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). 1624—26 й.ларда Людовик XIII қурдирган қаср ўрнида барпо қилинган. 1682—1789 й.ларда Франция қиролларининг қароргоҳи бўлган. 1870—71 й.лардаги Франция-Пруссия аскарлари В.ни оккупация қилган. В.да 1783 й. ҳамда 1919 й. Версаль сулҳ шартномаси имзоланган. 2-жаҳон уруши пайтида В.ни немис кўшинлари босиб олган. Кейинчалик улардан озод этилган.

В. муҳим т. й. тугуни. Машинасозлик корхоналари мавжуд. Шаҳарда бир неча ҳарбий билим юртлари жойлашган. Шаҳардаги айрим саройлар яхлит меъморий ансамбль ҳолига келтирилган (1661—1708 й.лар, классицизм услубида). Улуғвор сарой улкан парк б-н узвий боғланган. Саройнинг олд томони салобатли, ичи ҳашаматли. Паркда хайкаллар, фонтанлар бор.

ВЕРСАЛЬ СУЛҲ ШАРТНОМАСИ -1-жаҳон уруши тугаганидан кейин ғолиб давлатлар б-н Германия ўртасида Версаль ш.да имзоланган сулҳ шартномаси (1919 й. 28 июн 6; Унга биноан Германия илгари босиб олган анчагина худудларни бўшатиб берди. Франция — Эльзас ва Лотарингия вилоятларини, Польша илгари ўзига тегишли бўлган

айрим худудларни қайтариб олди, Германия янгидан ташкил топ-ган Чехословакия, Австрия, Польша давлатларининг мустақиллиги ва дах-лсизлигини тан олди. Германиянинг 100 минг кишидан ортик армияга эга бўлиши ва мажбурий ҳарбий хизмат жорий этиши таъқиқлаб кўйилди, у 1-жаҳон урушининг айбдори, деб топи-либ, зиммасига Антанта давлатларига 132 млрд. марка контрибуция (товон) тўлаш мажбурияти юкланди. В.с.ш. Германия иқтисодиёти устидан ғолиб давлатлар назоратини ўрнатди. Гитлер ҳокимият тепасига келгач, В. с. ш.ни буза бошлади, унда кўрсатилган ҳар-бий мажбуриятларни бажармаслигини билдирди (1935 й. 25 май). 2-жаҳон уруши бошларига келиб В.с.ш. бутунлай аҳамиятсиз бўлиб қолди.

ВЕРСИЯ (лот. versio — шакл, кўриниш) — фольклорда сюжети ва жанри бир хил, аммо композицияси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари жиҳатдан кескин фарқ қилувчи халқ оғзаки ижоди намуналари. Мас., «Алпомиш» достони ўзбек, қорақалпоқ ва қozoқ В.ларида тарқалган. Булар ҳам ўз вариантларига эга. Шу жиҳатдан В.нинг доираси кенг бўлиб, у вариантларни ўз ичига олади, вариантларда ифодаланган ғоялар, бадиий-тасвирий воситалар мажмуидан иборат бўлади.

Версаль шаҳри. Сарой ва парклар.

ВЕРСТА — қад. рус ўлчов бирлиги. Қиймати 500 саженга, яъни 1,0668 км га тенг. 18-а.га қадар чегараларни белгилаш В.си (1000 сажен; 2,1336 км) қўлланилган. Бундай В. чегараларни белгилаш ва аҳоли яшайдиган пунктлар орасидаги масофани аниқлаш учун ишлатилган.

ВЕРТИКАЛ (лот. verticalis — тик) — 1) осмон сферасида зенит ва надирягм ўтувчи фаразий кагга доира. Шарқ ва гарб нуқталардан ўтувчи В. биринчи В., жануб ва шим. нуқталардан ўтувчи В.

мер и д а н дейилади; 2) текисликка 90° остида ўтказилган тик чизик (В. чизик).

ВЕРТИКАЛ — 1) математикада — тик тўғри чизик. В. тўғри чизикнинг икки ўзаро перпендикуляр текислик (проекциялар текислиги) даги проекциялари вертикал текислигига параллел бўлади, лекин тўғри чизик проекциялари горизонтал текислигига перпендикуляр бўлмайди; 2) ипга осилган залвар нарса (мас., учли думалок темир, тош) таъсирида ип эгаллайдиган чизик, холат. Курилишда усталар ишлатадиган шокул (ёки шовун)нинг иши шунга асосланган (яна қ. Адилак).

ВЕРТИКАЛ БУРЧАКЛАР - бирининг томонлари иккинчисининг томонлари давомидан иборат бўлган бурчаклар (раем, 1 ва 2, 3 ва 4 бурчаклар). Икки текислик кесишганда ҳосил бўладиган ва ёқлари бири иккинчисининг давоми бўлган икки бурчаклар ҳам В.б дейилади. В.б. бир-бирига тенг бўлади.

ВЕРТИКАЛ ДОИРА АСБОБИ - осмон ёриткичларининг уфқдан баландлигини, шунингдек кузатув жойларининг географик координаталарини ўлчаш учун ишлатиладиган астрономия асбоби. Тузилиши ва ишлаш усулига кўра универсал асбобга ўхшайди. В. д. а. горизонтал ўққа ўрнатилган оптик труба ва даражаларга бўлинган доирадан иборат. Уни иккинчи (вертикал) ўқ атрофида исталган вазиятга буриш мумкин. Бу асбобдан асосан юлдузларнинг мутлақ каталоглари (жадваллари) ни тузишда фойдаланилади. В. д. а.ни яшаш ғоясини 19-а.да В. Я. Струве ўртага ташлаган. 1962 й.да Ленинграддаги Пульково расадхонасида фотографик В. д. а. яратилган, унда ёриткичларни кузатиш жараёнлари деярли автоматлаштирилган.

ВЕРТИКАЛ ДРЕНАЖ - қ. х. ерларини дренаж қилиш тури; суғориладиган ерларнинг оптимал мелиоратив режи-

мини таъминлаш мақсадида ер ости сувларинн сўриб олиши учун насослар б-н жиҳозланган бурғи қудуқлари системаси. Ўрта Осиёдаги сугориладиган дехқончилик минтакаларида В.д. тупроқнинг шўрланиши ва зах босишига қарши қўлланилди. В. д.нинг шўрсизлантириш самараси шўр ювиш, вегетацион суюриш, тупроқ-грунт аэрацияси ва тупроқ қоплами зонасидан эриган тузларни ер ости сувларининг чуқурроқ горизонтларига тушириш ёки уларни сугориладиган ҳудуд чегарасидан ташқарига чиқариб юбориш йўли б-н амалга оширилади.

В. д. горизонтал дренаж кам самара берадиган, тупроқ қатлами сувни суст ўтказадиган, ер ости сувларининг босими катта бўлган қатламларда қурилади. В. д. биринчи марта 20-а. бошида АҚШда қўлланилиб, «калифорния дренажи» номини олди. Ҳоз. даврда В. д. суғорма дехқончилик ривожланган Жан.-Шарқий Осиё мамлакатларида кенг тарқалган. ЎзРда биринчи марта мелиорациянинг бу усули 1928—30 й.ларда Мирзачўлда синаб кўрилди, 1960 й.дан бошлаб шу жойдаги хўжаликларда кўплаб қурилди. Кейинчалик В. д. Ўзбекистонда Марказий Фарғона, Қарши, Сурхон-Шеробод ва Жиззах чўллари-ни ўзлаштиришда, Туркманистан, Тожикистон, Қирғизистон, Озарбайжонда кенг қўлланилди. Қудуқнинг чуқурлиги ҳудуднинг литологик тузилишига қараб 30 дан 100 м гача, диаметри 1000 мм гача, сув сарфи майдоннинг гидрогеологик шароитига боғлиқ бўлиб, 15 л/с дан 200 л/с гача бўлиши мумкин.

ВЕРТИКАЛ ЗОНАЛЛИК - тоғларда баландликнинг ўзгариши б-н табиат ҳодисаларининг қонуний ўзгариши, к. Баландлик минтакалари.

ВЕРТИКАЛ ИНТЕГРАЦИЯ - ягона пировард маҳсулотни и.ч., сотиш ва истеъмол қилишда умумий иштирок б-н ўзаро боғланган корхоналарнинг и.ч. ва

ташкилий бирлашмаси, кооперацияси, ўзаро ҳамкорлиги. Мас., материалларни етказиб берувчилар, узель ва деталларни тайёрлайдиганлар, пировард маҳсулотни йиғадиганлар, пировард маҳсулотни сотувчилар ва истеъмолчилар В.и. иштирокчилари ҳисобланади.

ВЕРТИКАЛ ПЕЧЬ — металлдан ясалган узун буюмлар ва вертикал вазиятда пастга ёки юқорига ҳаракатланадиган металл полосаларга термик ишлов (иссиқлик ишлови) бериш учун мўлжалланган вертикал қурилма. Металлургия ва машинасозликда қўлланилади. В.п.нинг узлукли ва узлуксиз ишлайдиган хиллари бор. Узлукли ишлайдиган печлар (шахтасимон печлар) да ҳарбий қуролларнинг стволлари, валлар, турбиналарнинг роторлари ва б. узун буюмлар тобланади ва бўшагилади. Бунда буюмлар газ ёки электр токи б-н киздирилади. Бундам печларнинг баландлиги 30 м га, иш бўшлиғининг диаметри 4 м га тади. Узлуксиз ишлайдиган печларнинг бир ўтишли ва икки ўтишли турлари бор. Иссиқлик ишлови бериладиган полоса печь орқали ўтказилади. Бундай В.п.да совуқлайин прокатланган полосалар (тунука, трансформатор темири, зангламас металл ва б.)га иссиқлик ишлови берилади. Печнинг бал. 30 м га, унда ишлов бериладиган полосанинг уз. 800 м га етади. Печда газ ёқилади. Бундай печь қора металлургияда, совуқлайин прокатланган полосалар ва ленталар и.ч.да қўлланилади, печдаги жараёнлар бошқарувчи ҳисоблаш машиналари ёрдамида автоматлаштирилган (к.. Печь).

«ВЕРТИКАЛЬ» — космик зонд. Ер атмосфераси юқори қатламларини ва Ер атрофи космик фазосини тадқиқ қилиш учун учирилган космик аппарат. 1967 й. 12 окт.да учирувчи ракета ёрдамида 4400 км баландликка чиқарилган. Асосий мақсади: ионосфера (электронлар ва мусбат зарядланган ионлар концентрацияси, электронлар т-раси)нинг баландлик

бўйича тақсимланишини, космик нурларнинг умумий интенсивлигини, нейтрал водо-> роднинг зичлигини ҳамда радиация минтақаларидан ўтишда турли химоя қатламларидан ўтган радиация дозасининг пасайишини аниқлаш бўлган.

«**ВЕРТИКАЛЬ**» — ер атмосферасининг юқори қатламларини ўрганиш учун мўлжалланган геофизик ракета. «В»нинг асосий қисми ерга қайтариб тушириладиган бўлма ва асбоблар бўлмасидан иборат. Иккала бўлмага ҳам аппаратлар жойлаштирилади. Бу аппаратлар ёрдамида куёш атмосферасидаги ходисалар, Қуёшдан тарқаладиган ультрабинафша ва рентген нурларининг ер атмосферасига таъсири, микрометеорит моддаларнинг ер атрофидаги бўшлиққа тарқалиши, ионосфера ва ҳ.к. ўрганилади. «В.» ёрдамида ўтказилган тадқиқотлар натижалари «Интеркосмос» дастури бўйича ўтказиладиган тажрибалар маълумотларини тўлдиради. 1970—78 й.лар мобайнида 6 та «В» учирилган.

ВЕРТИЦИЛЛЁЗ ВИЛТ, оқпалак — ўсимликларда *Verticillium dahliae* Klebahn замбуруғи қўзғатадиган касаллик. Деярли барча экинларни зарарлайди (қ. Вилт).

ВЕРТОЛЁТ — тикка кўтариладиган ва қўнадиган ҳаводан оғир учуш аппарати; унда кўтариш кучини битта ёки бир нечта (кўпинча, иккита) элтувчи винт вужудга келтиради. В. турган жойидан кўтарилади, тиккасига пастрлаб қўнади, осмонда бир жойда муаллақ туриши, вертикал ўқ атрофдан исталган томонга бурилиши, хоҳлаган йўналишда тўғри учуши мумкин. В.ни ниначига қиёсан ясашга кўп уринишлар бўлган. Дастлабки уриниш 15-а.га тўғри келади. В.нинг биринчи расми итальян олими Леонардо да Винчи қўлёзмаларидан бирида топилган. У геликоптер (юн. heliros — спирал, винт ва pteron — қанот) ясаш ғоясини берган, лекин уни амалга оширолмаган.

Юқорига кўтарила оладиган дастлабки В. (геликоптер) моделини рус олими М. В. Ломоносов 1754 й.да ясаган. Унда двигатель ролини пружина ўтаган, унинг икки томонга айланадиган икки винти бўлган. Винт-қанотли аппаратлар, яъни В.лар ясаш ғоясини Францияда 1835—65 й.ларда П.д.' Америкер ва Г.де Ланделл ривожлантиришди. Рус олими Б. Н. Юрьев 1912 й.да ҳаво винти назариясини ривожлантириб, В. схемасини таклиф қилди ва 1930 й.да шу схема бўйича, асосий элементлари замонавий В.ниқига ухшаш бир винтли, бир ўринли ЦАГИ 1—ЭА русумли жаҳонда биринчи В.нинг тажриба вариантани ясади. Шу б-н у вертолётсозликка асос солди. 1941 й.да у И. П. Братухин б-н бирга икки винтли «Омега» вертолётини ясади ва 1946 й.да учуриб намоиш қилди. Шундан кейин бирин-кетин турли русумдаги В.лар ясала бошлади. Россияда М. Л. Миль ва Н. И. Камов раҳбарлигидаги илмий-лойиҳалаш муассасаси, АҚШда «Сикорский», «Боинг», «Белл», «Каман», Францияда «Сюдавиасьон», Англияда «Уэстленд», Италияда «Агуста» фирмалари В.созликка катта ҳисса қўшишди. В.ларни кўплаб и.ч. собиқ Иттифоқда 1951 й. бошланди. М. Л. Милнинг «Ми-4», «Ми-6», «Ми-8», «Ми-10», «Ми-12» В.лари, кейинчалик Н. И. Камовнинг «Ка-15», «Ка-18», «К-25», «К-26», «Ка-50» «Учувчи акула» ҳарбий В. ва б. Русумли В. ишлаб чиқарила бошлади. Ҳозир турли-туман русумли В.ларни и.ч. тараққий этган.

В.нинг тезлиги 350 км/соат гача етади (агар қўшимча двигатель ўрнатилса 500 км/соат дан ошади), 50 т гача юкни кўтариб уча олади. В.нинг бир винтли, икки винтли ва кўп винтли, қанотли ва қанотсиз хиллари бўлади. Ҳар қандай схемадаги В. планер (фюзеляж, шасси, бошқариш органлари, электр, радио ва навигация жиҳозлари), винтли элтувчи тизим (элтувчи винтлар), двигатель (куч) қурилмаси (қ. Вертолёт двигатели) дан иборат. Механик юритмали бир винтли

В.да булардан ташқари қуйруқ винти ва бу винтни бошқариш тизими ҳам бўлади. В.лар халқ хўжалигида (қ.х. зараркунандалари б-н курашиш, йўловчилар ва юкни ташиш), геол.-қидирув ишларини бажариш, гравиметрик суратга олиш, музликларни кузатиш, ўрмондаги ёнгинларни ўчириш, йирик жиҳозларни ташиш ва ўрнатишда, қурилишда, бориш қийин бўлган жойларга шифокорларни олиб боришда, қутқарув ишлари ва б. ишларда кенг қўлланилади. В.лардан ҳарбий ишда ҳам фойдаланилади (яна қ. Авиация).

ВЕРТОЛЁТ ДВИГАТЕЛИ — вертолёт винтини ҳаракатга келтириш (айлантириш) учун мўлжалланган авиация двигатели. У поршенли ички ёнув двигатели ва ҳаво реактив двигатели бўлиши мумкин. Вертолёт парвозга кўтарилаётган ёки пасайиб кўнаётган пайтда қувватни қисқа муддатга ошириш учун қўшимча раққица ракета двигателидан фойдаланиш мумкин. Баъзи вертолётлар (мас., икки валли турбовинтли двигателлар ўрнатиладиган кўп двигателли вертолётлар)да самолётларнинг турбовинтли двигателлари қўлланилади.

ВЕРТХЕЙМЕР (Wertheimer) Макс (1880. 14. 4, Прага - 1943. 12. 10, Нью-Йорк) — немис психологи, 1929 й.дан Франкфурт ун-тида проф. 1933 й.дан АҚШда. К. Коффка ва В. Кёлер б-н биргаликда психологияга асос солган. Ҳаракатларни идрок қилишни тадқиқ этган, унумли фикрлаш тўғрисида асарлар ёзган.

ВЕРХАРН (Verhaeren) Эмиль (1855.21.5, Сент Аман — 1916.27.11, Руан) — бельгиялик шоир, драматург, танқидчи. Француз тилида ижод қилган. Лувен ун-ти юридик ф-тини тугатган. «Рохиблар» (1886) тўпламида ўрта асрлардаги рохибларнинг ёрқин йиғма образи берилган. «Оқшомлар» (1887), «Ҳалокат» (1888), «Қора машғаллар» (1890) асарлари декадентлик шеъри-

яти руҳига яқин, буларда турмушни фожиавий тасаввур этиш кучли. «Телба кишлоқлар» (1893), «Ғала-говур шаҳарлар» (1895) тўпламларида ижтимоий зиддиятларнинг (шу жумладан, шаҳар ва кишлоқ ўртасидаги зиддиятларнинг ҳам) халокатли эканлигини англаш ифодаланган. «Турмуш қирралари» (1899), «Бебош кучлар» (1902), «Ранг-баранг ёғду» (1906) ва б. тўпламларидаги шеърларида В. инсоннинг яратувчилик фаолиятини, ижодни, севги ва қатъиятни тарафдор эътибор билан тасвир қилган. В.нинг ишчилар ҳаётидан ёзилган «Шафаклар» пьесаси (1898), атоқли расомлар (Х. Рембрандт, 1904; П. Рубенс, 1910) ва ёзувчилар (У. Шекспир, Ж. Расин, В. Гюго) ҳақида и. т.лари бор.

ВЕРШОК (рус.) — метрик ўлчов тизими (қ. Бирликлар тизими) жорий қилинган давргача Россияда ишлатиб келинган узунлик бирлиги 19-а. охири ва 20-а. бошларида Россияга қарам ўлкаларда, жумладан Туркистонда ҳам қўлланилган.

ВЕСЕЛОВСКИЙ Николай Иванович (1848—1918.12.4) — рус археолоғи ва шарқшуноси. 1890 й.дан Петербург ун-ти проф. Петербург ФА нинг мухбир аъзоси (1914). Туркистон тарихи ва археологиясини ўрганган. Туркистон тарихи, этн.сига оид бир қатор мақолалар нашр эттирган. 1885 й. археолоғик қазиишлар олиб бориш учун Туркистон ўлкасига юборилган. Афросиёбда археолоғик қазииш ишлари олиб борган. Самарқанддаги 14—15-а. обидалари — масжид ва ёдгорликлар альбомини ва Амир Темур мақбараси нақшларининг рангли жадвалини тузиб, нашр эттирган.

ВЕСПУЧЧИ (Vespucci) Америго (1454, Флоренция — 1512.22.2, Севилья) — денгиз сайёҳи. Испания ва Португалия флотига хизмат қилган. 1499 ва 1501 — 02 й.ларда Жан. Американинг шимолига уюштирилган экспедицияларда қатнашган. В. биринчи бўлиб, у ерлар

дунёнинг янги қитъаси деган фикрни илгари сурган ва уни Янги Дунё деб атаган. Кейинроқ лотарингиялик хариташунос М. Вальдземюллер (1505) Колумб кашф этган материкни В. шарафига Америка деб аташни таклиф этган. Кейинчалик бу ном ҳаммага манзур бўлди, 1538 й.дан Меркатор харитасидан бошлаб Шим. Америка ҳам шундай атала бошлади.

ВЕСТА — кичик сайёра (астероид)ларнинг энг йирикларидан бири (4-рақамли). Немис астрономи В. Ольберс кашф қилган (1807). В. оддий кўз б-н кўриш мумкин бўлган ягона кичик (равшанлиги $6\frac{1}{2}$ юлдуз катталигида) сайёра, диаметри 555 км. Күёшдан ўртача узоқлиги 2,2 дан 2,6 астрономик бирлик гача, Күёш атрофида айланиш даври 504 кун. В. Тошкентда 1900 й.дан бошлаб кузатилади.

ВЕСТГОТЛАР, визиготлар, тервинглар — герман қабиласи, готларнинг ғарбий тармоғи. Мил. 3—4-а.ларда Днестр дарёсининг ғарбий томонида яшаган В. 4-а.нинг 70-й.ларида гуннлар сиқуви остида Дунай дарёсидан ўтиб Мёзияга ўрнашганлар (қ. Халкларнинг буюк кўчиши). 418 й. Жан. Галлияда Ғарбий Рим империяси ҳудудида маркази Тулуза ш. бўлган илк варвар қироллигини барпо этганлар. 5-а. 2-ярмида В. Испаниянинг катта қисмини эгаллаб олганлар. 507 й. франклар томонидан Жан. Галлия босиб олинган, бу ер В. қироллигининг асосий ҳудуди бўлиб қолган; 6-а. ўртасидан унинг пойтахти Толедо ш. бўлган. В. айрим маҳаллий ер эгалари қўлидаги ҳайдаладиган ерларнинг $\frac{2}{3}$ қисмини тортиб олганлар. Рим тартиботи б-н яқиндан танишиш В.ларга уруғ-қабилачилик муносабатларидан илк мулкчилик тузумига ўтиш имконини берган. Вестгот қироллигида ҳукмрон этник гуруҳ бўлган босқинчи В. аста-секин маҳаллий испан-рим аҳолиси б-н аралашиб кетган. 711—718 й.ларда В. давлати араблар томонидан забт этилган (яна қ.

Испания).

«ВЕСТИ КАРАКАЛПАКСТАНА» («Қо-рақалпоғистон хабарлари») — Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кен-геси ва Қорақалпоғистон Вазирлар Кенгашининг ижтимоий-сиёсий газетаси. Ҳафтада 2 марта рус тилида чиқади. Дастлаб (1919 й.да) Тўрткўлда чиққан, 1941 и. окт.дан Нукусда чиқади, номи бир неча бор ўзгарган. 1992 й.дан ҳоз. номда. Газ.да республика иқтисоди, маданияти, тарихи ва сиёсатига дойр мақолалар чоп этилади. Адади 2265.

ВЕСТИБУЛЯР АППАРАТ (лот. vestibulum — дахлиз, йўлак) — умуртқали ҳайвонлар ва одам ички қулоғининг бир қисми; бош б-н тананинг фазодаги вазияти ўзгаришини ва гавданинг қай томонга ҳаракатланаётганлигини сезадиган аъзо. В.а. вестибуляр анализаторининг периферик рецепторларидир. Бу рецепторлар ички қулоқ дахлизининг сақкулус ва утрикулус деб аталадиган парда халтачаларида (отолит аппарат) ҳамда ярим доира каналларининг кенгайган учларида (ампуляр аппарат) жойлашган. Халтачалар ва ярим доира каналлар тўқима суюқлиги (эндолимфа) б-н тўла бўлади. Мувозанат рецепторларидан статик (гавданинг ҳолати б-н боғланган) ва динамик (тезланиш б-н боғланган) сигналлар келади. Бу сигналлар сезувчан толалар механик таъсирланганда рўй беради. Гавда ҳолати ўзгарганда сезувчан толаларга отолит томондан таъсир этаётган куч йўналиши ҳам ўзгаради. Шунинг учун В.а. қаттиқ таъсирланганда (мас., денгиз касаллигида) кўнгил беҳузур бўлиб, бош айланади, ранг ўчади, юрак уриши, нафас олиш тезлиги ўзгаради. Кучли вестибуляр таъсирот ҳадеб такрорланаверганда унга нисбатан бўладиган реакция кучсизланади. Шунинг учун денгизчилар, учувчилар ва космонавтларни жисмоний чиниктиришда вестибуляр машқ қўлланилади.

ВЕСТИБЮЛЬ (франц. Vestibule) -маъмурий-маиший ва жамоат (театр, кино, ресторан, идора ва ш.к.) биноларидан баъзида катта уйларда эшик (ташқари)дан кираверишдаги кенг хона бўлиб, эшикни фойе б-н ўзаро боғлайди. В.дан кўпроқ кийим-кечак ечиладиган, газ.-жур. соғиладиган жой сифатида фойдаланилади.

ВЕСТ-ИНДИЯ (инг. West Indies - айнан Ғарбий Ҳиндистон) — Атлантика океанининг Кариб денгизидан жойлашган бир неча минг оролнинг умумий номи. Шим. ва Жан. Америка материклари оралиғида. Багама о.ларини, Катта ва Кичик Антиль о.лари (қ. Аншиль ороллари) ва б. ороллари ўз ичига олади. Шим. Америкага мансуб. Умумий майд. 240 минг км² га яқин. Аҳолиси 35 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), кўпчилиги негр, мулат ва креоллар. Рельефининг аксари қисми тоғли, карстли жойлар кўп. В.-И.да тез-тез ер қимириб туради. Кичик Антиль о.ларида сўнмаган вулкани бор. В.-И. ороллари мезокайнозой ёшидаги вулканик ва чўкинди жинслардан тuzилган. Энг балан чўққиси Гаити о.даги Трухильо тоғи — 3175 м. В.-И.да фойдали қазилма кўп. Кубада марганец, хромит ва темир рудалари, Тринидад о.да табиий асфальт, нефть, Ямайка о.да боксит конлари бор. В.-И.да тропик пассат ва экваториал муссон иқлим ҳукмрон. Январнинг ўртача т-раси шим.да 21°, жан.да 26°. Ўртача йиллик ёғин 1000—1500 мм. Дарёлари қисқа, тез оқади. Доим яшил ўрмонлар, саванналар бор. В.-И. тропик бўронлар пайдо бўладиган жой. Текислик қисмларида шакарқамиш, кофе, тамаки, пахта етиштирилади. В.-И.да Антигуа ва Барбуда, Багама Ороллари, Барбадос, Гаити, Гренада, Доминика, Доминикана Республикаси, Куба, Сент-Винсент ва Гренадина, Сент-Китс ва Невис, Сент-Люсия, Тринидад ва Тобаго, Ямайка давлатлари ҳамда Буюк Британия, Нидерландия, Франция ва АҚШ мулклари бор. Ороллари кўпчилиги

Христофор Колумб томонидан 1492—1502 й.ларда Ҳиндистонга денгиз орқали ғарбдан бориладиган йўлни кидириш вақтида кашф қилинган. Колумб ороллари Ҳиндистоннинг бир қисми деб ҳисоблаган ва шу боис Ҳиндистон деб атаган. Европаликлар ҳақиқий Ҳиндистонни кашф қилганларидан сўнг ундан фарқлаш учун «Ғарбий» сўзи қўшилган.

ВЕСТОН НОРМАЛ ЭЛЕМЕНТИ -кучланишни аниқ ўлчайдиган гальваник элемент. Унинг электр юритувчи кучи 20° да 1,0183 вольтга тенг. Электрохимёда турли системаларнинг электр юритувчи кучларини тенглаштириш усули б-н ўлчашда ишлатилади. Элементнинг манфий электроди кадмий (кадмий хавода оксидланади, шунинг учун 10% кадмий б-н 90% симоб қотишмаси ишлатилади), мусбат электроди симоб (Н)-сульфат б-н қопланган симоб, электролити эса кадмий сульфатнинг тўйинган эритмаси ва кристалларидан иборат. В. н. э.нинг электр юритувчи кучи симоб катионларининг қотишмадаги кадмийнинг оксидланишидан ҳосил бўлади.

ВЕСТФАЛ СИНДРОМИ - наслдан наслга ўтадиган нерв касаллиги. Бунда қўл-оёқ вақт-вақти б-н фалаж бўлиб қолади. Баъзи беморларда бош мианинг ҳаракатлантирувчи нервлари ҳам зарарланиши мумкин. Лекин бош мианининг нервлари, айниқса юз нерви ва кўзни ҳаракатлантирувчи нервлар борган мушкуллар нормал ишлайди. Фалажланган қўл-оёқдаги пай рефлекслари заифлашади ёки йўқолади. Касаллик хуружи, одатда, бир неча соат давом этади. Хуружлар бўлмаган пайтда бемор ўзини яхши сезади.

ВЕСТФАЛ ФЛОРАСИ - Англия, Франция, Германия, Белгия ва Донец ҳавзаси худудларида карбон даврида тарқалган флора. Карбон даврида бу худудлар Ер шарининг иссиқ ва нам

тропик қисми бўлган. Даставвал В. ф., асосан, қад. палеозой қирққулоқлилари, понабаргиллари ва птеридоспермлари каби ўсимликлардан иборат бўлган. Кейинчалик В.ф.нинг таркиби ва жойлашган майдони кенгая борган. Ўзбекистонда Бўкантов, Олой ва Туркистон тоғларининг ўрта қарбон қатламларидан В.ф.нинг қолдиқлари топилган. Ўзбекистондаги В.ф.нинг таркиби лепидодендрон, стигмарияларга ўхшаш ўсимликлар б-н бойилган. Демак В. ф.нинг қолдиқлари топилган Ўзбекистон ҳудуди қарбон даврида Ер шарининг иссиқ ва нам қисми бўлган.

ВЕСТФАЛИЯ (Westfalen) — Германиядаги Рейн ва Везер дарёлари оралиғидаги тарихий вилоят. Илк ўрта асрларда саксларнинг ғарбий тармоғи бўлган вестфал қабилалари яшаган ҳудуд. 1807 й.да Наполеон I маркази Кассель ш. бўлган Вестфал қиролигини (1807—13) тузган. 1815—1945 й.ларда Пруссия вилояти (маркази — Мюнстер), 1946 й.дан Шим. Рейн-Вестфалия ерининг бир қисми.

ВЕСТФАЛИЯ СУЛҲИ - Германия, Швеция, Франция б-н Муқаддас Рим империяси ўртасида Вестфалия (Германия) нинг Мюнстер ш.да 1648 й. 24 окт. да имзоланган сулҳ. Европадаги 30 й.лик урушга барҳам берди, унинг оқибатида Европада содир бўлган ҳудудий ўзгаришлар, империядаги диний муносабатлар ва сиёсий тузумга оид масалаларни ҳал этди. Швеция ва Франция империяга қарашли айрим ерларни ўз тасарруфига олди, Швейцария ва Голландия империя таркибидан чиқиб, мустақилликка эришди. Оқибатда Германия қучсизланиб, парчаланган бошлади.

ВETERАН (лот. veteranus, vetus — кекса сўзидан олинган) — 1) Қад. Римда армия хизматида ўтаб бўлган солдат. В.ларга ер ажратилган (Италия ёки унинг провинцияларида) ёки пул муқофоти,

шунингдек Рим фуқароси ҳуқуқи берилган, улар ҳар хил мажбуриятлардан озод этилган; 2) кекса жангчи, ўтмишдаги уруш қатнашчиси; 3) бирор соҳада узок йил ишлаган ёки хизмат қилган киши (мас., меҳнат В. и, уруш В. и).

ВETERИНАРИЯ, ветеринария тиббиёти, байтария (лот. veterinarius — ҳайвонларни парвариш қилувчи, ҳайвонларни даволовчи) — ҳайвонлар касалликларини ўрганувчи фанлар мажмуи ҳамда ҳайвонлар касалликларининг олдини олиш ва уларни йўқотиш, аҳолини одам ва ҳайвонлар учун умумий бўлган касалликлардан муҳофаза қилишга қаратилган тадбирлар тизими. В. шартли равишда 3 гуруҳга ажратиладиган фанларни ўз ичига олади: ветеринария-биология фанлари — ҳайвонларнинг соғлом ва касал организмлари тузилиши ва ҳаёт фаолиятини, касаллик қўзғатувчиларини, дори моддаларининг организмга таъсирини ўрганади (ҳайвонларнинг нормал ва патологик анатомияси, физиологияси, ҳайвонлар биокимёси, В. микробиологияси, вирусология, микология, физиология ва б.); клиник фанлар — ҳайвонлар касалликларини, уларни аниқлаш усулларини, касалликларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этишни ўрганади [эпизоотология ва инфекция касалликлар, паразитология, инвазион касалликлар, ички юқумли бўлмаган касалликлар, хирургия, акушерлик ва гинекология (сунъий қочириш б-н бирга) ва б.ветеринария-санитария фанлар и — ҳайвон организмга ташқи омиллар таъсирини, ҳайвонлар яшайдиган муҳитни яхшилаш муаммоларини (зоогиена), шунингдек ҳайвонлардан олинган маҳсулотлар ва хом ашё сифати масалаларини ўрганади (В. санитарияси, В. санитария экспертизаси).

В. зоотехника, биол., кимё ва б. фанлар б-н ҳаммаҳасулдор бўлиб борадиган тадбирлар (профилактика, даволаш, эпизоотияга қарши кураш, ветеринария-санитария тадбир-

лари) чорвага касалликлар етказадиган зарар ҳажмини қисқартириш имкониятини яратади, чорва бош сонини сақлаб қолишни ва чорвачилик маҳсулотлари и. ч.ни кўпайтиришни таъминлайди. Ҳайвонлар ва одам учун умумий бўлган касалликларга қарши кураш, ҳайвонот маҳсулотлари сифатини назорат қилиш одамларнинг касалликларга чалинишини камайтиришга ёрдам беради.

Одамлар ҳайвонларни қўлга ўргатган ва улардан ҳўжалик мақсадларида фойдаланган даврдан бошлаб ҳайвонларни даволаб ҳам келганлар.

Ўзбекистонда кенг тармоқли В. муассасалари ва ташкилотлари, и.т. ин-тлари ва ст-ялари, В. бўйича мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юр-тлари ва техникумлари ташкил этилган. Ўзбекистонда В. врачлари Самарқанд к.х. ин-тида тайёрланади (1929 й.дан). В. соҳасидаги и. т. ишлари Ўзбекистон ветеринария ин-ти (Самарқанд вилояти) да олиб борилади (қ. Ветеринария институти). Республикадаги бир қатор к.х. коллежларида ўрта махсус маълумотли В. мутахассислари тайёрланади. Республикада В. фани ривожига Г. И. Скрябин, М. А. Султонов, Ж. Азимов, Н. В. Бада-нин, Э. Ҳ. Эргашев, Н. М. Магчонов, Р. Ҳ. Хаитов, Б. С. Салимов, М. Аминжонов, Ш. Азимов, А. О. Орипов, Т. Қ. Қобилов, О. М. Мавлонов, А. Л. Рўзимуродов, З. Н. Норбоев, Ж. Шопўлатов, С. И. Вохддов, Ш. И. Ибрагимов, Х. З. Ибрагимов, Ш. Т. Расулов, Д. Х. Нарзиев, Ф. Х. Мажидов ва б. қатта ҳисса қўшдилар. Республикада В. ишларига умумий раҳбарликни Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлигининг Ветеринария бош бошқармаси олиб боради. В. вазифалари, В. хизматини ташкил этиш асослари, В. мутахассисларининг ҳуқуқ ва бурчлари ЎЗРнинг «Ветеринария тўғрисида» қонунида (1993 й. 3 сент.) белгилаб берилган (қ. Ветеринария хизмати).

Ад.: Ветеринария врачлари учун қисқача справочник, Т., 1968; Шопўлатов Ж., Ветеринария асослари, Т., 1993.

Мубошир Мусаев.

«ВЕТЕРИНАРИЯ» — ветеринария масалаларига оид илмий-и.ч. журнали. ЎЗР Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги Давлат ветеринария бош бошқармасининг нашри. 1996 й. март ойидан Тошкентда чиқади. Уч ойда бир марта ўзбек ва рус тилларида нашр қилинади. Журналда ветеринариянинг назарий ва амалий масалалари, чорва ҳайвонлари касалликларининг олдини олиш ва даволашда фан ва илғор тажрибалар ютуқлари, ветеринария-санитария экспертизаси, ветеринария хизматини ташкил этиш, зоогигиена мутахассислар маслаҳатлари, Ўзбекистонда ветеринария тарихи ва б. оид мақолалар эълон қилинади. Адади 867 нусха. Бош муҳаррири Зиёдулла Йўлдошев.

ВЕТЕРИНАРИЯ АКУШЕРЛИГИ -клиник фан, жинсий жараённинг норма ва патология масалалари б-н шуғулланиб (уруғлантириш, оталаниш, бўғоз бўлиш, туғиш ва туққандан сўнгги давр), шунингдек сут безлари ва янги туғилган ҳайвонлар касалликларини ўрганади. В. а. қишлоқхўжалиги ҳайвонларини сунъий қочириш назарияси ва амалиётини ишлаб чиқади, ҳайвонларнинг туғишига ёрдам бериш ва бош сонини кўпайтириш йўлларини ўргатади. В.а. ҳайвонлар морфологияси, физиологияси, биокимёси, микробиологияси, зоогигиенаси, хирургияси ва б. фанларга таяниб иш олиб боради. Ветеринария соҳасидаги олимлар ҳайвонларнинг қисир қолиши, бола ташлаши ва мастит касалликлари таснифини, бўғоз моллар диагностикасининг турли усулларини, жинсий аъзо ва туғруқ йўлларида содир бўладиган касалликларни даволаш йўлларини ишлаб чиқиб, ҳаётга татбиқ этди. Акушерлик муаммоларининг илмий асослари б-н ЎЗР Ветеринария, Чорвачилик и. т. ин-тлари, Самарқанд қишлоқ ҳўжалиги ин-ти, шунингдек ветеринария лаб.лари шуғулланади.

ВЕТЕРИНАРИЯ ДОРИХОНА-СИ -ветеринария доктори рецепти б-н дори тайёрлайдиган, уни сақлайдиган ва таркагадиган муассаса. Ветеринария дорихонаси икки хил бўлади: 1) қ. х. ҳайвонлари касалликларига қарши курашадиган ст-ялар қошидаги В.д. факат шу муассасага қарашли ҳайвонларни даволаш учун дори тайёрлайди, дорини ҳайвон эгаларига уйда даволаш учун таркатади. Бу хилдаги В.д.сида ветеринария доктори ёки фельдшери хизмат килади; 2) зооветтаъминот тизимидаги В.д. жамоа, ширкат, акционерлик, фермерлик хўжаликларини, шунингдек ветеринария шифохоналарини дори ҳамда керакли асбоблар б-н таъминлайди. Бу хил В.д. дорини фақат ветеринария доктори ва ташкилотларнинг талабномасига мувофиқ таркатади, ўзида рецепт б-н дори тайёрламайди. Шаҳарларда ҳам дорини аҳоли ва ташкилотларга сотадиган ветеринария дорихоналари бор.

ВЕТЕРИНАРИЯ ИНСТИТУТИ, Академик К. И. Скрябин номидаги Ўзбекистон ветеринария илмий тадқиқот институти (ЎзВИТИ) — Марказий Осиёдаги йирик и.т. муассасаси. Самарқанд вилоятининг Тойлоқ қишлоғида жойлашган (1959 й.дан). Дастлаб Туркистон Ер ишлари халқ комиссарлиги ветеринария бошқармаси қошидаги ўлка ветеринария-бактериология лаб. тарзида 1924 й.да Тошкентда ташкил этилган. 1926 й.да Ветеринария-бактериология ин-тига айлантирилди. 1934 й.дан ҳоз. номда. 1978 й.да К. И. Скрябин номи берилган. Ин-т илмий тадқиқотларнинг асосий йўналишлари: чорва моллари ўртасида тарқалган юкумли, инвазион ва юкумсиз касалликларини ўрганиш ва уларга қарши кураш, турли вакциналар ва даволаш препаратлари яратиш, Ўзбекистоннинг иссиқ иқлим шароитида чорвачиликни ривожлантириш учун муҳим ветеринария-санитария тадбирларини ишлаб чиқиш ва б. иборат. Ин-тда

17 лаб., Қарши ва Навоий таянч пунктлари, хўжалик ҳисобидаги и. ч. бўлими бор (2000). Республика ветеринария хизмати ин-т илмий ишланмалари асосида мамлақтимиз ҳудудида қорамолларнинг ўлат ва плевропневмония, отларда юкумли пневмония, манқа, юкумли энцефаломиелит, плевропневмония каби чорвачиликка жуда катта зиён келтирадиган касалликларни бутунлай йўқотишга эришди. Ҳайвонларнинг куйдирги, қорасон, кутуриш, сарғайма, қўтир, чечак ва б. юкумли касалликларидан келадиган зарар таъсири камайтирилди. Чорва молларидаги бруцеллёз (Р. Г. Яраев, Н. Х. Шевченко, М. С. Обиджонов, Р. А. Исмамова), туберкулёз (Г. В. Ни, М. А. Рўзимуродов), кутуриш (Н. М. Маматов), тейлориоз (И. Х. Расулов), браздот (А. А. Волкова), эчкилар плевропневмонияси (Ф. Д. Лукашенко), ценуроз ва эхинококкоз (М. А. Аминжонов), колисалмонеллёз ва пастереллёз (И. Д. Бурлуцкий, А. К. Сиддиқов, Р. У. Булханов, А. Абдусатторов, Т. Б. Тўрақулов, И. В. Ряснянский, Ж. Пармонов), паррандалар колибактериози (О. Ҳошимов, Ф. Ниёзов) касалликларига қарши янги самарали вакциналар, лейкоз диагностикаси (Х. С. Салимов, М. К. Бугаев), пироплазмидозларнинг олдини олиш ва даволашда диамидин (А. Ғофуров, Т. Х. Раҳимов), гельминтозларга қарши таъсири кенг бўлган ацетомизол (А. О. Орипов) каби препаратлар яратилди ва улардан амалиётда самарали фойдаланилмоқда. Ин-т фаолияти И. Х. Иргашев, Н. М. Магочонов, Ф. Ибодуллаев, А. Рўзимуродов, Т. Боймуродов, М. Аминжонов, Х. Салимов, А. Орипов, У. Я. Узоқов, Г. С. Пўлатов, Н. Х. Ениллеева каби олимлар номи б-н боғлиқ. Ин-т юқори малакали илмий мутахассислар етиштирувчи марказ ҳисобланади. Ин-тда 85 илмий ходим, шу жумладан 12 фан д-ри, 32 фан номзоди ишлайди. Ин-тда аспирантура ва докторантура бор. Илмий асарлар, монографиялар, услубий кўрсатмалар, йўриқномалар, қўлланмалар, тавсиялар ва б. нашр этади.

ВЕТЕРИНАРИЯ ЛАБОРАТОРИЯСИ — ветеринария хизмати тизимида ҳайвонлардаги касалликларни аниқлайдиган лаборатория.

Ҳайвонларнинг касалликлари ва ўлиш сабабларини аниқлаш мақсадида турли хил и.т. ва кузатиш ишлари олиб боради. В. л.да бактериологик, серологик ва гематологик таҳлиллар бажарилади, патологик материал текширилади, сут, гўшт ва б. чорвачилик маҳсулотлари санитария жихатдан таҳлил қилинади, кимёвий ва токсикологик таҳлиллар ўтказилади. В.л. касалликларнинг олдини олиш ва уларни даволаш учун антибиотиклар ва б. препаратлар тайёрлайди, ветеринария соҳасидаги фан ютуқлари ва илғор тажрибаларни тарғиб қилади. В. л. текшириш ва б. ишларни ўзи хизмат қилаётган ҳудуддаги фермер, ширкат, акционерлик, жамоа хўжаликлар ва давлат ветеринария муассасаларининг буюртмаларига мувофиқ бажаради. Тайёрланган антибиотик ва б. ҳар турдаги препаратларни хўжаликларга сотади. Гўшт-сут ва озик-овқат назорат ст-ялари улар қарамоғида бўлиб, деҳқон бозорларида гўшт, сут ва б. чорвачилик ҳамда деҳқончилик маҳсулотларини экспертиза қилади. Ўзбекистонда 3 республика В. л. (юқумли касалликлар диагностикаси лаб.; ўта хавфли касалликлар лаб.; ветеринария препаратлари лаб.), 13 вилоят, 126 туман ва туманлараро, 246 ветеринария-санитария экспертизаси лаб.лари ишлайди (2000).

ВЕТЕРИНАРИЯ ХИЗМАТИ - мамлакат, ҳудудий зоналар ёки халқ хўжалигининг айрим тармоқларида, корхоналар, транспорт, давлат чегараси, қуrolли кучларда жами ветеринария тадбирларини амалга оширадиган ветеринария ташкилотлари ва муассасалари мажмуи. В. х. мамлакатда ҳайвонлар (шу жумладан парранда, мўйнали ҳайвонлар, баликлар, асарилар) касалликларининг олдини олиш ва уларни йўқотиш б-н шуғулланади; қ. х. ҳайвонларининг

маҳсулдорлигини оширишга қаратилган ветеринария тадбирлари ўтказилишини ташкил этади; ветеринария-санитария жихатидан хатарсиз ҳайвонот маҳсулотлари ва хом ашё тайёрланишини таъминлайди, аҳолини одам ва ҳайвонлар учун умумий бўлган касалликлар (зооантропонозлар)дан, мамлакат ҳудудини бошқа давлатлардан ҳайвонларнинг юқумли касалликлари кириб келишидан муҳофаза қилади. Бу вазифаларни бажариш учун ветеринария ишига раҳбарлик ва ветеринария тадбирларини ташкил этиш мамлакат миқёсида марказлаштирилган ҳолда олиб борилади.

Ҳайвонларни касалликлардан муҳофаза қилиш ва даволаш ишлари уларни хонақилиштириш давридан бошланган. Даволаш б-н чўпон, отбоқар ва б. чорвадорлар шуғулланган. 1929 й. очилган Самарқанд қ. х. ин-тида ветеринария мутахассислари тайёрлана бошлади. Вилоятлардаги қ. х. ва зооветеринария техникумларида ветеринария фельдшерлари тайёрланди. 1959 й. Самарқанд вилоятида биологик препаратлар тайёрлайдиган к-т ишга туширилди. 1976 й. Самарқандда зарарли бўғимоёқлиларга қарши кураш Ўрта Осиё лаб. ташкил этилди (Ўзбекистон мустақилликка эришгач, у Ўзбекистон ветеринария-санитарияси ва акарологияси и. т. ин-тига айлантирилди).

Ўзбекистон Республикасининг «Ветеринария тўғрисида»ги қонуни (1993 й. 3 сент.)га биноан мамлакатда давлат ветеринарияси, идоравий ва хусусий В.х. ташкил топди.

Давлат В. х.ни Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Давлат ветеринария бош бошқармаси, вилоятлар ва Тошкент ш. давлат ветеринария бошқармалари, туманлар, вилоят ва туман бўйсунувидаги шаҳарларнинг давлат ветеринария бўлимлари, улар қарамоғидаги ҳайвонлар касалликларига қарши кураш ст-ялари (туман ветеринария ст-ялари), диагностика марказлари, ветеринария шифохоналари, лаб.лари,

экспедициялари, хайвонлар касалликларига қарши кураш қисмлари, деҳқон бозорларидаги ветеринария-санитария экспертизаси лаб.лари ва давлат ветеринария тармоғининг бошқа муассасалари амалга оширади.

Идоравий В. х. вазирлик, идора, корхона, муассаса ва ташкилотлар тасарруфида бўлиб, ветеринария мутахассислари ўз ваколатлари доирасида хайвонларга идоравий ветеринария назорати ва В. х. кўрсатишни амалга оширади. Хусусий В. х. б-н ветеринария врачлари бўлган Ўзбекистан Республикасининг фуқаролари ва б., шунингдек ветеринария фельдшерлари ва техниклари ветеринария врачлари назоратида шуғулланиши мумкин.

Республикадаги чорва ва уй хайвонларида 80 дан ортиқ тур ва юкумли, гижжа касалликлари учрайди. Уларга қарши курашда олдини олиш тадбир-чоралари, эмлаш, гижжасизлантириш ишлари олиб борилади. Шунга қарамай цутириш, лептоспироз, сальмонеллез, тейлериоз, қорасон, фасаллез, гемонхоз, ценуроз, эхинококкоз, манезиоз каби касалликлар вақт-вақти б-н чорвага катта зиён етказиши мумкин. Кейинги йилларда республикада қорамоллар ўлати, отлар манқаси, плевропневмония каби чорва молларига кирон келтирадиган касалликлар кузатилади.

Республика давлат В. х. тармоқда 2504 нафар ветеринария врачлари, 2486 нафар ветеринария фельдшерлари; идоравий В. х. тармоғида 1719 нафар ветеринария врачлари ва 2872 нафар ветеринария фельдшерлари, хусусий В. х. тармоғида эса 1231 нафар ветеринария мутахассислари ишлайди. Давлат В. х. тизимида 13 вилоят ветеринария бўлими, 165 та туман ветеринария шохобчалари, 13 вилоят ветеринария лаб., 126 туман ва туманлараро ветеринария лаб.лари, 246 ветеринария-санитария экспертизаси лаб.лари, 55 участка ветеринария шифохоналари мавжуд (1998).

Абдулла Куранбоев, Мубошир Муса-

ев.

ВЕТЕРИНАРИЯ ШИФОХОНАСИ

-касал хайвон ва паррандаларни даволайдиган муассаса. В. ш. касал хайвон ва паррандаларга дастлабки ёрдам кўрсатиш ва касаллик олдини олиш чораларини кўради, зоонозлар эпидемиясига қарши ветеринария-санитария ва айрим профилактика тадбирларини амалга оширади, аҳоли ўртасида ветеринария соҳасида тушунтириш ишларини олиб боради. Шахар, туман ва участка В. ш. бор. Участка В. ш. эса туман ветеринария шифохонаси қошида тузилади. Булардан ташқари кўчма ветеринария шифохонаси ҳам бўлади. Унинг вазифаси юкритида келтирилганлардан ташқари яйловларга ва чорва моллари жойлашган ерларга ветеринария мутахассисларини зарур доридармонлар ва биологик препаратлар б-н бирга тезликда етказиб боришдан иборат. Кучма ветеринария шифохонасида керакли асбоб-ускуна, жиҳоз, идиш ва доридармонлар бўлиб, буларнинг ҳаммаси махсус автомашинага ўрнатилади.

ВЕТЕРИНАРИЯ-САНИТАРИЯ НАЗОРАТИ

— чорвачилик фермалари, паррандачилик ф-калари, гўштсут к-тлари, хайвонот маҳсулотлари ва хом ашёсини тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш ва ташиш б-н шуғулланадиган корхоналарнинг ветеринария-санитария ҳолати устидан давлат ва и.ч. назорати тизими. Турли касалликларнинг олдини олишда, хайвон ва паррандаларни сўйишда, маҳсулотларни ташишда, хайвонлар, хайвонлардан олинган маҳсулотлар ва хом ашёни экспорт-импорт ва улар б-н савдо қилишда В.-с.н. ғоят катта аҳамиятга эга. Назорат тадбирлари аҳолини юқадиган касалликлардан асраш, хайвонлар ўртасида юкумли касаллик пайдо бўлишига йўл қўймаслик мақсадида ўтказилади. В.-с. н.нинг вазифаси гўштни қайта ишлаш корхоналарига ветеринария хизмати кўрсатиш, деҳқон бозорларида маҳсулотларни тек-

шириб туриш, ҳайвонларни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш, уларнинг маҳсулотларини четга чиқариш ва келтириш устидан назорат ўрнатишдан иборат. В.-с. н. мамлакатимиздаги ҳамма ветеринария муассасалари, жумладан гўшт-сут ва б. озик-овқатларни назорат қилиш ст-ялари, тери, жун маҳсулотларини текшириш лаб.лари, давлат чегара пунктлари, гўшт маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари қошидаги и. ч.-ветеринария назорат бўлими томонидан олиб борилади. В.-с. н.нинг асосий тартиби Ўзбекистан Республикасининг «Ветеринария тўғрисида» қонунида (1993 й. 3 сент.) батафсил белгиланган. Ўзбекистан Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Ветеринария бош бошқармаси мамлакатда В.-с. н.га раҳбарликни амалга оширадиган марказий орган бўлиб, унинг кўрсатмалари шу соҳадаги идора ва корхоналар учун сўзсиз бажарилиши лозим

ВЕТЕРИНАРИЯ-САНИТАРИЯ СТАНЦИЯСИ — шаҳар, шаҳар агрофидаги жамоа, ширкат, акционерлик ва фермер хўжалиklarининг чорвачилик объектларига, шунингдек тери, жун маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар ҳамда озик-овқат корхоналарига хизмат қилувчи муассаса. У махсус машиналар б-н жиҳозланган бўлади. В.-с. с. хизмат қилаётган ҳудуддаги чорвачилик ва б. биноларни, ҳайвон хом ашёларини дезинфекция қилади; ўлган ҳайвонларни утилизация корхоналарига, мусодара қилинган маҳсулотларни, гўштни қайта ишлаш корхоналарига элтиб топширади. Шунингдек, В.-с.с. ҳайвонлар кутуришига қарши кураш олиб боради, ветеринария идораларига ветеринария-санитариянинг ҳамма масалаларида маслаҳатлар беради, ҳайвон, парранда ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари, ветеринария-санитария з-длари ва утилизация курилмалари устидан назорат қилиб туради.

ВЕТЕРИНАРИЯ-САНИТАРИЯ ЭКС-ПЕРТИЗАСИ — 1) ҳайвонот маҳсулотларини санитария-гигиена жихатидан баҳолаш усулларини ўрганадиган фан. В.-с. э.нинг асосий вазифаси — ҳайвонлардан олинадиган, озик-овқат (гўшт, сут, балиқ, тухум), озуқам, хом ашё (тери, жун, момик, патлар) маҳсулотлари орқали кўзгатувчилари одамларга юқадиган касалликларнинг олдини олишдан иборат. Мустақил фан тармоғи сифатида 20-а.да шаклланди. Ундан илгари гўштшунослик ва овқатланиш гигиенаси фанлари таркибида ўрганилар эди. В.-с. э. мустақил кафедраларга эга бўлган ветеринария ин-тлари ва ветеринария ф-тларида ўқитилади, тиббиёт ин-тларида овқатланиш гигиенаси курсига кирилади. В.-с. э. бўйича и. т. ишлари тегишли олий ўқув юртлари кафедраларида, и. т. ин-тларининг махсус лаб.ларида олиб борилади.

2) Ҳайвонот маҳсулотларининг истеъмол талабларига жавоб беришни аниқлайдиган ветеринария мутахассисларининг амалий фаолияти соҳаси. В.-с. э.нинг асосий вазифаси одамларни сифати бузилган чорвачилик маҳсулотлари орқали касалланишдан асраш, ҳайвонларни сўйишгача, сўйишда ва сўйишдан кейин маҳсулотларни қайта ишлашда санитария қоидаларига риоя қилиш, нимталанмаган гўшт ва б. аъзоларини текшириш, гўшт, сут, балиқ маҳсулотларининг истеъмолга яроқлилигини аниқлаш ва б.дан иборат. Гўшт саноати корхоналарида, паррандачилик ф-калари, совуқхона, база, омборлар, дехқон бозорлари, лаб.ларда В.-с. э.ни ветеринария врачлари, ветеринария участкалари ва қушхоналарда ветеринария фельдшерлари ўтказилади. В.-с. э.нинг тўғри ўтказилишини давлат ветеринария инспекциялари назорат қилади.

В.-с. э. яроқсиз деб топган маҳсулотларни истеъмолга чиқариш мумкин эмас. Ўзбекистонда 246 В.-с. э. лабораторияси ишлайди

ВЕТЛУГА — РФнинг Европа қисми марказидаги дарё, Волганинг йирик чап ирмоғи. Уз. 889 км, ҳавзасининг майд. 39,4 минг км². Асосан қор сувларидан тўйинади. Нояб. бошларидан апр. ўрталаригача музлайди. Вада ёғоч оқизилади. Қуйилиш жойида ўртача сув сарфи 255 м³/сек. Қуйилиш жойидан 700 км масофада кема қатнайди. Соҳилида Ветлуга ш. жойлашган.

ВЕТО (лот. veto — тақиқлайман) — ривожланган давлатларда биронта орган, ташкилот қонуни ёки қарорининг кучга киришини тўхтатиш ёки кучга киришига йўл қўймаслик ҳуқуқи. Давлат бошлиғи қонун чиқарувчи парламент, олий мажлис қабул қилган қонунлар бўйича В. ҳуқуқига эга. Мутлақ В.— давлат бошлиғининг парламент қабул қилган қонунни узил-кесил рад қилиш ҳуқуқи; нисбий В.— давлат бошлиғининг қонун кучга киришини фақат тўхтатиб қўядиган рад жавоби; бунда парламентга мазкур қонунни 2-марта овозга қўйиш б-н қабул қилиш ҳуқуқи берилади; умумий В.— бутун ҳужжатни яхлит ҳолда рад этиш имкони; қисман В.— бирон-бир ҳужжатнинг айрим қисмлари ёки моддасигина рад қилиниши. Баъзан парламентнинг юқори палатаси ҳам қуйи палатанинг қарорини тақиқлашда В. ҳуқуқидан фойдаланади. Халқаро ҳуқуқда: БМТ Уставининг 27-моддасига биноан БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари В. ҳуқуқига эга. Хавфсизлик Кенгашида муҳокама қилинадиган масалалар Кенгаш аъзоларининг бир фикрда бўлишини талаб қилади. Улардан бирортаси муҳокама қилинаётган қарорнинг қабул қилинишига розилик билдирмаса, қарор рад қилинган ҳисобланади.

ВЕХИЧИЛИК («Вехи» тўплами номидан олинган) — рус диний-фалсафий оқими (20-а. бошлари). Унинг намояндalари — Н. А. Бердяев, С. Н. Булгаков, П. Б. Струве, С. Л. Франк, М. О. Гершензон ва б. «Вехи» («Рус зиёлилари тўғрисида

мақолалар») тўпламида (Москва, 1909) инқилобий-социалистик кайфиятдаги зиёлиларнинг мафқураси, жумладан атеистик материализм, сиёсий радикаллик ва народниклик ғояларини кескин танқид қилиб чиқдилар. Вехичилар маънавийатни ижтимоий ғоялардан устун қўйиб, шахснинг ички (ботиний) ҳаёти инсоннинг бирдан-бир ижодий куч манбаидир, деб ҳисобладилар. 1917 й. октябрь тўнтаришидан кейин «Вехи» муаллифлари большевикларнинг ғоявий душманлари сифатида улар назарияси ва амалиётига қарши фикрлар б-н чиқдилар. Ленин кўрсатмаси б-н В. ҳаракатининг лидерлари хорижга бадарға қилинди (1922). Қайта куриш йилларида (1985—91) Н. А. Бердяев, С. Н. Булгаков, С. Л. Франк ва б. В. оқими вакилларининг асосий асарлари, жумладан «Вехи» тўплами қайта нашр этилди.

ВЕЧЕ — кад. ва ўрта аср Русь давлатидаги Халқмажлиси (10—14-а.лар). Унда муҳим жамоат ишлари муҳокама этилган ва ҳал қилинган. 11—12-а. 2-ярмида рус шаҳарларида князь ҳокимияти сусайиши муносабати б-н В.нинг фаолияти кучайган. В. уруш ва тинчлик масалаларини ҳал этган, князларни чақиртирган ва ҳайдаган, қонунлар қабул қилган, бошқа мамлакатлар б-н битимлар тузган ва б. Новгород, Псков ва Вятка ерида 15-а. охири — 16-а. бошларигача сақланиб қолган.

«ВЕЧЕРНИЙ ТАШКЕНТ» («Тошкент оқшоми») — Тошкент шаҳар ҳокимиятининг рус тилида чиқадиغان ижтимоий-сиёсий газетаси (қ. «Тошкент оқшоми»).

ВЁРСТКА, саҳифалаш ёки саҳифа — 1) матбаада — босма қолип тайёрлаш жараёни. Терилган матн гранкалари, безаш элементлари (расмлар ва х.к.) ва б.дан газ., жур. ва китобнинг муайян тарҳ (формат)ли саҳифалари (полосалари)ни ҳосил қилишдан иборат; 2) хатоларни ту-

затиш учун саҳифаланган матн нусхаси (корректураси).

ВЗВОД (рус.) — рота, батарея таркибига кирадиган ҳарбий бўлинма. Бир нечта (2—4) бўлинма, расчёт ёки экипаждан иборат. Дастлаб 17-а. охирида пиёда ва отлик, кейинчалик артиллерия қўшинида тузилган. Янги қўшин турлари пайдо бўлиши б-н В. улар таркибига ҳам кирган. ЎзР ҳарбий хизматида ҳам В. тузилиши сақланиб қолган.

ВИА, вокал-инструментал ансамбль — мусикий эстрада жамоаси. Иштирокчилари ўзлари чалаётган соз (асосан электрогитара)лар жўрлигида куйлашади. 1960-й.ларда чет элрок-мусикаси таъсирида (собиқ Иттифоқ республикаларида) ташкил топган. Дастлаб ёшлар мусика ҳаваскорлиги шаклида (ўқув юртларида, маданият уйларида), кейинчалик профессионал, сахнавий мусика ижрочилиги тарзида ривожланган. Репертуаридан ёшлар ҳаёти мавзуидаги қўшиқ ва ашулалар, композиторларнинг эстрада асарлари, қайта ишланган халқ қўшиқлари ўрин олган. «Песняры» (Белоруссия), «Веселые ребята» (Москва), «Дос-Мукасан» (Олмаота), Ўзбекистонда — «Ялла» (1971), «Наво» (1976), «Садо» (1981) каби В.лар машҳур.

ВИДЦУК (лот. *via* — йўл ва *duco* — ўтказма) — йўллар чуқур жарлик, сувсиз дара, ботқоқлик ва б. б-н туташадиган жойларга қуриладиган баланд ва узун кўприксимон иншоот. В. металл, тош, бетон ва темир-бетондан ишланади; одатда, кўп қулочли ва шунга яраша кўп таянчли бўлади; равоксимон ва тўғри тўртбурчак шаклда тўсинли қилиб қурилади. Жарлик, дара, ботқоқликларни тупроқ б-н тўлдириш жуда қимматга тушадиган ва замин жуда бўш бўлган ҳолларда В. қўл келади. Тош В. Кдц. Римда ҳам қурилган ва асосан равоксимон бўлган. Металл ва темир-бетон В.лар 19-адан бошлаб қурила бошлаган. В. қуришда меъмор-

лар ва муҳандисларнинг маҳоратлари уйғунлашиб кетиши лозим. Таянчлари (устунлари) иншоот ўртасига томон баландлашиб ёки калталлашиб бориши (яъни таянчларнинг баландлиги ҳар хил бўлиши) б-н В. эстакададан фарқ қилади. Ўзбекистон худудида қадим замонлардан бери акведук (жарлик, дара, сой, анҳор ва б. устидан сув ўтказиш учун қуриладиган иншоот) қурилиб келинади.

ВИБОРГ — РФ Ленинград вилоятидаги шаҳар. Фин қўлтиғи соҳилидаги орол ва ярим оролларда жойлашган. Саймен канали яқинидаги муҳим денгиз порти, т. й. тугуни. Аҳолиси 81 минг киши (1999). 1293 й.да В.да шведлар қалъа қурган, кейинчалик шу қалъа атрофида шаҳар вужудга келган. 1721 й. Ништадт сулҳ шартномасига мувофиқ В.ни Россия эгаллаган. 1918—40 й.ларда Финляндия (Виипури деб аталган) таркибида. 1940 й. яна Россияга қўшиб олинган. В. атрофи денгиз бўйи иқлим курорта. В.да электр асбоблари, балиқ овлаш саноати ускуналари, қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади, озиқ-овқат ва энгил саноат корхоналари ҳамда тиббий билим юрти, ўлкашунослик музейи ва б. музейлар бор.

ВИБРАТОР (лот. *vibro* — тебранама) — 1) механик В. — механик тебраниш (титраш)лар ҳосил қиладиган қурилма; мустақил равишда ёки вибрация машиналари ва ускуналарнинг узели тарзида ишлатилади. Материалларни зичлаш, мас., қурилишда грунтларни шиббалаш, бетон қришмаларни зичлаш, қуймаларни опокалардан чиқариш, иншоот, асбоб ва аппаратларнинг титрашга турғунлигини синаш, қозиқ қоқиш ва б. да қўлланилади; 2) электр В.— электромагнит тебранишларни вужудга келтирадиган (тебраниш манбаи бўлган) ток ўтказувчи материал ёки диэлектрикдан иборат штир, металл сим бўлаги. В. оддий ёки мураккаб антенналарнинг элемент сифатида ишлатилади.

ВИБРАФОН (лот. *vibro* — тебранамаман ва юн. *phone* — товуш) — урма чолғу асбоб, металлофон тури. Товушлари муайян баландликка эга. 20-а. бошида ихтиро қилинган. Фортепиано клавишларига ўхшаш икки қатор жойлашган турли узунликдаги металл пластинкалардан иборат. Учи юмшоқ чўплар б-н чалинади. Пластинкалар остида цилиндрсимон резонаторлар, улар устида кичик электр двигатели ёки пружинали механизм айлантирадиган парраклари бўлади. Товуши майин, оҳангдор, тебранма (дириллама) хусусиятга эга. Одатда, эстрада, опера, симфоник оркестрларда ишлатилади.

ВИБРАЦИОН БУРҒИЛАШ, титрама бурғилаш — кудукларни бурғилаш усулларидан бири. Иши вибраторнинг бурғилаш асбобини титрама (тебранма) ҳаракатлантиришига асосланади. В.б.да электр-механик вибратор бурғилаш қувурларининг юқори учига, гидравлик вибраторлар искана устига, яъни кудукнинг ичига ўрнатилади.

ВИБРАЦИОН ТЎҚМОҚ, титрама тўқмоқ — ерга ёғоч, металл ва темир-бетон қозикларни, қозикоёқлар, қувурлар, устунлар ва б.ни қоқиш ҳамда суғуриб олиш учун мўлжалланган зарбий-титрама машина. В.т.нинг титрама иш органи қоқиладиган қозикнинг каллагига пружинали осма орқа-ли боғланган бўлади, шунинг учун қозикка титрама таъсир қилиш б-н бирга унга даврий зарб импульсларини бериб, унинг ерга ботишини жадалаштиради. Титрама иш органининг муҳраси қозикнинг каллагига зарбий таъсир кўрсатади. В. т. бир двигателли ва икки двигателли бўлиши мумкин. В. т.дан музлаган материалларни юм-шатишда, ерни шибалаш да ҳам фойдаланилади.

ВИБРАЦИОН ЎЗГАРТИРГИЧ, титрама ўзгартиргич — паст кучланишли ўзгармас токни электр-механик вибратор

ёрдамида юқори кучланишли ўзгармас токка айлантириб берадиган электр аппарат. Аппарат ўзгармас ток манбаи (мас., 2,5—24 В кучланишли электр аккумулятор)га уланганда унинг электр магнети якор (пўлат пластинка)ни титрашга мажбур қилади (номи шундан). Шунда якор қисмаси (контакти) ток манбаини навбатма-навбат трансформатор бирламчи чулғамининг дам у ярмига, дам бу ярмига улайди, натижада иккиламчи чулғамда бир хил ишорали пульсланувчан юқори кучланишли ўзгармас ток индукцияланади (вужудга келади). Кучланишнинг пульсланувчанлигини электр фильтр бартараф қилади. Аппарат чикишида юқори кучланишли ўзгармас ток ҳосил бўлади. В. ў. автомобиль радиоприёмниклари, кичик узатиш-қабул қилиш ст-ялари ва ҳ. к.да ишлатилади. Паст кучланишли ток манбаида ишлайдиган транзистор пайдо бўлганидан сўнг В. ў. кам қўлланиладиган бўлди.

ВИБРАЦИЯ (лот. *vibratio* — тебраниш, титраш), титраш — эластик жисмларнинг механик тебраниши, титраши. Фойдали ва зарарли хиллари бор. Вибратор, вибрация машинаси ёрдамида атайлаб ҳосил қилинадиган фойдали В. технологик операцияларда (вибрацион ташишда, вибрацион кесишда, бетонни зичлашда), машина ва қурилмалар (виброболғалар, қозик қокқичлар)да фойдаланилади. Зарарли В. транспорт ҳаракатланганда, машина ва асбоблар ишлаганда пайдо бўлади; улар конструкцияларни бузишга олиб келади, инсон соғлиғига зарарли таъсир қилади (қ. Вибрация касаллиги). Зарарли В.ни камайтириш учун виброизоляция усули қўлланилади, динамик сўндиргичлар ва б.дан фойдаланилади.

ВИБРАЦИЯ КАСАЛЛИГИ - касб касалликларидан бири; вибрациянинг одамга узок, вақт таъсир этишидан келиб чиқади. Касалликнинг кечиши ва характери титраш таъсиротининг кучи ва зар-

бига боғлиқ; бундай титраш гавданинг маълум қисмига (мас., қўлга, қисман вибрация) ва бутун организмга (умумий вибрация) таъсир этади. Айрим касбдаги кишилар ишлатаётган қўл асбобларнинг зарби ёки улардан тўғри фойдалана олмаслик, гавдани нотўғри тутиш, совуқ, шовқин ва б. В.к.га сабаб бўлиши мумкин. Касалликда қўл панжасининг зирқираб оғриши ва толиқиши, совуққа таъсирчанлик, бош оғриғи, тез чарчаш, асабийлашиш, юрак-томир фаолиятида жиддий ўзгаришлар ва б. кузатилади. Давоси касалликка сабаб бўлган омилни иложи борича эртароқ бартараф этишдан иборат. Турли дори-дармонлар, физиотерапевтик муолажалар, тегишли курортларда бўлиш комплекс даволанишнинг таркибига қиради.

ВИБРАЦИЯ МАШИНАСИ, титрама машина — иш органи тебранма (титрама) ҳаракатланадиган машина. Тебранишлар (титрашлар) частотаси Гц нинг бир неча улушидан 10 кГц гача, амплитудаси 1 м дан мкм улушларигача бўлган В. м. бор. Юритмасининг турига кўра механик, электр, гидравлик, пневматик хилларга; энергияни механик тебранишлар энергиясига айлантириш усулига кўра марказдан қочма, поршенли, кулачокли, кривошин-шатунли, электромагнитли, магнитострикцион, пьезоэлектрик ва б. хилларга; титраш (вибрация) ҳосил қилинадиган спектрал таркибига кура моногармоник (синусоидал), бигармоник, полигармоник тебранишли хилларга; иш органининг нуқталари траекторияси шаклига кўра тўғри чизиқли, доиравий, эллипс, винтсимон йўналишли ва б. хилларга бўлинади. В. м. қурилиш, машинасозлик, кон саноати, озик-овқат саноати, қ. х., тиббиёт ва б. соҳаларда ишлатилади.

ВИБРАЦИЯ ТЕХНИКАСИ - механик тебранишлар (титрашлар, вибрациялар)ни ҳосил қилиш усуллари ва воситалари мажмуи; шунингдек титрашларни

бошқариш, улчаш, назорат қилиш ва зарarli титрашлар б-н курашиш усуллари. В. т. воситаларига фойдали ишлар (мас., грунт, бетон қоришмаларни зичлаш, иншоот ва аппаратларни синаш ишлари)ни бажариш учун атайлаб ҳосил қиладиган вибрация машинаси, вибрация стендлари, асбоблар, аппаратуралар, қурилмалар; титрашларни бошқарадиган ва уларни ўлчайдиган аппаратлар; титрашга қарши техника воситалари, яъни зарarli титрашларни сўндириш, изоляциялаш қурилмалари қиради.

В. т. воситаларининг иш органлари юритмасини титратишнинг энг кенг тарқалган тури марказдан қочма усулда, поршень, кривошин-шатун ёрдамида титратиш ҳисобланади. В. т.да вибрация параметрлари (силжишлар, тезликлар ва тезланишлар, частота, фаза, амплитудалар)ни ўлчаш б-н виброметрия шуғулланади. У ия виброметр ва акселерометр каби асбоблардан фойдаланилади.

В. т.нинг масалаларидан бири инсонлар, асбоблар, машина ва иншоотларни титрашнинг зарarli таъсирларидан ҳимоя қилиш ҳисобланади. Бунинг учун қўшимча энергия манбаларини талаб қилмайдиган одатдаги пассив вибро-изоляциядан ташқари статик ва динамик мувозанатлаш усуллари, инерцияли ҳамда эластик параметрлар ва б. қўлланилади.

ВИБРИОЗ — қорамол ва қуйларда учрайдиган юкумли касаллик (қ. Кампилобактериоз).

ВИБРИОН (Vibrio) - Vibrionaceae оиласига мансуб уруғ; спора ҳосил қилмайдиган вергулсимон бактериялар. Уз. 0,5—1,5, йўғонлиги 0,3—0,6 мкм. Хивчинлари бир ёки бир нечта хужайранинг бир қутбида жойлашади. В. учун полиморфизм хос. Сувда, тупроқда, одам ва ҳайвонлар ичагида яшайди. В. патоген ва сапрофит булади. 100 дан ортиқ тури маълум. Мас, *Vibrio cholerae asiaticae* одамларда вабо касаллигини

қўзғатади. Бу В.ни биринчи марта немис олими Р. Кох 1883 й.да Мисрдаги вабо эпидемияси вақтида беморларнинг ахлати ва нобуд бўлганларнинг ичагини текширишда аниқпаган. Микробиолог Н. Ф. Гамалея касалликдан улган товуқ ва каптарларда одамда касаллик қўзғатиш хусусияти бўлмаган В.ни аниқлаган. Бундан ташқари, целлюлозани емирувчи, фақат хайвонлар ёки қушларни, ҳашарот ва балиқларни касаллантирувчи В. ҳам учрайди.

ВИБРОИЗОЛЯЦИЯ - одамлар ва иншоот, машина, асбобларни титраш (вибрация)нинг зарарли таъсиридан ҳимоя қилиш. Бунда титраш манбаи б-н ҳимоя қилинаётган объект орасига титрашлар энергиясини ютадиган, яъни титрашларни юмшатадиган мослама ёки қурилма — демпферлар қўйиш орқали амалга оширилади. Одатда, пассив В. қўлланилади. Бундай ҳолларда титраш манбаи таъсирида деформацияланувчи оралик элемент виброизолятор вазифасини бажаради. Муҳим ҳолларда паст частотали вибрацияни (секинроқ титрашларни) камайтириш учун актив В. қўлланилади. Бунда эластик элементларнинг деформацияланишини автоматик ростлаш тизими бошқаради.

ВИБРОКАТОК, титрама ғалтак — валик (жува)ларидан бири тебранма (титрама) ҳаракат қиладиган ер текислаш машинаси. Бир ва икки секцияли, силлиқ кулачокли, панжарасимон жўвали (бир, икки ва уч жўвали) ўзиюрар В.лар бор. Марказдан қочма виброўйғотгичи ички ёнув двигатели ҳам ҳаракатланадиган бир секцияли В. ва виброўйғотгичи ва ғалтаги механик тарзда ҳаракатланадиган икки секцияли ўзиюрар В. кенг. ишлатилади.

ВИБРОМАЙДОН — қурилиш майдонлари ва з-длар шароитида бетон ва темир-бетон буюмлар (мас., блоклар, плиталар, девор панеллари, кўп ғовакли

тўшамалар, кўприкларнинг қулочлари элементлари) тайёрлашда бетон қоришмаларни зичловчи титрама машина. Тебраниш тарзига кўра доиравий, вертикал, горизонтал йўналишда титрайдиган ва зарбий хилларга, тузилишига кўра ромли ва блокли хилларга бўлинади. Титрашлар В.дан унга маҳкамланган, ичига бетон қоришмаси солинган қолига узатилади. Қолип В.га электромагнит, пневматик, гидравлик ёки механик қисувчи мосламалар б-н маҳкамланади (қ. Вибратор).

ВИБРОМЕТР (лот. *vibro* — тебратаман ва ... метр) — тебранувчи (титровчи) жисмлар (машиналар, иморат ва б. иншоотлар)нинг механик тебраниши ва титрашини ўлчайдиган асбоб. Кўрсаткичларни қайд қиладиган В. виброграф деб аталади. В.нинг корпуси текшириладиган объект (мас., самолёт)га маҳкам боғланади, корпус объект б-н бирга титраганда В.даги юк ўз инерцияси таъсирида дастлабки вазиятини сақлашга интилади. Шунда корпус ва юкнинг бир-бирига нисбатан силжиши В. ёрдамида ўлчанади. В. 10 Гц дан 20 кГц гача ва ундан ортиқ частотада 0,1 мкм дан 1 м гача силжишларни ўлчайди. В. турли қурилмаларнинг титрашини ўлчашда, геофизика ва сейсмологияда қўлланилади.

ВИБРОПЛИТА — қовушмайдиган грунтлар (тупроқлар) ва чақиқ тош шағаллардан иборат йул заминларини зичловчи титрама машина. Силжиш усулига кўра қўлда силжитиладиган, ўзи силжийдиган, бир жойдан иккинчи жойга кўчириладиган хилларга, юритмасининг турига кўра электрик, пневматик, гидравлик усулларда ва тки ёнув двигателилгн ҳаракатланадиган хилларга булинади. Ички ёнув двигателидан ҳаракатланадиган ва ўзи силжийдиган В. кенг ишлатилади.

ВИБРОПРОКАТ — йирик ўлчамли йиғма темир-бетон конструкция-

лар ва буюмлар (панеллар, текис ва ковурғали плиталар, қобиклар ва б.) ни машинада тайёрлаш усули. Бетон қоришмасини титрама усулда зичлашга ва қолипладиган буюмларни титрама прокатлаш стани валик (жува)лари орасида прокатлашга асосланган. Бунда бир йўла бетонга тезкор усулда иссиқлик ишлови бериш ва уни қотириш жараёнлари ҳам кўзда тутилади (қ. Темир-бетон конструкциялар ва буюмлар).

ВИБРОТРАНСПОРТ, титрама ташиш — сочилувчан ва донали материалларни, ластасимон аралашмалар ва суюқликларни титрама иш органи ёрдамида қисқа (мас., 300 м гача) масофага элтувчи қурилма; шу ишларни амалга ошириш (ташиш) жараёни. В.т. жумласига титрама конвейер, вибрацион насос, вибрацион бункер, вибрацион Хартум (хобот) лар ва б. киради. Уларнинг иши вибрацион (титрама) ташиш машиналарининг иш органлари титраши таъсирида материалларнинг илгарига силжиб туришига асосланган. В.т. корхоналар, тегирмонлар, қурилиш, конлар, шахталарда, материалларни вагонларга ортишда ва б. мақсадларда ишлатилади. В.т.да ташиш жараёни мобайнида турли технологик жараёнларни ҳам бажариш, мас., материалларни совитиш, қиздириш, қуриштириш, саралаш, сувсизлантириш, кимёвий ва физик-кимёвий жараёнларни амалга ошириш ҳам мумкин.

ВИБРОШТАМПЛАШ - йиғма темир-бетон конструкциялар ва мураккаб шаклли буюмлар (ковурғали панеллар, зинапоялар ва б.)ни механизация усулида қолиплаб тайёрлаш. Бу усул бетон қоришмага бир вақтнинг ўзида ҳам титрама куч ҳам штамп кучи (босими) таъсир эттиришга асосланган (қ. Темир-бетон конструкциялар ва буюмлар).

ВИВАЛЬДИ (Vivaldi) Антонио (1678.4.3, Венеция — 1741.28.7, Вена) — италян композитори, скрипкачи, ди-

рижёр ва педагог, концерт жанрининг асосчиси. Ижодида турли чолғулар (асосан, скрипка) га мўлжалланган концертлар (жами 465 та) марказий ўрин тутди. В. муайян воқеликларни ёрқин ифода этувчи (4 қисмли «Йил фасллари» каби) асарлари б-н дастурли симфонизмга ҳам асос солган. Ўнлаб диний ва дунёвий мавзудаги кантата ва ораториялар, 40 дан ортиқ опералар яратган. Булар орасида Шарқ лавҳаларини экзотик тарзда акс эттирувчи «Дарийнинг тождор бўлиши», «Армида Миср лагерида», «Александр Ҳиндистонда» каби асарлар ҳам мавжуд. 1735 й. Верона ш.да илк бор сахналаштирилган Амир Темур ҳақидаги операси Европада соҳибқирон қиёфасини гавдалантирувчи дастлабки асарлардандир.

В. ижодига қизиқиш 20-а.да қайтадан уйғонди, Сиена ш.да «Антонио Вивальди италян институти» ташкил этилиб, композитор мероси агрофлича ўрганилмоқда.

ВИВАРИЙ (лот. vivus — жонли) — турли ҳайвонлар, аксарият тажриба-экспериментал ишларда фойдаланиладиган ҳайвонлар асраладиган бино, ҳайвонхона. В.дан ҳайвонларни кўпайтириш питомниги тарзида фойдаланиш ҳам мумкин. Одатда, В.ларда ит, мушук, куён, сичқон, денгиз чўчкаси ва б. сақланади. В. таркибига аквариум, инсекторий, террариум, қушлар учун вольерлар ҳам кириши мумкин.

ВИВЕКАНАНДА Свами (асл номи Нарендранатх Датта) (1863.12.1, Калькутта — 1902.4.1, Белур) — ҳинд мутафаккири, диний ислохотчи ва жамоат арбоби. 1880—84 й.ларда Калькутта ун-тида фалсафани ўрганди. Рамакришна таълимоти б-н танишди. 1893 й. веданта таълимотини тарғиб қилиш мақсадида АҚШ, Буюк Британия, Хитой, Японияга сафар қилди. 1897 й. «Рамакришна хидояти» диний-ислохотчилик жамаиятига асос солди. В. «Ҳиндистонни қайта ти-

клаш» оқимининг вакили сифатида мамлакат озодлиги ва мустақиллиги учун курашчилар сафига қўшидди. Халқ оmmasини Ҳиндистоннинг ягона умиди ва асосий кучи деб, ҳиндуизмни мустақиллик учун курашнинг мафкуравий воситаси деб билди. Диний, табақавий ва миллий тенгсизликка қарши чиққан В. ижтимоий таркибни ўзгаришсиз қолдирган ҳолда ислохотлар ўтказиш тарафдори эди. В. таклиф этган «ислохот» маънавий ҳаёт доираси б-н чегараланиб, жамяят ва шахсни қайта тарбиялаш, онгда «инқилоб» ясаш, ҳар бир шахс ва миллатда маориф орқали веданта ғояларини ёйиш б-н кифояланар эди. Ислох этилган диннинг вазифаси, В. фикрича, аҳолининг энг камбағал доираларига ёрдам беришдир. Санъат, илм-фан ва дин — буларнинг ҳаммаси ҳақиқатга етишишнинг ҳар хил йўллари, холос Аммо ҳақиқатга эришишнинг зарурий шарти Шанкара (788—820) нинг ягона қарашини билишдир.

В. таълимоти Ҳиндистонда озодлик ҳаракатига ёрдам берди.

ВИВЕРРАСИМОНЛАР (Viverridae) -йиртқич сут эмизувчилар оиласи. Гавдасининг уз. 85 см гача, оғирлиги 8—12 кг бўлган ҳайвонлар. Оёқлари калта, кўпинча 5 панжали, думи узун, битта турининг думи тутувчи типда. Баъзи В. анал тешиги олдида мускус ишлаб чиқарадиган ҳид безлари бор. 71 тури, 35 уруғи: генеталар, циветалар, мангустлар, бинтурангалар, мунголар, сурикатлар, фоссалар ва б. маълум. Кичик, Ғарбий ва Жан. Осиёда, Африка ва Жан.-Ғарбий Африкада тарқалган. Ер устида, айрим турлари дарахтда яшайди. Кўпчилиги тунда фаол ҳаёт кечиради. Йилига 1 марта, баъзан 2 марта 1—6 тадан, кўпинча 2—4 тадан болалайди. Майда сут эмизувчилар, қушлар, судралиб юрувчилар, ҳашаротлар, баъзан мевалар б-н озикланади. Кўпчилик турлари мускуси учун овланади. 4 тури ва 1 кенжа тури Халқаро Кизил китобга киритилган.

ВИВИАНИТ (инг. минералогии Ж. Г. Вивиан номидан) — фосфатлар синфига кирувчи минерал. Кимёвий формуласи $Fe_3[PO_4]_2 \cdot 8H_2O$. Моноклин сингонияли. Қўшимчалари: Mn, Mg, Ca, Fe+3. Рангсиз, кўкимтир кристаллар, нурсимон, толасимон агрегатлар. Шаффоф, вақт ўтиши б-н кўк ёки тўқ яшил рангга киради. Ялтироклиги шишасимондан хира садафсимонгача. Каттиклиги 1,5—2. С.оғ. 2,7—2,9. Нураш махсулоти. Торфли ерларда кенг тарқалган. Иккиламчи минераллар ҳамда пирит, пирротин минераллари нураш махсулотларида учрайди. Бавария (Германия), Югославия, РФ (Москва ёнидаги торфли ерларда), Украина (Керчь темир руда ҳавзасида, Волинь торфли ерларида, Закарпатье), Англия, Боливияда В. конлари топилган. Фосфорли ўғит сифатида ва баъзан кўк бўёқ тайёрлашда ишлатилади.

ВИВИПАРИЯ (лот. vivus — тирик, regio — туғаман) — уруғнинг пишиб этилмаган мева ичида она ўсимликнинг ўзидан кўкариб чиқиси. Ўта нам иқлимли тропик дарахтларнинг пишмаган меваларида илдизчали муртаги — гипокотили пайдо бўлади. Муртак уз. 50—70 см га етгач, узилиб, тупрокка тушиб ўса бошлайди. В. ташқи кўринишдан донли ўсимликларнинг илдиз ҳосил қилиб ўсиб чиқишига ўхшайди. Гулдаги метаморфоз туфайли пиёзчалар (кўнғирбош) ва туганакларни (тирик туғар гречиха) тез ўсиб чиқиб осон тўкилиши ҳам В. дейилади. Бундай ҳолат яшаш муҳити жуда ноқулай бўлган кутб, баланд тоғ ва чўл минтақаларида учрайди. В. ўз моҳиятига кўра вегетатив кўпайиш ҳисобланади.

ВИГВАМ (алгонкинча) — Шим. Америка индейслари — алгонкинлар турар жойи. Конуссимон чайла — «типи»дан фарқи равишда гумбазсимон шаклда бўлган. Йўғон поялар дойра ёки овал шаклда ерга қоқиб чиқилиб, уларнинг учи ингичка қисми марказга эгиб бирлаштирилган. Ингичка поядан синч

девор қилинган; усти шохлар, пўстлок, бўйра б-н ёпилган.

ВИГНЕР (Wigner) Юджин (Эуген) Пол (1902.17.11, Будапешт) — америкалик назарийтчи-физик. АҚШ ва Миллий ФА аъзоси. 1930 й.дан АҚШда. Биринчилардан бўлиб (1931) гуруҳлар назариясини ва симметрия ғоясини квант механикага татбиқ қилишнинг самаралилигини кўрсатиб берган. Зарраларнинг сочилиш назарияси ва қаттиқ жисмлар назариясига доир муҳим ишлар муаллифи. Биринчи америка ядро реакторини яратганлардан бири. Нобель мукофоти лауреата (1963).

ВИДАЛЬ РЕАКЦИЯСИ - ич терлама (қорин тифи) ва паратифларни аниқлаш учун қўлланиладиган иммунобиологик реакция. Француз врачлари Ф. Видаль таклиф этган (1896). Реакция агглютинация ҳодисасига асосланган. Беморнинг қон зардоби камида 1:200 нисбатда суюлтирилганда агглютинация ҳодисаси рўй берса, В.р. мусбат бўлади. Бу эса диагностика титр ҳисобланади. Серодиагностиката асосланиб ҳафта оралатиб В.р. қўйилганида реакция титри ортиб боради (1:400; 1:800 ва ҳ.к.).

ВИДЕМАН ЭФФЕКТИ - электронни оқаётган ферромагнит стерженни бўйлама магнит майдонида жойлаштирилганда унда буралиш деформациясининг ҳосил бўлиши. 1858 й.да немис физиги Г. Видеман очган. В.э.— бўйлама магнит майдони ва электр токи ҳосил қилган айланма магнит майдони қўшилишидан ҳосил бўлган майдонда магншпострикция кўринишларидан бири. Агар электр токи (ёки магнит майдони) ўзгарувчан бўлса, стерженда айланма тебраниш пайдо бўлади.

ВИДЕМАН - ФРАНЦ ҚОНУНИ - қаттиқ жисмларнинг электрон иссиқлик ўтказувчанлиги б-н электр ўтказувчанлигини боғловчи муносабат.

1853 й.да немис физиклари Г. Видеман ва Р. Франц очган. Бир хил т-рада электрон иссиқлик ўтказувчанликнинг электр ўтказувчанликка нисбати барча металллар учун бир хил. Бу нисбат мутлақ т-ра б-н универсал доимий — Лоренц сони ($1=2,45 \cdot 10^{-8} \text{ ВтОм/К}^2$) орқали чиққиди тўғри мутаносиб боғланган. В.—Ф.қ. хона т-расида кўпгина металллар учун экспериментал тасдиқланган. Аммо баъзи металллар (мас., бериллий, марганец) учун бу қонундан четга чиқишнинг табиати номаълум.

В.—Ф.қ. яримўтказгичларга ҳам тааллуқли, лекин бу ҳолда Лоренц сони юқоридаги қийматдан фарқ қилади.

ВИДЕО ...(лот. video — қарайман, кўряпман) — қўшма сўзлар таркибий қисми бўлиб, ўзи қўшилиб келган сўзларга тасвир элтувчи (видеосигналлар), электр сигналларига алоқадорлик маъноси ифодасини беради. Шунингдек, тасвир узатиш тизими (видеотелефон)да фойдаланиладиган система ва қурилмаларга ҳам алоқадорликни англатади (мас., видеомагнитофон, видеотелефон).

ВИДЕОЁЗУВ — телевизион, радиолокацион ва б. тасвир ҳамда товуш сигналларини магнит лентага, дискка (қ. Магнит ёзув) ёки кинолентага (қ. Фотографик ёзув) ёзиб олиш ва қайта кўрсатиш ҳамда эшиттириш. Телекўрсатувлар, видеофильмлар, хужжатли ва бадий дастурларни сақлаб қўйиш ва зарур пайтларда товушли қилиб қайта кўрсатишга имкон беради. В.дан ўқув мақсадларида ҳам кенг фойдаланилади. В.ни видеомагнитофон орқали амалга оширишнинг сигналларни кинолентага ёзиб олишдан анча афзаллиги бор, чунки унда плёнкага ишлов бериш, босиб чиқариш ва монтаж қилишдек мураккаб жараёнларга эҳтиёж бўлмайди. Видеомагнитофонда дастурни тўлиқ, қисман, у ер, бу еридан кўрсатавериш мумкин. Бир лентанинг ўзига бир неча марта қайта В.ни амалга

ошириш мумкин. Хужжатли теледастурлар (репортаж, интервью, суҳбат ва б.) ни тайёрлашда В. томошабинда «ўзи ҳам иштирок этиш» таассуротини ҳосил қилади. В. ёрдамида «замон ва макон» муаммоси ижобий ҳал этилади, чунки у вақт ҳам «танламайди», жойни ҳам «писанд қилмайди», яъни В.ни ҳамма вақт, ҳамма ерда қўллаш мумкин.

ВИДЕОКУЧАЙТИРГИЧ — видеоимпульсларни кучайтириб берувчи электрон қурилма. Асосан, микросхемам асосида қурилади. В. телевизион приёмникларда детектордан кейин, телевизион узайтгичларда эса модулятордан оддин уланади. В. видеосигналларнинг тўла спектрини етарли даражада (энг паст товуш частотасидан бир неча мегагерцгача) бир текис кучайтириб бериш имкониятига эга бўлиши шарт. В. телевизион, радиолокацион, осциллографик ва б. аниқ аппаратларда ишлатилади.

ВИДЕОМАГНИТОФОН (видео... ва магнитофон) — тасвир ва товушларнинг юқори сифатли электр сигналларини магнит лента (диск)га ёзиб олиб, уни қайта кўрсатиш ва эшиттиришга имкон берадиган аппарат. Биринчи В. 1950-й. лар охирида АҚШда кейин бош-қа мамлакатларда яратилди. Магнит лентали В.нинг асосий қисми айланувчи видеоканалларни созлайдиган тюнер ва лента тортувчи механизм, сигналларни ёзиб олиш — қайта эшиттириш каналлари, лента ўрашни ва видеокаллакнинг айланиш частотасини ростловчи тизимлардан, бошқариш бловодан иборат. В. ишлатилишига кўра рўзгорда ишлатиладиган, профессионал ва махсус хилларга, бир жойга ўрнатиладиган ва бир жойдан иккинчи жойга олиб бориладиган хилларга, рангли ва оқ-қора тасвирда кўрсатадиган хилларга бўлинади. Ёзиб олиш вақтида тасвир ва товушларнинг электромагнит сигналлари телевизион приёмникдан (ёки бошқа қурилмалардан) В.га келади ва магнит лентага (дискка) ёзиб олинади.

Қайта кўрсатишда магнит лента (диск) дан тасвир ва товушларнинг электромагнит сигналлари телевизион приёмникка (қабул қилгичга) келади ва телеэкранда тасвир (товуш б-н биргаликда) ҳосил бўлади. В.да кадрни вақтинча тўхтатиб турадиган қурилмаси бор. В.да ранг берувчи сигналларга ишлов беришнинг 3 та тизими (системаси) бор: СЕКАМ, ПАЛ ва НТСЦ. Бир тизимдан бошқасига ўтказиш учун уларнинг микросхемалари ўзгартирилади ёки телевизорга ўрнатилган декодер ёрдамида амалга оширилади. Замонавий В.ларга рангли тасвирларни ва товушни рақамли ёзиб олиш ва қайта кўрсатиш тадбиқ этилган. Бу б-н тасвир ва товуш сифати бир меча мартага яхшиланди ва В.нинг ўзи ихчамлаштирилди. В. телевидениеда, и.т.да, тиббиётда, спортда, ўқув машғулоти ва б. да қўлланилади.

ВИДЕОНАЗОРАТ ҚУРИЛМАСИ, монитор — телекўрсатувлар олдиан кўрсатувлар тракти тайёрланаётган, созланаётган, кўрсатувлар кетаётган пайтда эфирга узатиш нуқгалари (узатувчи камеранинг чиқиши ва б.)даги тасвирлар сифатини назорат экранларида визуал (кўриб туриб) назорат қилиш учун мўлжалланган қурилма. Оқ-қора телевидениеда ҳам, рангли телевидениеда ҳам В. қ. учун ушбу умумий узеллар хос: кинескоп, тасвир сигналлари кучайтиргичи, сатр ва кадрни ёйиш блоки, синхронлаш импульслари селектори ва узелларни электр б-н таъминлаш манбаи. Оддий телевизион қабул қилгичдан фарқли равишда В. қ.да оралик ва юқори тасвир ҳамда товуш частоталарини кучайтириш каскадлари бўлмайди. В. қ. телемарказда бир неча узатувчи камера ишлайётган пайтда реж. га бир неча тасвирдан биттасини танлаб олишга, умуман телекўрсатувларни бошқариб туришга ёрдам беради.

ВИДЕОСИГНАЛ — тасвир ҳосил қилинадиган ўзгарувчан электр сигнал.

Кўпинча, В. дейилганда тасвир сигналларининг ўзи тушунилади. В. узатилаётган тасвирларга мос келувчи ҳар хил

амплитудали импульслар (еритилганлик даражаси, узатиш муддати ва б.)дан иборат бўлади. Телевидениеда В. (телевизион сигнал) параметрлари объект тасвирининг алоҳида участкаси равшанлигига мутаносиб бўлган электр тебранишлардир. Бундай сигнал электр-ёруғлик ўзгартиргичлар (мас., вид икон, суперорбитон) ёрдамида ҳосил қилинади. В.дан фототелеграфия ва радиолокацияда ҳам фойдаланилади.

ВИДЕОФИЛЬМ — видеомангнит лентаси (тасмаси)га (киноплёнкага эмас) ёзилган фильм. Бадиий, илмий-оммабоп, ҳужжатли-публицистик, хроникал ва б. турлари мавжуд. Гарчанд кинофильмга оид хусусиятларни ўз ичига олсада, эстетик ва технологик и.ч. жиҳати б-н ундан фарқ қилади. Мас, суратга олишнинг кўп камерали услубини қўллаш; электронли монтаж қилиш; ҳар қандай мураккаб кадр олишга имкон берувчи ўзига хос устунлиги; магнит тасмасига ўчириб бир неча бор қайта ёзиш мумкинлиги ва б. В. 20-а. нинг 50-й.лари Европа телевидениесида пайдо бўлиб, кейинчалик кенг тарқалган. Ўзбекистонга В. 70-й.лар кириб келди. Илк бор кўп қисмли В. («Улуғбек хазинаси») 1972 й. намойиш қилинган. Кейинчалик «Диёнат», «Гирдоб», «Алишер Навоий», «Бобур», «Кеча ва кундуз», «Сўнги ўк», «Кўнгил кўчалари», «Домла»: «Чархпалак», «Шайтанат» каби В.лар кўрсатилди. Амир Темур таваллудининг 660 й.лиги муносабати б-н «Буюк Амир Темур» бадиий фильми б-н бир каторда 6 қисмли бадиий, туркум ҳужжатли ва илмий-оммабоп В.лар яратилди. Шунингдек, Гёте, Байрон, Стендаль каби мумтоз адабиёт вакиллариининг асарлари ҳам В. сифатида кўрсатилди. Ўзбекистонда реж.лардан Ҳ. Алиев, Ҳ. Қахрамонов, М. Мирзааҳмедов, М. Маҳкамов, М. Муҳамедов, Ю. Розиков В.лари машҳур.

Анвар Ёқубхўжаев.

ВИДИКОН (видео ...ва юн. *likon* — тасвир) — фотоўтказувчи нишонли узатувчи телевизион трубка; телекамеранинг асосий элементи. Ички фотоэффект ёрдамида объектнинг оптик тасвирини электр сигнаliga айлантиради. В. таркатувчи ва саноат телевидениеси тизимида узатувчи трубканинг асосий тури.

В.нинг асосий элементи нишон; у шаффоф ўтказгич тагликка ўтказилган юпка қатламли яримўтказгичли фотокаршиликлар мажмуидан иборат. Дастлабки В.ларнинг нишони SbS_3 дан тай-ёрланган. Студиядаги узатишлар учун нишони ёруғликка нисбатан юқори сезгирликка ва кичик инерцияга эга бўлган РЬО дан ясалган В. (плюмбикон, ледикон) кўп қўлланилади. Селенид кадмийниинг (хальникон ёки кадми-кон), $Se-As-Te$ нинг (сатикон), $ZnS-Cd-Te$ нинг (ньювикон) гетероўтишларига асосланган нишонлар кичик қоронғилик токига (ёруғлик тушмаганда) эга. Бундай В. студиядан ташқарида рангли репортаж камералари учун қўлланилади.

Рангли тасвирларни узатиш учун ёки мос рангли филтрлар б-н 3 та В., ёки нишони ёруғлик филтрларининг даврий тузилишига эга бўлган, 3 асосий рангли тасвир (кўк, қизил, яшил)ни кўшувчи ва ажратувчи махсус конструкцияли битта В. ишлатилади. Нишони рентген нурлашига сезгир бўлган аморф Se дан ясалган В. рентген телевизион дефектоскопияда ишлатилади.

ВИДОИЙ (? , Каттакўрғон -?) — ўзбек шоири. 19-а. Каттакўрғон адабий мухитига мансуб романтик услуб вакилларидан бири. Ҳаёти ҳақида маълумот топилмаган. Ижодида дунёвий адабиёт анъаналарига риоя қилган, лирик шеърлар яратган. Шеъриятида самимий севги, ахдида қатъий булишлик, садоқат, яхшилиқни улуғлаган. Маънавий-ахлоқий қашшоқлик, адолатсизлик, жабр ва зулм каби иллатларни фош қилган. Навоий-

нинг «Харобот аро кирдим ошифта ҳол, Май истарға илкимда синган сафол» байти такрорланиб келувчи таржеъбандига татаббу тарзида 10 та таржеъбанд ёзган, шеърларига назиралар боғлаб, буюк ўтмишдошининг ижодий анъаналарини давом эттирган. В.нинг 4 минг байтга яқин шеърни ўз ичига олган девони бизгача етиб келган.

ВИЖАЯВАДА, Безвада — Ҳиндистоннинг жан.-шарқидаги шаҳар, Андхра-Прадеш штатида. Кришна дарёсининг Бенгалия қўлтиғига қуйилиш ери яқинида жойлашган. Аҳолиси 700 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Шаҳардан Мадрас, Калькутта ва Ҳайдарободга муҳим т. й. ва автомобиль йўллари ўтган. В.да машинасозлик, қурилиш, цемент, озик-овқат ва тўқимачилик саноати корхоналари бор. В. яқинида ерларни суғориш учун Кришна дарёсига ирригация иншоотлари қурилган.

ВИЖАЯНАГАР — Ҳиндистонда, Кришна дарёсидан жан.да 14—17-а.ларда мавжуд бўлган давлат; Ҳиндистоннинг аксар қисмида мусулмон сулолалари ҳукмронлик қилаётган даврда ҳиндларнинг энг йирик давлати. Жан. ҳинд халқлари (телугу, тамил, каннара ва тулу)нинг Деҳли султонлигига қарши кураши натижасида вужудга келган (1336). Пойтахти — Вижаянагар ш. (луғавий маъноси — ғалаба шаҳри). Деварая II даври (1422—46)да бутун Жан. Ҳиндистон В.га қўшиб олинган, Цейлон ва Бирмага ҳарбий юришлар қилиниб Баҳманийлар султонлиги устидан бир неча ғалабаларга эришилган. Кришнадеварая даври (1509—29)да В. қудратли давлатга айланган. В.да жан. ҳинд халқларининг санъати ва адабиёти тараққий этган. Бироқ ички низолар, қўшни султонликлар б-н бўлган муттасил урушлар натижасида В. заифлашган. Бижапур, Аҳмаднагар, Бидор ва Голконда султонликлари б-н бўлган урушда (Та-

ликот жанги, 1565) мағлубиятга учрағач, В. майда султонликларга бўлиниб кетган.

ВИЖДОН — ахлоқий тушунча, яхшилик нима-ю, ёмонлик нималигига жавоб берадиган ички ишонч, ўз хатти-ҳаракатлари учун ахлоқий масъулиятни англаш. В. шахснинг ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини назорат қила олиш, ўзида ахлоқий бурчни мустақил шакллантириш ҳамда ўзидан уни адо этишни талаб қилиш ва ўз хатти-ҳаракатларига баҳо бериш қобилиятини ифодалайди. В. дастлабки ахлоқий майл бўлиб, ташқи таъсир туфайли ривожланиши ёки сўниши мумкин. У эҳтирос, ҳиссиёт шаклида шахснинг ўз хатти-ҳаракатлари учун уялиш, пушаймон бўлиш ёки ахлоқий қониқиш сифатида намоён бўлади. В. яхшилик, бурч, бахт, ҳаломик каби бошқа ахлоқий тушунчалар б-н боғлиқ. Жамиятнинг ривожланиши, маънавий, ахлоқий юксалиши б-н В. тушунчасининг мазмуни ва моҳияти бойиб боради. Унинг моҳияти ижтимоий муҳит б-н белгиланади. Виждон эркинлиги тушунчаси В. тушунчасининг муайян қисмини ташкил этади.

Ад.: Каримов И. А., Истиқлол ва маънавият, Т., 1994.

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ - ижтимоий-фалсафий тушунча; ҳар кимнинг ўз эътиқодига кўра, мазкур жамиятда мавжуд ижтимоий меъёрларни бузмаган ҳолда виждони буюргани бўйича яшаш, ишлаш имконияти. Бунда динга муносабат масаланинг бир томони ҳисобланади. Сиёсий жиҳатдан В.э.гадемократия кўринишларидан бири сифатида қаралади. Юридик нуқтаи назардан В.э. инсоннинг асосий шахсий ҳуқуқлари сирасига қиради ва демократик эркинликлардан бири ҳисобланади. Ўзбекистонда у ЎЗР Конституциясида, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда (1991 й. 14 июнда қабул қилинган, 1998 й. 1 майда янги таҳрири тасдиқланган) назарда тутилган. Конституцияга кўра, «хамма учун

виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга» (31-модда). Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бўйича, диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди. Айни вақтда янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунга кўра, динга муносабатидан қатъи назар фуқароларнинг тенглиги таъминланади (4-модда). Ушбу қонунда таъкидланишича, ҳеч бир динга ёки диний эътиқодга бошқаларига нисбатан бирон-бир имтиёз ёки чеклашлар белгиланишига йўл қўйилмайди. Қонун муайян ёшга етган фуқароларнинг ўз диний эҳтиёжларини қондириш учун диний ташкилот тузиш, олий ва ўрта диний ўқув юртларида таълим олиш тартиб-қоидаларини ҳам белгилаб берган. Айни вақтда диндан давлат ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, миллатлараро адоват уйғотишда, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлат, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа ғаразли мақсадларда фойдаланишга йўл қўйилмайди (5-модда).

ВИЗА (франц. *visa*, лот. *visis* — кўздан кечирилган, қаралган) — 1) турли давлатлар фуқароларининг бошқа бирон-бир давлатга кириши, ундан чиқиши, қисқа муддат яшаши ёки давлат ҳудудидан ўтиши учун ҳукумат масъул органлари томонидан (мас., ташқи ишлар вазирлиги, ички ишлар вазирлиги) фуқаро паспортига қўйиладиган махсус расмий рухсат белгиси. В.лар оддий, туристик, хизмат ва дипломатик турларга бўлинади. Оддий В. фуқароларга шахсан фойдаланиш учун, туристик В.— уюшган ёки якка сайёҳларга, хизмат В.си— давлат ва ҳукумат органларининг хизматчи шахсларига хизмат юзасидан, дипломатик В. эса дипломатик мақомга эга бўлган масъул кишиларга берилади. В.лардан бир ёки кўп марта фойдаланиш

мумкин. Бир марта фойдаланиладиган В. кўрсатилган муддат ичида В. берувчи мамлакатга бир марта келиб-кейтиш учун рухсатномадир. Кўп марта ишлатиладиган В. кўрсатилган муддат ичида рухсат берган давлатга бир неча марта келиб-кейтиш ҳуқуқини таъминлайди. Шунингдек, кўпгина мамлакатларда фуқаро паспортларига ўз мамлакатидан хорижий юртларга чиқиш учун рухсатнома — В. белгиси қўйилиши мумкин; 2) бирон ҳужжат устидаги ёзув — розилик белгиси; ҳужжатнинг ички келишувини ифодалайди. Амалиётда бирон-бир ҳужжатни тайёрлаган шахснинг бу ҳужжатга масъуллигини тасдиқловчи имзосини, шунингдек мансабдор шахснинг муайян ҳужжатдаги фикрга (илтимос ёки талабга) розилигини англатади.

ВИЗАНТИЙ — Босфор бўғозининг Европа соҳилидаги юнон полней (қ., Полис). Тахм. мил.ав. 660 й.да асос солинган. Мил. 330-й.ларда Шарқий Рим империясининг пойтахти. Кейинчалик унинг ўрнида Константинополь ш. барпо этилган. 1453 й.дан Истанбул деб аталади.

ВИЗАНТИЯ (Византия империяси) — Рим империяси парчалангач, унинг иктисодий жиҳатдан ривожланган шарқий қисмида вужудга келган давлат (4—15-а.лар). Энг равақ топган даврида унинг таркибига Болқон я.о.нинг катта қисми, Кичик Осиё, Сурия, Фаластин, Миср, Киренаика, Месопотамиянинг бир қисми, Ғарбий Арманистон ва Грузия, Херсонес, Кипр ва Крит о.лари кирган. Пойтахти — Константинополь ш. бўлган. Мамлакатнинг номи Босфор соҳилидаги юнон полней — Византийизм олинган. Ахрлиси — юнонлар, сурёнийлар, қибтийлар, арманлар, грузинлар ва б. Давлат тили 4—6-а.ларда латин тили, кейинчалик юнон тили бўлган. Ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиш даражаси, шаҳар турмушининг жўшқинлиги жиҳатидан ўша даврда В. Ғарбий Европа мамлакатларидан анча

илгарилаб кетган эди. Арабистон, Қора денгиз бўйи, Эрон, Ҳиндистон, Хитой б-н савдо-сотик бир оз кўпайди. В. географик жиҳатдан қулай жойлашганлиги туфайли Шарқ б-н Ғарб ўртасида маданий-иктисодий алоқаларнинг кучайишига сабаб бўлди, сиёсий ва ҳарбий марказга айланди. Император Юстиниан I ҳукмронлиги даври (527—565)да маъмурий ва ҳуқуқий ислохотлар ўтказилди, марказий давлат мустаҳкамланди, кучли армия вужудга келтирилди. Бу эса Юстинианга 533—534 й.ларда Шим. Африкадаги вандаллар давлатини, 555 й.да Италиядаги остготлар қироллигини, Жан.-Шарқий Испанияни босиб олиш имконини берди. 6-а.нинг сўнгги ўн йиллиги ва 7-а. бошларида ички таназул ва ташқи сиёсатда муваффақиятсизликлар рўй берди. Армияда ғалаён бошланди, кенг халқ оммаси унга қўшилди. 6-а. охири — 7-а. бошларида В. худудининг анчагина қисмини славянлар ишғол этди. 7-а.нинг 70-й.ларида В.нинг шим.-ғарбий чегарасида қад. булғорлар давлати — Болгария барпо бўлди. 636—642 й.ларда араблар В.дан Сурия, Фаластин, Юқри Месопотамия ва Мисрни, 693—698 й.ларда Шим. Африкадаги ерларни тортиб олди. Италиядаги лангобардлар В. худудининг анчагина қисмини босиб олди. 8—9-а.ларда В. худудига славянлар кўчиб келиши муносабати б-н улардаги ҳукмрон жамоа муносабатлари таъсирида эркин қишлоқ жамоалари мустаҳкамланди. Бироқ 10-а.да йирик ер эгаллиги кучайиб, В. шаҳарлари 7—9-а.лардаги таназулдан сўнг яна қад ростлади, савдо-хунармандчилик уюшмалари вужудга келди, давлат уларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлади. 10-а. ўрталарида В. араблардан Юқори Месопотамияни, Кичик Осиё ва Суриянинг бир қисмини, Крит ва Кипр о.ларини қайтариб олди. Арманистон ва Грузияда В.нинг таъсири кучайди. В. Ғарбий Болгар подшолигини босиб олди (1018). 13-а. бошларидан ички тарқокпик авж олди, марказий ҳокимият инкирозга юз тутди,

чет эллик истилочиларнинг хуружи кучайди. Салиб юриши қатнашчилари В. худудининг бир қисмини босиб олиб, Лотин империясита асос солдилар. Шу б-н бирга В. ерларида мустақил юнон давлатлари: Никей, Трапезунд империялари, Эпир давлати пайдо бўлди. 1261 й.да Никей императори Михаил VIII Палеолог В. империясини қайта тиклади. Палеологлар сулоласи (1261—1453) қарор топди. Бироқ В. ўзининг қад. кудратини тиклай олмади. 1453 й.да Константинополь усмонли турклар тасарруфига ўтган. 15-а.нинг 60-й.лари бошида В. империяси барҳам топди, унинг худуди Усмонли турк империяси таркибига кирди. В. Рим, юнон ва эллинизм анъаналари таъсирида вужудга келган ўзига хос маданият маркази бўлган эди. Маорифи. В.да антик давр таълими анъаналари сақланиб қолди ва 12-а.гача маориф Европанинг бошқа жойларига қараганда юқори савияда эди. Бошланғич таълим (ўқиш ва ёзишни ўргатиш) хусусий мактабларда 2—3 йил давомида амалга оширилган. 7-а.гача ўқув дастури мажусий динлар афсоналарига, кейинроқ Библия китобларига асосланган. Ўрта маълумот грамматика ўқитувчиси раҳбарлигида олинган. Дастурга орфография (имло кридалари), грамматика нормалари, талаффуз, шеър ёзиш қоидалари, нотиклик санъати, шунингдек хужжатлар тузиш услубияти киритилган. Фалсафа ҳам ўқув дарслари жумласига кирган. Айрим мактаблар дастурида тарих дарси ҳам бўлган. В. да монастир мактаблари ҳам бор эди. 4—6-а.ларда қад. даврдан қолган олий мактаблар (Африка, Искандария, Байрут, Антиохия, Ғазо, Фаластин Кесариясида) ўз фаолиятини давом эттирди. 425 й. Константинополда барпо этилган олий мактаб (аудиторий) бошқа олий мактабларни сиқиб чиқарди. Константинополь аудиторийси давлат муассасаси, унинг проф.лари давлат хизматчилари ҳисобланар, пойтахтда дарс бериш факат уларга руҳсат этилган. 9-а. ўрталарига келиб, Магнавр олий мактаби ишлай бошлади. Бу мактаб олий

дунёвий амалдор ва дин пешволарини тайёрлар эди. 11-а. ўрталарида Константинополда юридик ва фалсафий мактаблар давлат муассасаси сифатида очилди. 12-а.да олий мактабда тиббиёт фани ҳам ўқитила бошлади. 1204 й.дан кейин В.да олий мактаб тугатилди. Монастирлар хузуридаги мактаблар давлат мактабларини тобора сиқиб чиқараверди. Бундай мактаблар, одатда, муаллимнинг вафотидан кейин ёки у қувғинга учрагач, ёпилиб қоларди. В.нинг кад. Кутубхоналари илк даврдан нари ўтмади. Искандария кутубхонаси 391 й.да вайрон этилди. Константинополь кутубхонаси (356 й.да асос солинган) 475 й.ги ёнгинда куйиб кетди. Кейинги давр кутубхоналари ҳақидаги маълумотлар кам бўлса ҳам, император, патриарх, монастирлар кутубхоналари, олий мактабларнинг ва хусусий шахсларнинг кутубхоналари бўлганлиги маълум. Техникаси. В.га антик давр қ.х. техникаси (ҳўкизга қўшиладиган омор ва пичан йиқкич, сунъий суғориш тизими) ҳамда хунармандчилиги мерос бўлиб қолган. Бу ҳол В.нинг деҳқончилик, заргарлик, шойи тўкиш, хашаматли иншоотлар қуриш, кemasозлик (9-а.дан бошлаб қиялама елқандан фойдаланилган) ва б. соҳаларда 12-а. гача Европада илғор давлат бўлиб қолишига имкон берди; 9-а.дан бошлаб сиркор керамика, шиша тайёрлаш (қад. усуллар бўйича) расм бўлди. Бироқ, византияликларнинг ота мерос анъаналарини сақлаб қолишга интилиши техника тараққиётига озми-кўпми тўсқинлик қилди. 12-а. дан бошлаб В. хунармандчилигининг Фарбий Европа хунармандчилиги (шишасозлик, кemasозлик ва х.к.)дан орқада қолишига сабаб бўлди. 14—15-а.ларга келиб эса, В. тўқимачилиги итальян тўқимачилиги б-н рақобат қила олмай қолди. Математика ва табиий фанлар В.да мат.нинг жамоатчилик ўртасидаги нуфузи ўрта асрларнинг асосий фанлари ҳисобланган фалсафа ва нотиклик санъатига нисбатан жуда паст бўлган. 4—6-а.лардаги В. математиклари асосан қад. алломаларнинг асар-

ларини шарҳлаш б-н машғул бўлишган: Феон (4-а.) Евклид ва Птолемей асарларини чоп қилдирган ва шарҳлаган, Иоанн Филопон (6-а.) Аристотелнинг табиатшуносликка доир илмий асарларини шарҳлаган, Евтокий Аскалон (6-а.) эса Архимеднинг шундай ишларини шарҳлаш б-н шуғулланган. Баъзи масалаларда В. фани антик давр фанига нисбатан бир оз илгари силжиди: Иоанн Филопон жисмларнинг тушиш тезлиги уларнинг оғирлигига боғлиқ эмас, деган хулосага келди; Аё София ибодатхонасини қуриб машҳур бўлган меъмор ва муҳандис траллик Анфилий ўт олдирувчи кўзгулар ишига доир янги талқинини таклиф қилди. 9-а.га келиб табиий фанлар борасида бир оз юксалиш кузатилди. Ихтирочи Лев Математик биринчи марта харфлардан алгебраик тимсоллар сифатида фойдаланди. Маълумотларга кўра, 12-а.да араб рақамларини жорий қилишга уриниш бўлган бўлса керак. Сўнгги В. математиклари шарқ фанига жуда қизиқишган. Трапезунд олимлари (Григорий Хиониад, 13-а.. унинг издошлари Григорий Хрисококк ва Исаак Аргир, 14-а.) араб ва форс мат.си ва астрономиясини ўрганишган. Шарқ фани меросининг ўрганилиши Феодор Мелитинотанинг «Уч китобдаги астрономия» (1361) мажмуа асарининг яратилишига ёрдам берди. Космология соҳасида византияликлар анъанавий тасаввурларга риоя қилишган. Улардан баъзилари Библияда келтирилган дунёқарашларга ишонган бўлса, бошқалари Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги таълимот Библияга зид эмас, деб ҳисоблаганлар. Илми нужум инсон тақдирини осмон ёритқичларининг ҳаракати б-н боғлангани учун православ илоҳиётчилари томонидан қаттиқ танқид қилинди ва таъқибга дучор бўлди. 14-а.да Никифор Григора таквим (календарь) ни ислоҳ қилишни таклиф этди, куёш тутилишини олдиндан айтиб берди. Бу таклиф ва башоратлар астрономия кузатувлари б-н бевосита боғлиқ бўлган.

В.да географиянинг бошланиши-

га фем(вилоят)лар, шаҳарлар, епископ бошлик маъмурий бирликларнинг расмий тавсифлари асос бўлди. Тахм. 535 й.да Иерокл 64 фем ва 912 шаҳарнинг тавсифини ўз ичига олган «Синекдем» тўпламини тузди. Бу тўплам кейинги даврларда ёзилган географик асарлар учун замин бўлди. 10-а.да Константин Багряиородний В. фемлари тавсифини ўз даври анъаналари асосида тузиб чиқди. Шу боис унинг асаридаги кўп маълумотлар ўша даврдаги мавжуд маълумотларга гшд. Савдогарлар, зиёратчиларнинг саёхат тавсифлари ҳам ўша географик адабиётлар тоифасига мансуб. 4-а.да ёзилган муаллифи номаълум саёхатномада Ўрта денгиз батафсил баён қилинган, портлар орасидаги масофалар кўрсатилган, муайян жойда ишлаб чиқарилган товарлар ҳақида гапирилган ва х.к. Қуйидагиларнинг саёхат тавсифлари сақланган: савдогар Косма Индикопловнинг (6-а.) «Христиан топографияси» асари (бунда умумкосмологик тасаввурлардан ташқари бевосита кузатув таассуротлари, Арабистон, Африка ва б. жойлардаги турли мамлакатлар ва халқлар ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд), Иоанн Фокнинг (12-а.) Фаластинга, Андрей Ливадиннинг (14-а.) Фаластин ва Мисрга, Кanan Ласкариснинг (14-а. охири ёки 15-а. боши) Германия, Скандинавия ва Исландияга саёхатлари тавсифлари. Византияликлар географик хариталар тузишни ҳам билганлар.

Тиббиёти. В.да ривожланган тиббиёт мавжуд бўлган. 4-а.да пергамлик шифокор Орибасий тиббий энциклопедия яратган, шифокор Никшба жаррохлик бўйича дарслик ёзган. Константинополда махсус жаррохлик ва аёллар касалликлари бўлимлари бўлган касалхоналар ташкил этилган, уларнинг ҳузурида тиббиёт билим юрглари очилган. Симеон Сифовқатнинг хоссалари ҳақида китоб ёзган (11-а.). Николай Мирепс фармакопеяга оид қўлланма тузган (13-а.). Иоанн Актурарий тиббиётга доир асарларида ўзининг амалий мушоҳадаларини баён этган.

Фалсафаси империя қарор топиши ва христианлик тарқалиши туфайли (6—7-а.лардан) пайдо бўла бошлади. Унинг таракқиётида расмий черков ақидалари 6-н дунёвий фан, фалсафий фикр вакилларининг қарашлари ўртасидаги курашнинг таъсири бор. Юнон черковининг пешволари Прокопий (465—525), византиялик Леонтий (475—543), Иоанн Дамаскин бу фалсафанинг ўтмишдошлари бўлганлар. В. фалсафаси асосан Платон — Аристотель ғоялари ҳамда асарларини тушунтириш ва тарқатишдан иборат эди; у «Кутубхона» тўплами (857 й.гача)нинг муаллифи Фотий (820—891)дан бошланиб, Михаил Пселл (1018—78) ва Никифор Влеммид (1272 й. в. э.) ижодида ўзининг юксак чўққисига чиқди. Кейин Италияда Уйғониш даврида қайта ривожланди. Бунда В. Виссарийон (1403—72), трапезундлик Георгий (1396—1484) ва б.нинг хизмати каттадир. В. фалсафасидаги иррационал оқим Симеон (1025—92) мистикаси ва Николай Кавасила (14-а.) ғояларида намоён бўлди. В. фалсафаси ўрта аср схоластикаси, Италия Уйғониш даври ва славян мамлакатлари, Грузия, Арманистондаги фалсафий фикрнинг ривожланишига катта таъсир ўтказди. В.да тарих фани бир мунча ривожланган. Кесарийлик Евсевий қад. замонлардан мил. 324 й.гача бўлган дунё тарихини, жумладан, Шим. Қора денгиз бўйининг тарихини баён этишга ҳаракат қилиб кўрди. Кесарийлик Прокопий ва Агафий император Юстиниан давридаги В. тарихини ёритдилар. 6— 10-а.ларда жаҳон тарихи воқеанавислиги Иоанн Малала, Феофан Исповедник, Феофилакт Симокатта, Георгий Амартол каби тарихчиларнинг асосий тарихий жанрлари бўлди. 11—12-а. ўрталарида византиялик тарихчилар (Лев Диакон, Никита Хониат ва б.) ўзлари шохид бўлган воқеаларни қаламга олишга интилдилар. 13-а.дан В. тарих фани инкирозга юз тутди. Ҳуқуқшунослиги. В. маданиятига хос анъанавийлик ва изчиллик В. ҳуқуқшунослигида айниқса яққол кўзга ташланади. Рим ҳуқуқини

мунтазам тартибга солиш, фукаролик ҳукуки мажмуаларини тузиш б-н В. ҳуқуқшунослигига асос солинди. Улардан энг муҳими *Corpus juris civilis* («Каноник ҳуқуқ мажмуаси»)дир (6-а.)- В. ҳуқуқшунослиги айна шу мажмуага таянди, ҳуқуқшунослар вазифаси асосан шу мажмуани талқин қилиш ва қайта баён этишдан иборат бўлиб қолди. 6—7-а.ларда *Corpus juris civilis* қисман латин тилидан юнон тилига таржима қилинди. Мазкур таржималар Василики курама тўпламининг асосини ташкил этади, ундан кўпинча хошиялардаги изоҳлари б-н бирга қайта-қайта нусха кўчирилди. Василикиларга илова тарзида хилма-хил маълумотнома — қўлланмалар, шу жумладан «синопсислар» тузилган, уларда мақолалар ҳуқуққа оид айрим масалалар бўйича алифбо тартибида жойлаштирилган. В. ҳуқуқшунослигида Рим ҳуқуқидан ташқари черков соборларининг қарор (қоидаларига асосланган черков фатволари ҳуқуқи ҳам ўрганилган. Константинополда олий ҳуқуқ мактаби ташкил этилган, 11 -а.да суд қарорлари тўплами — «Пир» («Тажриба»)да Константинополь судининг тажрибаси умумлаштирилди. 12-а.да В. ҳуқуқшунослари (Зонара, Аристин, Валсамон) черков соборлари қоидалари талқин этилган бир неча китоб чиқариб, унда черков фатволари ҳуқуқи б-н Рим ҳуқуқини мувофиқлаштиришга уринишди. В.да нотариат ҳам ташкил қилинган, 13—14-а.ларда айрим фемларнинг маҳкамалари ҳужжатлар учун маҳаллий хизмат дафтарчалари тузиб чиққан.

Адабиёти. В. Адабиёти ўзига хослиги, янги шакл ва жанрларнинг бойлиги б-н ажралиб туради. Унинг тарихи 3 асосий даврга бўлинади. Биринчи даврда (4—6-а.лар) у антик адабиёт анъаналарини давом эттирди, айна вақтда унга христиан дини мафкураси таъсир ўтказди (шоирлар Нонна, 4—5-а.лар, Агафий, Павел Силенциарий, 6-а.). Авлиё-анбиёлар қиссаси (агиография) ни яратиш авж олди. Иккинчи даврда (7—9-а.лар) чер-

ков таъсирида диний адабиёт устунлик қила бошлади (критли Андрей, Иоанн Дамаскин, Феодор Студит). Шоирлардан Кассия, Иоанн Грамматик, Игнатий, патриарх Фотий дунёвий асарлар ёзишди. Халқ ижодиёти ривожланди. Охириги, учинчи даврда (10—15-а.лар) диний, дунёвий, бадий ва илмий адабиётнинг турли жанрлари ривожланди. Император Константин VII Багрянородний, Свида, Симеон Метафрасий ва б. шу даврнинг энг таниқли ёзувчиларидир. Михаил Аселл, митилеллик Христофор (11-а.), Мануил Олобол, Мануил Фил (13—14-а.лар) сарой адабиёти вакиллари дидир. Бу даврда ҳажвия кенг оммалашган (12-а.).

Меъморлиги. В. меъморлигининг ривожланган даври 6-а.га тўғри келади. Бу даврда Константинополь жаҳондаги йирик шаҳарлардан бири ҳисобланган. Шаҳар атрофи мустаҳкам қалъа деворлари б-н ўралиб, хандақлар қазилган (5-а.нинг 1-ярми). Шаҳар маркази (Агустион майдонида Қад. Рим меъморлиги таъсирида зафар токи (арк) лари, форумлар, черков бинолари, император саройи, отчопар, акведуклар қурилган. В. меъморлик мактабида «плинфа» (ясси кенг ғишт) кўп қўлланилган. Ибодатхона қурилишида базилика услубидан фойдаланилган. Кейинчалик бу услуб кўшни мамлакатлар меъморлигига таъсир қилган. Ибодат-хоналар ташқи кўриниши қўпол ва оғир бўлиб, ички кўриниши эса, аксинча, ўта ҳашамдор бўлган (Салоникадаги Авлиё Дмитрий базиликаси, 5-а; Авлиё Георгий рогондаси, 4-а. охирида қайта қурилган). Константинополдаги Аё София ибодатхонаси (532—537) юксак маҳорат б-н қурилган маҳобатли иншоот бўлиб, гумбазининг диаметри 31,4 м, бал. 55 м дидр. Турар жой бинолари асосан кўп қаватли, бош тарзи равокли қилиб қурилган, пастки қаватида савдо расталари ва устахоналар жойлашган.

7—9-а.ларда В. ибодатхона қурилишида ўрта аср итальян меъморлиги услубига хос бўлган ренессанс анъаналари асосида иншоотларнинг хочси-

мон гумбазли мумтоз тури қўлланилган (Никеядаги Успения черкови, 7-а.; Салоникидаги Аё София черкови, 8-а.). 9—13-а.ларда бинолар пойгумбазидаги қалқонсимон бағаллар тош бўлаклари ва ғиштдан мавжли безакдор қилиб терилиб, равоқсимон поғонали шаклда кошин қопланиб, рангли суратлар ишланган [Мирелейон ибодатхонаси (туркча Будрум жоме, 930 й.), Феодор черкови (туркча Килисе жоме, 11-а.нинг 2-ярми), Пантократор ибодатхона мажмуаси (Зейрек жоме, 12-а.) ва б.ж. 14—15-а.лар мьёморий безакларида Болқон славян мьёморлиги таъсири кўзга ташланади [Салоникидаги беш гумбазли Апостол черкови (туркча Соуксу жоме, 12—15-а.лар); пасткам П-симон шаклдаги галереяли марказий катта гумбазли хона ва атрофидаги 4 бурчақда жойлашган кичик гумбазли хоналардан иборат бўлган]. Пастки қавати базилика шаклида, юқори қавати эса хочсимон гумбазли кўринишдаги биноларнинг (Константинополдаги Текфур саройи, 14-а.; Мистра хукмдорлари саройи 13—15-а.лар) интерьерлари безакларида Мистра ш. манзаралари ва монастыр мажмуалари (Афон ва б.) кўриниши акс эттирилган.

Тасвирий санъати. Қад. даврдан ўрта асрларга ўтиш бадий маданиятда чуқур инкирозларни юзага келтирди; тасвирий санъатнинг айрим турлари вужудга келди, мавжудлари йўқолиб кетди. Черков ва давлат эҳтиёжлари б-н боғлиқ бўлган санъат турлари (ибодатхона тасвирлари, икона ва китоб миниатюраси) муҳим аҳамият касб этди. Қад. ижодий услуб ўрнига ўрта асрларга хос хусусиятлар (жумладан, шарглилик) шаклланди; ҳайкалтарошлик инкирозга учради, қад. нафис шакллар емирилди, маълум даврдан кейин В. санъатида ҳайкалтарошлик бутунлай йўқолиб, фақат бўртма тасвирларда сақланиб қолди. Бадий хунармандлик буюмлари (тош, суяк, металл), 4—5-а.лар черков кошинлари (Авлиё Георгий черкови, 4-а. охири)дагина қад. оҳанглар муҳим

бўлиб, борлиқ гўзаллигини аввалгидек хис этиш сезилиб туради. Қад. усуллар В. санъатида китоб миниатюраларида тақрорланди («Иисус Навин ўрамли ёзувлари»); ранг тасвирнинг барча турлари диний мавзудаги тасвирларни ишлашга бўйсундирилди, мьёморий манзаралар ўрнини мавхум ҳашамдор тилла замин эгаллади, тасвирлар текис юзали килиб ишланди.

9—10-а.ларда ибодатхона деворий расмлари доимий бир тизимга келтирилди; девор ва гумбазлар қатъий тартибдаги кошинкори безаклар ва фрескалар б-н қопланди, ички безакларда ягона мазмунга бўйсундирилган мьёморий бадий муҳит (бунга иконалар ҳам киради) яратилди: Аё София ибодатхонаси (6—12-а.лар), Афина яқинидаги Дафна монастыри (11-а.) мозаикалари, «Владимир Момо Ҳавоси» иконаси ва б.

Китоб миниатюраси тараққий этди, бу даврда заргарлик безагидан унумли фойдаланилди, расмларда аниқ ҳаётий лавҳалар, тарихий шахслар портретлари ўз аксини топди. Ҳайкалтарошлик Галла Пластиция макбарасининг ички безаги нақшли икона ва ўймакори безаклар (қапител, меҳроб тўсиклари ва ш.к.)да кўзга ташланади. Амалий безак санъати (бадий мато, ранг-баранг эмал тўсиклар, фил суяги ва металлдан ишланган буюмлар) юксак даражада ривожланди. В.нинг бу даврдаги тасвирий санъати анъаналари юнон ўрта асрлар санъатидан ўзлаштирилган ҳамда Марказий, Шарқий ва Жан. Европа мамлакатларида бир қанча миллий бадий мактабларнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатган.

Театри. В. дунёвий театри антик театрининг вориси бўлган. 4-а.да Константинополда 4 та театр бор эди, мим ва пантомима (сўзсиз, имо-ишорали) хангомалар ҳамда долзарб мавзудаги томошалар кўрсатиларди. Черков томоша кўрсатишни христиан динига душман, маъжусийлик унсури деб ҳисоблаб, В.даги антик театр анъаналарини йўқотиб, актёрларни христиан жамоала-

ридан чиқариб юборди. Театр иншоотлари бузиб ташланди, драма асарларининг қўлёзмалари йўқ қилинди. Черков мимларга айниқса шафқатсизлик қилди, аммо уларнинг анъаналари халқ оммаси орасида давом этаверди. В. черкови диний тарғибот мақсадида Библия ва ибодат расм-русумлари руҳидаги драмаларни авж олдириди.

Муסיқаси. В. дунёвий профессионал муסיқасида сарой байрам — ибодатларида табрик сўзлари кўпчилик томонидан кироат б-н айтилиши (аккламация), шеърий парчалар чолгулар жўрнавозлигида жимжимадор оҳангларда куйланиши (эвфемия) ҳамда тантанали тадбирларда куповозли мадҳия (полихромия)ларни ижро этиш кенг тарқалган. Созлардан гидравлос (сув органи), труба, цимбала, кейинчалик пневматик орган кабилар машхур бўлган. Диний муסיқада Библия матнларини бир овозда, жўрсиз, ўзига хос оҳанг б-н ўқиш (псалмодия), 4-а.дан бошлаб халқ оҳангларига яқин бўлган бадиҳа (тропарь)лар, куйи ривожланган фалсафий лирик кўшиқ (гимн)лар асосий ўрин эгаллаган. 5—6-а.ларда яшаган шоир ва муסיқачи Роман Хушхон шаклан ривожланган асар (кондактлар)лар яратган. Иоанн Дамаскин (7—8-а.лар) диний мадҳияларнинг энг атоқли муаллифидир. 9-а.гача Европада пешқадамлик қилган В. муסיқаси кейинчалик инкирозга учраган. Сўнги давр санъаткорларидан Иоанн Кукузель (14—15-а.лар) муסיқа назариётчиси ҳамда мадҳиялар муаллифи сифатида машхур бўлган.

В.нинг маданияти, фани, санъати, маорифи ва адабиёти Осиё, Шим. Африка, Европадаги кўпгина мамлакатларнинг маданий тараққиётига катта таъсир ўтказди. Шу сабабли В. маданий мероси олимлар томонидан ҳамон ўрганиб келинмоқда (қ. Византияшунослик).

ВИЗАНТИЯ ХУҚУҚИ -6-15-а.ларда-ги Византия империясининг ҳуқуқи. В. х. Рим ҳуқуқита асосланган. 6—8-а.ларда Византияда Феодосий

ва Юстиниан кодекслари амал қилган. 726 й.да «Эклога»— фуқаролик ва жиноят ҳуқуқлари мажмуаси тузилган. «Дехқончилик қонуни» (8-а.), черков ва дунёвий ҳуқуқлар мажмуаси —«Номоканонлар», Арменопулунинг «Олти китоби» (1345) В.х-нинг асосий манбаи ҳисобланади. В.х. хусусий ер эгалигига асосланиб, савдо-сотиқ, ижара, қарз, гаров шартномалари алоҳида ўрин эгаллайди. Византиянинг никоҳ-оила ва мерос ҳуқуқида черков таъсири изчил бўлган. В.х. Ғарбий Европа ва Олд Осиё мамлакатлари қонунчилигига таъсир кўрсатган.

ВИЗАНТИЯШУНОСЛИК, византистика — Византиянинг тарихи, ХУҚУҚИ, тили ва маданий меросини (адабиёти, фалсафаси, санъати ва б.) ўрганувчи гуманитар фанлар мажмуи. В. алоҳида билим тармоғи сифатида 19-а. 2-ярмида, фанда «Византия» термини қарор топган чоғда шаклланди. Лекин В.нинг илдизлари чуқур бўлиб, у узок ўтмишга бориб тақалади. Византиядан ташқарида унинг маданияти ва тарихига қизиқиш илк ўрта асрлардаёқ тарихий тақдирлари Византия империяси б-н чамбарчас боғлиқ бўлган Арманистон, Грузия, жан. славян мамлакатлари ва Қад. Русда намоён бўлган. Ғарбий Европада Византияга бўлган эътибор Уйғониш даври (15—16-а.лар) да, айниқса усмонли турклар 1453 й. Константинополни эгаллаб, Европадаги бошқа давлатларга хавф сола бошлаганларидан сўнг кучайган. Мас, 17—18-а.ларда Францияда В.га кирол саройи ҳомийлик қилиб, ундан сиёсий мақсадларда фойдаланганлар: Византия марказлашган монархиянинг намунаси сифатида тасвирланган. Ш. Дюканж, П. Лемерль (Франция), Э. Гиббон (Буюк Британия), К. Крумбахер (Германия), В. Г. Васильевский, М. В. Левченко, Е. А. Косминский (Россия), А. Грегуар (Бельгия), Г. А. Острогорский (Югославия), М. Мейендорф (АҚШ) ва б. В. ривожига салмоқли ҳисса қўшганлар.

В. бўйича 1924 й.дан бери халқаро конгресслар қақирилиб турилади. Византияшуносларнинг халқаро ассоциацияси мавжуд (1955). Ҳозирда В.нинг илмий марказлари АҚШ, Буюк Британия, Франция, ГФР, Бельгия, Австрия, Германия, Италия, Россия ва б. мамлакатлардаги ун-т ва фанлар академияларида бор. В.га оид даврий нашрлар турли мамлакатларда чоп этилмоқда.

Бобур Ғиёсов.

ВИЗГО Михаил Сигизмундович (1902.11.10, Бухоро вилояти Когон ш.—1980.18.3, Киев) — гидротехник олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1952), техника фанлари д-ри (1947), проф. (1940), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор (1950). Ўрта Осиё пахтачилик-ирригация политехника ин-тини тугатган (1930). 1925 й.дан Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-тида, Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш инженерлари ин-тида муҳандис, катта илмий ходим, раҳбарлик лавозимида. 1963—76 й.ларда Украина гидротехника ва мелиорация и.т. ин-тида ишлади. Илмий ишлари гидротехника иншоотларининг қуйи бьефларида ювилишга қарши кураш ва бу ҳодисалар назариясига бағишланган. Бир қанча сув тўғони ва ГЭС қурилишида қатнашган.

ВИЗГО Тамара Семёновна (1906.25.4, Польша, Ломжа ш.—1998.30.5, Москва) — мусикашунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1976). Санъатшунослик фанлари д-ри (1969). Тошкент консерваториясини тугатган (1940). Тошкент мусика билим юртида (1939—46), Тошкент консерваториясида (1944—53) дарё берган. Санъатшунослик и.т. институтида илмий ходим (1943—91), мусика бўлими мудири (1947—52), директор ўринбосари (1952—57). Тадқиқотлари асосан ўзбек композиторлик мусика маданиятининг юзага келиши ва ривожига, Ўрта Осиё мусика созлари тарихига бағишланган. 3 жилдли «Ўзбек совет мусикаси тарихи» тўплами (рус тилида,

Т., 1972—91), «Мусика тарихи тасвирларда. Марказий Осиё» (немис тилида, Лейпциг, 1987) китобининг муаллифларидан бири.

ВИЗЕ ЯРУСИ (Бельгиядаги Визе ш. номидаи) — эрта карбон даврининг пастдан иккинчи яруси. 1882 й.да бельгиялик олим Ч. Дюпон ажратган. Ден-гиз оҳақтошлари орасида турли хайвонларнинг қолдиқлари (брахиопода, гониатит ва ҳ.к.) учрайди. В. я. жинслари РФ (Рус платформаси, Олтой, Сибирь, Донбасс, Урал), Англия, Франция, КХДР ва б. жойларда, Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда, маълум. Днепропетровск-Донецк, Львов-Волинь чўкмаларида В.я. жинсларидан нефть, газ, кўмир, доломит ва б. конлар топилган. Ўзбекистонда В.я. жинслари Чатқол-Курама, Туркистон, Ҳисор тоғларида бор. Жан. Тяньшанда нефть белгилари В.я. жинсларидан топилган.

ВИЗЕЛЬ Георгий Александрович (1912.29.8, ҳоз. Қозоғистоннинг Балхаш ш.) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Москва бадиий ин-тини тугатган (1934). 1935 й.дан Тошкентда рус опера ва балет театрида ишлаган. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида дарё берган (1965—80). Муқимий театрида (1948—85), Ёш томошабинлар театрида (1985—91) бош рассом. В. «Евгений Онегин», «Алпомиш», «Муқимий», «Тоҳир ва Зухра», «Фарход ва Ширин», «Қирқ киз», «Ўғирланган умр» каби спектаклларга декорация эскизлари ишлаган.

ВИЗЕР (Wieser) Фридрих (1851.10.7, Вена — 1926.22.7, Санкт Гильген) — Австрия иқтисодчиси, сиёсий иқтисоддаги Австрия мактаби намояндаси. 1903 й.дан Вена ун-тида сиёсий иқтисод проф. У К. Менгер ва Э. БёмБаверк б-н биргаликда меъёрий нафлик назариясини ишлаб чиқди ва мазкур атамани фанга киритди (қ. Меъёрий нафлик назария-

си). Маркснинг қийматнинг меҳнат назарияси ва кўшимча қиймат назариясини рад этишга ҳаракат қилди. В. яратилган махсулотнинг и.ч.нинг 3 омили — меҳнат, ер ва капитал ҳиссасига тўғри келадиган муайян қисмлари қиймати назариясини яратди. У қиймат, пул ва реал даромадлар нисбатига қараб белгиланадиган пул назариясини илгари сурди. В. қарашлари Ғарб мамлакатларидаги иқтисодиёт фаълига катта таъсир кўрсатган.

ВИЗИЛДОҚ ҚҰНҒИЗЛАР (Carabidae) — йиртқич қўнғизлар кенжа туркуми оиласи. Уз. 12—90 мм, танаши одатда чўзиқ, мўйловлари кўпинча ипсимон, оёқлари узун, югурувчан. Устқанотлари кўпинча чоклар орқали ўзаро ёпишиб кетган, остқанотлари ривожланмаган. Ранги аксарият холларда қора

ёки қўнғир, металлга ўхшаш ялтироқ, иаъзан чипор. Кўпчилик турларида химоя суюқлиги ишлаб чиқарадиган анал безлари бўлади. В.к. тупроқда ва унинг сиртида, баъзан дарактлар ва уларнинг ёғоч қисмида, чумоли ва термитлар уяларида, ғорларда ҳаёт кечиради. Кўпчилик турлари тупроқда яшайдиган ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар б-н озикланади. Хусусан, сулув қўнғизлар капалакларнинг куртлари, асл визилдоқлар (Carabus) ҳашаротлар ва моллюскалар б-н озикланади. Ўсимликхўр В.к. экинларга, мас., донхўр В.к. (*Zabrus tenebrioides*) буғдойга зиён келтиради. Бир қанча В.к., мас., тўпчилар куртлари бошқа қўнғизлар ғумбагида эктопаразитлик қилади. Бир йиллик, икки йиллик, баъзан узоқроқ генерацияга эга. В.к. устида зоогеографик, географик ўзгарувчанлик ва ҳаётий формалари бўйича бир қанча тадқиқотлар олиб борилган. В.к. микроклим, тупроқ ва ўсимлик қоплами шароитининг ўзгаришига жуда сезгир бўлганидан биоиндикатор сифатида фойдаланилади. 30 мингдан ортиқ тури шимолдан экваторгача бўлган ҳудудларда тарқалган, бир қанча турлари турли мамлакатлар Кизил

китобига киритилган. Ўзбекистонда 400 дан ортиқ тури учрайди.

ВИЗИР (нем. Visier) -1) ўқ отиш қуроллари ва асбобларнинг ўртасида ўйиғи (тирқиши) бўлган мўлжалга олиш мосламаси; 2) фотоаппаратларга бириктириб қўйиладиган кўриниш кидиргич асбоб; кўриниш (тасвир)нинг қайси қисми фотопластинкага тушишини (сиғишини) аниқлаш учун хизмат қилади; 3) шомол таъсирида самолётнинг учиш йўналишидан оғишини ўлчайдиган асбоб; 4) геодезия асбобларида бирон бир нуктага йўналтириш (визирлаш)га имкон берадиган мослама.

ВИЗУАЛ КУЗАТИШ (лот. visualis -кўриш...) — бирон бир ҳодиса (мас., ой тугилиши)ни оддий кўз б-н (қора шиша орқали) ёки асбоб (мас., дурбин) орқали бевосита кузатиш. Бундай кузатишларда аниқ натижалар олиш қийин. В.к.лар чоғида эҳтиёт чоралари кўрилиши шарт.

ВИЗУАЛ ҚҶШАЛОҚ ЮЛДУЗ - телескопда қўшалок бўлиб кўринадиган юлдуз; оддий кўз б-н қаралганда бошқа юлдузлардан фарқилмайди. Кўпинча қўшалок юлдузларнинг бири иккинчисидан бир неча секунд бурчак нарида жойлашган бўлади. В.қ.ю. оптик ва физик жиҳатдан қўшалок бўлиши мумкин. Оптик В.қ.ю. таркибига қирадиган юлдузлар Ердан ҳар хил узоқликда бўлиб, уларнинг нур йўналишлари тасодифан ёнма-ён тушади. Физик В.қ.ю. фазода бир-бирига яқин жойлашади, ўзаро тортишиш кучи б-н боғланган бўлади ва иккаласи битта юлдуз системасини ташкил этади.

ВИКА (*Vicia* L.) — дуккакдошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми, ем-хашак экини. Европа, Осиёнинг шим.-шарқий минтақалари, Шим. Африка, Жан. Америкада тарқалган 150 га яқин тури бор. 12 тури экилади. Экма В. ватукли В. тур-

лари дон, кўк ўт, силос, сенаж олиш учун экилади. Экма *V. (v. sativa)* бир йиллик бахори, тукли *V. (v. villosa)* кузги экин. Пояси тўрт қиррали. Барглари патсимон мураккаб. Гуллари оқ, ўзидан, баъзан четдан чангланади. Меваси (дуқкакла-ри) яссирак бўлиб, 4—8 уруғли, 100 кг пичанида 45,8 озука бирлиги ва 12,3 кг хазм бўладиган протеин бор. 1000 дона уруғи вазни 400—1300 г. Уруғи тарки-бида 24—30% оксил бор. Гектаридан 200—250 ц кўк масса, 30—60 ц пичан, 20 ц дон олиш мумкин. В. суғорилганда мўл хосил беради. Ўзбекистонда В.нинг экилади ган бир тури (*V. faba*) бокла деб аталади. В. тупроқда жуда кўп миқдорда азот тўплайди, шунинг учун кўпгина экинларга яхши ўтмишдош ҳисобланади.

ВИКАРЛАНУВЧИ ТУРЛАР (лот. *Vikarius* — ўрин алмашинувчи) — гео-график ва экологик жиҳатдан бир-бирининг ўрнини эгаллай оладиган яқин қариндош турлар. Мас, тилоғочлар уруғи ареали В.т.: Сибирь тилоғочи (Росси-янинг Европа қисми, Фарбий Сибирь), даур тилоғочи (Шарқий Сибирь), Аме-рика тилоғочи (Шим. Америка) турла-рининг узлуксиз қаторидан иборат. Альп тоғларида рододендрон ареалида унинг В.т. қаттиқбаргли рододендрон (оҳакли тупроқларда), жавдар рододендрони (си-ликагли тупроқларда), Евросиёда пахмоқ оёк (қумда) кичик рододендрон (соз тупроқларда) ҳисобланади.

В.т. тушунчаси таксономик жиҳатдан бир-бирдан кескин фарқ қиладиган, ле-кин конвергент ўхшаш, муайян ҳаётий формаларга мансуб бўлган, биоценоз-ларга ўхшаш экологик муҳитни эгалла-ган турлар, мас., кўрсичкон (Европа), тиллакўрсичкон (Африка) ва халтали кўрсичконга (Австралия) нисбатан ҳам қўлланилади.

ВИКАСОЛ (*Vikasolum*), К, витами-ни— қондаги протромбинни кўпайтириб, қрнинг ивиш хоссасини оширадиган — қон тўхтатадиган синтетик препарат.

Украина олими Паллади томонидан синтез қилинган (1941—44). Қон кетган-да, шунингдек беморларни операцияга тайёрлашда ишлатилади; 3—4 кун ичи-рилади ёки мускул орасига юборилади. Қоннинг ивиш хоссаси ошиб кетганда В. бериб бўлмайди. Кўпроқ акушерлик ама-лиётида қўлланилади.

ВИКЕ-ФРЕЙБЕРГА Вайра (1937.1.12, Рига) — Латвия президенти. Юридик фанлари д-ри, Латвия ФА ва Канада илмий академияси аъзоси. 1945 й.дан чет элда яшаган; 1999 й.дан Лат-вияда. Торонто ун-тини (1960) ва Мон-реалдаги Макгил ун-тини (1965) тугат-ган. 1954 й.дан Канада тижорат банки ходими, Торонтодаги мактабда тарбиячи, суғурта конфедерациясида таржимон, коллежда испан тили ўқитувчиси, касал-хонада психолог. 1964—98 й.ларда Мон-реалдаги ун-тда лектор, ассистент, проф.; айни вақтда 1984—89 й.ларда Канада Илмий кенгаши вице-раиси, Ригадаги Латвия ин-ти директори. 1999 й. июлдан Латвия Республикаси президенти.

«ВИКИНГ» — Американинг Марсни тадқиқ қилишга мўлжалланган орбитал-қўндирилувчи космик аппарати (КА). Массаси 3420 кг, бал. 4,9 м. «В.» орби-тал (ОБ) ва қўндирилувчи (ҚБ) блок лар-дан ташкил топган. «В.-1» ва «В.-2» лар «Титан 3Е» учирувчи ракета ёрдамида 1975 й. 20 авг. ва 9 сент.да учирилган. «В.-1»нинг ҚБ Марсга 1976 й. 20 июлда, «В.-2» эса Марс сиртига 1976 й. 3 сент.да охиста қўндирилди. Ҳар иккала «В»нинг ОБлари Марс ва унинг йўлдошларига дойр бир неча минг расмини Ерга узатди-лар. ОБ берган маълумотлар асосида сай-ёра сиртининг иссиқлик ва сув буғлари микдори бўйича хариталари тузилган.

ВИКИНГЛАР (қад. скандинавча) - 8-а. охири — 11-а. ўрталарида Евро-па мамлакатларига денгиз йўли орқали савдо-сотик учун борган, қароқчилик ва босқинчилик юришлари қилган сканди-

навлар. Русда уларни варяглар, Ғарбий Европада норманнлар деб аташ-ган. 9-а. да В. Шим.-Шарқий Англияни, 10-а.да эса Шим. Францияни босиб олганлар. В. Шим. Америкага қадар етиб боришган.

ВИККЕРС УСУЛИ - металлургияда материалларнинг қаттиқлигини аниқлаш усулларидан бири. Бу усулда материал сиртига тўрт қиррали пирамида шаклидаги олмос учлик ботирилади, таъсир эттирилган кучнинг сиртда пирамида қолдирган изи юзига нисбати намунанинг Виккерс бўйича қаттиқлиги бўлади ва HV б-н белгиланади. Ботириш кучи синалаётган буюмнинг қаттиқлиги ёки қалинлигига қараб танланади (50, 100, 200, 300, 500, 1000 Н). В.у. бўйича қаттиқлик, қаттиқлик ўлчагич б-н аниқланади. У синашни стационар шароитда ўтказишга ва ботириш изининг ҳар икки диагонаlinesи 1 мкм хатоликкача (ўлчаш микроскопи б-н) ўлчашга имкон беради. В.у. металл ва қотишмаларнинг юпқа юза қатламлари, юпқа листлар қаттиқлигини аниқлаш учун жуда қулай ҳисобланади.

ВИКО (Vico) Жамбаттиста (1668.23.6-Неаполь —1744.23.1) — италиялик файласуф. 1698 й.дан Неаполь ун-тида проф. Халқлар тарихи ва психологияси фалсафаси асосчиси. Платон ва Ф. Бэконга алоҳида ихлос б-н қараган. Декарт б-н баҳс-мунозарага киришиб, шахс заковатига умуминсоний ақлни қарама-қарши қўйган. Тарихий жараён объектив тарзда кечиши ғоясини илгари сурган. Биз фақат қилаётган иш-ларимизнигина билишимиз мумкин, деган фикрдан келиб чиқиб, тарих фанини инсониятнинг ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисидаги билими деб ҳисоблаган. В. барча миллатларнинг айланма ҳаракат йўсинида тараққий этиши назариясини ишлаб чиққан. Ҳар бир халқ ўз тараққиётида 3 давр — худолар (давлат бўлмаган ҳолат, қоҳинларга бўйсунуш), қахрамонлар (аристократик давлат) ва инсоният (демократик респу-

блика ёки ваколатли монархия) даврини бошидан кечиради; бу бамисоли инсон ҳаётининг болалик, ўспиринлик ва етуклик даврларига ўхшайди. Ҳар бир давр жамиятнинг ялпи таназули ва парчала-ниб кетиши б-н тугайди. Даврлар ижтимоий тўнгарилар натижасида алмаши-нади. Асосий асари: «Миллатларнинг умумий табиати ҳақидаги янги фаннинг асослари» (1725).

ВИКОНТ (франц. vicomte) —1) Каролингларнинг Франк давлатида граф ўринбосари; 2) Ғарбий Европа мамлакатларида дворянлар унвони (граф б-н барон оралиғидаги унвон). Англия ва б. мамлакатларда сақланиб қолган. Одатда, графнинг катта ўғли В. унвони б-н аталган.

ВИКТОР ЭММАНУИЛ II (Vittorio Emanuele) (1820.14.3, Турин -1878.9.1, Рим) — Сардиния қироли (1849—61), Бирлашган Италиянинг 1-қироли (1861-78). Рисоржименто ҳаракати даврида либераллар (К. Кавур ва б.)ни қувватлаган ва республика — демократлар лагери б-н курашган, лекин айни пайтда Ж. Гарибальдининг ҳарбий ғалабалари ва омма орасидаги машҳурлигидан ўзининг сулолавий мақсадларида фойдаланишга ҳаракат қилди.

ВИКТОРИЯ (Victoria) (1819.24.5, Лондон — 1901.22.1, Осборн) — Буюк Британия қироличаси (1837—1901), ганновер сулоласининг охириги вакили. 1876 й.да Ҳиндистон императричаси деб эълон қилинган. Ғарб адабиётида В.нинг инглиз тахтини бошқарган даври — «Виктория асри» деб номланган.

ВИКТОРИЯ — Рим афсоналарида ғалаба маъбудаси. Юнонларнинг Никасита тўғри келади.

ВИКТОРИЯ (Victoria) — нилуфардошларга мансуб кўп йиллик ўт. Жан. Америкадаги Амазонка ва Ориноко да-

рёларининг тинч оқадиган жойларида усади. Барги жуда йирик, дойра шаклида, диаметри 2 м гача. Баргининг чети тепага букилган. Усти яшил, ости кизғиш, сувга ботиб турган йўғон томирлари ва қаттиқ тиканлари бор. Томирлари орасида ҳаво пуфакчалари бўлга-нидан, барг 50 кг гача юкни кўтара олади. В. манзарали ўсимлик сифатида оранжерея ва ботаника боғларида ўстирилади. В. ўз ватанида йил давомида, аквариумларда авг.да гуллайди. Гулининг диаметри 40 см гача. Гули оқ, хушбўй, бир ярим сутка давомида гуллайди. Гунчаси оқшом пайтида сув юзасига кўтарилиб. оқ булиб очилади, тонг отгандан сўнг оч кизил тусга киради, кундузи ёпилади, қоронғи тушгач тўқ кизил тусга киради; иккинчи кеча ўтиб, тонг отгач яна сув остига чўкади. Сув остида мева ҳосил қилади. Меваси ичидаги нўхатдек уруғи истеъмол қилинади.

ВИКТОРИЯ — Жан. Африканинг Замбези дарёсидаги шаршара. В. дунёда энг катта шаршаралардан бири. Эни 1800 м. Сув 120 м баландликдан эни 130 м, чуқ. 140 м бўлган базальтли тор дарага отилиб тушади. Маҳаллий аҳоли уни Мозивоату-нья, яъни «Гулдураётган буг» деб атайди. Секундига урта ҳисобда 1400 м³ сув тушади. В.да кичикрок ГЭС қурилган. В. ва унга ёндош ҳудудларнинг табиат манзаралари ва ноёб ҳайвонларини муҳофаза қилиш мақсадида Замбези дарёсининг жан. соҳилида Виктория-Фоле миллий парки ташкил этилган. В.ни 1855 й.да инглиз сайёҳи Д. Ливингстон кашф этган ва инглиз қироличаси номи б-н атаган.

ВИКТОРИЯ (Victoria) Виктория-Ньянза (Victoria Nyanza), Укереве — Экваториал Африкадаги чучук сувли кўл. Танзания, Кения ва Уганда ҳудудларида. Денгиз сатҳидан 1134 м ба-ландликдаги Шарқий Африка тектоник букилмасида жойлашган. Майд. 68 минг км² (катталиги жиҳатидан дунёда 2-ўринда турадиган чучук сувли кўл), уз. 320 км, эни 275 км. Ўртача чуқ. 40 м, энг чуқур жойи

80 м. В.— Виктория сув омборининг бир қисми. Қирғоқ чизигининг уз. 7 минг км дан ортик; қулай қўлтиқлари кўп, ярим орол, орол ва бухталар бор. Кўл атрофи баланд текислик. В.га қўйиладиган дарёлардан энг каттаси Кагера. Кўлга йилга ўрта ҳисобда 114 км³ сув йиғилади (16 км³ дарёлардан, 98 км³ ёғиндан). Виктория-Нил дарёси В.дан йилига 21 км³ сув олиб чиқади, кўлдан 93 км³ сув бугланади. В. суви ГЭС тўғони орқали тартибга солиб турилади. В.да бўронлар бўлиб туради. Кўлда балик кўп, кўлтиқ ва дарёларнинг қуйилиш жойларида тимсоҳлар учрайди. Соҳилида одам ва ҳайвонларда трипаносомоз касаллигини тарқатувчи цеце пашша тарқалган. Кемачилик ривожланган. Йирик портлари: Энтеббе (Уганда), Мванза, Букоба (Танзания), Кисуму (Кения). Рубондо о.да миллий парк ташкил этилган. В.ни 1858 й.да инглиз сайёҳи Ж. Спик европаларга маълум қилган.

ВИКТОРИЯ (Victoria) — Австралия шим.даги дарё. Уз 570 км, ҳавзаси 7,5 минг км². Катта Қумли чўлдаги Кимберли платосидан бошланиб, чўл жойлардан оқиб ўтади. Тимор денгизининг жан.даги Жозеф-Бонапарт кўлтиғига қуйилади. Водийси тор, дарасимон. Ўртача сув сарфи 200 м³/сек. Май — нояб.да дарё сазланайди, юқори ва ўрта оқимида, хатто қуриб қолади. Серёмғирли дек.— фев.да тўлиб, баъзан тошиб оқайди. Қуйилиш жойидан қарийб 150 км ичкаригача кема қатнайди.

ВИКТОРИЯ — Австралия Иттифоқининг жан.-шарқдаги штат. Майд. 227,6 минг км². Аҳолиси 4,5 млн. киши (1993). Маъмурий маркази — Мельбурн ш. Жан.да бал. 1986 м гача бўлган Австралия Альп тоғлари ва соҳил бўйида камбар унумдор Гипсленд текислиги бор. Шим.-ғарбини Муррей дарёсининг аллювиал текислиги эгаллаган. Иклими денгиз бўйида субтропик ва юмшоқ, Мельбурнда январнинг ўртача

т-раси 20», июлники 9». Йиллик ёгин 600—1000 мм, тоғ тизмаларининг жан. ён бағрида 2000 мм. Тоғли қисмлари асосан эвкалипт ўрмонлари б-н қопланган. Шим.га томон ўрмонлар сийраклашиб, бутазорлар, сўнгра қурук дашт бошланади. В.нинг майдони кичик бўлса ҳам (мамлакат ҳудудининг 3%), иқтисодий жиҳатдан ривожланган штат. В.да мамлакат аҳолисининг 1/4 қисми, экин майд. нинг 1/5 қисми жойлашган ва у саноат маҳсулоти қийматининг 1/3 ни беради. Асосий саноат тармоқлари: металлсозлик ва машинасозлик. Кимё (минерал ўғитлар), нефтни қайта ишлаш, самолётсозлик, тўқимачилик, ҳарбий саноат ривожланган; жун газлама ва пойабзал корхоналари бор. Асосий саноат маркази — Мельбурн ш. Қўнғир кўмир (Яллурида), нефть (Лейкс-Энтранда), олтин (Бединго ва Балларатда) казиб чиқарилади. Қ.х. юксак даражада ривожланган. Бугдой, арпа, сули экилади; боғ ва тоқзорлар кўп, вино тайёрланади. Чорвачилиги кўп тармоқли, асосан сут, гўшт-жун етказиб беришга ихтисослашган. Т.й. ва автомобиль йўллари кўп. Асосий портлари — Мельбурн ва Жилонг. Мельбурн-да унлар ва ин-тлар бор. В. 1907 й.да ташкил этилган.

ВИКТОРИЯ — Канададаги шаҳар, Ванкувер о.нинг жан.-шарқида. Британия Колумбияси провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 71,2 минг киши (1991). Тинч океан соҳилидаги порт. В. орқали четга ёғоч ва балиқ маҳсулотлари чиқарилади. Кемасозлик ва ёғочни қайта ишлаш саноати ва туризм ривожланган. Ун-т бор. Шаҳарга 1849 й.да асос солинган.

ВИКТОРИЯ — Сейшель Оролла-ри давлатининг пойтахти (1976 й.дан), Маэ о.да. Аҳолиси 30 минг киши чамасида. Халқаро аэропорт бор. Ҳинд океани соҳилидаги порт. В. орқали четга копра (кокос ёнғоғининг мағзи), долчин ва ваниль чиқарилади. В. Африка б-н

Ҳиндистон орасида қатнайдиған кемаларни ёқилғи б-н таъминлайдиған база. Озиқ-овқат, мебель, радиоэлектроника, тамаки саноати, балиқ маҳсулотлари қайта ишланадиған корхоналар бор. Ҳунармандчилик ривожланган. Туризм маркази.

ВИЛАНД (Wieland) Генрих Отто (1877.4.6, Пфорцхейм, Баден — 1957.5.8, Штарнберг) — немис органик кимёгари ва биокимёгари. Фалсафа фанлари д-ри (1901), экстраординар проф. (1909), Фрейбург ун-ти проф. (1917). Асосий ишлари гормонлар, стероидлар, алкалоидлар, хлорофилл ва гемоглобин кимёсига бағишланган, Тирик организмларда органик бирикмаларнинг оксидланиши, шу жумладан биологик оксидланиш жараёнларини чуқур ўрганган, дегидридланиш назариясига (Паллади В. б-н бир вақтда) асос солган. Ўт кислоталари ва шунга ўхшаш бирикмалар тузилишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1927).

ВИЛИЯ (литовча Нярис) — Беларусия ва Литвадаги дарё, Нямунас (Неман) нинг ўнг ирмоғи. Минскдан шим. даги ботқоқликлардан бошланади. Уз. 510 км, ҳавзасининг майд. 25,1 минг км². Қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади; баҳорда тўлиб оқади. Ўртача сув сарфи 182 м³/сек. В. ҳавзасида 1,5 мингдан зиёд қўл бор. В.нинг айрим қисмларида кема қатнайди. Соҳилида Вильнюс ва Каунас ш.лари жойлашган.

ВИЛЛА (лот. villa — кўрғонча, ермулк) — шаҳар ташқарисидаги катта боғли ховли-жой. Дастлаб Италия (мил. ав. 3-а)да барпо этилган. В.нинг villa rustica — тулар жой ва хўжалик қурилишларидан иборат бўлган меъморий мажмуа, villa urbana — дам олиш ва кўнгул очар маскан, шунингдек агрофи бог б-н ўралган кўшк, ҳайкал ва фавворали йирик туллари кенг тарқалган. 19-а.да В.лар катта шаҳар ва шаҳар атро-

фида, шунингдек хушманзара жойлар, маҳаллий дам олиш масканларида имти-ёзли равишда қурилган боғли, шинам ху-сусий уйлардан иборат бўлган. 20-адан — алоҳида қурилган кам (1, 2, 3) қаватли шинам уй биноси.

ВИЛЛАРИ ЭФФЕКТИ — механик деформациялар (чўзилиш, буралиш, эги-лиш ва б.)нинг ферромагнетиклар маг-нитланувчанлигига таъсири. Италиян фи-зиги Э. Виллари (E. Villari, 1836—1904) очган (1865). Магнитланганда ўлчамлари қисқарадиган ферромагнетиклар (мас., никель) чўзилганда магнитланганлигини камайтиради. Бу ҳодиса тескари (ман-фий) В. э. деб аталади. Аксинча, магнит-ланганда ўлчамлари узаядиган ферро-магнетиклар (мас., таркибда 65% ни-кель бўлган темир-никель қотишмасидан ясалган стержень) чўзилганда магнит-ланганлигини кўпайтиради. Бу ҳодиса тўғри (мусбат) В. э. деб аталади. Айтиб ўтилган материаллар сиқилганда В. э. ишораси тескарисига ўзгаради. В.э. юз беришига сабаб ферромагнетикларга ме-ханик куч таъсир эттирилганда уларнинг структураси ўзгаришидир. В. э. техника-да муайян магнит хоссаларига эга бўлган материаллар яратишда кенг қўлланилади.

ВИЛЛЕМИТ (Нидерландия қироли Вильгельм I номидан) — оролсимон силикатлар кенжа синфига мансуб ми-нерал. Кимёвий формуласи $Zn_2(SiO_4)$. Кўшимчалари Mn, Ca, Mg. Сингония-си тригонал. Рангсиз, яшилсимон ёки сарғиш-кўнғир. Ультратринафша ва катод нуруларида люминесценцияланади. Ялти-раши шишасимон, ёғсимон, смоласимон. Призматик ва баъзан игнасимон кристал-лар. Одатда, донатор ёки радиал шуъла-симон агрегатлар. Каттиклиги 5—6. С. оғ. 3,8—4. Кўрғошин-рухли конларнинг оксидланиш зонасида, шунингдек баъзи бир контакт-метасоматик конларда ҳосил бўлади. Рух олинандиган руда. Ранги тиниқ турлари кимматбаҳо тош ҳисобланади. АҚШ, Замбия, РФ (Шарқий Забайкалье,

Приморье), Украинада, Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда (Курама тизма-ларида), Қирғизистонда (Кумуштов) то-пилган.

ВИЛЛЕМСТАД — Кюрасао о.даги шаҳар, Нидерландияга қарашли Кичик Антиль о.ларининг маъмурий маркази. Аҳолиси 125 минг киши (1990). Кариб денгизидаги порт. В.да Венесуэладан келтирилган нефть қайта ишланади; чет-га нефть маҳсулотлари чиқарилади. Та-маки ф.-каси. цемент 3-ди бор.

ВИЛОЯТ — маъмурий-худудий бир-лик. Ўрта асрлардан маълум. Шарқнинг айрим мамлакатлари (Афғонистон, Туркия ва б.), шунингдек Ўрта Осиё хонликлари В.ларга бўлинган. 1924 й. шўролар ўтказган миллий-давлат чегараланиши арафасида Туркистон АССР 6 В.— Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Зака-спий (Туркменистон), Еттисув, Амударё В.лари, бир қанча уезд ва волостлардан ташкил топганди. ХХСР эса 3 В. ва Хива туманига, БХСР 15 В.га бўлинганди. В. ўз навбатида туманларга, туман эса кеш-ларга бўлинган. 1925 й. 13 янв.дан уезд деб юритила бошлади. Кейинчалик русча «область» номи б-н қайта ташкил этилди. Ўзбек тили давлат тилига айланиши му-носабати б-н тарихий маъмурий-худудий бирлик номи сифатида «В» сўзи қайта тикланди.

Ўзбекистон Республикасининг амал-даги (1992) Конституциясида (68-мод-да) Ўзбекистан Республикаси В.лар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикаси дан иборатлиги мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳозир ЎЗР да 12 В. бор. В.лар ўз навба-тида туманларга бўлинади. В.лар чегараларини ўзгартириш, шунингдек янги В.лар ташкил қилиш, уларни тугатиш ЎЗР Олий Мажлиси розилиги б-н амалга оширилади. В.ларда ЎЗР Конституцияси бўйича ҳоким бошчилик қиладиган халқ депутатлари кенгаши ҳокимиятнинг ва-

киллик органидир. Бу кенгаш давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб, ўз ваколатига тааллуқли масалаларни ҳал этади. В. халқ депутатлари кенгаши ва В. ҳокимларининг ваколат муддати — 5 йил. В. ҳокимлари Президент томонидан тайинланади ва лавозимдан озод қилинади ҳамда В. халқ депутатлари кенгаши томонидан тасдиқланади. В. ҳокимлари ўз ваколатларини яккабошчилик асосларида амалга оширади, ўзлари раҳбарлик қилаётган органнинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан жавобгардир (яна к. Ҳоким).

ВИЛОЯТИ ФАҚИҲ (араб.-форс.-фа-қиҳнинг ҳукмронлиги) — ислом ҳуқуқшунослиги асосида бошқариладиган давлат тузуми. Илк исломда бундам тушунча охир замон яқинлашганда амалга ошадиган энг адолатли ижтимоий тузумни англатган. Шиалик бу тушунча «яширинган имом махдий»-нинг келиши ва адолат ўрнатиши ҳақидаги ғояга боғланган. 1979 й.даги Эрон ислом инқилоби натижасида бу ғояни амалга ошириш, амалда имом зиммасига юклаш мумкинлиги ҳақидаги ақидалар вужудга келди. Эрон Ислом Республикасига 1989 й.гача раҳбарлик қилган оятуллоҳ ал-узмо Рухаллоҳал-Мусавий ал-Хумайний ана шундай В. ф. раҳбари вазифасини бажарди, яъни у давлатнинг бирор лавозимида бўлмаса ҳам, амалда бутун Эрон ижтимоий ҳаётига раҳбарлик қилди. Ҳоз. кунда ҳам Эронда сайлаб қўйилган президент турмушнинг барча соҳаларида диний раҳбар б-н бамаслаҳат фаолият кўрсатади.

ВИЛТ (инг. to wilt — сўлиш), оқ палак, сўлиш — такомиллашмаган замбуруғлар кўзғатадиган ўсимлик ўтказувчи найлари касалликлари (трахеомикозлар). Вертициллёз В. ва фузариоз В. турлари бор.

Вертициллёз В.ни *Vorticillium dahliae* Klebahn замбуруғи кўзғатади. Икки паллани ўсимликларнинг қарийб 400 дан ортиқ турини зарарлайди. Айниқса,

Ўзбекистонда кўпроқ ғўза, камроқ кунжут, дағал каноп, жут, зиғир, бақалажон, қалампир, помидор, картошка, нўхат, қовун, тарвуз, мош, ловия, ер ёнғоқ, кунгабоқар; мева дарахтларидан шафтоли, ўрик, олма ва б. ўсимликлар касалланади. Замбуруғнинг ривожланиши учун қулай ҳарорат 18—26°, тупроқ намлиги 60—80%. Замбуруғ ҳарорат —20» гача пасайганда ҳам ҳалок бўлмайди. Тупроқда ва ўсимлик қолдиғида ривожланаётган замбуруғ соғлом ўсимликка ўтади. Вертициллёз В.нинг асосий белгилари: ўсимлик барглари пастдан юқорига қараб зарарланади, ксилема томир деворлари қораяди. Кенг япроқли ўсимликлар (бақалажон, дағал каноп, қовун ва б.)нинг остки яшил баргларида сариқ доғлар пайдо бўлади, кейин барг кўнғир тусга кириб қурийд, тўкилиб кетади. Энсиз япроқли ўсимликлар (каноп, кунжут, жут ва б.) баргларида эса билинар-билинемас сариқ доғлар пайдо бўлиб, барглар сўлийд, эгилади ва тўкилади. Майда баргли ўсимлик (зиғир, нўхат ва б.) барглари сарғаяди, қурийд, кейин тўкилади ёки уваланиб кетади. В. б-н касалланган мева дарахтларида барглар тўсатдан сўлиши ёки аста-секин қуриб тўкилиши мумкин. Ғўза кучли зарарланганда деярли ҳамма барглари тўкилади, кўсаклари эса муддатидан олдин қурийд ва очилиб кетади, тола сифати кескин пасаяди, чигит майдорлиги ва унвчанлиги ёмонлашади. Ғўза кучли зарарланганда ҳосили 30—35% гача, кўсаклар сони эса 14—15% гача камайиши мумкин.

Фузариоз В.ни *Fusarium oxysporum* f.v. *Bilai* замбуруғи кўзғатади. Фузариоз В. кўзгатувчисининг ривожланиши кўп жиҳатдан вертициллёз В.никига ўхшаш. Кўпчилик маданий ўсимликлар: беда, дон, сабзавот-полиэ экинлари, ғўза, тут ва б. касалланади. Ҳамма иқлим зоналарида тарқалган. Замбуруғ тупроқнинг 0—60 см қатламида сапрофит ҳолда, ўсимликда эса паразит бўлиб яшайди. Ўсимликнинг касалланиши ва нобуд бўлиши ҳаётини фаолияти кескин бузили-

шидан, томирларнинг замбуруғ иплари б-н бекилиб қолиши ва улар ажратадиган заҳарли моддалар (фузарий кислота, ли-комазмин ва б.) таъсирида юз беради. Фузариоз В. б-н аксарият ингичка тола-ли ғўза касалланади. Бунда ғўза баргининг томирлари ва тўқималари саргаяди. Тўрсимон доғлар барг юзасини бутунлай қоплайди ва барглар тўкилиб кетади. Касалликнинг ўсимлик танасидаги бел-гиси — поя қўндаланг кесилганда сув ўтказувчи найчаларнинг қўнғир тусга кирганлигидир.

Кураш чоралари: алмашлаб экиш, уруғликни экишдан олдин дорилаш, дала-дан ўсимлик қолдиқларини йиғиштириб олиш, оралик ва қўкат экинларни (кузги жавдар, хантал, рапс, кузги нўхат) экиш, асосий ҳайдашдан олдин чириган гўнғ солиш, инфекцияга чидамли навларни экиш. Ўсимликнинг касалликка чидам-лигини ошириш учун ғўзаларга 2—5 чин барг чиқарганда карбамид (моче-вина)нинг 1,5% ли эритмасини пуркаш (100 л сувда 1,5 кг). Трактор ва қ.х. ма-шиналарини ғўзаси касалланган далалар-дан соғлом далаларга ўтказишдан олдин уларни кучли босимли сув б-н ювиш ва формалин б-н дезинфекция қилиш керак.

Лд.:Авазходжаев М. Х., Зельцер С. Ш., Физиологические факторы вилтоу-стойчивости хлопчатника, Т., 1980; Боро-дин Г. И., Рунов В. И., Физиолого-биохимические основы патогенности возбу-дителя вертициллезного вилта хлопчатни-ка, Т., 1983.

ВИЛЬГЕЛЬМ I (Wilhelm) Гогенцол-лерн (1797.22.3- Берлин -1888.9.3) -Прус-сия қироли (1861 й.дан) ва Германия им-ператори (1871 й.дан). 1858— 61 й.лари ақли заиф қирол Фридрих Вильгельм IV хузурида регент. В. I даврида Пруссияни, кейин Германия империясини амалда О. Бисмарк бошқарган.

ВИЛЬГЕЛЬМ I Фотиҳ (William the Conqueror) (1027/28, Фалез, Фран-ция — 1087.9.9, Руан) — инглиз қироли

(1066 й.дан). Нормандия сулоласидан, Нормандия герцоги (1035 й.дан). 1066 й.да норманд, француз ва итальян фе-одалларидан тузилган қўшин б-н Ан-глия қирғоқларига тушган ва Гастингс ш. яқинида қирол Гарольд II нинг ин-глиз-саксон қўшинларини енгиб, инглиз қироли бўлган. Барча феодалларни бе-восита қиролга вассаллик қарамлигини ўрнатган.

ВИЛЬГЕЛЬМ II (Wilhelm) Гоген-цоллерн (1859.27.1, Потсдам -1941.4.6, Утрехт вилояти, Нидерландия) — Гер-мания императори ва Пруссия қироли (1888—1918), Вильгельм I нинг невараси. I-жаҳон урушининг ташаббускорла-ридан бири. Германиядаги 1918 й. нояб. инқилоби пайтида тахтдан ағдарилган. Нидерландияга қочган ва 1918 й. 28 нояб. да тахтдан воз кечган.

ВИЛЬГЕЛЬМСХАФЕН (Герма-ния императори Вильгельм I номи ва нем. хафен — гавань, порт сўзидан) — ГФР даги шаҳар, Куйи Саксония ерида. Аҳолиси қарийб 91 минг киши. Шим. денгиз соҳилидаги, Эмс-Яде каналининг қуйилиш жойидаги порт (юк ортиш ва тушириш йилига 20 млн. т чамасида). Мамлакатнинг четдан нефть қабул қилиб оладиган муҳим бандаргоҳи (Весселинг ш.га 360 км га нефть қузури тортилган). Машинасозлик (жумладан ҳисоблаш машиналари, кемасозлик), рангли ме-таллургия, нефтни қайта ишлаш, кимё, тикувчилик, тўқимачилик, ёғочсозлик са-ноати корхоналари бор. Балиқовлаш мар-кази. Шаҳарга 1853 й.да ҳарбий денгиз базаси сифатида асос солинган.

ВИЛЬДАНОВ Румиль Жиангирович (1939.24.11, Бишкек -1987.18.2, Москва, Тошкентда дафн этилган) — композитор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977). Тошкент консерватория-сини (1962, композиция бўйича) битир-ган. 1962—68 й.лари ва 1982 й.дан Тош-кент консерваториясида ўқитувчи. 4 сим-

фония (1962, 1967, 1968, 1971), 2 фортепиано (1965, 1968) ва скрипка (1968) концертлари, оратория, кантата, симфоник поэма, торли квартет ва б. камер асарлар, хор, романс ва кўшиқлар муаллифи. 1970-й.лардан асосан киномузыка б-н шуғулланган. 100 дан ортиқ бадиий, хужжатли, мультимедияцион ва телефильмларга музика ёзган. Муқимий театрида «Ўн иккинчи кеча», (Шекспир асари асосида, 1971), «Андро ва Сандро» (Т. Хугаев асари асосида, 1975) музикали комедиялари, Навоий театрида «Нотаниш аёл», «Заҳарланган ҳаёт», «Элегия» бир актли балетлари саҳналаштирилган (1980). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

ВИЛЬНЮС (аввалги номлари Вильно, Вильна) — шаҳар, Литва Республикаси пойтахти, йирик саноат ва маданият маркази. Нярис (Вилия) ва Вильня (Вильняле) дарёлари туташган ерда. Шаҳар Вильня дарёси номи б-н аталган (литвача вильня, вильнис — «тўлқин» демак).

Янв.нинг ўртача т-раси —5,3°, июлники 17,9°. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 591,2 минг киши (1999). В. биринчи марта 12-а. йилномасида тилга олинган. 1323 й. Литва князи Гедиминас мамлакат пойтахтини Литванинг кад. пойтахти Тракайдан В.га кўчирган. Литвани Россия империяси босиб олгач (1795), В. губернянинг маъмурий маркази бўлди. 1918 й.да В.да ҳокимиятни большевиклар эгаллаб олди. 1920—39 й.ларда В. панлар Польшаси таркибид бўлди, 1940 й.дан Литва пойтахти. 2-жа-хон урушида катта зарар кўрган В. қисқа муддат ичида қайта тикланди ва Болтиқбўйи иқтисодий р-нининг энг йирик иқтисодий, маданий марказларидан бири бўлиб қолди. Республика ялпи саноат маҳсулотининг аксарият қисми В.да ишлаб чиқарилади. Машинасозлик (станоксозлик, асбобсозлик, иссиқлик аппаратуралари, электр двигателлари, электр пайвандлаш ва савдо-сотик асбоблари, радио ўлчов приборлари, к.х. ма-

шиналари ва б.) ва металлсозлик етакчи ўринда туради. Кимё, энгил (тикувчилик ва пайпоқ-трикотаж ф-калари, пойабзал, атторлик корхоналари), озик-овқат (гўшт к-ти, кондитер, тамаки ф-калари, ёғ, пиво з-длари) саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ва мебель ишлаб чиқарилади. В.дан 10 км нарида жойлашган Янги Вильняда йирик саноат р-ни вужудга келган. В.— муҳим маданий марказ. В.да республика Фанлар академияси (1940 й.дан), илмий тадқиқот ин-тлари, 5 олий ўқув юрти (шу жумладан Вильнюс университети, консерватория), 150 га яқин оммавий кутубхона, 12 музей (шу жумладан суратлар галереяси, халқ санъати, тарих-этнография музейлари), 5 театр (Литва опера ва балет театри ва б.) ва б. муассасалар ишлаб турибди. В.да меъморий ёдгорликлардан Баланд қаср (14—15-а.лар) қолдиқлари, Микалоялус готика черкови (14-а.), бернардинчилар черкови ва ибодатхонаси (16-а.), Оное черкови (16-а.) ва Миколо черкови (16— 17-а.лар), ун-т бинолари мажмуи (16-а. 2-яри — 19-а. 1-яри), Казимеро (1604—18), Тересес (1634—50), Пятро ир Повило (1668— 75), Котринос (17-а. охири —18-а. ўртаси) барокко черковлари, меъмор Л. Стуоки-Гуцявичюснинг классик стилидаги бинолари (кафедрал собор, 1777—1801; ратуша 1786—99) сақланган. 1940-й.лардан сўнг янги турар жой р-нлари (Лаздинай, 1967 й.дан; Жирмунай, 1968 й.дан) ва жамоат бинолари («Няринга» меҳмонхонаси, 1960; Спорт саройи, 1971; Опера ва балет театри, 1973) вужудга келди.

ВИЛЬНЮС УНИВЕРСИТЕТИ - Литвадаги энг йирик ва кўҳна ун-т. 1579 й. Вильнюс академияси сифатида ташкил этилган. 1832 й.да ёпилган. 1919 й.да қайта тузилган. Мат., физика, биол., кимё, иқтисод ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Тиббиёт ходимлари ва ўқитувчиларни тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлаш бўлими мавжуд. 17 мингга яқин талаба таълим олади. Илмий ку-

тубхонаси (1570 й.да ташкил этилган)да 2,5 млн.дан ортиқ асар сақланади.

ВИЛЬСОН (Уилсон; Wilson) Гарольд (1916.11.3, Хаддерсфилд ш., Йоркшир — 1995) — Буюк Британия бош вазири (1964-70, 1974-76). Лейбористлар партиясининг раҳбарларидан (1963— 76). В. хукумати ташқи сиёсат соҳасида АҚШ б-н ҳарбий-сиёсий иттифокни сақлаш ва мустаҳкамлаш, НАТО ҳарбий блокини кучайтириш йўлидан борган. В. иқтисод масалалари бўйича бир қанча илмий асарлар ёзган.

ВИЛЬСОН (Уилсон; Wilson) Роберт Вудроу (1936) — америкалик радио-астроном. 1965 й. аареликтив нурланиш-ни кашф этганлиги учун Нобель мукофотига сазовор бўлган (А. Пензиас б-н ҳамкорликда, 1978).

ВИЛЬСОН (Уилсон; Wilson) Томас Вудро (1856.28.12, Стантон -1924.3.2, Вашингтон) — АҚШ давлат арбоби. Давлат ҳуқуқи ва сиёсий иқтисод проф. Нью-Жерси штати губернатори (1910 й.дан). Демократик партиядан икки марта АК.ЛУ президенти этиб сайланган (1913—21). Шўролар Россиясини парчалаб ташлаш режасини тузган. Миллатлар иттифоқини таъсис этиш тарафдори бўлган. Тинчликни мустаҳкамлаш йўлидаги фаолияти учун Нобель мукофотини олган (1920).

ВИЛЬСОН (Уилсон; Wilson) Чарльз Томсон Рис (1869.14.2, Гленкорс — 1959.15.11, Эдинбург) — инглиз физиги, Британия Қироллик жамияти аъзоси (1900). В. буғларнинг турли агентлар, хусусан тез учувчи зарядланган зарралар таъсирида конденсацияланиши (майда суюқлик томчиларга айланиши)га оид тадқиқотлар олиб борди. Бу ишлар натижасида В. 1912 й.да микрозарралар изини кузатишга имкон берувчи асбоб (Вильсон камераси)ч ихтиро қилди. Нобель мукофоти лауреати (1927).

ВИЛЬСОН КАМЕРАСИ - зарядланган атом зарралари (протон, электрон ва б.)нинг ҳаракат траекториясини кузатиш, импульси ва заряди ишорасини аниқлаш учун мўлжалланган асбоб. Иши ўта тўйинган бугнинг конденсацияланишига, бошқача айтганда тез зарядланган зарраларнинг изи бўйлаб ҳосил бўладиган ионларда майда суюқлик томчилари ҳосил бўлишига асосланган. Стереоскопик тасвирни ҳосил қилиш учун зарралар излари бир неча фотоаппаратлар ёрдамида фотосуратга олинади. Камера ҳажми тез кенгайганда т-ра кескин пасаяди, шу туфайли буг ўта тўйинади. Ч. Вильсон ихтиро қилган (1912). В.к. ёрдамида ядро реакцияларида вужудга келадиган элементар зарраларнинг турғунлигини, ядронинг фаоллиги ва б. хусусиятларини ўрганиш мумкин. В.к. бир неча ўн йиллар давомида зарядланган зарралар изларини кайд қиладиган ягона детектор вазифасини бажарди. 50—60-й.ларда у ўз аҳамиятини йўқотди ва ҳозир пуфак камераси ва учкун камераси ишлатилмоқда.

ВИЛЬШТЕТТЕР (Willsttter) Рихард Мартин (1872.13.8, Карлсруэ — 1942.3.8, Локарно, Швейцария) — немис кимёгари ва биокимёгари. Цюрих олий техника мактаби (1905—12), Берлиндаги кайзер Вильгельм кимё ин-ти (1912-15), Мюнхен ун-ти (1916-25) проф. Ассий ишлари тропин, атропин, кокаин алкалоидлари, қон пигментлари ва хлорофиллнинг кимёвий тузилишини ўрганишга бағишланган. В. анилин бўёқлари ва ўсимлик пигментлари (антоцианлар ва флавонолар)ни текширган. Ферментлар кимёсига катта ҳисса қўшган, каталитик гидрогенизация, фотосинтез ва целлюлозанинг парчаланиш жараёнларини ўрганиш борасида тадқиқотлар ўтказган. Нобель мукофоти лауреати (1915).

ВИЛЬЯМС Василий Робертович (1863.27.9- Москва -1939.11.11) -тупроқшунос олим ва агроном, акад.

(1931).

ВАСХНИЛ акад. (1935). Илмий ишлари агрономик тупроқшунослик масалаларига, тупроқ пайдо бўлиш жараёнларига бағишланган. В. ўсимлик б-н тупроқ орасида моддалар алмашинуви, миграцияси, тупроқ унумдорлигида биологик омилларнинг ролига оид назарияларни яратди. Деҳқончиликнинг ўт-далали алмашлаб экиш тизимини ишлаб чиқди, органик ва минерал ўғитлардан самарали фойдаланган ҳолда тупроқ унумдорлигини тиклаш йўллари илмий асослади.

ВИЛЬЯМС, Бон Кретьян Вильяме, Берглет — серҳосил ўртапишар нок нави. 1796 й.да Англияда тасодифий топилган кўчатдан чиқарилган. Ўрта Осиё, Россиянинг жан., Украина, Закавказье ва б. жойларда р-нлаштирилган. Дарахти ўртача катталиқда (25—30 ёшида бал. 6,5 м, шох шабба кенлиги 6,5 м га етади), сербарг, новдалари йўғон, оч сарик. Барглари йирик, гуллари ўртача. Меваси йирик, чўзикроқ. Сирти ғадирибudir, пўсти юққа, майда нукталари бор, сарғиш-қизил товланади. Эти оқ, мазали, ширали, ҳушбўй, ширин, мулойим. Таркибида 10,4% қанд, 16,6% қуруқ модда, 0,33% кислота бор. Уруғлари майда. Кўчати экилганидан сўнг 4—5-йили ҳосилга қиради. Кучли ўсадиган пайвандтагда яхши ривожланиб мўл ҳосил беради. Апр. бошида гуллайди, авг. иккинчи ярмида пишади. Ҳар йили ҳосил беради. Ҳосилдорлиги юқори, бир тупи 185 кг гача мева беради. Бу нок янгилигида истеъмол қилинади, қоқи солинади (қоқисининг сифати юқори). Ёзги нокларнинг жаҳон андозаси (стандарт нав) ҳисобланади ва б. навлар учун эталон бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида экиш учун (гармсел эсадиган минтақалардан ташқари) тавсия қилинган (яна қ. Нок).

ВИЛЮЙ — Шарқий Сибирнинг ғарбидаги дарё, Ленанинг чап ирмоғи.

Ўрта Сибирь ясситоғлигидан бошланиб Якутск ш.дан 300 км ўтгач, Лена дарёсига қуйилади. Уз 2650 км, ҳавзасининг майд. 454 минг км². Юқори ва қуйи оқимлари кенг водийдан осойишта оқади. В. қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 1480 м³/сек. Окт. нинг ўрталаридан майнинг ўрталаригача музлаб ётади. В.да қуйилиш еридан 1371 км масофада кема катнайди. Чернишевский посёлкасида ГЭС ва сув омбори қурилган.

ВИМА КАДФИЗ, Кадфиз II (мил. 1-а.) — Кушон подшолиги шоҳларидан — кушоншоҳ (47—78). Қужула Кадфизнинг ўғли ва вориси. Тахм. 30 йил подшолик қилган. В. К. даврида Кушон подшолиги худуди кенгайган, хусусан Ҳиндистоннинг бир қисми қўшиб олинган. В. К. даврида пул ислоҳоти ўтказилган, тангалар олтин ва мисдан зарб қилинган. Олтин тангалар: 1 ди-нор (8 г га яқин), 2 динор, 1/4 динор ва эҳтимол 1/2 динор қиймати б-н чиқарилган. В. К. даврида Кушон подшолигининг сиёсий маркази Сугдда бўлиб, Ҳиндистондаги мулкларни ноиблар бошқарган. В. К. зарб этган тангаларнинг орқа томонида хиндларнинг Шива худоси б-н буқазебу, олди томонида эса В. К.нинг меҳроб олдидан турган сурати акс этган.

ВИМПЕРГ (нем. Wimperg) — готика меъморлигидаги баланд, чўққисимон безакли фронтон, пештоқ ва дарчанинг юқори қисми. В.лар равоқли, тўрсимон ёки ўйиб ишланган бўртма нақшлар б-н безатилган.

ВИН (Wien) Вильгельм (1864.13.1, Гафкен, Шарқий Пруссия — 1928.30.8, Мюнхен) — немис физиги. Мутлақ қора жисм нурланиш қонунини назарий жиҳатдан асослаб берган (1893); магнит ва электр майдонида канал нурлари оғишини текширган, эркин электронли атомлар нурланиши вақтини ўлчаш усулини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1911).

ВИН НУРЛАНИШ ҚОНУНИ - мутлақ қора жисм нурланиш спектрида энергиянинг т-ра бўйича тақсимланиши ҳақидаги қонун. Планк нурланиш қонунининг катта частоталар учун хусусий холи. 1893 й.да В. Вин топган.

ВИН СИЛЖИШ ҚОНУНИ - мувозанатли нурланиш энергияси спектри максимумига тўғри келувчи тўлқин узунлиги Ямац. нинг нурланаётган жисмнинг мутлақ т-расига тескари пропорционал эканлигини ифодаловчи қонун: $\lambda \cdot \text{макс} \cdot T = b$, бунда b — Вин доимийси, 0,2897 см·К га тенг. В.с.қ. т-ра ўзгарганда мутлақ қора жисмикнт нурланиш спектрида максимум энергиянинг силжишини кўрсатиб беради. Бу қонунни дастлаб В. Вин 1896 й.да термодинамик мулоҳазалар асосида яратди.

ВИНА (санскрит) — торли-тирнама хинд мусика чолғу асбоби. Тирноқлар б-н ёки кўрсаткич ва ўрта бармоқларга кийдирилган нохунлар б-н чертиб чалинади. 20 га яқин тури мавжуд. Энг мукамали — сарасвати В. Жан. Ҳиндистонда тарқалган бўлиб, профессионал мусика ижрочилигида кенг қўлланилади. Унда 4 асосий ва 3 қўшимча (садола-нувчи) тор, 19—24 сурма парда бўлади. Товуши майин, сержилва, тембр ранглирига бой, мусика имкониятлари кенг.

ВИНДАУС (Windaus) Адольф Отто Рейнгольд (1876.25.12, Берлин — 1959.9.6, Гёттинген) — немис кимёгари ва биокимёгари. Гёттинген кимё ин-ти директори ва проф. (1915—44). Стероидларнинг тузилиши устида тадқиқотлар ўтказган. Ультрабинафша нурлар таъсирида эргостериндан Д, витамин ҳосил бўлишини аниқлаган (1932). В. синтез йўли б-н гистамин олган, рахитга қарши моддаларни ўрганган. Нобель мукофоти лауреати (1928).

ВИНДЗОРЛАР СУЛОЛАСИ - ин-

глиз қироллари сулоласи (1901 й.дан). 1917 й.гача Саксен-Кобург-Гот сулоласи деб аталган. В. с. вакиллари: Эдуард VII, Георг V, Эдуард VIII, Георг VI, Елизавета II.

ВИНДИКАЦИЯ (лот. vindicatio - талаб қилиб олиш) — мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олиш. Мулк бирон-бир шахс (фуқаро ёки юридик шахс)нинг қонунсиз эғалигида бўлса, мулк эгаси ўз мулкни натура (асли) ҳолатида қайтариш ҳақида бу шахсга нисбатан судда даъво кўзғатишга, ўз мол-мулкни унинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олишга ҳақли.

Мол-мулкни талаб қилиб олинганда даромадлар ва харажатларни тўлаш тартиби тегишли қонунларда белгилаб берилган (ЎзР ФК, 228—230-моддалар).

ВИНДХУК — Намибиянинг пойтахти, денгиз сатҳидан 1600 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 114,5 минг киши (1999). Муҳим т. и. ва автомобиль йўллари тугуни. Т. й. орқали Атлантика океани соҳилидаги Уолфиш-Бей порти б-н боғланган. Халқаро аэропорт бор. В. қорақўл тери савдосининг маркази. Озиқ-овқат саноати (вино, ликёр и.ч.), тайёр қисмлардан автомобиль йиғув корхоналари, тикувчилик ф-калари бор.

ВИНЕР (Winer) Норберт (1894.26.11, Колумбия, Миссури — 1964.19.3, Стокгольм) — америкалик математик, кибернетика асосчиси. Дастлабки илмий ишлари мат. асослари, назарий физика (квант назарияси ва нисбийлик назарияси) математик анализ ва эҳтимоллар назариясига оид. Электрон ҳисоблаш машиналарини ишлаб чиқиш ва уни баллистик ҳисоблар учун татбиқ қилишда қатнашди. В. жонли ва жонсиз системаларни бошқаришга оид асосий тамойилларнинг умумийлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. Шу тариқа фаннинг янги бир соҳаси кибернетика деб атала бошлади.

ВИНИЛ ЭФИРЛАР - тўйинмаган оддий ва мураккаб эфирлар; оддийларининг формуласи $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{OR}$, мураккабларининг формуласи $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{OCOR}$, бу ерда R — алкил радикал (CH_3 , C_2H_5 ва ҳ.к.); В. э.нинг қуйи гомологлари рангсиз суюқлик, юқори гомологлари эса қаттиқ моддалардир. Сувда кам эрийди, органик эритувчиларга яхши аралашади. Саноатда В.э. спиртлар ва карбон кислоталарни калий гидроксид ёки калий алкоголятлари иштирокида ацетилен б-н виниллаш усулида олинади. В. э. полимерлар олишда мономер, алкид смолалар, полистирол и. ч.да модификатор, нитроцеллюлоза олишда пластификатор, органик синтезда ярим маҳсулот, дон маҳсулотларини узоқ муддат сақлашда биологик жараён ингибитори сифатида қўлланилади.

ВИНИЛАЦЕТАТ, $\text{CH}_3\text{COOCH}=\text{CH}_2$ -сирка кислотанинг винил эфири; рангсиз суюқлик. Мол. м. 86,09, қайнаш т-раси 73° , зичлиги 934,2 кг/м³ (20° да). Оддий органик эритувчиларда яхши эрийди, сувда эрувчанлиги 2,0—2,4%. Саноатда В. палладий тузлари иштирокида, кислотородли мухитда сирка кислотага этилен таъсир эттириб олинади. Полимерлаш йўли б-н В.дан пластмасса, лок, елим ва органик шиша тайёрлашда ишлатиладиган поливинилацетат олинади.

ВИНИЛАЦЕТИЛЕН, бутенин, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{C}_3\text{H}_5$ — тўйинмаган углеводород; ўткир хидли заҳарли газ. Мол. м. 52,76, суюқланиш т-раси -138° , қайнаш т-раси $5,5^\circ$. Сувда эримайди, органик эритувчиларда яхши эрийди. Ацетилендан олинади. Елим тайёрлашда ва синтетик каучук и. ч.да хом ашё сифатида ишлатилади.

ВИНИЛДЕНХЛОРИД, 1,1-дихлор-этилен, $\text{CH}_2=\text{CCl}_2$ — рангсиз суюқлик; ҳиди хлороформ ҳидига ўхшаб кетади. Мол. м. 96,94; қайнаш т-раси $31,7^\circ$, зичлиги 1212 кг/м³. Сувда эримайди, органик эритувчиларда яхши эрийди.

Ҳавода ўз-ўзидан полимерланади, шунинг учун ингибиторлар, мас., гидрохинон иштирокида сақланади. 1, 1,2-трихлорэтанни дегидрохлорлаш йўли б-н олинади. В. сополимерлар, поливинилиденхлорид, метилхлороформ ва б. органик бирикмалар и.ч.да қўлланилади.

ВИНИЛЛАШ — органик бирикмалар молекуласига винил гуруҳи — $\text{CH}=\text{CH}_2$ киритиш. Энг муҳим винилловчи моддалар — ацетилен ($\text{HC}=\text{CH}$, винилгалогенидлар $\text{CH}_2=\text{CHX}$ (X-галоген)) ва винилмагнийбромид (Норман реактиви) $\text{CH}_2=\text{CHMgBr}$. Саноатда ацетилен б-н В. натижасида спиртлардан оддий винил эфирлар, карбон кислоталардан эса мураккаб эфирлар, мас., винил-ацетат олинади. Цианид кислота (HCN) ни В.да акрилонитрил, водород хлоридни В.да винилхлорид, ацетиленнинг ўзини В.да винилацетилен ҳосил бўлади.

ВИНИЛПИРИДИН КАУЧУКЛАР -синтетик каучуклар; диен углеводородларнинг винилпиридинлар ёки уларнинг ҳосилалари б-н сополимерланишидан ҳосил бўлган маҳсулотлар. В. к. да винилпиридин занжирининг миқдори одатда 30% дан ошмайди. Винилпиридин занжиридан ташқари, стирол, акрилонитрил, метакрил кислота занжирларига эга бўлган учламчи сополимерлар ҳам маълум. В. к. сувли эмульсияда мономерларни сополимерлаб олинади. Бензол, толуол, бензинда эрийди, 15% дан ортик винилпиридини бўлган каучуклар кетон ва мураккаб эфирларда эрийди. Пиридин гуруҳлари борлиги сабабли В. к. ионлаштирувчи нурлар таъсирига чидамли бўлади. Хлоранил иштирокида В. к.дан олинган резина 200° гача т-рада мойлар, эритмалар, синтетик сурков мойлари таъсирига чидайди. В. к.дан тайёрланган резина совуққа ўта чидамлилиги б-н бутадииеннитрил каучуклардан тайёрланган резинадан фарк қилади.

В. к. — 50 дан 180° гача ҳароратда ишлатиладиган зичловчи резина шлан-

глар тайёрлашда, шунингдек автомобиль шиналари, елим, мойга ва гидравлик суюқликларга чидамли резина махсулотлар и. ч.да қўлланилади.

ВИНИЛХЛОРИД, $\text{CH}_2=\text{CHCl}$ - моноклорэтилен, рангсиз газ. Мол. м. 62,50; қайнаш т-раси — $13,8^\circ$, суюқланиш т-раси — $158,4^\circ$, зичлиги 983 кг/м^3 (15°да). Хлороформ, дихлорэтан ва эфирда яхши, сувда ёмон эрийди. В. дигалоидли ҳосилалардан бир молекула водород галогенидни тортиб олиш ва ацетилен углеводородларига бир молекула водород галогенид бириктириш йўли б-н олинади. В. асосан поливинилхлорид, турли сополимерлар, винилиденхлорид ва метилхлороформ и. ч.да хом ашё сифатида қўлланилади.

ВИНИПЛАСТ — поливинилхлорид асосида олинган, таркибида пластификатор бўлмаган пластик масса. Поливинилхлориддан ташқари, В. таркибига стабилизаторлар ва қайта ишлашни оsonлаштирувчи моддалар киради. Баъзан В. таркибига бўёқлар (рангли буюмлар олишда), тўлдиргичлар (таннархини арзонлаштириш, физик-механик хоссаларини ўзгартириш мақсадида) ва модификаторлар (баъзи хоссаларини яхшилаш учун) қўшилади. В.ни қайта ишлаш усуллари олинаётган буюм турига боғлиқ. В.— ёнмайдиган, ҳидсиз, термопластик материал, уни механик ишлаш оson. Турли материаллар (бетон ва ёғоч юзалари) га яхши елимланади, $20\text{—}80^\circ$ ҳароратда диэлектрик хоссага эга. Кислоталар, ишқор ва алифатик углеводородлар таъсирига чидамли; ароматик ва хлорланган углеводородлар таъсирига чидамсиз.

В. кимё саноатида коррозияга қарши конструкцион материал сифатида (идишлар, қувурлар, вентиляция қурилмалари, кимёвий ускуналар қисмлари, лаб. жиҳозлари ва ҳ. к.), сув б-н таъминлаш, канализация, ирригация ва мелиорация тизимларида, қурилиш ва б. ерларда ишлатилади.

ВИННИПЕГ, Уиннипег (индейсларнинг кри кабиласи тилида — лойқа сув) — Канаданинг жан.даги оқар кўл. Денгиз сатҳидан 217 м баландликда жойлашган. Майд. 24,3 минг км². Чук. 28 м гача. Уз. 442 км, эни 100 км. Со-ҳиллари паст ва ботқоқлик. В.га Саскачеван, Ред-Ривер ва б. бир неча дарёлар қуйилади, ундан Нельсон дарёси оқиб чиқади. Ноябрьдан апр.гача музлайди. В. қад. Агассис кўлининг қолдиғи. Кўлда кема қатнайди, балиқ овланади. В. соҳилида провинциал Уайтшелл парки (орнитологик буюртма қўриқхонаси б-н) бор.

ВИННИПЕГ — Канаданинг жан.даги шаҳар. Манитоба провинциясининг маъмурий маркази. Ассинибойн дарёсининг Ред-Ривер дарёсига қуйилиш ерида жойлашган. Аҳолиси 617 минг киши. Транс-Канада т. й. ва автомобиль йўлларининг муҳим тугуни. Аэропорт бор. Канада дашт р-нларининг савдо-тақсимот маркази. В. дунё аҳамиятига эга дон бозори. Озиқ-овқат, тикувчилик, мебель, полиграфия, кимё, электротехника саноатлари, нефтни қайта ишлаш, металлсозлик ва машинасозлик, қурилиш материаллари и. ч. каби тармоқлар мавжуд. Ун-т бор. Шаҳарга 1873 й.да асос солинган. 1873 й.дан В. деб атала бошлаган.

ВИННИЦА — Украинадаги шаҳар, Винница вилоятининг маркази. Жан. Буг дарёси бўйида. Т. й. тугуни. Аҳрлиси 381 минг киши (1999). Шаҳар биринчи марта 1363 й.дан тилга олинган. Украинанинг йирик саноат ва маданият марказларидан. В.да озиқ-овқат (ёғ-мой, мева консерва ва гўшт), енгил (пойабзал, тикувчилик, трикотаж, атторлик ф-калари ва б.), кимё (кимё к-ти), машинасозлик (шу жумладан трактор агрегатлари, асбобсозлик, электротехника, радиотехника аппаратуралари, подшипник з-длари) ва металлсозлик саноатлари ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. 3 олий ўқув

юрти, мусиқа, тиббиёт билим юртлири, 3 музей, мусикали драма те-атри, кўғирчоқ театри ва филармония ишлаб турибди. 1793 й.дан Россия империяси қўл остида бўлиб келган. Иезуит (17-а.), доминикан (18-а.) ва капуцин (18-а.) ибодатхоналари, Юрьев (18-а.) ва Николаев (18-а.) ёғоч черковлари сақланган.

ВИННИЦА ВИЛОЯТИ - Украина таркибидаги вилоят. 1932 й. 27 фев.да тузилган. Майд. 26,5 минг км². Ахрлиси 194,6 минг киши (1999), 25 туманга бўлинган, 10 шаҳар, 29 шаҳарча бор. Жан.да Молдавия Республикаси б-н чегарадош. Маркази — Винница ш.

Вилоят худудининг аксари қисми Подолия ва Днепр бўйи қирларида жойлашган. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси — 4, —6», июлниги 18,8—20,5°. Йилига 500— 550 мм ёгин ёғади. Вегетация даври 200 кун. В. в.дан Жан. Буг, Днепр оқиб ўтади. Тупроғи асосан коратупроқ ва сур тупроқ. Худудининг 12,6% ўрмон. Елик, бўри, тулки, ўрмон сувсари, олмахон, куён, кемирувчилар, дарё қирғоқларида кундуз, ўрдак, ғоз яшайди. Асосий аҳолиси — украинлар (92% га яқин); шунингдек рус, яҳудий, поляк ва б. ҳам яшайди.

В.в. Украинанинг асосий қанд лавлаги экиладиган ва шакарқанд саноати ривожланган р-нларидан бири. Саноати қ.х. хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашган. 40 га яқин шакарқанд з-ди, 10 дан зиёд спирт з-ди, йирик консерва з-длари ва к-тлари ишлаб турибди. Гўшт ва сут саноати катта ўрин эгаллайди. Машинасозлик ва металлсозлик саноати корхоналарида асосан қ.х. ва озиқ-овқат саноатлари учун машина ва ускуналар ишлаб чиқарилади. Қурилиш материаллари саноати маҳаллий каолин (Глуховецк), гранит ва б. қазилмаларни ишлайди. Винницада фосфат ўғити к-ти бор. Пойабзал, тикувчилик ф-калари ишлаб турибди.

Қ. х. лавлагикорлик-ғаллачилик ҳамда гўшт-сут чорвачилигига ихти-

сослашган. Ғалла экинларидан кузги бугдой, дон-дуққаклилар, маккажўхори экилади. Шунингдек сули, тарик, гречи-ха, кунгабоқар, картошка, тамаки, ем-хашак экинларидан беда, йўнғичка етиштирилади. Боғдорчилик ва Днестр дарёси бўйида тоқчилик ривожланган.

Чорвачиликда сут-гўшт қорамолчилиги ва чўчкачилик етакчи ўринда. Паррандачилик, ховуз балиқчилиги ва асаларичилик ривожланган. Т. й. узунлиги қарийб 1200 км. Мухим т. й. йўналишлари: Киев — Одесса, Киев — Львов. Хўжалик юқларининг асосий қисми т. й. ва автомобиль транспортда ташилади. Жан. Буг ва Днестр дарёларида кема қатнайди. Винницада аэропорт бор.

ВИНО (лот. *vinum* — айланувчи, ўралувчи) — узум ва мевалар шарбати ёки турпини ачиткилар иштирокида спиртли бижғитиш йўли б-н тайёрланадиган ичимлик. Қадимда Шарқ халқлари В.ни шароб, май, мусаллас деб юритишган. Ҳоз. даврда В. жаҳондаги 45 мамлакатда ишлаб чиқарилади ва деярли барча мамлакатларда истеъмол этилади. Жаҳон мамлакатлари ўртасида Франция ва Италияда энг кўп узум виноси ишлаб чиқарилади (аҳоли жон бошига ўртача 83—86 л узум виноси истеъмол қилинади). Айрим турдаги маркали В.лар узумнинг фақат бир навидан тайёрланади.

Ўзбекистонда В., асосан, узумдан тайёрланади. Етилган узум В.си таркибида 75—85% сув, 9—20% спирт, вино ва олма кислоталари, кам миқдорда лимон, сут, қахрабо кислоталари, глюкоза ва фруктозадан иборат қанд, микроэлементлар, ферментлар, витаминлар ва б. моддалар бўлади.

В.ни оқ (фақат шарбатни бижғитиш йўли б-н), қизил (шарбат ва турпини бирга бижғитиш йўли б-н) ва кахетин (шарбат, турп ва гужум бошларини бирга бижғитиш йўли б-н) усулларда тайёрлаш мумкин. Қувватлантирилган В.нинг соф

В.дан фарқи таркибидаги спирт (1 литрида 200 г гача) ва қанднинг (220 г гача) юқори микдорда бўлишидадир.

В. ранги (оқиш, пушти, кизил), маза-си, хушбўйлиги, кучлилиги ҳамда тайёрлаш технологияси б-н ҳам фарқланади. В.нинг мусаллас (табиий), кучли, десерт (ширин), газли ва хушбўй хиллари бор. Мусаллас узум шарбатини бижғитиб олинади; таркибида 9—12% спирт бўлади. Бундай В. соф (гўла бижғиган, таркибида деярли қанд қолмаган) ва ярим ширин (таркибида 3—8% қанд бўлган) хилларга бўлинади. Оқ В. коньяк и. ч.да хом ашё ҳисобланади. Қувватлантирилган В. (мадера, портвейн, херес ва б.) соф (таркибида 17—20% спирт, 3% гача қанд) ва ярим ширин (17—20% спирт, 10% гача қанд бўлган) хилларга бўлинади. Десерт В. таркибида 12—17% спирт бўлади; қанд микдорига кўра ярим ширин (5—10% қанд), ширин (10—20% қанд) ва ликёр (20% дан кўп қанд) хилларга бўлинади. Шампан В. мусалласларни иккинчи марта бижғитиб ва қанд кўшиб тайёрланади. Таркибида 10,0—13,5% спирт бўлади; қанд таркибига қараб, соф (2,5% қанд), ним ширин (4,5%), ярим ширин (6,5%) ва ширин (8,5%) хилларга бўлинади. Газланган В. мусалласларни карбонат ангидрид газига тўйинтириб тайёрланади. Таркибида 10—12% спирт ва 5% қанд бўлади. Хуш бўй В. (вермут, мускат) нинг кучли (18% спирт ва 10% қанд) ва десерт (16% спирт ва 16% қанд) хиллари бўлади. Ёқимли таъм бериши учун уларга хушбўй ўтлар, илдизлар, барг ва б.нинг дамламаси кўшилади.

Бўғзи тор шиша идиш (бутилка)ларга қуйилган В.ни салқин ва қуруқ (8—16°) биноларда сақпаш лозим. Спирти даражаси паст ва шампань В.лари бутилкани ётқизилган ҳолда сақланганда сифати бузилмайди. Оқ мусаллас ва шампань В.лари 3—5, кизил В.лар 5—10, десерт В.лар 18—20 йил, ликёр ва кучли В.лар 100 йил сифатини йўқотмай сақланиши мумкин. Ўзбекистонда В.нинг 60 дан ортиқ навлари: «Баян

ширей», «Ркацителли», «Биҳишти», «Фарход», «Вассарға», «Оқ мусаллас», «Ўзбекистон», «Қизил мусаллас», «Сижжак», «Қора гўзал», «Каберне», «Пино» ва б. ишлаб чиқарилади (яна қ. Вино-арак саноати, Виночилик).

Омонулла Абдуллаев.

ВИНО КИСЛОТАЛАР $\text{HOOC}-\text{CH}(\text{OH})-(\text{HO})\text{CH}-\text{COOH}$ - диокси-кахрабо кислоталар. Мол.м. 150,09; рангсиз кристаллар. 3 та стереоизомер (D, L ва мезовино кислота) ва рацемат (узум кислота) ҳолида мавжуд, суюқланиш т-раси 170°; коронгида ишқаланса шуълаланади. Сувда яхши, спиртда қийинроқ эрийди. Кўпгина мевалар шарбатида бор, узум шарбатида 1,7% гача бўлади; Вино тошидан олинади. Мис, алюминий, уч валентли темир тузлари б-н ўзаро таъсир этиб, сувда яхши эрийдиган комплекс бирикмалар (Фелинг реактиви) ҳосил қилади. Газли ичимликлар тайёрлашда, қандолатчиликда, аналитик кимёда, тўқимачиликда, тиббиётда ишлатилади.

ВИНО СПИРТИ - қ. Этил спирт.

ВИНО ТОШИ, $\text{C}_4\text{H}_5\text{O}_6\text{K}$ - туз, калий гидротартрат. Узум шарбатида бўлади. Мусаллас тайёрлашда узумни бижғитиш пайтида ажралиб, ачитки б-н аралаш чўкиб қолади. В. тдан вино кислота олинади. Тўқимачиликда, нон ёпишда ва б. соҳаларда ишлатилади.

ВИНО-АРАҚ САНОАТИ - озиқ-овқат саноати тармоғи. Бу тармоқда узум ва мева ҳамда резавор мевалар виноси, шарбати, шампан виноси, коньяк, этил спиртидан тайёрланган ўткир ичимликлар, ҳар хил арақ турлари, ликёр-арақ маҳсулотлари (ликёрлар, бальзамлар ва б.) ишлаб чиқарилади.

Токчилик ва виночилик тарихида вино Юнонистон, Финикия ва б. жойларда мил. ав. 5-адан бошлаб тайёрлангани ҳақида маълумот бор. Унинг тарихи Шарқда ҳам мана шу даврларга ҳатто

ундан ҳам узокқа бориб тақалади. Юнон тарихчиси Геродот «Тарих» асари 1-китобининг 204—216 бобларида массагет қабилалари уюшмасининг ҳукмдори Тўмарис ҳақида ҳикоя қилар экан, Эрон шоҳи Кир // Тўмариснинг мардлигига ҳийла б-н жавоб берганини — унинг ўғли Спаргаписесни қўшини б-н шароб ичириб асир олганлигини ёзади.

Ўзбекистон ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар бу ерда ҳам қадимдан узум шарбатидан шифобахш ва хуш кайфият бағишловчи ичимликлар тайёрланиб истеъмол қилинганлигини кўрсатади. Дастлабки пайтларда мусаллас хонаки усулда тайёрланган. Кейинчалик кўпроқ шарбат олиш мақсадида махсус қурилма ихтиро қилинган. Оққўрғон туманидаги Ҳанқа харобаларидан узум шарбатини сиқиб чиқаришга мўлжалланган мослама — тарапан (тош тахта) топилган. Тош тахтадан катта айлананинг ичига саватда ёки қопда узум бошлари қўйилган. Сўнг улар устига оғир тош босилган. Юк оғирлашган сайин узум шарбати ҳам кўпайиб, тошга ўйилган ариқчалар орқали кичик айланага оқиб ўтган. Бу ерда шарбат тиндирилиб, тозаланиб хумларга ёки бошқа идишларга оқизилган. Баъзан узум бошлари оғир тош ёрдамида эмас, балки ёғоч дастак воситасида эзгиланиб, шарбати сиқиб чиқарилган. Баъзи жойлардан топилган шароб ичиладиган идишлар сиртига бу ичимликни тайёрлаш жараёнлари тасвирланган суратлар ишланган. Суратларда пресс-тарапан, узумни эзгилаётган одамлар, тол чивикларидан ясалган сават-қоплар акс эттирилган.

Хонадонларда узумдан мусаллас (май, шароб, чоғир), сирка, ғалла донидан бўза каби ичимликлар тайёрланган. Аммо ислом дини маст қилувчи ичимликлар истеъмол этишни тақиқлагани сабабли бу ҳунарлар кенг ёйилмай, анъанавий тарзда давом этиб келган.

Европа мамлакатларида хонаки усулда вино тайёрлаш ўрнини аста-секин мурраккаб, айна чоғда кўп микдорда и.ч. им-

кониятини берувчи технологиялар эгаллади, яъни виночилик саноат микёсига кўчди. 16—17-а.ларда — Франция, Италия, Испания, Португалияда, кейинроқ Россияда В.с. гуркираб ривожланди. Шампан, коньяк, винонинг турли навлари («Херес», «Мадера», «Малага», «Марсала», «Портвейн» ва б.) яратилди. 19—20-а.ларда Ғарбда виночилик яна ҳам юқори даражада тараққиётга эришди.

Россия Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин В.-а.с. корхоналари Ўзбекистонда ҳам пайдо бўла бошлади. Дастлаб 1866 й.да саноатчи-сармоядор И.И. Первушин Тошкентга келиб Салор ариғи бўйида вино цехини очди. Аввалига дондан, кейин кишмишдан спирт ишлаб чиқара бошлади. Айни вақтда сифатли винолар и.ч. учун хом ашё базасини яратишга киришди. Шу мақсадда 1869—70-й.ларда Тошкент агрофида 100 га майдонда узумнинг Европа навлари экилди. 1871 й.да 10 минг дал шароб сакланадиган ертўла қурилди. Тез орада И.И. Первушин цехи кенгайиб «И. Первушин ва ўғиллари» 3-дига айланди. 3-д чиқарган «Тошкент қизил виноси», «Оппорто», «Султони» ҳамда «Кагор» навли винолар 1872 й.да Москвада Политехника, 1879 й.да Парижда Жаҳон кўрғазмаларида олтип ва кумуш медаллар б-н тақдирланди. Ҳоз. «Тошкентвино» комбинаты шу 3-д асосида юзага келган.

Первушинлар б-н айна пайтда яна бир бошқа саноатчи-сармоядор Д.Л. Филатов Самарқандда вино 3-дини қурган (1869). Орадан 4 йил ўтгач, Париж ва Антверпенда ўтказилган жаҳон кўрғазмаларида «Самарқандлик Филатов боғида етиштирилган узумдан тайёрланган» виноларга олтин ва кумуш медаллар берилди. 1885 й.га келиб унинг корхонасида йилига 9 минг дал оқ ва қизил навли винолар ишлаб чиқарилди. Ҳоз. кунда бу 3-д Ўзбекистондаги энг йирик вино корхоналаридан ҳисобланади (қ. Самарқанд вино комбината).

19-а. охирларида, шунингдек кўпдан-кўп майда, асосан хонаки усулда вино

ишлаб чиқарадиган шаробсозлар (Н.И. Иванов, И.И. Мурашко, П.С. Ерин ва б.) ҳам фаолият кўрсатишган.

20-а. бўсағасида Тошкентга икки тарафдан т.й. олиб келиниши б-н Россиядан кўплаб аҳоли кўчириб келтира бошланди. Натижада винога бўлган талаб ҳам кескин ортди. Т.й. туфайли Ўзбекистон виноларини четга чиқаришга ҳам имкон бўлди. 1912—13-й.ларда Туркистонда вино и.ч. 1 млн. дал га етди. 1-жаҳон уруши ва Окт. тўнтаришидан кейин ривожланаётган В.-а.с. та-назулуга юз тутди. Виночилик корхоналари бирин-кетин фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. 1919 й.да виночиликни тиклаш чоралари кўрилди. Виночилик корхоналари (50 дан ортик) давлат тасарруфига ўтказилди. 1922 й.да улар «Турквино» давлат бирлашмасига кирди. 1926 й. янв.га келиб «Турквино» тугатилиб «Ўзбеквино» давлат треста ташкил этилди. 1928 й. 30 янв.да бу трест «Ўзозиковкатсаноат»га бирлаштирилиб, «Ўзқишхўжсаноат» давлат трести тузилди. 1926 й.дан В.-а.с.да анча жонланиш бўлди, тоқзорлар кенгайди. Мавжуд вино корхоналарида узумни қайта ишлаш яхшиланиб, и.ч. қуввати оша борди. Шу йили ва кейинги йилларда Бухоро, Денов, Шахрисабз, Янгийўл, Китоб ва б. жойларда вино-арақ 3-длари ишга туширилди.

30-й.да Ўзбекистонда виночилик, тоқчиликни оёққа турғазиди, янада ривожлантиришда кимёгар-проф. М.А. Ховренконинг хизмати катта. У Ўзбекистонда қаерда қандай навлар истиқболли эканлигини, қайси нав виноларини и.ч. мақсадга мувофиқлигини илмий-амалий жиҳатдан асослаб берди. «Ўзбеквино» трестининг бош виночиси сифатида М.А. Ховренко «Гулякандоз», «Ширин», ликёрли «Каберне», «Алеатико», «Ўзбекистон», «Фарход» навли виноларнинг технологик схемаларини ишлаб чиқди. Бу винолар биринчи марта Самарқанд вино 3-дида етиштирилди. М.А. Ховренко ташаббуси б-н 1929 й.да Самарқандда тоқлик ва виночилик таж-

риба ст-яси ташкил этилди. Виночилик соҳасида мутахассислар тайёрлашни кучайтириш мақсадида 1929 й.да Ўрта Осиё ун-ти қошида тоқчилик ва виночилик кафедраси очилиб, М.А. Ховренко унга раҳбарлик қилди. Тармоққа етук мутахассислар тайёрлашда мазкур кафедранинг аҳамияти катта бўлди.

Оғир уруш йилларида Тошкент шампан виноси заводи ишга туширилди (1944). 1955—56 й.лардан В.-а.с. тез суръатлар б-н ривожлана бошлади. 1955 й.да Любляна ш. (Югославия)да бўлиб ўтган вино маҳсулотлари халқаро ярмаркасига 20-а.да илк бор Ўзбекистон виночилари 7 хил вино навлари («Фарход», «Буваки», «Ширин», «Гулякандоз», «Алеатико», «Юмалок», «Ўзбекистон») б-н иштирок этди. Уларнинг ҳаммаси кумуш медалга сазовор бўлди. Кўп ўтмай «Ўзбеквино» трести қошида ва ҳар бир корхонада маҳсулот сифатини назорат қилиб берадиган дегустация (чашначилик) комиссияларининг тузилганлиги тармоқда бу борадаги ишларни тартибга солиш ва изчил асосда йўлга қўйишда имконият берди. 1956 й.дан тармоқда агро-саноат интеграцияси сари қадам ташланди. Асосий маҳсулот етиштирувчилар — йирик хўжаликлар ва вино 3-длари бирлаштирилди. 1975 й.да тармоқ «Ўзмева-сабзавотузумсаноат» бирлашмаси таркибига кирди. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда В.-а.с.ни ривожлантиришда ва сифатли навли винолар етиштиришда Н.С. Собиров, О. Алимов, О.А. Абдул-лаев, А.И. Махмудов, С.В. Воҳидов, М. Мирзаев, С.Х. Хайдаров, Р.Б. Саидахмедова ва б.нинг хизмати катта.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин В.-а.с.да туб ўзгаришлар бўлди. Ўзбекистон ҳукуматининг қарорлари асосида тармоқ давлат монополиясидан чиқарилиб «Ўзмева-сабзавотузумсаноатхолдинг» компанияси тузилди. Узумчиликка ихтисослашган хуудларда янги корхоналар ва иш жойлари ташкил этилди. Вино-арақ маҳсулотлари и.ч.

б-н шуғулладиган корхоналар сони 61 тага етди. Булардан 14 таси қўшма ва жамоа корхоналаридир (2001). Тармокнинг етакчи корхоналари: «Тошкентвино», Самарқанд вино к-ти, «Шохруд» фирмасининг Бухоро вино заводи, Тошкент шампан виноси заводи, «Осиё» фирмасининг Наманган вино заводи, «Мастона» акциядорлик жамиятининг Қўқон вино заводи, «Янгийўл» фирмасининг Янгийўл вино заводи, «Конвин» Ўзбекистон-Америка қўшма корхонасининг Ғазалкент вино заводи, «Навиғул» Ўзбекистон-Болгария қўшма корхонаси (Андижон вилояти Хўжабод тумани), «Фаровон» Ўзбекистон-Италия қўшма корхонаси (Тошкент вилояти Зангиота тумани), «Янис» Ўзбекистон-Испания қўшма корхонаси (Наманган вилоятининг Янгиқўрғон тумани), «Паркент шампани» Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси (Тошкент вилояти Паркент тумани) ва б.

ЎЗРда В.-а.с. тармоғи учун зарур бўлган ректификатланган этил спирти ишлаб чиқарувчи янги қувватлар барпо этилди («Ўзкимёсаноат»га қарашли Янгийўл, Қўқон ва Андижон биокимё з-длари). Эндиликда, илгаридан ишлаб келаётган «Тошкентвино» ва Самарқанддаги «Зарафшон» з-дларидаги қувватлар ҳисобга олинса, йилига 5,0 млн. дал дан кўпроқ спирт и.ч. имконияти яратилди: бу маҳсулот тури бўйича ҳам мустақилликка эришилди, Украина, Россия ва б. давлатлардан спирт келтиришга барҳам берилди. Ўзбекистон спиртини экспорт қилиш имконияти яратилди. Виночилик тармоғидаги туб ўзгаришлардан яна бири маҳсулот турларини кўпайганлиги ва уларнинг сифати бирмунча яхшиланганлигидир. Собиқ Иттифоқ даврида янги турдаги вино-арақ маҳсулотини яратиш ва уни ҳаётга татбиқ қилиш жуда ҳам мушкул бўлган. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот турлари чегаралаб қўйилган эди. Энди эса узумнинг тури ва унинг сифатига ҳамда вино ишлаб чиқарувчи з-днинг техноло-

гик имкониятларига қараб, Ўзбекистон иклим шароитига мослашган технологик қоидалар яратилди ва шу асосда янги турдаги маҳсулотлар и.ч. йўлга қўйилди. Рақобат учун керакли омиллар яратилди. Вино-арақ ва б. алкоғолли ичимликлар и.ч. учун зарур бўлган қўлланмалар, Ўзбекистон давлат стандарти ва б. норматив хужжатлар «Шаробсоз» ижодий маркази томонидан ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилади. Олиб борилган ижодий ишлар самараси ўлароқ, тармоқда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турлари 150 дан ошиб кетди. Уларнинг қўплари мустақиллик туфайли жаҳон кўрик ва ярмаркаларида муваффақиятли қатнашиб келмоқда (50 дан ортиқ олтин, кумуш ва бронза медаллари совриндори бўлди). Ўзбекистон вино-арақ маҳсулотлари жаҳонга танила бошлади. Жумладан 1998 й. Ғазалкент вино з-дининг «Сижжак», «Оқтош», Самарқанд вино к-тининг «Ўзбекистон», «Гулякандоз» винолари Сан-Франциско (АҚД1) жаҳон ярамаркасида «сифатли маҳсулот» сертификатини олди. 2000 й. Хўжабод шароб корхонасининг «Пино» табиий виноси Францияда бўлиб ўтган кўрғазмада совриндор бўлиб, маҳсус диплом б-н тақдирланди.

Ўзбекистон винолари экспорти йилдан-йилга ортиб бормоқда. Шу борда Ўзбекистоннинг десерт (ширин) ва ликёр винолари таҳсинга сазовордир. Булар жумласига «Ўзбекистон», «Алеатико», ликёрлик «Каберне», «Вассарга», «Юмалок», «Гулякандоз» ва «Портвейн» туридаги бир нечта хил винолари киради. Табиий винолардан эса «Наманган садафи», «Қора ғўзал» («Тошкентвино»), «Сижжак» (Ғазалкент вино з-ди), «Каберне» (Кўкрн вино з-ди), «Пино» (Хўжабод з-ди), «Биҳишти» (Бухоро вино з-ди) ва шунга ўхшаш бошқа винолар, «Самарқанд бальзами», «Бухоро бальзами» юкрри сифат даражасига эга. Янгийўл ва Самарқанд виночилик корхоналарида ишлаб чиқарилаётган «Ўзбекистон», «Шодлик», «Анҳор». «Самарқанд», «Афросиёб» ва б. конья-

клар ўзининг юқори сифати б-н ажралиб туради. Булар халқаро кўриқларда олтин ва кумуш медаллар б-н тақдирланган. Бундан ташқари мамлакатда аракнинг «Тошкент», «Ўзбекистон», «Осиё», «Зарафшон», «Турон», «Мастана», «Андижон», «Тошкент окшоми», «Чимён» каби махсус навлари ишлаб чиқарилмоқда. В.-а.сда ташкил этилаётган Кўшма корхоналар и.ч. ҳажмини янада кўпайтириш имконини беради. Ўзбекистонда 2000 й.да 7,116 млн. дал арак маҳсулотлари, 5,65 млн. дал узум виноси, 13,67 млн. дал узум виноси хом ашёси, 3,802 млн. бутилка шампан виноси, 131 минг дал коньяк ишлаб чиқарилди.

Ад.: Самарқанд виноси, М., 1971; Бурыан Н.И., Микробиология виноделия, Ялта, 1997; Виноградные вино и коньяки [каталог; составитель творческий центр «Шаробсоз»], Т., 1999; Справочник по виноделию, Симферополь, 2000.

Омонулла Абдуллаев.

ВИНОГРАДОВ Александр Павлович 11895.9(21)8, Петербург - 1975.16.11, Москва] — геокимёгар ва биогеокимёгар олим, собиқ Иттифоқ ФАнинг акад. (1953), вице-президенти (1967—75). Илмий ишлари геокимё ва космос кимёсига бағишланган. В. фанга биокимёвий провинция тушунчасини киритди, Ер пўсти вужудга келишининг универсал механизми гипотезасини таклиф қилди. Ер пусти жинсларидаги кимёвий элементларнинг ўртача микдорини аниқлади (1957, 1962). Ер ва Ер тоифасидаги сайёраларнинг кимёвий эволюцияси назариясини ишлаб чиқди. Ойдан олиб келинган тоғ жинслари геокимёсини ўрганди. В. нинг раҳбарлигида бир неча металллар синтез қилинган. Уран изотопларининг парчаланаш жараянларини аниқлаган.

ВИНОГРАДОВ Иван Матвеевич (1891.2.9, Псков вилояти —1983, Москва) — рус математиги, акад. (1929). Собиқ Иттифоқ ФА Математика ин-ти директори (1932 й.дан). Илмий ишла-

ри турли арифметик функцияларнинг йиғиндисини ифодаловчи тақрибий формулаларнинг аниқлигини баҳолашга бағишланган. Кўп ишлари Варинг муаммоси ҳал этишга оид. В. ҳар бир ток сонни учта туб сон йиғиндиси шаклида ифодалашнинг асимптотик формуласини чикарди (1937). В. ўзи яратган тригонометрик йиғиндилар усулини янада такомиллаштирди ва турли-туман бошқа масалаларга татбиқ қилди.

ВИНОЧИЛИК — узум ва б. мева-лар шарбатини турпсиз ёки турпи б-н бижғитиб вино тайёрлаш. Ўзбекистонда вино О қ, кишмиш, Бахтиёрӣ, Биҳишти, Буваки, Доройи, Султоний (Жаус), Со-яки, Тойфи, Хусайни, Вассарға, Тагоби, Нимранг, Паркент, Каттакўрғон каби маҳаллий навлардан; Баян ширей, Венгер муската, Оporto, Рислинг, Ркаццтелли, Серсиаль, Алеатико, Каберне, Пино, Морастель, Мурведр, Пушти мускат, Саперави, Тавквери каби Европа узум навлардан тайёрланади. ЎзРда 60 дан зиёд хил вино чиқарилади, улардан кўпчилиги халқаро кўргазмаларда медаллар б-н тақдирланган (қ. Вино-арак, саноати).

Оқ вино (мусаллас), асосан оқ узумдан, шунингдек шарбати рангсиз бўладиган ҳар хил тусдаги узумдан тайёрланади. Узум техник пишиқлик даврида (узум таркибидаги қанднинг миқдори маълум даражада етганда) узилди, махсус машинада эзилади, кейин мева пусти ҳамда уруғидаги ранг винога чиқмаслиги учун эзилган узум шарбати тезда прессланиб, турпидан ажратилади, насос ёрдамида чан ва б. идишларга куйилиб, 12—24 соат тиндирилади ва ачиб қолмаслиги учун 1 гл га 8—15 г ҳисобидан сульфат кислота қўшилади, кейин бижғитиш учун бочка, темир-бетон резервуар ва металл цистерналарга ўтказилиб, бижғитиш ачитқисидан 2% қўшилади. 18—25° да 2—3 ҳафтада вино тайёр бўлади. Тиниқ қисми бошқа идишларга куйилиб, омборларда сақланади. Ўзбекистонда тайёрланадиган овқат

устида ичиладиган оқ винолар: «Наманган садафи», «Баян ширей», «Оқтош» ва б.

Қизил вино (мусаллас) фақат кизил ва қора узум навларидан тайёрланади. Қизил вино тайёрлашда узум шарбати турпи б-н бижғитилади. Бунда мева пўсти ҳамда уруғи таркибидаги бўёвчи, ошловчи ва минерал моддалар эриб, винога ранг киритади. Узум турпи аралаш шарбатга 2% ачитқи қўшиб, 27—30° да 5—6 кун бижғитилади. Кейин вино бошқа идишларга қуйилиб, омборларда тоза этилгунча сақланади. Ўзбекистонда тайёрланадиган овқат устида ичиладиган кизил винолар: «Сижжак», «Гулбулок», «Вассарға», «Каберне», «Қора гўзал» ва б.

Кучли ва десерт (ширин) ва ликёр винолар этилиб пишган серканд узум (Буваки, Алеатико, Вассарға, Саперави, Морастель) навларидан тайёрланади. Уларни тайёрлашда оқ ва қизил мусаллас виноларини олиш усуллари ҳамда асбоб-ускуналаридан фойдаланилади. Бунда эзилиб, мева бандларидан ажратилган узум массаси преслангунча чанларда тиндирилиб, иситилади ва спирт қўшиб кучайтирилади. Натижада мева пўсти ҳамда уруғи таркибидаги хушбўй хид ва ранг берадиган моддалар винога ўтади, винога алоҳида маза киради, спирт қўшилса вино кучи ортади. Ўзбекистонда тайёрланадиган кучли ва десерт (ширин) винолар: «Фарход», «Портвейн», «Ўзбекистан», «Чашма», «Шохруд», «Ширин» ва б.

Шампан виноси энг яхши узум навларидан, Ўзбекистонда, асосан, Баян ширей, Ркацителли, Каберне ва Рислингдан тайёрланади. Буларнинг таркибида 17—20% канд, 8—11% кислота бор. Янги узилган узум 4 соатдан кечиктирмай эзилиб, мева бандларидан ажратилади, кейин прессланиб шарбати ажратиб олинади. Шарбат паст (10—12°) т-рада 14—16 соат ёки 25—30° да 18—24 соат тиндирилади, рангини тиник қилиш учун ҳар 1 дал шарбатга 2—3 г бентонит қўшилади.

Тиндирилган шарбат қуйқасидан ажрати- либ, бижғитиш идишларига ўтказилади. Бижғитишда т-ра 14—18° бўлиши керак. Бижғитиш тугаши б-н (канди 0,2% дан ортиқ қолмаганда) шарбат бошқа идишларга қуйилади. Тайёр вино 10—15 минг дал дан қилиб, шампан з-дига юборилади. Шампан з-дларида вино материалларга қанд ва бижғитиш учун тоза ачитқи қўшиб, махсус шиша идишларга қуйилади. Герметик берк шиша идишларда бижғитилган шампан виноси карбонат ангидридга тўйинади. Шунингдек, шампан виноси герметик ёпиладиган металл идишларда, резервуарларда ҳам тайёрланади. Ўзбекистонда тайёрланадиган шампан винолари: «Ўзбекистон шампани», «Дурдона», «Наврўз», «Гулшан» ва б.

Винолар белгиланган кондицияда бўлиши (расо этилиши) учун яна идишдан идиш га қуйилиб, қуйқасидан ажратилади, бир турдаги винолар аралаштирилади. Бир неча хил винолар бир-бирига қўшилиб, сифатли вино олинади. Винони қуйқадан тозалаш учун филтрдан ўтказилади.

Мева ва резавор мева виноси. Бу вино мева ва резавор мева ширасини спиртли бижғитиш йўли б-н олинади. У кўпинча спирт, қанд моддаси, айрим пайтларда (кислоталилигини ошириш учун) ичимлик сув қўшиб бижғитилади. Мева резавор мева ширасидан мусаллас, кучли, ширин, хушбўй, асалли ва мевали винолар тайёрланади.

Мусаллас винода қанд моддаси деярли бўлмайти, спирти эса 10—13%. Кучли вино таркибида 16—18% спирт, 7—10% канд моддаси бўлади. Ширин вино таркибида 16% спирт, 10—16% канд моддаси бўлади. Хушбўй винога хушбўй ўт ва илдиз ширалари, доривор қўшилади; таркибида 16—18% спирт, 8—16% канд моддаси бўлади.

Асалли вино — мева ва резавор мева ширасига қўшилаётган қандни камайтириб, унинг ўрнига асал солиб тайёрланади. Тайёр бўлган винодан янги асал хиди

келиб туради. Таркибида 14— 16% спирт ва 30% гача қанд моддаси бўлади.

Мевали вино (таркибида 17% спирт, 7% қанд моддаси бўлади) тайёрлашда, хушбўй вино сингари, мева ва резавор мева, мева қоқи, узум ва шампан винолари чикитлари қўшилади.

Кейинги йилларда винони микробиологик ва кимё-технология жиҳатидан назорат қилиш соҳасида катта и.т. ишлари олиб борилди. В. масалалари Ўзбекистонда акад. Р.Р. Шредер номидаги Богдорчилик, узумчилик ва виночилик институтида, шунингдек Тошкент аграр университети, Тошкент техника ун-ти, Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-ти ва б. олий ўқув юртларининг махсус кафедраларида ўрганилади. Олий маълумотли мутахассислар асосан Тошкент техника ун-ти ва Тошкент аграр ун-тида, ўрта маълумотли мутахассислар Р. Мусамухамедов номидаги Мева ва сабзавотчилик коллежида тайёрланади.

Олим Алимов.

ВИНТ (нем. Gewinde — қирқма, резьба) — 1) резьбали цилиндрик стержень. Машина ва станокларнинг қисмларини ҳаракатлантириш (юргизиш винти) учун мўлжалланган, деталларни бир-бирига бириктириш (бириктириш винти) учун ишлатиладиган хиллари бўлади. Биринчисида В. винтли узатганинг етакчи звено ҳисобланади. Етакланувчи звено етакчи звено резьбасига монанд резьба кесилган рейкадан иборат бўлади. Иккинчисида стерженга ташқи резьба кесилади, каллагига шлица (бурагич, яъни отвертка учун ариқча) бўлади; 2) вертолёт, самолёт кеманинг ҳаракатланишини таъминлайдиган винтсимон парракли вал (ҳаво В.и., эшкак В.).

ВИНТ НАКАТЛАШ - совуқлайин накатлаш усулида металл деталлар сиртида винтсимон шакллар (резьбалар) ҳосил қилиш (қ. Резьба накатлаш).

ВИНТ СИРТ — қўзғалмас ўқ атрофи-

да ўзгармас бурчак тезлик б-н айланувчи ва айни вақтда шу ўқ бўйлаб ўзгармас тезлик б-н илгарилама ҳаракатланувчи текис чизик ҳосил қиладиган сирт. Ҳаракат қилувчи текис чизик тўғри чизик бўлса, у чизган В. с. геликоид дейилади. Хусусий ҳолда ҳаракатланувчи тўғри чизик ўқни тўғри бурчак остида кесса, тўғри геликоид ҳосил бўлади.

ВИНТ ЧИЗИҚ — доиравий цилиндр ёки доиравий конус сиртида ётган ва уларнинг ҳамма ясовчилар б-н тенг бурчаклар ҳосил қиладиган спиралсимон, фазовий эгри чизик. Цилиндр ёки конуснинг ясовчиси бўйлаб илгарилама текис ҳаракат қилган нуқта ҳам В. ч. чизади. Ясовчининг соат мили ёки унга тескари йўналишда ҳаракат қилишига қараб, ўнақай ёки чапақай В. ч. ҳосил бўлади.

ВИНТ ҚИРҚИШ АСБОБИ - металл деталларнинг ташқи ва ички сиртларида винтсимон шакллар (резьбалар) олиш учун мўлжалланган қурол (қ. Резьба қирқиш асбоби).

ВИНТЛИ БИРИКМА- деталлар бир-бирига винт ёрдамида бириктириладиган резьбали бирикма. В.б.нинг болтли бирикмадан фарқи шуки, бунда гайкага ҳожат бўлмайди, чунки бириктириладиган деталнинг ўзи ички резьбали, винт эса ташқи резьбали бўлади. В.б. ажралувчан бирикмалар жумласига қиради: винтли отвертка ёрдамида тескарига бураб бўшатиб, деталларни бир-биридан ажратиш олиш мумкин.

ВИНТЛИ КЕМА — эшкак винт (ғилдирак) б-н ҳаракатланадиган кема. Замонавий ўзиюрар кемаларнинг кўпи эшкак винтли. Кеманинг қуйруқ қисмига ўрнатиладиган бир ва бир неча эшкак винтли кемалар мавжуд. Баъзи В. к. (музёрар, паром) ларда эшкак винт кеманинг тумшук қисмига ҳам ўрнатилади (яна қ. Кема, Кема двигатели).

ВИНТЛИ КОНВЕЙЕР, шнек - сочилувчан юкларни (мас., донни) горизонтал ва қия текисликда яқин масофага узлуксиз ташийдиган қурилма. Иш орган и новда жойлашган винт. Ҳаракатлантириш меҳан-изми ёрдамида винт айланганда юк нов бўйлаб силжийди. В. к. қурилишда (цемент ва б.), электр ст-яларида (қўмир кукуни ва б.), кимё саноати ва б. тармоқларда чангийдиган, захарли ва б. материалларни ташишда ишлатилади.

ВИНТЛИ УЗАТМА - бир-бирига муайян бурчак (асосан, 90°) остида айқаш жойлашган валларнинг биридан иккинчисига цилиндрик винтли ғилдираклар воситасида ҳаракат узатиш учун мўлжалланган узатма. Валлар айқаш жойлашганлиги туфайли В. у. ёрдамида бир валдан бир неча валга ҳам бир неча йўналишда ҳаракат узатиш мумкин. В. у. асосан асбобларнинг кинематик узатма-ларида қўлланилади.

ВИНТЛИ ҒИЛДИРАК - қийшиқ тишли цилиндрик ғилдирак; винтсимон тишли узатмада айланма ҳаракатни ўзаро айқаш валлар орасида узатиш учун қўлланилади. В. ғ. илашишга қаршилиги юқри бўлган материаллардан тайёрланади. Шунингдек, жуфт бўлиб ишлайдиган В. ғ.лар тобланган пўлат — тобланган пўлат, чўян — бронза, чўян — пластмасса, пўлат — бронза, пўлат — пластмасса сингари материаллардан ҳам ясалади.

ВИНТ-МОТОРЛИ ҚУРИЛМА-тортиш кучини ҳосил қилувчи бир (ёки бир неча) двигатели ва бир (ёки бир неча) ҳаво винти бўлган самолёт, вертолёт, винтоқрыл, азрочана ва б.нинг куч қурилмаси. Ёнилғи ва мой б-н таъминлаш, совитиш, бошқариш тизимлари ва б. ҳам В.-м.қ. таркибига киради.

ВИНТОКРИЛ (нем. Gewinde — резьба ва рус. крыло — қанот), винт-қанотли учиш аппарати — вертолётга ўхшаб тик-

ка кўтарила ва қўна оладиган, самолётга ўхшаб уча оладиган учиш аппарати. Унда кўтариш кучини бир ёки иккита винт ва қанотдан иборат кўтариш тизими вужудга келтиради. Кўтарилиш ва қўнишда В. худди вертолёт каби, илгарига учишда эса самолётга ўхшаб бошқарилади. В.да турбовинтли двигатель ишлатилади. В.нинг тезлиги — 500—600 км/соат, 20 т гача юк кўтара олади. В. ҳарбий мақсадларда, халқ хўжалигида (асосан, юк ташишда) чекланган қўламда қўлланилади.

ВИНТСИМОН ТИШЛИ УЗАТМА - машинасозликда — ўзаро муайян (одатда, 90°) бурчак остида жойлашган, аммо бир нуқтада кесишмайдиган валлар орасида ҳаракат узатувчи механизм. Айланма ҳаракатни иккинчи валга узатиб берувчи ва айланма ҳаракатни илгариланма ҳаракатга айлантириб берувчи хиллари бор. Биринчиси иккита винтсимон тишли ғилдиракдан, иккинчиси винтсимон тишли ғилдирак б-н тишли рейкадан иборат. В. т. у. асосан асбобларнинг кинематик занжирларида қўлланилади.

ВИНТСИМОН ҲАРАКАТ - қаттиқ жисмнинг муайян тезлик 0 даги тўғри чизиқли илгариланма ҳаракати ҳамда ўша тезликка параллел аа, ўқ атрофида о бурчак тезлик б-н айланма ҳаракати йишдисидан ташкил топган мураккаб ҳаракати аа, ўқнинг йўналиши ўзгаришсиз қолганда В.х. қилувчи жисмни механикада винт (бурама), аа, ўқни эса винт ўқи дейилади. Жисмнинг шу винт ўқида ётган исталган нуқтаси винт бир марта тўлиқ айланганда ўтадиган масофасини винт қадами А, катталиқ $P=d/\text{ш}$ ни винт параметри дейилади. й) векторнинг учи томонидан қараганда жисм ҳаракати соат мили ҳаракати йўналишига тесқари бўлса, \$ ва ш векторлар бир томонга йўналган ҳолда винтни ўнақай винт, турли томонга йўналган ҳолда эса чапақай винт дейилади. Р кўрсаткич доимий бўлганда, винт қадами $h=2nd/a>$ ҳам доимий бўлади. Қаттиқ жисмнинг

хар қандай мураккаб ҳаракатини умумий ҳолда элементар ёки оний В.х.лардан ташкил топган деб ҳисоблаш мумкин. В.х. винтли конвейер, винтли насос ва б. винтли қурилмаларда амалга ошади.

ВИНЬ — Вьетнам марказий қисмидаги шаҳар, Нгетинь провинциясининг маъмурий маркази. Шим.дан жан.га боровчи магистрал т. й. ёқасида. Аҳолиси 154 минг киши.

Мамлакатнинг саноат-энергетика ва транспорт маркази. Механика устахоналари, ёғочсозлик ва озиқ-овқат саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. В.га денгиз порти — Бентхюй туташиб кетган. Шаҳар яқинида Вьетнам президенти Хо Ши Мин (1890—1969) туғилган.

ВИНЬОЛА (Vignola, асли фам. Бароцци, Barozzi) Жакомо да (1507.1.10, Виньола, Эмилия-Романья — 1573. 7. 7, Рим) — италян меъмори. Сўнги Уйғониш даври вақили, йирик назарийчи. Саройлар (Капранолдаги Фарнезе саройи, 1558—73), виллалар (Римдаги папа Юлия III вилласи, 1550—55), черковлар (Римдаги Иль Жезу черкови, 1568—84) қурилишида Уйғониш даври меъморлиги принципларини барокко ва классицизм элементлари б-н уйғунлаштирган ҳолда янги меъморий қисмлар яратишга интиланган. Микеланжело вафотидан сўнг (1564) Римдаги авлиё Петр собори қурилишига раҳбарлик қилган. «Меъморликнинг беш ордер қоидалари» номли мумтоз трактат муаллифи (1562). В. ижоди меъморликда барокко услубини шаклланишида муҳим роль ўйнаган.

ВИНЬЯ-ДЕЛЬ-МАР - Чилидаги шаҳар, Тинч океан соҳилидаги порт. Вальпараисо агломерацияси таркибида. Аҳолиси 305 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Т. й. станцияси. Кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари, шаҳар яқинида нефть 3-ди бор. Иклим курорти ва туризм маркази.

Шаҳарга 1874 й. асос солинган.

ВИОЛЛЕ-ЛЕ-ДЮК (Viollet-le-Duc) Эжен Эмманюэль (1814.27.1, Париж — 1879.17.9, Лозанна, Швейцария) — француз меъмори, меъморлик тарихчиси ва назарийчиси. Меъморий ёдгорликларни тиклаш назарийчиси ва амалиётчиси. Биби Марям ибодатхонаси (1845, Ж. Б. Лассю б-н ҳамкорликда), Каркасон мудофаа иншооти, Пьерфон қалъаси ва б. биноларни таъмирлаган. Асарлари: «Француз меъморлигининг изоҳли лугати» (10 жилд, 1854—68), «Меъморлик ҳақида суҳбат» (2 жилд, 1858-72) ва б.

ВИОЛОНЧЕЛЬ (итал. violoncello) -скрипкастлотар оиласига мансуб торликамонли соз. Бастенор регистрли. 4 тори квинта оралиғида созланади. Диапазони 5 октавага яқин. Умумий уз. 155 см. Ижро пайтида В.ни тик ҳолатда ушлаб саҳнага қўйишади. 15-а. охири — 16-а. боши да Европада халқ камонли созлари ривожини натижасида юзага келган. Яққановоз соз сифатида ҳамда турли ансамбль ва оркестрлар таркибида ишлатилади. Ўзбекистонда В. ижрочилиги 19-а. охирида шаклланган. Ўзбекистон композиторларидан С. Жалил В. ва оркестр учун концерт, Г. Мушель, Б. Гиенко, Ф. Янов-Яновский, С. Каримхўжаев, Н. Зокировлар турли пьесалар ёзган.

ВИПЕРАЛАР — илонлар кенжа туркумининг қора илонсимонлар оиласига қирадиган уруғи (қ. Кфра илонлар).

«**ВИР**» — винобоп узум нави. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик ин-тида Тавквери нави б-н Птибуше навини чаштириб чиқарилган. Тупи кучли ўсади. Гули икки жинсли. Барги ўртача (бўйи 13—15 см, эни 12—13 см), тўғарак, чуқур кертикли, беш бўлакли, юзи силлиқ. Чети арра тишли. Орқасида туклари бор. Узум боши ўртача (бўйи 13—15 см, эни 8—10 см), цилиндрсимон, ўртача тигиз, оғарлиги 160—180 г. Ғужуми ўртача, думалок,

қора, сершира, этидан олча таъми келади, пўсти юпқа. Авг. охири — сент. бошида пишади, таркибидаги қанд 24—26%. Ҳосилдорлиги 250—300 ц/га. Бу навдан юқори сифатли десерт винолар тайёрланади. Тошкент ва Самарқанд вилоятларида тарқалган.

ВИР КИШМИШИ - эртапишар хўраки, майизбоп узум нави. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик ин-тида Бабари ва Қора кишмиш навларини ўзaro чагиштириб чиқарилган. Тупи кучли ўсади. Гули икки жинсли. Барги катта (бўйи ва эни 20—22 см), тўгарак, беш бўлакчали, ўртача керткли, тўқ яшил, туксиз, чети арра тишли. Узум боши ўртача цилиндр-конуссимон, банди калта, ўртача тигиз, оғирлиги 350—360 г. Ғужуми ўртача, тухумсимон шаклда, яшилсимон сарик, этдор, сершира, уруғи йўқ, пўсти юпқа. Авг. ўрталарида пишади. Таркибидаги қанд 23—25%. Ҳосилдорлиги 200—250 ц/га. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўстирилади.

ВИРАЖ (франц. *vireg* — бурилмоқ, тусини ўзгартирмоқ) — 1) бурилиш; 2) учувчиликда (пилотажада) горизонтал текисликда берк эгри чизиқ (айлана) ҳосил қилиб учиш; самолётни бир хилда ёнга оғдириб, ўзгармас илгарилама тезликда 360° буриб учурилади. В. учувчидан катта маҳорат талаб қилади; 3) автомобиль йўли бурилиши жойи, велосипед треки, автодром қайрилмаларида бир томонлама кўндаланг нишаби бўлган қисми; 4) анҳор, канал, нов ва б.нинг раvon буриладиган жойи тубидаги кўндаланг нишаблик; 5) фотографияда — фототасвирга ранг беришда ишлатиладиган эритма.

ВИРГАЦИЯ, бурмалар виргацияси (лот. *virga* — тармоқланиш) (геол.) — тоғ жинслари бурмаларининг елпигичсимон тармоқланиши. В., одатда, бурмаланган зонанинг чўкишидан ва бурмаланишнинг тугалланишидан пайдо бўлади. В.ни

фанга Э. Зюсс (1885) киритган. В., одатда, бурмаланган тоғ тизмаларининг тугаётган жойларида яққол кўринади. В.га Шим. Тяньшаннинг гарбий чеккасидаги Чу-Или, Каратов ва Чатқол тизмаларининг елпигичсимон бурмалари, Ҳисор-Олай тоғ системасининг гарбидаги Нурота тоғлари, Тожикистон депрессияси ва Дарвоз бурмаларининг елпигичсимон тармоқланиши мисол бўлади.

ВИРГИНИЯ, Виржиния - АҚШ нинг шарқий қисмидаги штат. Атлантика океани соҳилида. Майд. 105,7 минг км². Аҳолиси 6,5 млн.дан зиёд киши (1990-й. лар ўрталари). Аҳолининг қарийб 47% шаҳарларда яшайди. Маъмурий маркази — Ричмонд ш. В.нинг ғарбида бал. 1743 м гача бўлган Аппалачи тоғ тизмалари, ўрта қисмида Пидмонт платоси, шарқида ботқоқли Атлантика бўйи пасттекислиги бор. Январининг ўртача т-раси — Г дан 5° гача, июлники 23—26°. Йилликёгин 1000 мм. Игна баргли ва аралаш ўрмонлар бор.

В. индустриал-аграр штат. Тошқўмир, табиий газ ва қурилиш материаллари қазиб чиқарилади. Саноатининг асосий тармоқлари: кимё (сунъий тола, ўғит, портловчи моддалар и. ч.), электротехника, радиоэлектроника, тамаки, озик-овқат, ип газлама, ёғочсозлик, кемасозлик. Энг йирик саноат маркази

— Роанок ш. Порт шаҳарлари — Норфольк, Портсмут, Ньюпорт-Ньюс, Данвилл. Ер-сув асосан йирик фермер хўжаликлари қўлида. В.нинг ер юзасида эрозия жараёни кучли бўлганидан экинзорларнинг бир қисми яроксиз бўлиб қолган. Боғдорчилик ва полизчилик ривожланган. Мухим экинлари: тамаки, буғдой, маккажўхори, ер ёнғоқ, пахта. Қ. х. товар маҳсулотининг қарийб ярми чорвачиликдан олинади. Кўпроқ қорамол, парранда ва чўчка боқилади. Балиқ овлаш ҳам ривожланган. В.нинг Атлантика океани соҳилидаги Хэмптон-Роде гаванида кемалар қурилади.

ВИРГИНИЯ ОРОЛЛАРИ - Вест-

Индиядаги (100 га яқин) майда ороллар. Буюк Британия (майд. 153,4 км², аҳолией 13 минг киши, 1987; маъмурий маркази — РодТаун ш.) ва АҚШ (майд. 355 км², аҳолиси 104 минг киши, 1993; маъмурий маркази — Шарлотта-Амалия ш.) мулки. Аҳолиси негр ва мулатлар. В. о. неоген даври оҳақтошларидан тузилган, рельефи текислик. В. о. да тоғ ҳосил бўлиш жараёни давом этмоқда. Энг баланд жойи 543 м. Иқлими иссиқ ва нам тропик иқлим. Йиллик ёғин 1200 мм. Тез-тез бўрон бўлиб туради. Доим яшил ўрмонлар бор. Аҳоли шакаркамиш ўстириш, сабзавотчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Нефтни қайта ишловчи, алюминий, соат, ром, шакарқанд и. ч. корхоналари бор. Четга шакарқанд, ром, цитрус мевалари ва чорва моллари чиқарилади. Туризм ривожланган. В.о.ни 1493 й. да Х. Колумб кашф этган.

ВИРИАТ (Viriatius) (? - мил. ав. 139)— Испанияда Рим империяси истибодига қарши мил. ав. 147—139 й.ларда кўтарилган қўзғолон раҳбари, саркарда, лузитанлар қабиласи чўпони. Рим претори Гальба томонидан (ўзаро тузилган сулҳга хилоф равишда) қуролсиз лузитанларни қатл этиш ва қулликка олиш ҳақидаги фармон қўзғолонга сабаб бўлган. 141 й. В. Римда мустақил ҳоким сифатида тан олинган. 139 й. В.нинг Рим консули Квинт Сервилией Цепионга сотилган яқин сафдошлари В.ни ўлдиришган. Фақат шундан кейингина Лузитания римликлар томонидан узилкесил бўйсундирилган.

ВИРИЛИЗМ (лот. virilis — эркакка хос) — аёлларда эркакларга хос иккиламчи жинсий белгилар пайдо бўлиши; эндокрин касаллик. Бунда соқол, мўйлов ўсиши, овоз дўриллаши, скелет мускулларининг жадал ривожланиши ва б. кузатилади. Буйрак усти беzi пўстлоқ қаватининг ҳамда гипофиз олдинги бўлаги функциясининг бузилиши ва турли касалликлар туфайли тухумдонда

юзга келган ўзгаришлар сабаб бўлиши мумкин. Бунда тухумдон фаолияти сусаяди, жинсий аъзолар ва кўкрак безлари кичраяди, ҳайз кўриш издан чиқади. В.ни эндокринолог врач консерватив йўл б-н даволайди. Айрим ҳолларда жарроҳлик усули қўлланилади.

ВИРОГЕНИЯ (вируслар ва юн. genia — яратиш, келиб чиқиш) — вирус б-н хужайранинг ўзаро муносабати. Бунда вирус геноми хужайра хромосомасига кириб олади. В.да вирус ўз-ўзидан репродукция қилинмайди, балки вируснинг нуклеин кислотаси хўжайин хужайраси ДНК си б-н бирга репликацияланади. В.га сабаб бўладиган вируслар меъёрдаги вируслар дейилади. Уларга лизогения пайдо қиладиган бактериофаглар ва онкоген вируслар киради. Онкоген вируслар б-н зарарланган хужайраларда ирсий ўзгаришлар рўй беради, бу ўзгаришлар туфайли хўжайин хужайраси чексиз бўлади ва бўлинади. Трансформацияланган хужайраларда вирус геноми вирус ДНК си шаклида бўлади.

ВИРТАНЕН Артури Илмари (1895.15.1 — 1973.11.11) — финляндиялик биокимёгар. Хельсинки ун-ти проф. (1931 й.дан), айни вақтда Фин технология ин-ти проф. (1931—39) ва Биокимё ин-ти директори (1931—73), Финляндия Академияси президенти (1948—63). Асосий ишлари ем биокимёсига бағишланган. Бактериал ва ферментатив жараёнларни тўхтатувчи рН 4 га тенг бўлган хлорид ва сульфат кислоталарнинг аралашмасидан фойдаланиб емларни консервалаш усулини ишлаб чиққан (1928—29). Бу усул олим номи б-н аталиб («АИВ-усули»), кўп мамлакатларнинг қ. х.да кенг қўлланилган. Сут ва ёғни коноервалаш, пишлоқ и. ч. технологиясини такомиллаштириш устида и. т. ўтказган. Нобель мукофоти лауреати (1945).

ВИРТУАЛ ЗАРРАЛАР (майдонларнинг квант назариясида) — қиска вақт

Д давомида мавжуд бўлувчи оралик ҳолатдаги зарралар. Улар худди реал зарралар каби квант сонларспин, электр ҳамда барион зарядлар ва б. га эга бўлса ҳам, ушбу зарралар учун энергияси E , импульси p ва массаси m орасидаги (реал зарралар учун ўринли бўлган) одатдаги боғланиш бажарилмайди: $E^2 = p^2 c^2 + m^2 c^4$. Бундай бузилиш ҳолатининг мавжудлиги В. з. энергияси ва уларнинг мавжуд бўлиш вақти D орасидаги квант ноаниқликлар муносабати $\Delta t \sim \hbar / E$ (бунда \hbar — Планк доимийси)дан келиб чиқади. В. з.нинг яшаш умри жуда қисқа бўлганлиги учун, бу ҳол ўз навбатида В. з.ни тажрибада қайд қилишга ҳалақит беради, шунинг учун ҳам В.з. оралик вазиятларда мавжуд бўлади. В. з. ўзаро таъсирнинг ташувчилари воситаларидир. Мас., иккита электроннинг ўзаро таъсири бир электроннинг виртуал фотонни чиқариши ва иккинчи электрон томонидан унинг ютилишидан иборатдир. Юқори энергияли адронлар бир-бирлари б-н В. з. мажмуаси воситасида таъсирлашадилар. Ушбу ўзаро таъсир пайтида В. з. ютилиши ва чиқарилиши импульс ва энергия орасидаги боғланишнинг бузилишисиз юз бермайди.

ВИРТУОЗ (лот. *virtus* — жасорат, истеъдод) — ўз санъатининг ижро техникасини мукаммал эгаллаган (туб маънода — ижровий қийинчиликларни моҳирона енга оладиган) санъаткор (созанда, хонанда ва б.). В. атамаси Европада 18-а. дан маълум. Фортепиано мусикасида Ф. Лист, скрипка ижрочилигида Н. Паганини, хонандалиқда бельканто усталари В. сифатида танилган. Шарк мусика маданиятида ижровий имкониятлари ниҳоятда кенг бўлган Мунир Башир (Ироқ), Рави Шанкар (Ҳиндистон), Умм Кульсум (Миср), Бисмиллохон (Покистон) ва б., Ўзбекистонда Уста Олим Комилов, Домла Ҳалим Ибодов, М. Қориёқубов, Ф. Содиков, Т. Алиматов, А. Исмоилов, А. Абдурашидов каби катор созанда ҳамда хофизлар ўзининг юксак ижрочилик

маҳорати б-н шухрат қозонган.

ВИРУЛЕНТЛИК (лот. *virulentus* - захарли) — микроорганизмларнинг касаллик кўзғатиши. В. фақат касаллик кўзғатувчи (патоген) организмлар турларига хос бўлиб, патоген тур бир ёки бир гуруҳ биотиплар, ўсимлик ва ёки ҳайвон зотида танлаб касаллик кўзғатиш хусусияти б-н белгиланади. Мас., вилт касаллигини кўзғатувчи вертициллиум авлодига мансуб *V. dahliae* Kleb. замбуруғи кўпгина экинлар учун вирулент ҳисобланиб, уларнинг сўлишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда ўтказилган тадқиқотлар асосида тупроқда вертициллиум замбуруғининг 2 ирқи мавжудлиги ва улар, айниқса экиладиган ғўза навлари ва полиз экинлари учун вирулент эканлиги аниқланди. Мас, замбуруғнинг 2-ирқи «Тошкент» типидagi ғўза навларига, 108-Ф, С-4727 ва б. навларга, 1-ирқи эса 108-Ф типидagi навларга вирулентдир. Патогеннинг В. хусусияти ўсимликка касалликни сунъий юктириш б-н ёки табиий дала шароитларида аниқланади. В. организмнинг қаршилиқ кўрсатиш қобилиятига боғлиқ (қ. Патогенлик).

Валерий Сеноедов.

ВИРУНГА — Шарқий Африкадаги ҳоз. замон вулканизми области, Киву кўлидан шим.га томон йўналган тектоник ботикда жойлашган. 8 та йирик ва кўплаб (400 дан ортиқ) майда ҳаракатдаги ва сўнган вулканлар гуруҳи. В. вулканик майдони базальт ва лейцитли лавалардан тузилган бўлиб, 1800 м ва ундан ортиқ баландликда. Энг баланд жойи — Карисимби сўнган вулкани (4507 м); Фарбдаги Нъирагонго (3470 м) ва Нъямлагира (3056 м) вулканлари фаол ҳаракатда. 2300—2500 м баландликкача доим яшил сернам экваториал ўрмонлар, бутазорлардан иборат; ундан юқориси лавали майдонлар. Вирунга миллий парки: фауна резервати бор. Фаунаси таркибида — тоғ гориллалари, шимпанзе, фил, коплонлар, бегемот, шунингдек бошқа

туёқли хайвонлар учрайди. Тоғ гориллалари кўриқхонаси бор.

ВИРУСЛАР (лот. *virus* — заҳар) — фақатгина тирик ҳужайраларда кўпайиб, ўсимлик, хайвон ва одамда юкумли касаллик кўзғатувчи микроорганизмлар. Ўтмишда «В.» термини ҳар хил касаллик кўзғатувчиларга, айниқса номаълум агентларга нисбатан қўлланилган. Француз олими Л. Пастер бир қанча касалликларнинг келиб чиқишида бактерияларнинг ролини исботлаб берганидан сўнг В. тушунчаси «микроб» сўзининг синоними сифатида қўлланила бошланди. Касаллик кўзғатувчи бу икки гуруҳ агентлари, яъни бактериялар б-н В. ўртасидаги муҳим фарқ рус олими Д. И. Ивановский (1892) ва кейинчалик бошқалар тамаки мозаикаси ҳамда жуфт туёқли хайвонларнинг оксил касали кўзғатувчилари бактериал сузғич (фильтр)дан ўтишини исботлагач, аниқланди.

В. табиатда кенг тарқалган, одам, хайвонлар ва ўсимликларда ҳар хил оғир касалликларни пайдо қилади. Улар махсус тарқатувчи ёки механик йўл б-н тарқалади. Кўпчилик В. йиллаб тириклик хусусиятини йўқотмайди, қулай шароитга (тирик ҳужайрага) тушиб қолиши б-н касаллик кўзғата бошлайди. Айрим В. (мас., грипп В.) ташқи муҳитда ўз хусусиятини йўқотади. В. кўзгадиган касалликнинг пайдо бўлишига кўпинча фақат битта вирус зарраси сабаб бўлиши мумкин. Мас., битта полиомиелит вируси зарраси (молекуласи)дан бир неча соатда миллиардлаб В. вужудга келади. В.нинг кўпайиши цитоплазмадаги аминокислоталар б-н боғлиқ. Миллионлаб В. молекулалари йиғиндиси микроскоп остида кристаллар ёки Х-таначалар шаклида кўринади. Касаллик ҳолатини кўзғатиш хусусияти, касаллик кўзғовчи бошқа агентларга нисбатан жуда кичиклиги ва одатдаги сунъий озукали муҳитда ривожланмаслиги В.нинг ўзига хос хусусиятидир. Фақат баъзи бактериофаглар бундан мустасно, уларни лаб.

шароитида кўпайтириш мумкинлиги исботланган. Лаб.да ўрганиш имконияти бўлган барча В. ҳар хил физик усуллар б-н бирмунча аниқ «ўлчанган». Уларнинг диаметри 10—300 мкм. Таёқча, шар ёки ипсимон шаклда бўлади. Ўсимлик ва хайвонларда касаллик кўзғатувчи кўпгина В. юмалоқ шаклда. Бугдой ва беда мозаикаси В. ташқи кўриниши б-н бактерия таёқчаси ёки ўкка ўхшайди. В. тузилишини электрон микроскоп ва рентгенда тадқиқ қилиш орқали баъзи нозик таркибий қисмлари аниқланган. Уларнинг ҳаммасида ички модда, асосан нуклеин кислотадан иборат бўлиб, у оксил кобик б-н ўралган. Бир неча тур В.нинг кимёвий таркиби ўрганилган, холос. Вакциналар В.нинг тузилиши ҳам, чамаси оддий бактерияларники каби мураккаб. Унинг таркибида нуклеопротеинлар, углеводлар ва липоидлар бор. Нуклеин кислотаси дезоксирибоза шаклида, липоидлар гуруҳи эса холестерол, фосфолипид ва нейтрал мой кўринишида учрайди. Фитопатоген В. таркибида рибонуклеин кислота (РНК), хайвон ва одамларда касаллик кўзғатувчи В.да эса РНК ёки ДНК (деоксирибонуклеин кислота) бор. Баъзи В. тозаланган препаратлар ҳолида олиниб, уларнинг бир қисми тоза ҳақиқий кристаллар (мас., тамаки некрозининг В.), бошқалари эса суяк кристаллар (мас., тамаки мозаикаси В.) ёки шаклеиз чўкмалар ҳосил қилади. В.ни ажратиб олиш ва тозалаш учун ультрацентрифугаланади, турли хил физик-кимёвий усуллардан фойдаланилади.

В.нинг таснифи (классификацияси) ва уларни ифодалайдиган белгилар ҳали қабул қилинмаган. Уларга ҳам худди хайвонлар ва ўсимликларга бериладиган тур ва туркум номи берилади, халқ ифодалари, ҳар хил қисқартмалардан фойдаланилади, касалланувчи организмнинг туркум номи б-н аталиб, ёнига рақам қўйилади ёки В. морфологик, кимёвий хоссалари ва репродуктив хусусиятларига биноан уруғ ва оилаларга бирлаштирилади. В. уруғининг лотинча номига *virus*

сўзи (мас., Enterovirus), оиласи номига viridae сўзи (мас., Poxviridae) кўшилиб ёзилади.

В. организмга ҳар хил йўллар б-н киради, мас., В. ўсимлик хужайраларига четдан фақат улар шикастланганида кириши мумкин. Грипп В. ва б.да хужайра қобиғини бузиш хусусиятига эга бўлган ферментлари бор. В. организмга киргач, инфекциянинг латент ёки яширин даври бошланади. Кўпгина В. хужайраларда тўпланиб, хужайра ичида ўзига хос таркибий қисмлар ҳосил қилади (қ. Вирусли грануллёз). В. б-н зарарланган ўсимликлар, одатда, бутун ҳаёти давомида инфекция ўчоғи бўлиб қолади. В. экологик, биологик ва б. омиллар таъсирида вужудга келадиган кучли ўзгарувчанликка эга. В. табиатда кенг тарқалган бўлиб, улар жуда кўп хўжайинга эга. Асосан, сўрувчи ҳашаротлар, каналар ва нематодалар б-н тарқалади. Баъзи В. уруғлар орқали тарқалади ва деярли барча В. касал ўсимлик жинссиз кўпайтирилганда авлодга ўтади. В.нинг патологик таъсири хилма-хил бўлиб, асосан, уларнинг кўпайишидан хўжайин организмда юз берадиган оксил ва нуклеин алмашинувининг бузилиши б-н белгиланади (қ. Вирусли касалликлар). В.ни вирусология фани ўрганеди.

Ад.: М.этьюз Р., Вирусы растений, пер. с англ., М., 1973; Вирусы и микробы в жизни растений [Сб. ст.], Кишинев, 1981.

Абдукарим Зикирёев.

ВИРУСЛИ ГЕПАТИТ -

ўткир юкумли касаллик; жигар хужайраларининг зарарланиши, умумий интоксикация белгилари, тери ва шиллик қаватларнинг сарғайиши, пешобнинг тўқ сариқ ёки «пиво»га ўхшаш, нажаснинг оқимтир тусга (гилвата рангига) кириши, жигар, баъзан талокнинг ҳам катталашishi б-н ифодаланади. В. г. деганда бир-бирига ўхшаш олти хил гепатит тушунилади, булар А, В, С, Д, Е, G вируслари кўзгатадиган касалликлардир. Улар

юкишига қараб оғиз орқали (А, Е) ва парентераль йўл б-н юкадиган (Б, С, Д, G) хилларга ажратилади. А ва Е вирусли гепатитларда вируслар беморнинг ахлати орқали ташқарига чиқади. Шунинг учун ахлат, сув, озиқ-овқат маҳсулотлари, бемор фойдаланган буюм ва нарсалардан ифлосланиш жуда хавфли ҳисобланади. Парентераль йўл б-н юкадиган В. глар шприц, игна ва б. тиббий асбобларни етарли зарарсизлантирмаслик оқибатида, шунингдек қон ва қон препаратлари куйиш ҳамда турли тиббий муолажалар (гинекологик, стоматологик ва б.) вақтида юкиши мумкин. В. глар даврий кечиши б-н характерланади, унинг яширин, бошланғич, авж олган, орқага қайтиш ва соғайиш давлари ажратилади. Касалликнинг яширин даври унинг турига қараб ҳар хил: А ва Е вирусли гепатитларда 7 кундан 60 кунгача, парентераль йўл б-н юкадиган хилларида 2 ҳафтадан 6 ойгача, баъзан 1 йилгача давом этиши мумкин. В. глар енгил, ўрта ва оғир, шунингдек асоратсиз ва асоратли, ўткир, сурункали ҳамда вақт-вақти б-н қайталаниб турадиган шаклларда кечади; баъзан аралаш хиллари ҳам кузатилади. Ҳомиладор аёллар ва болаларда касаллик оғирроқ кечади. В. гларнинг шакли-шамойили турлича: гриппга ўхшаш, диспептик, астеновегетатив, артралгик аломатлар, аралаш синдромлар б-н ҳамда латент (клиник белгисиз). Касаллик гриппга ўхшаб бошланганда бемор тўсатдан қалтирайди, эти увишади. боши оғрийди, харорати кўтарилади, аъзойи бадани қакшайди, йўталади ва х.к. Диспептик аломатлар б-н бошланганда бемор кўнгли айниб қусади, меъда соҳасида бир оз оғриқ бўлади, баъзан ичи кетади; унинг мадори қуриб, иштаҳаси пасаяди, ўнг қовурғаси остида оғриқ пайдо бўлади. Астеновегетатив аломатлар б-н бошланганда беморнинг боши айланади, оғрийди, кўп терлайди, ўта инжиқ, йиғлоқи бўлиб қолади. В. гларнинг бошланғич даври қандай синдром б-н кечишидан қатъи назар, шу касалликка хос 3 белги кузатилади: 1) сий-

дикнинг пиво рангида бўлиши; 2) ахлат рангининг оқариши; 3) кўпчилик (деярли 90%) ҳолларда жигарнинг катталашishi.

Касалликнинг «сариклик даври» ҳам ўзига хос тарзда кечади. Кўз оқи сарғайиши б-н В. гнинг авж олган даври бошланади; А шаклида бемор сарғайиши б-н унинг аҳволи анча енгиллашиб тузалинқирайди. Парентераль йўл б-н юқадиган В. гларда, оғиз орқали юқадиганларига нисбатан сариклик даври узоқроқ чўзилади, бемор тезда тузалавермайди, дармони қурийди, кўнгли айниди, баъзи ҳолларда бадани кичийди (холестатик хили). В. гларнинг хилига қараб унинг клиник аломатлари турлича намоён бўлиши мумкин: сариксиз ўтадиган шаклида пигмент алмашинуви бузилмаганлиги сабабли бемор сарғаймайди, сийдиги ва ахлатининг ранги ўзгармайди, қонда билирубин миқдори меъёрида бўлади. Билинар-билинемас белгилар б-н ўтадиган шаклида беморнинг кўзи қисқа муддат сал сарғаяди, билирубин миқдори ҳам тезда ўз аслига келади. Субклиник шаклида клиник белгилар деярли кузатилмайди, уни фақат лаб. текширувларидан билиш мумкин. В. гнинг вирус ташиб юрувчилик шакли анча мураккаб, у яширин ҳолда кечиб, бора-бора сурункали тус олади. Касалликнинг сурункали хили анча оғир асоратларга (ўткир жигар энцефалопатияси, геморрагик, шиш-асцитик синдром ва б.) сабаб бўлиши мумкин.

В. г. ташҳиси (диагнози) асосан бемордан олинган маълумотлар, касалликка хос аломатлар, қон таҳлили ва б. асосида қўйилади. В. гнинг бошланғич даври диспептик, катарал ва сохта ревматоид синдромларда кузатиладиган белгиларга ўхшаб кетганлиги боис, уни ана шу касалликлардан фарқлай билиш лозим.

В. гларнинг олдини олишда шахсий гигиена қоидаларига бекаму кўст амал қилиш, касалликни ўз вақтида аниқлаб, беморни касалхонага ётқизиш ва у б-н яқин бўлганларни тиббий кўрикдан ўтказиш ҳамда у тутган идиш-товоқ ва

буюмларни дезинфекция қилиш муҳим. Касалхонадан чиққан беморлар маълум муддат диспансер назоратида бўлишлари лозим. Касалликнинг олдини олиш мақсадида А ва В гепатитларга қарши вакцинация қилинади (эмланади). Уянги туғилган чақалокларга, 2-марта эса 1 ойлигида тери остига юборилади. Ревакцинация бола 6 ойлигида ўтказилади. Эмлаш натижасида 95% болаларда касалликка қарши иммунитет пайдо бўлади; эпидемиологик жараёнларга қараб катталарга ҳам вакцина юборилади, у биринчи бор қилингандан кейин орадан 1 ой ва 6 ой ўтгач қайта эмланади. Эмлаш натижасида иммунитет пайдо бўлиб, у 15—20 й.гача сақланади ва касаллик тарқалишининг олдини олади, вирус ташувчилик ҳимояланади. Профилактика мақсадида болаларга гаммаглобулин (нормал иммуноглобулин) дан укол қилинади. Даволаш асосан беморнинг умумий аҳволи ва касалликнинг клиник белгиларига қараб олиб борилади; енгилроқ хилида деярли дори-дармонлар берилмайди, қун тартиби ва парҳезга (қ. Парҳез билан даволаш) риоя қилиш тавсия этилади. Касалликнинг бошқа шаклларида ҳам парҳез ва қун тартибига амал қилишдан ташқари, глюкоза, витаминлар, тузли эритмалар, қон ҳамда плазма ва қон ўрнини босувчи суюқликлар, зарур ҳолларда гормонлар, антибиотиклар ва х. к. буюрилади. Беморга витаминлар, углеводлар, оксилга бой овқатлар, шунингдек турли мева шарбатлари берилди.

Шавкат Назаров.

ВИРУСЛИ ГРАНУЛЁЗ - хашаротлар, айниқса капалакларнинг вирусли касаллиги. Касалликни Bergoldiavirus туркумига мансуб вирус кўзғатади. Касаллик тўқима хужайраларидаги вируснинг таркибий қисми-гранула ёки дончаларнинг бўлиши (ташқи кўринишидан бактериялар спорасига ўхшайди) б-н аникланади. Кузги тунлам В. г.и «сохта сарик» деб номланади ва у кўринишидан

ипак куртининг сариқ касаллигига жуда ўхшайди. Кузги тунлам барча ривожланиш даврида В. г. б-н зарарланади. Инфекция зараркунанда организмга овқат б-н бирга киради. В. г.дан микробиологик химоя усулида фойдаланилади.

Гранулёз вирусиди асосида вирин-ОС препарати (ипак курти учун безиён) ишлаб чиқилган. Препаратни озикланиш даврида кузги тунламга қарши қўллаш мумкин. Зараркунандани 80—90% гача нобуд қилади. Титри 1 г да 4 млрд. гранула булган суспензия экинларга пуркалади. Суспензия сарф нормаси 100 г/га; иш суюқлиги 200 л/га.

ВИРУСЛИ КАСАЛЛИКЛАР, вируслар — вируслар қўзғатадиган касалликлар. В. к.га одам, ҳайвон ва ўсимликларда учрайдиган жуда кўп юқумли касалликлар киради. Одамларда вируслар қўзғатадиган грипп, кизамик, сув чечак ва чин чечак, вирусли гепатит, полиомиелит, энцефалит, қутуриш, гемморрагик иситма каби касалликлар бирмунча мукамал ўрганилган. Купинчати касалликларини ҳам вируслар пайдо қилиши аниқланган.

Ҳайвонларнинг В. к.ига киров (оқсим), ўлат, орнитоз, пситтакоз, паррандалар гриппи, Ньюкасл касаллиги, Руфт водийси иситмаси, қўйларнинг катарал иситмаси ва б. киради. Улар эпизоотиялар шаклида кечиби, катта иқтисодий зарар еткази.

Ўсимликларда В. к. ғоят хилма-хиллиги б-н ажралиб туради. Кўпгина к., х. экинлари (айниқса, вегетатив йўл б-н қўпаядиганлари) касалланади. Вируслар бошоқли ўсимликлар, картошка, мевали, сабзавот, резавор мевали ва б. ўсимликларга энг кўп зарар келтиради. Кўпинча, ўсимлик ҳосилининг камайишига ва сифатининг пасайишига сабаб бўлади. Мас., буғдой, арпа ва б. ўсимликларга гумбакланиш вирусиди эрта юқанда бошоқлар пуч бўлади; вирусли мозаика б-н касалланган кузги буғдой умуман ҳосил бермайди.

Кўпчилик В. к. қишлоқ хўжалигида яқиндан бери (20-а.) салбий аҳамиятга эга бўлиб келмоқда. В. к. ўсимлик организмиди чуқур ўзгаришларга сабаб бўлади. Энг характерли ўзгаришлар ассимиляция аппаратида юз беради. Ассимиляция маҳсулотлари илдиз, илдизмева, туганак (кўп йиллик ўсимлик турларида кишловчи орган бўлиб, одатда, уларда озик моддалар сақланади) ва ўсимликнинг бошқа қисмларига етиб бормади. Умуман, ўсимликлар катор анатомик ва морфологик ўзгаришларга учрайди. Натижада ўсимлик ривожланиши сусаяди ва умумий ҳолати ёмонлашиб, «насл айниш аломатлари» кузатилади. Ассимиляция маҳсулотларининг барглardan оқиши ушланиб қолиши туфайли баргда крахмал кўпайиб кетади. Касалликнинг ўзгариш характерига кўра В. к. икки гуруҳ: мозаикалар ва сариқларга бўлинади. Мозаикаларнинг асосий белгиси — барг рангининг олачипор бўлиши (мас., тамаки, картошка, помидор, лавлаги ва б. мозаикаси); бунга хлорофилли аппаратдаги ўзгаришлар сабаб бўлади. Сариқ касали учун умумий хлороз (баргнинг рангсизланиши), ўсишнинг бузилиши, кўпинча паканалик характерли; баргларнинг буралиши, буришиши, уларда углеводларнинг ҳаддан ташқари тўпланиши натижасида барглар дағал ва мўрт бўлиб қолади (бошоқлилардаги гумбакланиш, ғуза, картошка барглари буралиши ва б.да).

Кўпгина В. к.ни хашаротлар (ўсимлик битлари, цикадалар, трипелар, оққанотлар, қандалар ва б.), баъзиларини (буғдойнинг тарам-тарам мозаикаси ва б.) каналар тарқатади. Инфекция касал ўсимликдан соғломга бир-бирига текканида, бир-бирини енгил жароҳатлаганда (мас., шамол таъсирида) ўтиши ҳам мумкин. В. к.нинг деярли ҳаммаси ўсимлик жинссиз кўпайганда авлодга осонгина ўтади. Ўсимликларнинг вирусларга нисбатан ўта сезгирлиги амалда катта аҳамиятга эга. Бунда инфекция тўқиманинг маълум бир қисмидагина

бўлиб, бошқа ерга тарқалмайди ва ўсимликнинг умумий касалланиши рўй бермайди. Химоя чораларини қўллаш учун В. к. белгиларини аниқлаш зарур. Диагноз қўйишда касаллик белгилари, хужайра ичидаги таркибий қисм шакли, серологик реакция, касалликнинг юкумлилиги, вирус кисмларининг морфологияси, касалланган ўсимлик ширасини бактериологик филтрдан ўтиши ва б. ҳисобга олинади.

Касалликнинг олдини олиш ва кураш чоралари: агротехник чора-тадбирлар; вирус ташувчи ҳашаротларга қарши кураш; вирусга чидамли ёки ўта сезгир навларни экиш (қ. Ўсимликларни химоя қилиш).

Ад.: Вирусные болезни растений, М., 1967; Вирусные болезни сельскохозяйственных растений, Л., 1974.

Султон Алимухамедов.

ВИРУСОЛОГИЯ {вируслар ва ...логия) — вируслар ҳақидаги фан, биол.нинг бир тармоғи. В. тарихи 1892 й. да рус олими Д. И. Ивановскийнинг тамакида мозаика касаллигини вужудга келтирадиган микробларни аниқлашидан бошланади. 1893 й. да немис бактериологлари Ф. Леффлер ва П. Фрош қорамолларда оқсил (яшчур) касаллигини, 1901 й. да америкалик Рид ва б. сариқ иситмани пайдо қиладиган микробларни оддий бактериологик филтрдан ўтиб кетишини аниқлашди. «Вирус» тушунчаси биринчи марта голланд М. Бейеринк (1898) ва немис генетиғи Э. Баур (1904) ишларида учрайди. 1911 й. да америкалик Ф. Т. Роус товуқларда хавfli ўсма пайдо қилувчи вирусни топади. Бактерия вируслари (бактериофаглар)нинг топилиши, вакцина вирусини тўқималар культурасида ундириш, вирус зарраларини кумуш б-н бўйаш методларининг ишлаб чиқилиши, тамаки мозаикаси вирусини кристалл ҳолида ажратиб олиб, унинг оқсил табиатини, вирус таркибига нуклеин кислота киришининг аниқланиши В.нинг ривожланишида катта роль

ўйнади. 20-а ўрталарида вирусларнинг тузилиши электрон микроскоп ёрдамида ва рентгенструктура анализи методи б-н текширила бошланди. В. текшириш объектига кўра қ.х., ветеринария ва тиббиёт В.сига бўлинади. В.нинг ривожланиши молекуляр генетика б-н узвий боғлиқ. 1952 й. вирус ДНКси, 1956 й. вирус РНКси, 1955 й. вирус зарраларининг РНК ва оқсилдан ўз-ўзидан тўпланиши ҳодисаси аниқланди, 1957 й. вируслар интерференцияси, ДНК-синтези кашф этилди.

Замонавий В. умумий ва махсус В.га бўлинади. Умумий В. вирусларнинг тузилиши принциплари, кўпайиши, хўжайин-хужайра ўртасидаги муносабатларнинг келиб чиқиши, вирусларнинг табиатда тарқалишини ўрганати. Молекуляр В. вируслар нуклеин кислоталари тузилиши ва функциясини, вирус генларининг экспрессияси механизмларини, организмнинг вируслар кўзгатадиган касалликларга чидамлиги табиати ва вирусларнинг молекуляр эволюциясини ўрганати. Махсус В. одам, хайвон ва ўсимлик вируслари гуруҳларини тадқиқ қилади.

Ўзбекистонда В. соҳасидаги тадқиқотлар 20-а. ўрталарида бошланган. Д. Х. Ваҳобов, А. Ю. Абдукаримова, Н. К. Турсуметова, М. З. Исамуҳамедов, В. Мирзахмедов ва б.нинг ишлари ғалла, гўза, сабзавот ва б. экинлар вирусларини ажратиб олиш, вирус касалликларини аниқлаш ва уларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқишга бағишланган. Сўнгги йилларда вирусларни интерферон ҳосил қилиш фаоллигини ошириш (А. Сайиткулов), гепатит вирусини штаммлари ва оқсилларининг структура ҳамда функцияларини ўрганиш ва вирусли касалликларнинг замонавий ташҳисини ишлаб чиқиш (А. М. Иванова) бора-сида бир қанча ишлар амалга оширилди. Ўсимлик вирусларини ўрганиш соҳасидаги и. т. ишлари Ўзбекистан ФА Микробиология институтига, ЎЗМУнинг биол., тупроқшунослик ф-тида, тиббиёт В.си соҳасидаги ишлар Вирусология ин-

ституту ва тиббиёт олий ўқув юртлари кафедраларида олиб бориллади.

ВИРУСОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ — Ўзбекистон ФА Вирусология институти — одамлар учун ўта хавфли бўлган юқумли касалликлар, жумладан вируслар кўзгатадиган касалликларнинг тарқалиши, вирусларнинг ташқи муҳитда сақланиши қонуниятларини ўрганадиган, фундаментал ва амалиёт учун тадқиқотлар олиб борадиган ин-т. Ўрта Осиё минтақаларида вирусларнинг тарқалиши, вирусли касалликлар ривожланишининг минтақавий қонуниятларини ўрганиш мақсадида собиқ Иттифоқ Тиббиёт ФА Д.И. Ивановский номидаги Вирусология интининг Тошкентдаги филиали сифатида 1978 й.да ташкил этилган. 1988 й.дан Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли мустақил ин-т, 1991 й.дан Тиббиёт ФА Ўрта Осиё бўлими ин-ти, 1994 й.дан Ўзбекистон ФА қарамоғида. Ин-тда гепатит вирусларини аниқлаш ва ташхислаш, вирусли гепатитлар эпидемиологияси, болалар ва катталарда учрайдиган гепа-титлар клиникасини ўрганиш, жигар ҳужайраларини иммун-электрон микроскопик морфологиясини ўрганиш, интерферон, детоксикация, арбовирус-ларни ўрганиш лаб.лари бор. В.и.нинг илмий йўналиши республикада вирусли гепатит ҳамда арбовирусларга хос касалликларнинг вирусларини аниқлаш ва уларнинг ўзига хос ҳамда улар келтириб чиқарадиган касалликларнинг ривожланиши ва кечиши қонуниятларини ўрганишга қаратилган. Ин-т вирусли касалликларни ўз вақтида аниқлаш ва олдини олиш, асоратлари-ни тугатиш тадбирларини ишлаб чиқади ва тиббиёт амалиётига татбиқ этади. 20 йил давомида олиб борилган тадқиқотлар натижасида МДХ давлатлари орасида биринчи бўлиб вирусли гепатитнинг А, В, С, Д, Е тури борлиги ва улар ўзига хос қонуниятлар ҳамда фарқларга эга эканлиги, эпидемиологияси, клиник

ривожланиши ва қолдиражак асоратлари б-н ҳам бир-бирдан фарқ қилиши аниқланади. 1988 й.да В.и. ташаббуси б-н В гепатитга қарши ўтказилган эмлаш туфайли бу касалликнинг камайиши исботланди ва шу асосида дастур ҳамда лойиҳалар ишлаб чиқилди. Минтақада арбовирусларнинг турлари, уларнинг экогеографияси аниқланди. Бир минтақадан иккинчи минтақага вируслар ва улар манбаларининг кўчиб юриши ҳамда касалликнинг рўёбга чиқишига оид қонуниятлар ўрганилди. Интерферон лаб. Ўзбекистонда кенг тарқалган доривор ўсимликларда вирусларга таъсир этувчи моддаларни ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш б-н шуғулланади. Детоксикация лаб. бемор организмидаги суюқликлар ва ҳужайраларда мавжуд бўлган захарли моддаларни парчалаш ва уларни организмдан чиқариб юбориш усуллари устида изланишлар олиб борди.

Ин-тда 4 фан д-ри, 15 дан ортиқ фан номзоди ва бир қанча илмий ходимлар фаолият кўрсатади (2001).

ВИСБАДЕН — Германиядаги шаҳар. Гессен ерининг маъмурий маркази. Аҳолиси 264 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари туғуни. Рейн дарёси бўйидаги порт. В. ва шаҳар атрофида машинасозлик (шу жумладан оғир машинасозлик, электротехника жиҳозлари, аниқ механика ва оптика буюмлари), кимё-фармацевтика, цемент, озиқ-овқат саноати, жумладан шампан винолари и. ч. корхоналари бор. Полиграфия саноати ривожланган. Таунус тоғи этагида 117 м баландликда машхур бальнеологик курорт жойлашган. Иклими юмшоқ. Беморлар иссиқ минерал булоқлар суви ва балчиқ б-н даволанади.

ВИСКИ (инг. whisky — оби ҳаёт) — ўткир алкоғолли ичимлик (ҳажмга кўра спирт микдори 40—50%). Асосан Англия ва АҚШда тарқалган. В. дон хом ашёсидан тайёрланган сусло (атала)ни ачитиб,

сўнгра ҳайдаш йўли б-н олинади. Етилган В.га дистилланган сув ва тозаланган спирт, айрим ҳолларда вино, хушбўй моддалар экстрактлари қўшилади.

ВИСКОЗА (лот. *viscosus* — ёпишқоқ), целлюлоза ксантогенати — целлюлозани ўювчи натрий (NaOH) эритмаси ва углерод сульфид б-н ишлаб олинadиган модда. Тоza В. оч сариқ, гоҳо қўнғир ва тўқ яшил рангда бўлади. В. эритмасининг зичлиги 20°да 1120 кг/м³. Таркиби: 7—10% целлюлоза ксантогенати, 5,7% ўювчи натрий, 82—85% сув. 1 кг тола олиш учун 12—14 кг В. эритмаси сарфланади. В. олиш учун целлюлоза ксантогенати ишқор эритмасига қўшиб аралаштирилгач, совитилади ва филтрлаб бир оз вакуумда сақланади. Бунда унинг таркибидаги ҳаво пуфакчалари чиқиб кетади. В.дан олинadиган толаларнинг хоссасини яхшилаш учун унга пигментлар, бўёқлар, карбонатлар ва б. бирикмалар қўшилади. В.га сирт фаол моддалар (аминлар, аминокенол ва полиэтилен-оксид)нинг қўшилиши ундан тола ҳосил бўлишини осонлаштиради. В.дан сунъий ипак, газлама, плёнка ва б. ишлаб чиқаришда фойдаланилади (қ. Вискоза толалар).

ВИСКОЗА ТОЛАЛАР — табиий целлюлозани кимёвий усулда қайта ишлаб олинadиган сунъий толалар. Ёғоч целлюлозаси, арзон химикатлар В. т. учун хом ашё ҳисобланади. В. т. олиш учун целлюлоза 18% ли ишқор эритмасига солинади. Ишқорланган целлюлоза углерод сульфид б-н ишланиб, целлюлоза ксантогенати ҳосил қилинади. Ксантогенат ўз навбатида кучсиз ўювчи натрий эритмасида эритилади. Олинган қовушоқ эритма — вискоза филтрланади, 1—2 сутка етилтирилади, сўнгра майда тешикча (фильера) лар орқали ўтказилиб, сульфат кислота ва унинг тузлари солинган чўктириш ванналарига куйилади. Бу ерда тола қотади, кейин сувда ювилади ва ғалтакларга ўраб олинади. В.т.ни са-

ноатда и.ч. дастлаб 1905 й.да Англияда бошланган, кейин бошқа давлатларга тарқалган. Ҳозир В.т. ишлаб чиқариш ҳажми бошқа сунъий толалар ҳажмининг тахм. 40—45% ини ташкил қилади. В. т. тўқимачилик ва корд иплари, штапель толалар ҳолида ишлаб чиқарилади. В. т.дан тўқилган газламани бўяш осон, у гигиена талабларига жавоб беради, хом ашёси арзон. Камчилиги — нам текканда пишиқлигини анча йўқотади, ғижимланувчан бўлади. Махсус таркиб б-н ишлов мумкин, бу камчиликларни йўқотиш бўлиб. В. т.ни пахта, жун, штапель толаларга қўшиб, ундан турли-туман газламалар тўқилади. В. т.дан шойи ва штапель газламалар, трикотаж буюмлар, техникавий маҳсулотлар олиш, улардан тўқилган газламалардан кийимлар тикиш мумкин.

ВИСКОЗИМЕТР (лот. *viscosus* — қовушоқ ва ...метр) — суюқлик ва газларнинг қовушоқлигини аниқлайдиган асбоб (қ. Қовушоқлик). Капилляр, ротацион, шарчали, ультратовуш В.лари кенг тарқалган. Капилляр В.нинг иши ингичка думалоқ найча (капилляр)дан маълум ҳажмли (миқдорли) суюқлик ёки газни ўтказиб қўришга асосланган. Ротацион В.да синаладиган қовушоқ модда икки ўқдош жисм (цилиндрлар, конуслар, сферик жисмлар) орасидаги тирқишга солинади. Жисмлардан бири (ротор) айланади, иккинчиси қўзғалмай туради. Қовушоқлик буровчи моментга (бурчак тезлиги маълум) ёки бурчак тезлигига (буровчи момент маълум) қараб аниқланади. Шарчали В.да қовушоқлик синалаётган модда ичида шарнинг ҳаракатлиниш тезлигига қараб аниқланади. Ультратовуш В.нинг иши магнитострикцион материалдан ясалган ва синалаётган модда ичига солинган пластинка тебранишларининг модда ичида сўниш тезлигини ўлчашга асосланган. Бу В.лар қовушоқликни динамик (Пас.) ва кинематик (м²/с) қовушоқлик бирликларида ифодалашга имкон беради. Суюқликларнинг қовушоқлигини

шартли бирликларда ўлчашга имкон берадиган В. ҳам бор. Бундай В. даражаларга бўлинган найчали идишдан иборат. Бундай В.да қовушоқлик муайян вақт мобайнида найчадан оқиб ўтган суюқлик ҳажмига қараб аниқланади. Бунда қовушоқлик секунд (с)да ва Энглер градусия ўлчанади.

ВИСКОЗИМЕТРИЯ - физиканинг қовушоқликни ўлчаш б-н шуғулланадиган бўлими. Газ ва суюқликларнинг қовушоқлигини паст ва юқори т-ралар ҳамда босимли шароитларда ўлчашга тўғри келади. Мас, суюлтирилган газлар, эритилган металлар, юқори босимли сув буги ва б.нинг қовушоқлигини ўлчаш анча мураккаб. В. ана шундай шароитларда қовушоқликни ўлчаш масалаларини ҳал қилиш б-н шуғулланади. Қовушоқликни ўлчашнинг 4 асосий усули: капилляр, ротацион, шарчали ва ультратовуш усуллари кенг тарқалган. Буларнинг иши тегишлича Пуазейль қонуни, Стоке қонуни ва ўқдош цилиндрлар орасида суюқликнинг оқиш қонуниятларига асосланган (қ. Вискозиметр).

ВИСКОНСИН - АҚШнинг шим. даги штат. Мичиган ва Юқори кўллар оралиғидаги текисликда жойлашган. Майд. 145,4 минг км². Аҳолиси 5 млн. дан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Маъмурий маркази — Мадисон ш. Энг йирик шаҳри — Милуоки. Январнинг ўртача т-раси

— 6° дан — 13° гача, июлниги 18—22°. Йилига 750 мм ёғин ёғади. Дарёлари (Висконсин, Чиппева, Блэк-Ривер) Миссисипи ҳавзасига қиради. Худудида 2 млн. га дан ортиқ аралаш ўрмонлар бор. Иктисодининг муҳим тармоғи — қ.х. ерининг асосий қисми ўтлоқ ва яйловлардан иборат. Маккажўхори ва емхашак ўтлари, буғдой, тамаки, картошка ва қанд лавлаги экилади. Богдорчилик ва полизчилик ривожланган. Чорвачилиги сут етиштиришга ихтисослашган. Сут-

ли маҳсулотлар и. ч.да етакчи ўринда. Қ. х. маҳсулотларини қайта ишлаш, ёғочсозлик, целлюлоза-қоғоз, мебель и. ч., машинасозлик ва металлсозлик, озик-овқат саноати корхоналари бор. Рух рудаси қазиб олинади. Буюк кўлларда кема қатнайди. Юқори кўл соҳилларида курорт кўп.

ВИСКОНТИ (Visconti) Лукино (1906.2.11, Милан- 1976.7.3, Рим) -итальян режиссёри. Қаршилик кўрсатиш қатнашчиси. Неореализм асосчиларидан. «Ер титрамоқда» фильми неореализм чўққиларидан бирига айланди. Энг яхши фильмлари: «Энг гўзал», «Рокко ва унинг ака-укалари», «Венециядаги ўлим», «Людвиг», «Интерьердаги оила портрети», «Беғуноҳ» ва б. 1945 й.дан театр режиссёри сифатида ҳам ишлаган. Драма ва опера театрларида спектакллар қўйган («Уч опа-сингиллар», «Ваня тоға», «Травиата», «Трубадур» ва б.).

ВИСЛА — Польшадаги энг катта дарё. Уз. 1047 км, ҳавзасининг майд. 198,5 минг км². Ғарбий Карпат (Силезия Бескиди) тоғларидан бошланиб, Болтиқ денгизининг Гданьск қўлтиғига дельта ҳосил қилиб қуйилади. Йирик ирмоқлари: ўнгдан — Дунаец, Вислока, Сан, Ғарбий Буг ва б.; чапдан — Пилица, Брда. В. бошланган жойидан 40 км гача тоғ орасидан, Пшемша б-н қўшилгач текисликдан оқади; ёзда Карпат тоғларига ёққан жалалар натижасида тошади. Ўртача йиллик сув сарфи 1090 м³/сек. В. Польшанинг муҳим транспорт магистралли. Қуйилиш жойидан Пшемша ирмоғи қўшилган жойгача 940 км масофада кема қатнайди. В. каналлар орқали Неман, Днепр, Одра дарёлари б-н қўшилган. В. бўйида Варшава, Краков, Плоцк, Торунь ш.лари, дельтасида Гданьск ш. жойлашган.

ВИСЛА ҚЎЛТИҒИ - Болтиқ денгизининг Гданьск бухтасидаги саёз қўлтиқ. Польша ва РФ нинг Калининград вилоя-

ти худудида. Уз. 90 км, кенглиги 2—2,5 км, чуқ. 3—5 м. Денгиздан қумли Болтиқ ёйи орқали ажралган (уз. 60 км), шим.-шарқда Гданьск бухтаси б-н бўғоз орқали туташган (кенглиги 860 м). Қўлтиққа Преголя дарёси ва Висла дарёси тармоғи — Ногаг қуйилади. Портлари — Калининград ва Балтийск (РФ).

ВИСЛА-ОДЕР ОПЕРАЦИЯСИ

- 2-жаҳон уруши давридаги ҳарбий операция (1945.12.1—3.2). 1-Белоруссия ва 1-Украина фронтлари (Совет Иттифоқи Маршаллари Г. К. Жуков ва И. С. Конев) Висла дарёси бўйида немис кўшинларининг «А», шунингдек 26 янв. да эса «Марказ» (ген.-полковник И. Гарпе, 17 янв.дан — ген.-полковник Ф. Шёрнер) армиялари мудофаасини ёриб ўтиб Варшавани озод қилганлар (17 янв.), Бреслау ва Познанда душманнинг йирик кўшинлар гуруҳини қуршовга олганлар. Польшанинг ғарбий қисмини озод қилганлар, Одер дарёсини кечиб Германия худудига кирганлар ва Берлинга ҳужум қилиш учун қулай мавқени, эгаллаганлар.

ВИСМАР — Германиянинг

Мекленбург-Олд Померания еридаги шаҳар. Болтиқ денгизидаги Висмар қўлтиғининг жан. соҳилида. Аҳолиси 55 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Мамлакатнинг юк обороти бўйича ва асосий балиқ овлайдиган йирик портларидан бири. Кемасозлик ва унга хизмат қиладиган корхоналар ривожланган. Озиқ-овқат (шакарқанд), ёғочсозлик, қоғоз, кимё саноати корхоналари бор. В. қадимда савдо марказларидан бири бўлган. 1229 й.дан шаҳар, 1256-1358 й.ларда Мекленбург князларининг қароргоҳи, 1648—1803 й.ларда Швеция таркибида бўлган. Меъморий ёдгорликларидан Николайкирхе готика черкови (1381 й.) ва б. сақланган.

ВИСМУТ (нем. Wismut; лот. Bismuthum), Bi — Менделеев даврий си-

стемасининг V гуруҳига мансуб кимёвий элемент, тартиб рақами 83, ат. м. 208,98, оч пушти-кумуш ранг металл, суюқланиш т-раси 271,3°, қайнаш т-раси 1564°, зичлиги 9,8 г/см³. Мосс шкаласи бўйича каттиқлиги 2,5. Ер пўстлоғидаги миқдори оғирлик жиҳатидан 2105%. Барқарор изотопининг масса сони 209. Бир неча радиоактив изотопи маълум: ²¹⁰Bi, ²¹⁰Pb, ²¹²Bi, ²¹¹Bi ва ²¹³Bi. Энг аҳамиятлиси ²¹⁰Bi нейтронлар б-н нурлантириш орқали олинади. В. алкимё даврида ҳам маълум эди, уни сурма, қалай ва кўрғошиннинг бошқа кўриниши деб ўйлашган. 18-а. ўрталарида ярим металл хоссасига эга бўлган мустақил элемент деб эътироф этилди. В. табиатда ҳар хил бирикмалар ҳолида учрайди. Асосий минераллари — висмутли охра Bi₂O₃, висмут ялтироғи Bi₂S₃, козалит Pb₂Bi₂S₅, тетрадимит Bi₂TeS, бисмутин Bi₂CO₃(OH)₄.

В. нодир элементлардан ҳисобланади. У висмут рудаларидан, мис, кўрғошин, қалай рудаларини қайта ишлаш жараёнида ҳосил бўладиган чиқиндилардан пирометаллургия ва гидрометаллургия усулда ажратиб олинади. Ўз бирикмаларида -3, +1, +2, +3, +4, +5 га тенг валентликларини намоён қилади. Bi⁺³ бирикмалари кўпроқ учрайди; Bi⁺⁵ бирикмалари кучли оксидловчи. В. қуруқ ҳавода барқарор, намлик таъсирида юпка оксид парда б-н қопланади. 500°дан юқори т-рада киздирилса, В. ёниб, Bi₂O₃ ҳосил қилади. В. водород хлорид ва сульфат кислотада эрмайди, нитрат кислотада яхши эрийди. Киздирилганда галогенлар, олтингурут ва б. б-н бирикади. В.нинг ангидриди Bi₂O₅ ва водороднинг бирикшидан ҳосил бўлувчи гидриди BiH₃ (беқарор захарли газ) маълум. В. осон суюқланувчан қотишмалар компоненти магнит майдони кучланишини ўлчовчи асбоб ва ядро реакторларида иссиқлик ташувчи сифатида қўлланилади. В. препаратлари тиббиётда қотирувчи, юкумсизлантирувчи ва қурутувчи модда сифатида (дерматол, ксероформ ва б.)

ишлатилади, меъданинг яра касаллигида ва ичакнинг яллиғланиш касалликларида В. гидроксид нитрати ичирилади, захми даволаш учун бисмоверол, бийохинол ва б. мускул орасига юборилади.

ВИСМУТ, соф висмут — минерал. Асосан соф туғма металл — Bi дан иборат. Тригонал сингонияли. В. майда доначалар, занжирсимон, варакасмон кристаллар. Кумушсимон оқ, кулранг ва сарғиш. Ялтироклиги металлсимон. Қаттиқлиги 2,5. С. от. 9,8. Асосан гидротермал эритмалардан ҳосил бўлади. Пегматит, скарн, грейзен, юқори ҳароратли гидротермал конларда касситерит, вольфрамит, молибденит, шеелит, кўрғошин, рух, мис, темир сульфидлари, шунингдек кобальт ва никель арсенадлари, соф кумушли рудалар б-н бирга ҳосил бўлади (яна қ. Висмут рудалари). В. Ўзбекистонда Қўшбулок, Чодак, Устарасой, Бурчмулла, Лангар, Ингичка, Яхтон, Чоштепа, Қўйтош конларида учрайди.

ВИСМУТ РУДАЛАРИ - висмут олинадиган бирикмалар. Соф туғма висмут, висмутин, тетрадимут, козалит, бисмит, бисмутит минералларидан ташкил топади. Қалай, вольфрам, мис, кўрғошин ва б. металлларнинг рудалари б-н кўпинча бирга учрайди. Дунёда олинадиган висмутнинг 90% таркибида висмут бўлган кўрғошин, рух, мис, қалай рудалари ва концентратларининг металлургияда қайта ишланишидан олинади. Рудаларда висмутнинг микдори 0,01, баъзан 0,1%. Висмут олинадиган конларда 1% дан кўпроқ. Бундай конлар жуда кам.

В.р. эндоген конлари постмагматик ва гидротермал бўлиб, гранит тоғ жинслари б-н генетик боғлиқ. В. р.ни грейзенли, кварц-томирли (вольфрамит, берилл, молибденит, висмутин, козалит), скарнли (шеелит, мис, полиметалли), колчеданли (висмут б-н), олтин-висмутли ва б. кўп конлари маълум. Экзоген шароитларда туб конларни емирилишидан базобисмутит ва бисмутитли аллювиал ва делювиал-

лаллювиал сочмалари ҳосил бўлади.

Йирик В.р. конлари Боливия, Мексика, АҚШ, Перу ва б. мамлакатларда, РФ (Забайкалье), Ўзбекистонда (Устарасой) топилган.

В.р. осон эрийдиган қотишмалар олишда ва шиша саноатида нур синдириш кўрсаткичи юқори бўлган шишалар и. ч.да, шунингдек тиббиёт ва б. соҳаларда қўлланилади.

ВИСМУТИН, висмут ялтироғи — сульфидлар синфига кирувчи минерал. Кимёвий формуласи Bi_2S_3 . Кўшимчалари Sb , Se . Ромбик сингонияли. Чўзиқ призма, игнасмон, радиал шуъласимон, елпиғичсимон, йирик кристаллар. Ранги рухсимон оқ, кўрғошинсимон кулранг. Ялтироклиги металлсимон, электр ўтказмайди. Қаттиқлиги 2—2,6. С. от. 6,8—7,2. В. юқори ҳароратли гидротермал ертомирларда, грейзенли, контакт-метасоматик конларда пирит, арсенопирит, Zn , Pb , Cu , Fe сульфидлари ва қалай, вольфрам, молибден, соф-туғма висмут ва б. минераллар б-н бирга ҳосил бўлади. Оксидланиш зонасида осон парчаланиб иккиламчи оксидлар (висмут охраси), сульфооксидлар, висмутнинг сувли карбонатлари ҳосил бўлади. В. Ўзбекистонда Чатқол (Устарасой, Бурчмулла) ва Курама (Адрасмон, Қизилгута, Теракли, Тошкескан, Қўшбулок, Чодак, Мискон, Қўшмасой) тизмаларидаги рудали конлар ва Ғарбий Ўзбекистон (Лангар, Ингичка, Уғат, Чоштепа, Оқкўрғон, Чуюн конлари)да топилган. Висмут олинадиган руда. В. кимёвий асбоблар ишлашда ва тиббиётда кенг қўлланилади.

ВИСОЦКИЙ Владимир Семёнович (1938.25.1 - Москва - 1980.25.7) - рус актёри, шоир, кўшиқлар муаллифи ва ижрочиси. Таганкадаги Москва драма ва комедия театрида актёр (1964—1980). 30 га яқин фильмларда суратга тушган. В. ижодида 400 дан ортиқ кўшиқлар мавжуд: кулгили ва ҳажвий, лирик кўшиқлар,

романтик балладалар ва ҳ.к. Айниқса, унинг қудратли завқ ва ҳаққоният туйғуси б-н йўғрилган, кучли ички ҳиссиёт ва зўр эҳтирос ила ижро этилган фожиали асарлари машҳур. В. бир неча бор Ўзбекистонда бўлган ва Тошкент, Навоий, Чирчиқ каби шаҳарларда концерт берган (1973, 1979).

ВИСЦЕРАЛ (лот. viscera — ички) — анатомияга оид термин. Одам ёки ҳай-вонларнинг ички аъзоларига тегишли эканлигини билдиради. Мас., В. му-скулар — ички мускулар; В. скелет — умуртқали ҳайвонлар ва одамларда огиз бўшлиғи ҳамда ичакнинг олдинги қисмида жойлашган скелет элементлар.

ВИТАЛБЎЯШ (лот. vita - ҳаёт) -орга-низм тириклигида унга зарарсиз бўёқлар (мас., нейтрал қизил бўёқ, литийли кар-мин, трипан кўки) киритиб, хужайра ва тўқималарига ранг бериш. В. б. хужайра ва тўқималар ҳолатини текшириш усул-ларидан бири. В. б. хужайраларда юз бе-радиган биокимёвий ва физиологик жараёнларни ўрганишга ёрдам беради. Ор-ганизмга юборилган бўёқ тирик хужай-раларнинг баъзи киритмаларига, мас., вакуолалар ва захира моддаларга ранг беради. Хужайра нормал ҳолатда бўлса, бўёқ доначалар шаклида тўпланadi, ядро б-н цитоплазма эса рангеизлигича қолади. Агар хужайра зарарланган бўлса, бўёқ доначалар ҳосил қилмасдан ядро ва протоплазмага ёйилиб кетади.

ВИТАЛИЗМ (лот. vitalis — ҳаётий) — биол.даги оқим. Организмларда ҳаётий ҳодисаларни бошқарадиган, но-моддий ғайритабиий кучлар («ҳаётий куч», «жон» ва б.) бор деб тушунтиради. В.нинг асосий қоидалари қад. дунёда пайдо бўлган. Аристотель ҳаёт асосида гўё номоддий динамик ибтидо — «эн-телехия» ёки жон ётади, деган тасав-вурни ривожлантирди. 17-а.да голланд олими ван Гельмонт органлар фаолия-тини ва бутун организмни руҳий кучлар

ёки «архей» бошқаради, деб ҳисоблади. 18-а.да немис врачлари Г. Шталь организм аъзоларининг тузилиши ва вазифасини бажаришдаги мувофиқлиги номоддий ибтидо — жон томонидан белгиланади, деб билди. 18-а. охири — 19-а. бошида-ги табиатшунослик ютуқлари ҳаётнинг моҳияти ҳақидаги виталистик тасаввур-ларнинг хатолигини исботлади. Лекин, 19-а. охири — 20-а. бошида жамият тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий ўзига хос хусусиятлари, идеалистик оқимларнинг кучайиши муносабати б-н неовитализм шаклида янгидан пайдо бўлди. В.нинг турли кўринишлари ҳоз. замон биол.сида ҳам намоён бўлмоқда. Бу организм ҳаёт фаолияти ўзига хос ху-сусиятининг номоддийлигини эътироф этишда кўринади.

ВИТАМИН САНОАТИ - тиббиёт саноати тармоғи; синтетик витамин-лар, коферментлар ва уларнинг пре-паратлари (драже, таблетка, капсула, ампула, ғўлак, концентрат ва б.) ҳамда ўсимликлар ва ҳайвонлардан олинган хом ашёдан витаминли препаратлар иш-лаб чиқаради. Витаминлар озиқ-овқат маҳсулотларининг озуқалик қимматини оширади, даволаш амалиётида, шунинг-дек чорвачиликнинг маҳсулдорлигини кўтариш мақсадларида ем-хашакни вита-мин б-н бойитишда қўлланилади. Собик Иттифокда витамин и. ч. 20-а.нинг 30-й. лари бошларида вужудга келган. Даст-лаб табиий хом ашёдан витаминли пре-паратлар олиш ўзлаштирилди (қ. Вита-минли ўсимликлар). Кейинчалик С ва К3 витаминларини синтетик йўл б-н иш-лаб чиқариш йўлга қўйилди. 1949 й.дан Иттифок олимлари ишлаб чиққан тех-нология асосида саноат миқёсида бошқа витаминларни ҳам синтез йўли б-н олиш ўзлаштирилди (мас., тиамин — В, вита-мини). 1955 й.да маълум бўлган барча асосий витаминларнинг синтезлаш схе-маси ишлаб чиқилди. В. енинг кейинги тараққиёти витамин и. ч.нинг синтетик усулларини яратиш ва уларни амалиётга

жорий этиш б-н боғлиқ бўлди. Технологик жараёнларнинг характериға кўра бу усуллар табиий маҳсулотдан витамин олишға караганда анча мураккаб бўлса-да, витаминларни кимёвий соф ҳолда олиш имкониятини беради. Бу эса доволаш амалиётида уларни қўллаш ва чорва концентратларини тайёрлашда витаминларни аниқ миқдорларда кўшишда муҳим аҳамият касб этди. Бундан ташқари, сунъий (синтез) усулда витамин олиш харажатлари табиий хом ашёдан витамин олиш харажатларидан анча кам бўлади. Витамин ишлаб чиқарувчи комбинат ва з-длар — ихтисослаштирилган корхоналар ҳисобланади. 90-й.лар бошиға қадар Ўзбекистонға тиббиёт мақсадлари ва чорвачилик эҳтиёжлари учун витаминлар ҳамда витамин концентратлари асосан четдан келтирилган. Ўзбекистонда Тошкент кимё-фармацевтика з-дида 6 турдаги витаминлар (В гуруҳи витаминлари, аскорутин, аскорбин кислота), «Сурхон Ажанта» қўшма корхонасида В гуруҳи витаминлари ишлаб чиқарилади (2000).

Ривожланган мамлакатларда — АҚШ, Япония, Буюк Британия, Германия, Франция, Швейцария, шунингдек Польша, Руминия, Венгрия, Болгарияда В. с. яхши ривожланган. Мазкур давлатларда витамин ишлаб чиқариш б-н кимё-фармацевтика фирмалари шуғулланади.

ВИТАМИНЛАР (лот. *vita* - ҳаёт), дармон дори — тирик организмнинг ҳаёт фаолияти ва нормал моддалар алмашинуви учун зарур бўлган органик бирикмалар. Улар турли хил кимёвий тузилишга эга. Озиқ моддалар таркибида қандайдир моддалар етишмаслиги натижасида одамлар касал бўлиши тўғрисидаги маълумотлар қад. Хитой китобларида, кейинчалик Гиппократ асарларида қайд этилган. В.ни илмий нуқтаи назардан ўрганиш 18-а.да бошланган. Инглиз врач Ж. Линд (1757), француз физиолог Ф. Мажанди (1816), рус врач Н. И. Лунин (1880), голланд врач

Эйкман (1897), инглиз олими Ф. Хопкинс (1906)лар В.ни ўрганишға жуда катта ҳисса қўшдилар. Организмда В. синтез қилинмайди, киши ўзи учун зарур В.ни турли овқат моддалари б-н олади. Овқатда В. етишмаганда гиповитаминоз, мутлақо бўлмаганда авитаминоз пайдо бўлади. В.нинг асосий манбаи ўсимликлардир (қ. Витаминли ўсимликлар). В. ҳосил бўлишида микроорганизмлар ҳам катта роль ўйнайди. В.нинг биологик аҳамияти моддалар алмашинувиға ростловчи таъсир этишдан иборат. В. организмда содир бўладиган кимёвий реакцияларни кучайтиради, организмнинг озиқ моддаларни ўзлаштиришиға таъсир кўрсатади, хужайраларнинг нормал ўсишиға ва бутун организмнинг ривожланишиға ёрдам беради, организмда ферментлар таркибиға кириб, уларнинг нормал функцияси ва фаоллигини таъминлайди. В. организмда энергия алмашинувида (В., В2 В.), аминокислоталар (В6, В12 В.) ва ёғ кислоталар (пантотенат кислота) биосинтезида, фоторецепция жараёнида (А витамин), қон ивишида (К витамин) ва кальцийнинг ўзлаштирилишида (Д витамин) иштирок этади. Шундай қилиб, организмда бирор витамин етишмасе ёки бутунлай бўлмасе, моддалар алмашинуви бузилади. Озиқ-овқатда В. етишмаганда кишининг меҳнат қобилияти пасаяди, организмнинг касалликларға ҳамда ташқи муҳитнинг ноқулай таъсириға чадами камаяди. Витамин етишмовчилигиға овқат таркибида В. кам бўлишигиға эмас, балки уларнинг ичакда сўрилиши, тўқималарға етказиб берилиши ва биологик фаол шаклга айланиши жараёнларининг бузилиши ҳам сабаб бўлади. Лекин баъзи В.нинг физиологик эҳтиёждан ортиқроқ бўлиши гипервитаминозға олиб келиши ҳам мумкин. Кейинги йилларла 30 дан зиёд витаминнинг кимёвий тузилиши тўла ўрганилиб, кўплари синтез қилинди (қ. Витамин саноати).

Дастлаб В. шартли равишда латин алифбосининг бош ҳарфлари: А, В, С, Д, Е, Р ва х.к. б-н белгиланган. Кейинча-

лик В.нинг кимёвий тузилишига биноан халқаро стандартлаштиришнинг ягона номи қабул қилинди. В. сувда эрийдиган, ёғда эрийдиган ва витаминсимон бирикмаларга ажратилади. Ёғда эрийдиган В. га А, Д, »1 Е ва К, сувда эрийдиганларига В комплекси витаминлари ва С, РР киради. В. дан ташқари организмда турли ўзгаришларга учраб В. га айланадиган моддалар — провитаминлар ҳам бор. Провитаминларга каротинлар (А провитамин), Д витаминга айланадиган баъзи бир стеринлар (эргостерин ва б.) киради. Одамнинг В. га бўлган бир кунлик эҳтиёжи организмнинг умумий ҳолатига, меҳнат тарзига, соғ ёки касаллигига боғлиқ. Одам ҳаёти учун В. дан айниқса А, В, В2, С, Д, РР нинг аҳамияти катта.

Куйида кўпроқ қўлланиладиган В. тавсифи келтирилди.

Ретинол (А витамин) табиатда кенг тарқалган. Ўсимлик тўқималарида А провитамин (организмда ретинолга айландиган каротиноид пигментлар) ҳолида учрайди. Кўриш пигментлари ҳосил бўлишида қатнашиб, организмнинг нормал ўсишини, кўзнинг турли даражадаги ёруғликка мослашишини таъминлайди. Организмда ретинол етишмаса, тери қуришиб оқаради, қипикланади, мугузланади, унда майда тошмалар пайдо бўлади, терининг йирингли касалликлари авж олади, соч қурук, хира бўлиб, тўкила бошлайди, тирноқ мўртлашиб қолади. Ёруққа қарай олмаслик, шабқўряк, конъюнктивит, блефаритта асосан А витамин етишмаслиги сабаб бўлади. А провитамин (каротин) ўсимликларда, айниқса уларнинг яшил баргларида, А витамин ҳайвон ва балиқ жигарида, балиқ мойида кўп.

Тиамин (В, витамин) — кўпгина озик-овқат маҳсулотлари таркибига киради. У асосан доннинг муртаги ва қобиғи (кепаги)да бўлади. Тиамин организмда углеводлар алмашинувида муҳим аҳамиятга эга; овқат углеводларга сероб бўлса, уларни ўзлаштириш учун тиамин кўпроқ талаб қилинади. Тиамин бўлмаса,

полиневрит касаллиги рўй беради. Организмда бу витамин бўлмаса ёки етишмаса, нерв системасининг оғир касаллиги — бери-бери пайдо бўлади, шунингдек ичак перистальтикаси сусаяди, қабзият, мускуллар бўшашиши, жисмоний ва рухий иш қобилиятининг пасайиши кузатилади.

Рибофлавин (В2 витамин)— ўсиш жараёнида қатнашади ва ўстирувчи омилларга киради. Оксил, ёғ ва углеводлар алмашинувида иштирок этади. Марказий нерв системаси ҳолатини ростлайди, кўз гавҳаридаги моддалар алмашинувида таъсир этади, ёруғликни сезиш ва ранг ажратишга ёрдам беради. Рибофлавин организмга озик-овқат б-н киради, овқатда рибофлавин етишмаса оғиз бурчаги, лаб ёрилади (қ. Лаб бичилиши), соч тўкилади, конъюнктивит ва блефарит кузатилади. В2 витамин асосан ҳайвон маҳсулотлари — тухум, пишлок, сут, гўшт ҳамда галла ва дуккакли ўсимликларда мўл-қўл.

Пиридоксин (В6 витамин)— кўпгина ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотлари: ачитқи, бугдой муртаги, жигар, балиқ, мол гўшти ва дуккакли донда бўлади. У оксил ва ёғнинг нормал ҳазм бўлишини таъминлаб, азот алмашинувида муҳим роль ўйнайди. Организмда пиридоксин етишмаса болалар ўсмай қолади, меъда-ичак иши бузилади, камқонлик рўй беради. Ҳомиладорларда стоматит, терининг яллиғланиши, қўзғалувчанлик, уйқусизлик кузатилади. Киши организми учун зарур миқдордаги пиридоксин ичак бактериялари таъсирида ҳосил бўлади.

Никотинамид, никотин кислота (РР витамин) хужайраларнинг нафас олишида, оксиллар алмашинувида қатнашади, организмда ўсимлик оксилларининг ҳазм бўлишини тезлаштиради, меъданинг секрет ва ҳаракат фаолиятини нормаллаштиради, меъда ости беши ишлаб чиқарадиган секрет ва шира таркибини яхшилаб, жигар ишини барқарорлаштиради. Организмда никотин кислота етишмаса пеллагра касалли-

ги рўй беради. Никотин кислота уй парандаси, мол гўшти, жигари, буйрагида, ачитки, гуруч кепаги, буғдой муртагида кўп бўлади.

Фолат кислота (В, витамин) баъзи аминокислоталар алмашинувида ва синтезида, шунингдек нуклеин кислоталар синтезида қатнашади, кўмикнинг қон яратиш функциясини кучайтиради, В12 витамин-нинг яхши ўзлаштирилишига ёрдам беради. Фолат кислота ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотларида, айниқса, жигар, буйрак ва яшил баргларда кўп. Ичак микроорганизмлари фолат кислотани кўп микдорда синтезлайди.

Цианкобаламин мин) — юқори биологик фаол модда. Метионин, нуклеин кислоталар синтезида ва қон яратилиши жараёнида қатнашади. Организмга овқат б-н киради, у организмда етишмаса, камқонлик пайдо бўлади. Цианкобаламин мол жигарида айниқса кўп. Тиббиётда, чорвачилик ва паррандачиликда кенг қўлланилади.

Пантотенат кислота (В5 витамин) — ўсимлик ва ҳайвон тўқималарида кўп. Нерв системаси ҳамда буйрак усти ва қалқонсимон безлар фаолиятини нормаллаштиради.

Аскорбин кислота (С витамин) — моддалар алмашинувида, бириктирувчи тўқималарнинг ўзлаштирилишида, бу тўқималарнинг нормал ҳолатда турилиши ва тикланишида муҳим аҳамиятга эга. Организмда С витамин етишмаса, тоғай ва суяк тўқималари тузилиши бузилади, лавша (цинга) касаллиги рўй беради. Организмда аскорбин кислота ҳосил бўлмайди ва тўпланмайди. С витамин сабзавот ва меваларда бўлади. Аскорбин кислота турли поливитамин препаратлари таркибига киради.

Кальциферол (Д витамин) моддаларнинг минерал алмашинувида, суяк ҳосил бўлишига таъсир кўрсатади. У ёш болалар скелетининг жадал ўсиши ва суякланиши даврида айниқса зарур. Организмда Д витамин етишмаса рахит касаллиги пайдо бўлади. Тунец, треска

ва б. балиқлар мойи кальциферол манбаи ҳисобланади.

Токоферол (Е витамин, кўпайиш витамини) мускул ва жинсий безлар фаолиятини кучайтиради, ички аъзоларда ёғда эрийдиган барча В., айниқса ретинол тўпланишига ёрдам беради. Ўсимликларнинг яшил қисми ҳамда улардан олинадиган мойда (мас., кунгабоқар мойида) мўл бўлади.

Филлохинон (К витамин) — қон ившининг асосий омилларидан бири. Организмда К витамин етишмаганда турли аъзолар (бурун, милк, меъда-ичак ва б.) дан қон кетиши кузатилади. Филлохинон салат, карам, исмалок, қичитки ўтнинг яшил қисмида бўлади. Юқорида айтиб ўтилган В.дан ташқари, организм учун зарур бўлган бошқа биологик фаол моддалар (витаминсимон бирикмалар) ҳам бор. Буларга биофлавоноидлар, холин, инозит, липоат, орот, пангамат, парааминбензоат кислоталари ва б. моддалар киради.

Мева, сабзавот ва б. масаллиқлар узок, сақланганда ва нотўғри пиширилганда В. камаяди. В.дан энг бекарори аскорбин кислота бўлиб, уни офтоб, иссиқ ва нам ҳаво бузиб қўяди. Овқат пиширганда В., айниқса аскорбин кислота яхши сақланиши учун сабзавотни тез артиб, ювиб. тўғраб, қайнаб турган сувга солиш, қозон қопқоғини ёпиб қўйиш керак. В. препаратлари дорихоналарда мавжуд, аммо биологик таъсири кучли бўлгани учун В.ни фақат врач маслаҳати б-н қабул қилиш лозим.

Ад.: Соҳибов Д., Витаминлар ва уларнинг ҳаёт учун аҳамияти, Т., 1991.

Ўзув Зокиров, Абдукарим Зикирёев.

ВИТАМИНЛИ ОЗУҚАЛАР

ўсимлик б-н ҳайвон чиқиндиларидан тайёрланадиган сервитамин озуқа, аралаш ем. Витаминларнинг етишмаслиги ҳайвонлар организмда гиповитаминоз касалликларини келтириб чиқаради. Ёш, бўғоз ва соғиладиган молларда айниқса витаминларга талаб қатта бўлади. Ай-

рим витаминлар ҳайвон организми-нинг ўзида, мас., А витамини каротиндан, Д витамини стериндан синтезланади. Ковш қайтарувчи ҳайвонларнинг меъда йўлидаги микрофлора таъсирида С, К, В гуруҳидаги витаминлар вужудга келади. Пекин ҳайвонлар рационида витаминга бой озуқаларнинг бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Ҳайвон ўзининг организми учун муҳим бўлган витамин А ни каротинга бой яшил ўтдан олади. Каротин дуккакли ўтлар (беда, қашқарбеда ва б.) да кўп. Буларнинг 1 кг ида 30—100 мг; 1 кг силосда 20—40 мг, 1 кг оддий пичан унида 110—250 мг каротин бор. Балиқ унида ҳам витамин А кўп. Д гуруҳи витаминлари яшил ўтда йўқ, аммо офтобда қуритилган пичанда ультрабинафша нур таъсирида витамин Д₂ пайдо бўлади. Витамин С ни кўпроқ ёш ўсимлик кўкагида (1 кг кўк бедада 900 мг), илдизмеваларда (1 кг сабзида 380 мг) бўлади. Дуккакли ўтлар, буғдой кепаги витамин Е га бой. Витамин К ўсимликнинг яшил баргларида, сифатли пичан ва силосда, илдизмевали ўсимлик баргларида кўп (1 кг кўк бедада 90 мг). В гуруҳи витаминлари кўпчилик ўсимлик ва ҳайвонот чиқиндиларидан олинандиган озуқаларда бўлади. Қишда озуқа рационини витаминлар б-н бойитиш мақсадида донни махсус муҳитда ўстириб, кўкагидан фойдаланилади. Витаминли озуқа кўшимчаларнинг бир қанча турлари санонат усулида ишлаб чиқарилади.

ВИТАМИНЛИ ЎСИМЛИКЛАР -барги, меваси, гули ва б. органларида витаминлар ёки провитаминлар (витаминлар пайдо бўладиган бирикмалар) мавжуд бўлган ўсимликлар. Турли ўсимликларда витаминлар миқдори бир хил эмас, витаминлар ўсимлик баргида, генератив органларда (мевасида, уруғида) ёки айрим қисмларида (уруғ қобиғида, муртагида) тўпланиши мумкин.

А провитаминлар (каротин) асосан илдизмевалардан сабзида, помидор,

қовоқ, кўк нўхат, наъматак, смородина, облепиха, петрушка, пиёз ва айрим емхашак экинлари (беда, йўнғичка ва б.) да кўп учрайди. Ачиткилар, шунингдек жавдар, буғдой, шоли, маккажўхори дони, кўзикорин, айрим сув утлар, кўпгина сабзавотларнинг яшил қисми Вгуруҳи витаминлари (тиамин, рибофлавин, никотин кислотаси ва б.)га бой. Витамин С (аскорбин кислотаси) жуда кўп ўсимликларда, хусусан деярли барча сабзавотлар ва меваларда, айниқса етилмаган ёнғоқ, қора смородина, наъматак, гулқарам, қулупнай баргида мавжуд. Витамин К (филлохинон) беда баргида, кўк қарам, газанда ўт, рябина, помидор меваларида кўп. Провитамин Д (стеринлар) ачитки, кўзикорин, мойли ўсимликлар мевасида анча миқдорда бор. Витамин Е (токофероллар) — айрим бошоқди ўсимликларнинг донида, кўпгина сабзавотларнинг яшил баргларида, мойли экинларнинг меваларида бор. Витамин Р (биофлавоноидлар) наъматак, цитрус ўсимликлари меваларида кўп. В.ў. инсон, шунингдек ҳайвонлар учун витаминлар манбаи ҳисобланади ва витамин саноти учун хом ашёдир (айрим ўсимликларда учрайдиган витаминлар миқдори жадвалда берилган).

Абдукарим Зикирёев.

ВИТВАТЕРСПАНД — дунёдаги энг йирик олтин-уранли ҳавза (кон). ЖАР худудида (Трансвааль ва Оранж провинциялари) жойлашган. 1884 -й.да очилган. 1886 й.дан эксплуатация қилина бошлаган. 1952 й.дан йўл-йўлакай уран олинмоқда. 1980 й.гача кондан 36 минг т олтин олинган. Бу эса иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган давлатларда олинган олтиннинг қарийб 1/3 қисмини ташкил этди. Олтиннинг умумий захираси 15,5 дан 18,7 минг т гача, товар рудасидаги ўртача миқдори 9,3 г/т. 10 та горизонтдан 4000 м гача чуқурликдан олтин олинади. Руда қазиб олишнинг йирик марказлари: Йоханнесбург, Клерксдорп, Одендалсерус, Белком. Шахталарда т-ра

50° дан юқори. U3Og нинг умумий захираси 128 минг т, руда таркибидаги ўртача микдори 0,02—0,05%. 1970-й.лар 2-ярмида ҳар йили 3,2 дан 5,5 минг т гача уран олинган. 1970 й.да энг кўп олтин олинган (1000,4 т). Кейинги йилларда олинган олтиннинг микдори аста-секин камаё борди. Ўл-ўлакай пирит, осмийли иридий гуруҳи минераллари, платинали металллар ва кумуш олинади. Рудаланиш асосан куйи протерозой даври Витватерсранд системасида жойлашган. Рудали конгломератлардаги руда жинслари (рифлар) рудасиз кварцит қатламлари б-н бирга учрайди. Конгломератлар рифлар ҳосил қилган, уларнинг саноатбоп хиллари банкет деб аталади. Алоҳида конгломерат қатламларининг қалинлиги 2—3 см дан 3 м гача, уз. 3—4 км гача. Рудали майдонда 3 ярус (юқори, ўрта ва қуйи) жинслари иштирок этган. Қуйи ярус архей даври гнейс ва кристалли сланецлардан, ўрта ярус кечки токембрий сланец, кварцит, конгломерат ва вулкан жинсларидан ва юқори ярус палеозой ётқиқларидан ташкил топган. В. ҳосил бўлиши мунозарали. Бир гуруҳ олимлар В. қад. дарё дельталари сочмалари бўлиб кейинчалик метаморфлашган десалар, бошқалар гидротермал жа-раёни иштирок этган деб ҳисоблайдилар.

ВИТГЕНШТЕЙН (Wittgenstein) Людвиг (1889.26.4, Вена - 1951.29.4, Кембриж) — австриялик файласуф ва мантиқшунос, аналитик фалсафа намояндаси. 1929 й.дан Англияда яшади, Кембриж ун-ти проф. (1939—47). Фалсафий фаолиятининг дастлабки даврида, Б. Расселдан кейин фалсафани мантиқий таҳлил қилишни ишлаб чиқди. В. «Мантиқий-фалсафий рисола» (1921) асарида ўзи яратган сунъий тил қурилиши тартибларини текширди. Унингча, бу тил мантиқий жиҳатдан бекам-кўст,

яъни оддий (табиий) тилдаги кўп маъноли сўзлардан, мантиқий ноаникликлардан холи. В. тилдан, онгдан ташқари объектив реаллик, борлик мавжудлигини

инкор этди. В.нинг таъкидлашича, тилдаги камчиликларни аниқлаш ва баргараф қилиш фалсафанинг вазифасидир. В.нинг бу қарашлари лингвистик фалсафа тараққиётига таъсир кўрсатди.

ВИТЕБСК — Белоруссия Республикасидаги шаҳар. Витебск виодятининг маркази. Ғарбий Двина дарёсининг баланд соҳилида жойлашган. Ғарбий Двина дарёсидаги пристань. Йирик т. й. тугуни. Аҳолиси 361,8 минг киши (1999). В. биринчи марта 1021 й.ги солномаларда тилга олинган. Белоруссиянинг Минск ва Гомель ш.ларидан кейинги йирик саноат маркази. Енгил саноат етакчи ўринда туради. Тўқимачилик саноати корхоналари (пайпоқ-трикотаж ф-каси, гилам к-ти), тикувчилик, пойабзал, зиғир тола ф-калари бор. Бошқа муҳим тармок машинасозликдир (станоксозлик, электр асбоблари, радио ва соат деталлари, мотор ремонт, тракторлар учун эҳтиёт қисмлар чиқарадиган з-д, металл буюмлари, асбобсозлик, телевизион з-д ва б. з-длар мавжуд). Озик-овқат саноати (гўшт, ун ва парранда к-глари, ёғ-экстракция з-ди ва б.) ривожланган. В.да Белоруссияда энг йирик ёғочсозлик к-тларидан бири, уйсозлик к-ти, қурилиш материаллари к-ти, оҳак материаллари ва б. к-тлар ишлаб турибди. 4 олий ўқув юрти, 2 театр, 2 музей, Благовешченск черкови (12-а.) бор.

ВИТЕБСК ВИЛОЯТИ - Белоруссиянинг шим.-шарқидаги вилоят. 1938 и. 15 янв.да тузилган. В.в.да 19 шаҳар ва 26 шаҳарча бор. Майд. 40,1 минг км2. Аҳолиси 1434,7 минг киши (1999), асосан белоруслар, шунингдек рус, украин, поляк, яҳудий ва б. ҳам яшайди Маркази — Витебск ш.

Ер юзаси асосан текислик, қатор тепалар ва улар орасида ботқоклашган пастликлар кўп. В. в.нинг шим.да Полоцк пасттекислиги, Улла дарёси бўйлаб Чашники, шим.-шарқда Сураж пастликлари, жан.да ва шарқда Орша (262 м), Витебск (296 м) қирлари бор. Фойдали

казилмалари: торф, гил, ойна кумлари, доломит, оҳактош, шифобахш балчик ва минерал булоқлар. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —7,5°. Йилига 550—600 мм ёғин тушади. Вегетация даври 177—185 кун. Йирик дарёлари: Фарбий Двина ва Днепр ҳамда уларнинг irmoқлари. Тупроғи, асосан, чимли подзол тупроқ. Худудининг 1/3 қисми ўрмон. Майднинг 12% ўтлоқ, 8% бот-қоклик.

Тўқимачилик-трикотаж, машинасозлик, кимё, ёқилғи ва озик-овқат саноати устун туради. Станоксозлик, асбобсозлик, электр ва радиотехника, нефтни қайта ишлаш каби қўпгина янги саноат тармоқлари барпо этилган. Машинасозликнинг муҳим марказлари: Витебск (станоксозлик, дарё кемасозлиги) ва Орша (станоксозлик, енгил машинасозлик, локомотив ва вагон тузатиш з-длари). Кимё саноати ҳам ривожланган. Полоцкда нефтни қайта ишлаш з-ди бор. Бу корхона асосида кимё мажмуаси барпо этилган. Оболда биокимё ф-каси қурилган.

В. в. Беларуссиянинг муҳим енгил саноат р-нидир. Вилоятда Беларуссия зиғиртола з-дларининг 1/3 қисми жойлашган. Гилам тўқиш корхоналари ҳам барпо этилган (Витебск). Тикувчилик, чарм пойабзал, шиша тола корхоналари бор. Қурилиш материаллари и. ч. тараққий этган. Уйсозлик, оҳак материаллари к-тлари, силикат ғишт, ёғочсозлик ва мебель и. ч., қоғоз, гўшт, сут, консерва, ун тортиш, макарон, спирт-арақ корхоналари мавжуд. В. в.да сут-гўшт чорвачилиги етакчи ўринда. Зиғир ва картошка етиштирилади. Шунингдек ғалла, ем-хашак, сабзавот-полиэксинлари экилади. Қорамол, чўчка, қўй, парранда боқилади. Даре ва қўллардан балиқ овланади. Т. й. ва автомобиль йўллари асосий транспорт тури. В. в. худудини Санкт-Петербург — Киев, Москва — Брест, Невель — Полоцк — Молодечно т. й. магистраллари кесиб ўтган. Фарбий Двина ва Днепр дарёларида кема қатнайди. В. в.да 5 олий

ўқув юрти, драма театри, 11 музей бор.

ВИТЕЛЛОГЕНЕЗ (лот. vitellus — сариклик ва ...генез) — сариклик ҳосил бўлиши, ооцитларнинг тез ўсиш фазасида уларда сариклик синтезланиши ва тўпланиши. Бу жараёнда ооцитнинг иштироки оогенез типига боғлиқ. Солитар оогенезда сариклик оксиллари ооцитнинг гранулалашган эндоплазматик тўрида (яъни эндоген) синтезланади; Гольжи комплексида эса сариклик гранулалари шаклланади ва углеводлар оксилларга бирикади. Алиментар оогенезда сариклик оксилларининг асосий қисми тухумдондан ташқарида (яъни экзоген) синтезланади ва пиноцитоз орқали гемо-лимфадан ёки қондан ооцитга ўтади; сариклик гранулалари эса вителлогенин оксидан пиноцитоз пуфакчаларда шаклланади. Бу пуфакчалар бири-бири ва Гольжи комплекси модалари б-н қўшилади. Бир қанча моллюскалар ва сувда ҳамда қуруқликда яшовчиларда кристаллик тузилган сариклик гранулалари митохондрияларда шаклланади.

ВИТЕРИТ [инглиз олими W. Withering (1741—1799) номидан] — карбонатлар синфига кирувчи минерал. Кимёвий формуласи CaCO_3 . Ромбик сингонияли. Ранги оқ, кулранг, сарик, баъзан рангсиз. Яхлит буйраксимон, шарсимон, толасимон агрегатлар, камдан кам кристаллар. Қаттиклиги 3—3,5, с. ог. 4,3. В. чанги одам организмга заҳарли таъсир этади. Одатда гидротермал конларда кальцит, доломит Рв, Zn, Fe сульфидлари, кўпинча барит б-н бирга учрайди. Экзоген шаройтда ҳосил бўлган турлари маълум. В.нинг йирик конлари жуда кам. Ягона ўзига хос В. кони Англияда (Нортумберленд). Чуқурликдаги иссиқ сувлардан ҳосил бўлади. В. барий ва унинг тузлари олинадиган руда. РФ (Челябинск вилояти), Украина (Донбасс, Подолия ва б.), Туркменистонда топишган. Ўзбекистонда барит томирларида учрайди (Қурама тизмаси ва б.). Резина ва қоғоз саноатида,

юқори сифатли оқ бўёқ тайёрлашда ишлатилади.

ВИТИЛИГО (лот. vitiligo — тери усти касаллиги) — терининг айрим қисмларида нормал пигментнинг йўқолиши (қ. Пес).

ВИТИМ (юқори қисмида — Витимкан) — Шарқий Сибирдаги дарё, Ленининг йирик ўнг ирмоғи. Икат тизмасининг шарқий ён бағридан бошланади. Уз. 1837 км, хавзасининг майд. 225 минг км². Юқори ва ўрта қисмида жан.-шарқ ва шарқдан Витим ясситоғларини айланиб, қуйи қисмида эса Становой тоғлиги ва Патом тоғлиги ўртасидан оқиб ўтади. Тоғлар орасидан чикқач, дарё водийси кенгаяди; қуйилиш жойида каттагина дельта ҳосил қилган. В., асосан, ёмғир, қисман қор ва грунт сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 1520 м³/сек. В. ноябрь бошларидан майнинг ўрталаригача музлаб ётади. В.да қуйилиш жойидан Бодайбо ш.гача (300 км) кема қатнайди. В. хавзасида олтин ва слюда конлари бор.

ВИТИМ ЯССИТОҒЛИГИ - РФ Бурятия Республикаси ва Чита вилоятидаги ясситоғлик, Витим дарёсининг юқори оқимида. Бал. 1200—1600 м. Энг баланд жойи — 1753 м. В. я. асосан, гранит, оҳақтош, кристалли сланец ва базальт жинсларидан ташкил топган. 15 дан зиёд қад. вулканлар бор. Йиллик ёғин 300—400 мм. Қиш совуқ ва қор қоплами юпка (8—15 см) бўлганидан ер абадий музлаб ётади. Дарё ораликлари тилоғочли тайга, пастиқлар бутазорлар, ўтлоқлар ва ботқоқликлар б-н қопланган.

ВИТОВТ (Витаутас) (1350-1430) — Литва улуғ князи (1392—1430), Кейстутнинг угли. Ворскла дарёси бўйидаги жангда (1399) Амир Темур ва Идику қўшинларидан мағлубиятга учраган. Москва князлигига 3 марта бостириб қирган (1406—08), Смоленский олган

(1404). Грюнвальд жанги (1410)да немис рицарларини тор-мор келтириш ташкилотчиларидан бири.

ВИТОЛ Язеп (Витоль Иосиф Иванович) [1863.14(26). 7, Валмиера — 1948.24.4, Любек) — латиш композитори, музикашуноси ва педагог; латиш миллий композиторлик музикаси асосчиларидан. 1886 й.да Петербург консерваториясини тамомлаб шу ерда 1918 й.гача дарс берган (1901 й.дан проф.). 1919 й.да Латвия консерваториясига асос солган (1944 й.гача шу консерваториянинг ректори ва проф. бўлган). В.нинг хор асарлари, романс ва қўшиқлари, фортепиано пьесалари, «Лиго байрами» (1889), «Драматик увертюра»си (1895), «Қимматбаҳо тошлар» (1924), «Куз қўшиғи» (1928) каби симфоник асарлари машҳур.

ВИТРАЖ (франц. vitrage, лот. vitrum — шиша) — рангли ойна (шиша) парчаларидан териб ёки ёруғлик ўтказадиган бошқа материаллардан фойдаланиб, дераза, эшикларга ҳар хил рангларда нақш, тасвир ишлаш санъати; шунингдек дераза, тўсиқлар ўрнидаги (тўлиқ ёки қисман ишланган) шиша намоён. Дераза ўрнидаги рангли В. нурлар жилавасини ҳосил қилади, интерьернинг ифода таъсирини ортттиради. Дастлабки содда В. намуналари Қад. Миср (мил. ав. 2 мингинчи йил) ва Рим (мил. 1-а.) да топилган. Роман услубида қурилган ибодатхоналарда (Франциядаги Шартр собори, Германиядаги Аугсбург собори, 12-а. бошлари), готика соборларида В. кенг қўлланилган, бўялган шишалардан ўтаётган нур бино ичини жозибадор кўрсатган. Кейинчалик рангсиз ёки рангли шишаларга силикат бўёқларда рангтасвир асарлари ишлаш техникаси қўлланилган. 20-а.га келиб В. ишлаш маҳорати ошди, В. учун шишалар махсус усулда ишлана бошланди. Кейинги йилларда шиша ёки пластмасса, цемент ва темир-бетон б-н мустаҳкамланадиган усули кенг тарқалиб, В.нинг имконият доираси

кенгайди. Ўзбекистонда В. 20-а. 60-й. ларидан ривожланди, қатор маҳобатли асарлар яратилди. «Зарафшон» ресторани, «Ўзбекистан» меҳмонхонаси, Темурийлар давлати тарихи музейи В.лари шулар жумласидан.

ВИТРЕН (лот. vitrum — шиша) — қазилма кўмирнинг асосий таркибий қисмларидан бири. Кимёвий таркиби торфларнинг гумусли моддаларига ўхшаш. Ялтироқ, ўсимлик тўқималарининг кислотасиз нам шароитда чиринишдан ҳосил бўлади. В.да углерод кўп, кўнғир кўмирдан антрацитга ўтишда таркибидаги Н, О ва учиб кетадиган моддалар камайиб боради. В. турли қалинликдаги қатлам ёки линза ҳолида учрайди. В. кўмирнинг энг кам қулли таркибий қисми.

ВИТРУВИЙ (Vitruvius) — рим меъмори ва муҳандиси (мил. ав. 1-а.нинг 2-ярми). «Меъморлик ҳақида ўн китоб» илмий асари б-н танилган. Унда шаҳарсозлик, муҳандис-техник ва бадий масалалар таҳлил қилиниб, қад. эллинистик юнон ва рим меъморлигида тўпланган назарий ва амалий тажрибалар умумлаштирилган. В. трактати 15-а. да чуқур ўрганилиб, 17—18-а.лар меъморий ордер шакллари яратишда муҳим роль ўйнаган.

ВИТТИГ (Wittig) Георг (1897.16.6-1987.26.8) — немис органик кимёгари. Тадқиқотлари мураккаб ва танқис органик бирикмалар синтезига бағишланган. Фениллитий таъсирида оддий эфирларнинг спиртларга қайта гуруҳланишини асослаган (1942, Виттиг қайта гуруҳланиши). Пентафенилфосфорни синтез қилган (1952). Карбонил бирикмалар ва алкилиденфосфоранлардан олефинлар олиш реакциясини кашф этган (к. Виттиг реакцияси, 1954).

Трипиенценни синтез қилган (1956). ЯНР усули б-н ароматик пропелланнинг тузилишини аниқлаган (1971). Нобель

мукофоти лауреати (1979, Г. Ч. Браун б-н ҳамкорликда).

ВИТГИГ РЕАКЦИЯСИ - альдегидлар ёки кетонларга фосфор илидлари (алкилиденфосфоранлар) таъсир эттириб олефинлар олиш. Г. Виттиг кашф этган (1954). Бу реакция учун, одатда, янги тайёрланган илидлардан фойдаланилади. Уларни трифенилалкилфосфонийга литийорганик бирикмалар ёки гексаалкилтриамидоалкилфосфонийга ишқорлар таъсир эттириш усули б-н олинади. В. р. нозик органик синтезда, мас., бошлангич бирикмадагидан бир атом углероди кўп бўлган альдегидлар, шунингдек, полиенлар, гетероциклик бирикмалар олишда кенг қўлланилади.

ВИТТИХЕНИТ (Германиядаги Виттихен жой номидан) — минерал. Кимёвий формуласи Cu_jBiS_j . Ромбик сингонияли. Майда ҳалқасимон ва пластинкасимон ва шаклеиз агрегатлар. Ранги тўққулранг, кўрғошинсимон. Ялтироқлиги металлсимон. Каттиклиги 2—3. С. of. 6,3—6,7. Гидротермал контактметасоматик конларда мис ва висмут минераллари б-н бирга ҳосил бўлади. В. Ўзбекистонда Қурама (Қалмоққир, Октош, Адрасмон, Мазбулоқ) ва б. вольфрам-молибден конлари (Ингичка, Яхтон, Чоштепа) да учрайди. В. Германияда (Виттихен), АҚШда (Бьют) ва б. жойларда маълум. Мис, висмут олинандиган руда.

«**ВИТЯЗЬ**» — 1) елкан-винтли ҳарбий кема (корвет). «В» да 1871 й. Н. Н. Миклухо-Маклай Янги Гвинея оролига етиб борган; 2) рус эскурсия кemasининг номи (1836 й. қурилган). «В», ёрдамида рус адмирали С. О. Макаров раҳбарлигидаги экспедиция 1886—89 й.ларда дунё айланаси бўйлаб сузган ва океанографияга оид катта тадқиқотлар ўтказган; 3) океанология, океанография ва гидробиология соҳасида и. т. ишлари олиб бориш учун 1948 й. қурилган кема. Бир қанча лаб. ва мураккаб асбоб-уску-

налар б-н жиҳозланган бу кемада 1949 й.дан Тинч океан, Ҳинд ва Атлантика океани ҳамда денгизларни ҳар томонлама ўрганиш, улардаги ҳайвонлар б-н ўсимликлар оламини текшириш юзасидан и. т. ишлари олиб борилган. Хусусан океаннинг чуқур (6000 м) жойларида яшайдиган ҳайвонларнинг янги-янги турлари топилган. «В». 1979 и. фойдаланишдан чиқарилиб, Калининград портига қўйилган; 4) қад. Русда доворак, жасур жангчи.

ВИФИНИЯ — Кичик Осиёнинг шим.-ғарбидаги тарихий вилоят (ҳоз. Туркия-да). Мил. ав. тахм. 700 й.да бу худудга фракий қабилалардан бўлган вифинлар келиб жойлашган. Мил. ав. 7—6-а.ларда Лидия, мил. ав. 6—4-а.ларда ахоманийлар ҳукмронлиги остида бўлган. Мил. ав. 297—74 й.ларда мустақил Никомедия подшолиги (асосчиси Никомед I номидан). Мил. ав. 74 й.дан Рим, Византия таркибида. Мил. 14-а.да турклар томонидан забт этилган.

ВИФЛЕЕМ (черков-славянча; қад. яҳудийча Бетлехем, ҳоз. Байт-Лахм) — Фаластиндаги шаҳар, Қуддуснинг жан. да. Библияга биноан подшоҳ. Довуднинг ватани ва Исо пайғамбар таваллуд топган жой.

ВИХАРА (санскритча Vihara — алмашиш, жойини ўзгартириш) — будда монастири; шунингдек Ҳиндистондаги қоятошларга ўйиб ишланган сунъий ғорларнинг махсус тури бўлиб, улар будда роҳиблари туриши учун хужра вазифасини ўтаган. Ҳиндистондаги Бихар вилоятининг номи ҳам у ерда В.нинг кўплиги туфайли қўйилган. В.лар буддизм вужудга келган даврдан маълум. Бухоро ш. номи В.дан олинган деган тахминлар мавжуд.

ВИХУХОЛЛАР (Desmana) — ҳашаротхўр сут эмизувчилар туркумининг бир уруғи. В. оиласига қиради. Ви-

хухоль (Desmana moschata) Волга, Дон ва Урал дарёларида тарқалган. Тузилиши сувда яшашга мослашган. Бўйи 20—22, думи 18—20 см ча, ҳашаротхўр сут эмизувчиларнинг энг каттаси. Тумшуғи учидан узун хартумчаси, орқа оёқ панжалари орасида сузгич пардаси бор. Думи тангачалар б-н қопланган, думи остида ёғсимон ҳидли модда — мушк (мускус) ажратадиган безлар бор. Бу модда б-н В. жунуни мойлайди. Мўйнаси ипақдек майин ва силлик, усти тўқ жигарранг, ости қумушдек ок. В. уясини қирғоқларга қуради. Баҳорда урчийди. Ҳомиладорлик даври 50 кун, 1—5 та бола туғади. Боласи бир ёшда вояга етади. В. сув ҳашаротлари, зулук, моллюска ва майда балиқлар б-н овқатланади. Йилига икки марта (ёз ва қишда) туллайди. Вихухолнинг иккинчи тури Galetus уруғига мансуб бўлиб, битта тур Пиренеи В. — D. rugosa Pиренеи ярим оролидаги тоғ дарёларида яшайди, сони жуда камайиб кетган. Иккала тури ҳам Халқаро Қизил китобга киритилган.

ВИЦЕ... (лот. vice — ўрнига) — қўшма сўзнинг таркибий қисми бўлиб, ёрдамчи, ўринбосарлик лавозими маъноси ифодасини англатади (мас., вице-президент, вице-адмирал).

ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТ - 1) айрим давлатларда (АҚШ, Лотин Америкаси мамлакатлари ва б.) давлат бошлиғининг ўринбосари, қоида бўйича, президент б-н бир вақтда сайланади. В.-п. одатда махсус ваколатга эга бўлмайди: у президентнинг топшириқларини бажаради, президент лавозимдан четлаштирилса, вафот этса, истеъфога чиқса ва ҳ. к. ҳолларда президентнинг ваколатлари ва вазифалари В.-п.га ўтади; 2) турли миллий ва халқаро ташкилотларда президент ўринбосари; 3) баъзи илмий муассасалар (академия, илмий жамият ва ҳ. к.)да сайлаб қўйиладиган лавозим (мас., Ўзбекистан Фанлар академиясининг вице-президенти).

ВИЦЕ-ҚИРОЛЛИКЛАР - 16-адан испан мустамлакаларининг мустақиллик учун уруши (1810—26 й.лар)гача бўлган даврда Испаниянинг Америкадаги мустамлакаларида вице-кироллар (кирол ҳокимияти вакиллари) бошқаруви остида бўлган маъмурий-худудий бирликлар.

ВИЧЕГДА — РФ Европа қисмининг шим.даги дарё, Шим. Двинанинг ўнг ирмоғи. Уз. 1130 км. Ҳавзасининг майд. 121 км². Тиман қирларининг жан. чеккасидан бошланади. В.нинг юқори қисмида остоналар бор. Қуйи қисмида ботқоқли қўлмақлар ҳосил бўлган. Қор ва ёмғирдан сув олади. Ўртача сув сарфи 116 м³/сек. Ёғоч оқизилади. Ноябрь. бошларида музлаб, апр. охирларида муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари: Шим. Кельтма, Сисола, Вишера, Вимб. Вольдино пристанигача (938 км) кема қатнайди. В. бўйида Сиктивкар, Сольвичегодск, Котлас (қуйилиш ерида) ш.лари жойлашган.

ВИШАКХАПАТНАМ — Ҳиндистондаги шаҳар, Бенгалия қўлтиғи соҳилида, Андхра-Прадеш штатида. Аҳолиси 750 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Мамлакатнинг муҳим портларидан бири (юк тушириш ва ортиш йилига 10 млн. т). Четга нефть маҳсулотлари, темир ва марганец рудалари чиқаради; четдан кимё ўғитлари учун хом ашё келтирилади. Судоверфь, нефтни қайта ишлаш, станоксозлик, фосфор ўғитлари, кўрғошин и. ч. корхоналари бор. Йирик металлургия к-ти қурилган. Балик овланади.

ВИШАПЛАР — бал. 5 м гача бўлган тошдан ясалган балиқ ҳайкаллари; қадимда (мил. ав. 2- ёҳуд 1-минг йилликда) сув ва ҳосиддорлик маъбудини акс эттирган. Кавказ ва Мўғулистонда учрайди.

«**ВИШИ**» — Францияда 1940 й.

июль — 1944 й. авгда мамлакатни немис кўшинлари оккупация қилиб туришган даврда мавжуд булган кўғирчоқ тузумнинг номи. А. Ф. Летен ҳукумати ўрнашган Виши ш. номидан олинган. 1944 й. Франция озод этилгач, кўғирчоқ тузум тугатилган, «В.» раҳбарлари эса ватан хоинлари сифатида судга тортилганлар.

ВИШИНСКИЙ (Вышинский) Андрей Януарьевич [1883.28.11 (10.12), Одесса - 1954.22.11, Нью-Йорк, АҚШ] -собиқ Иттифоқ прокурор ўринбосари ва прокурори (1933—39). Акад. (1939). В. асарларида баён этилган «ҳуқуқий» қоидалар қонунчиликни қўпол равишда бузиш, оммавий катағонларни амалга ошириш учун хизмат қилди. Жумладан, айбланувчининг ўз айбига ўзи иқроор бўлиши — асосий исбот-далилдир, деб қарашдан иборат ғайриқонуний усул кенг қўлланилди. В. 30-й.ларда «Москва маркази» (1935 й. янв.), «Троцкийчи-зиновьевчи террорчилик маркази» (1936 й. авг.), «Шўроларга қарши троцкийчилар маркази» (1937 й. янв.) ва «Ўнг троцкийчи блок» (1938 й. март) устидан (жумладан Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев) сохта суд жараёнларида сталинча катағон сиёсатини фаол амалга оширди.

ВИШКВАРЦЕВА Нина Рафаиловна (1941.19.2, Андижон ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1965). 1965 й.дан Шайхонтохур туманидаги 19-мактабда бошланғич сииф ўқитувчиси. В.нинг дарси кўрғазмали материаллар, турли ўйинлар б-н юқори савияда ташкил этилиб, расм, мусиқа ва рақс б-н мужассамлаштирилади. Унинг таълим тизимига олиб кирган янги педагогик технологиялари болаларнинг ақлий, мантикий ривожланишида катта самара беради.

ВИШНЕВЕЦКИЙ Дмитрий Иванович (?—1563) — князь, украин магнати.

1550 й.ларда Черкасск ва Канев оксоқоли (старостаси). Турк ва кримтатар босқинларидан сақланиш учун Кичик Хортица о.да қаср қурдирган (1556). Рус қўшинларининг Қрим хонлигига қарши юришида қатнашган (1558). Молдавия тахти учун олиб борилган курашга аралашган (1563), турклар томонидан асирга олиниб қатл этилган.

ВИШНЕВСКИЙ Александр Александрович (1906—1975) — жаррох, Тиббиёт ФА акад. (1957), Россия (1956) ва Ўзбекистонда (1963) хизмат кўрсатган фан арбоби, тиббиёт хизмати генерал-полковниги (1963), тиббиёт фанлари д-ри (1936), проф. (1939). 1948 й.дан Тиббиёт ФА Жаррохлик ин-тининг директори. Айни вақтда 1956 й.дан Армия бош жарроҳи. Митрал стеноз бўлган юракни жаҳонда биринчи бўлиб операция қилган (1953); сунъий қон айланиш аппарати ёрдамида «очиқ юрак» операциясини биринчи бўлиб амалга оширган (1957). Туғма ва ҳаётда орттирилган юрак порогини операция қилиб даволашнинг янги усули В. раҳбарлигида ишлаб чиқилган.

ВИШНЕВСКИЙ МАЛҲАМИ - қайин дарахтининг смоласи (қатрони), ксероформ ва канакунжут мойи аралашмасидан иборат малҳам; антисептик (юкумсизлантирувчи) модда; таркибини рус хирурги А. В. Вишневский таклиф этгани учун унинг номи б-н аталган. Йирингли ва ётоқ яралар, шунингдек жароҳатларни даволашда қўлланилади.

ВИШНИЙ ВОЛОЧЁК - РФ Тверь ви-лоятидаги шаҳар. Виши ни Волочёк сув системаси (1709 й.дан ишлайди) бўйидаги пристань. Москва — Санкт-Петербург автомобиль йўли устида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 64,5 минг киши (1999). Тўқимачилик саноатининг йирик маркази. Ип газлама к-ти, йигириштўқиш ва трикотаж ф-калари. механика, ойна-шиша, автомобиль тузатиш з-длари, каравот, пианино, ойна ф-калари,

ёғочсозлик ва озиқ-овқат саноати корхоналари ишлаб турибди. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Драма театри, ўлкашунослик музейи бор.

ВИШНУ — веда динида оламларни сақлаб турувчи ва муҳофаза қилувчи худо. Коинотнинг ички куч-қувватини ифодалаган. Брахма ва Шива б-н илохий триада (учлик)ни ташкил этган. Вишнуизм ҳиндуизмнинг 2 асосий оқимдан бири (иккинчиси — шиваизм) бўлиб, асосан Шим. Ҳиндистонда тарқалган.

ВИШНУИЗМ, вайшнавизм -ҳиндуизмнинг 2 асосий оқимидан бири (шиваизм қаторида). Асосан Шим. Ҳиндистонда тарқалган. Эътиқодчилари Вишнупк абадий жонли табиат мужассами сифатида ва олий худо деб биладилар. В.да мил. ав. 1-минг йиллик ўртасидаёқ монотеистик йўналиш намоён бўлди ва лийнй маросимлар зарурлигини рад этувчи бхакта — худони севиш ва унга садоқат ақидаси яратилди. Мил. 11-а.дан бошлаб В.да сектантлик йўналишлари пайдо бўлади, бу йўналишлардан айримлари табақачиликка ажратишларга қарши чиқиб, бхакта таълимоти б-н яқиндан боғланиб қолган эди. Бхакта тарғиботчиси — жан. ҳиндистонлик файласуф ва диний ислохотчи Романужа (1137 и. в. э.) шривайшнавлар тариқатига асос солди. У ҳозир ҳам В.да энг йирик тариқатлардан бири ҳисобланади.

ВЛАДИВОСТОК — РФдаги шаҳар, Приморье ўлкасининг маркази (1888 й.дан). Сибирь т. й. магистралининг охириги пункти. Тинч океан соҳилидаги йирик порт. Йирик аэропорт бор. Золотой Рог бухтаси атрофида ва Амур қўлтиғининг шарқий соҳили бўйлаб амфитеатр шаклида жойлашган. Аҳолией 648 минг кишидан зиёд (1999). В. 1860 й.да бунёд этилган. 1862 й.дан порт, 1880 й.дан шаҳар. В.да кема тузатиш корхоналари бор, балиқ консерва з-длари учун технологик линиялар, кон-шахта асбоб-

ускуналари, конвейерлар, насослар, металл конструкциялар ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат саноати корхоналаридан балиқ, гўшт к-глари, сут з-длари, кондитер ф-каси, қурилиш материаллари саноати корхоналаридан темир-бетон конструкциялари ва йирик панелли уйсозлик з-длари мавжуд. Узоқ Шарқца кит, краб, ёввойи ҳайвонларни овлаш ва рефрижератор флоты базаси.

В.да 8 олий ўқув юрти, 13 махсус ўрта ўқув юрти, Россия ФАнинг Узоқ Шарқ бўлими, 3 театр, филармония, 3 музей ва суратлар галереяси бор. Меъморий ёдгорликлардан денгиз вокзали (1965), меҳмонхона (1965), Маданият уйи (1967), кенг формата и кинотеатр (1969) мавжуд.

ВЛАДИГЕРОВ Панчо (1899.1.3, Цюрих — 1978, София) — болгар композитори, пианиночи, дирижёр ва педагог. Болгария халқ артиста (1949). Мил-лий композиторлик мактабининг йирик вакили. Ижодида болгар мусика фольклоридан кенг фойдаланган, замонавий болгар мусикасининг қатор жанрлари (концерт, соната, фортепиано мусикаси ва б.)га асос солган. Романтик, кўтаринки руҳ б-н суғорилган мусикий образларининг ёрқинлиги, гармониянинг нафислиги, оркестр воситаларининг бойлиги В. услубига хос. «Вардар» рапсодияси (1922), фортепиано концертлари (5 та, 1918—62), «Шоҳ Калоян» операси (1936) машҳур.

ВЛАДИКАВКАЗ (осетинча Дзаужикау) (1931—44 ва 1954—90 й.ларда Оржоникидзе, 1944—54 й.ларда Дзаужикау) — РФ даги шаҳар (1860 й.дан). Шим. Осетия пойтахти, Терек дарёси соҳилида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 325 минг кишидан зиёд (1999). Машинасозлик (электротехника, приборсозлик ва б.), рангли металлургия, кимё, шиша, ёғочсозлик, енгил, озиқ-овқат саноати корхоналари, 4 олий ўқув юрти (шу жумладан Шим. Осетия ун-ти), 4 театр, Шим. Осетия бадий музейи, К. Л. Хетагуров номи

Шим. Осетия адабиёт музейи, Хетагуров уй-музеи б-н бирга Шим Осетия бирлашган музейи ва б. бор. Туризм ривожланган. В.га Грузия Ҳарбий йўлини қўриқлаш учун 1784 й. рус қалъаси сифатида асос солинган.

ВЛАДИМИР — РФ даги шаҳар, Владимир вилоятининг маркази. Клязьма дарёсининг чап соҳилида. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 356 минг кишидан зиёд (1999). Шаҳар саноатида машинасозлик («Владимир трактор з-ди», «Автоприбор», «Электроприбор», электр мотори ва бошқа и. ч. бирлашмалари) етакчи ўринда. Кимё саноати ривожланган (синтетик смола, пластмасса ва пластмасса буюмлари). Қурилиш материаллари, тикувчилик ва трикотаж буюмлари, озиқ-овқат саноати корхоналари, иссиқлик электр маркази бор. В. 1108 й.да князь Владимир Всеволодович Мономах томонидан Ростов-Суздаль князлигини химоя қилувчи қалъа сифатида барпо этилган. В.да «Олтин дарвоза» (1158—64), Успение (1158—60) ва Дмитриев (1194—97) соборлари сақланган. Политехника ва пед. ин-тлари, 11 махсус ўрта ўқув юрти, 2 театр, Владимир-Суздаль тарихий меъморий ва бадий музей-қўриқхона бор.

ВЛАДИМИР I (7-1015) - Новгород князи (969 й.дан), Киевнинг улуг князи (980 й.дан) Святослав I нинг кенжа ўғли. Вятичлар, радимичлар ва ятвагларни бўйсундирган; бижанаклар, Волга Булғорияси, Византия ва Польша б-н уруш олиб борган. Унинг даврида Десна, Осётр, Трубеж, Сула ва б. дарёлар бўйлаб муҳофаа истехкомлари барпо этилган, Киев ш. қайтадан мустақамланиб, тошдан иншоотлар қурилган. 988—989 й.ларда христианликни давлат дини сифатида жорий этган. В. I даврида Қад. Русь давлати равнақ топган, унинг халқаро обрўси ошган. Рус шеърини қиссаларида В. I «Красное Солнишко» («Қуёш») деб аталган. Рус православ черкови томони-

дан авлиёлар қаторига қўшилган.

ВЛАДИМИР II Мономах (1053-1125, Киев) — Смоленск (1067 й.дан), Чернигов (1078 й.дан), Переяславль (1093 й.дан) князи, Киевнинг улуг князи (1113 й.дан). Всеволод I (Киевнинг улуг князи) ва Византия императори Константин Мономах кизининг фарзанди. Киев боярлари томонидан шаҳар қўзғолони пайтида чакиртирилган. Князлар ўртасидаги ўзаро низоларга қарши курашган. Судхўрларнинг зўравонлигини чекловчи низом ишлаб чиққан. Фарзандлари учун ёзган «Панднома»сида уларни Руснинг бирлигини мустаҳкамлашга даъват қилган.

ВЛАДИМИР ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1944 йил 14 авг.да тuzилган. Майд. 29,0 минг км². Аҳолиси 1660 минг киши (1995), 80% шаҳарлик. Вилоят таркибида 21 шаҳар, 36 шаҳарча бор. Маркази — Владимир ш. В. в. Шарқий Европа текислигида жойлашган. Ер усти бир оз паст-баланд текислик (энг баланд жойи 236 м). Иклими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси — 1Г, июлники 17°. Йилига 480—580 мм ёғин ёғади. Вегетация даври 160—180 кун. Асосий дарёлари: Ока ва Клязьма. Тупроқлари асосан, турли хил механик таркибдаги чимли подзол тупроқлар. Мешчера пасттексиллигида ботқоқ тупроқлар, Ока ва Клязьма водийларида чимли аллювиал тупроқлар.

Энергетикаси четдан келтирилган ёқилғи асосида ишлайди, торф қазиб чиқарилади. Иссиқлик электр ст-яси бор. Асосий саноат тармоқлари — машина-созлик ва металлсозлик. Трактор, электр моторлари, автоприбор (Владимир), экскаватор, мотоцикл (Ковров), тепловоз, музлатгич (Муром), радиоаппаратура ва телевизорлар (Александров), кабель (Кольчугино) ва б. ишлаб чиқарилади. Енгил саноат (асосан зиғир толасидан газлама и. ч. ва трикотаж буюмлар) корхоналари ҳам бор. Ойна-шиша, жумла-

дан техник ойна, биллур идишлар (Гусь-Хрустальный ва б.) ишлаб чиқарилади. Ёғочсозлик саноати ривожланган. Бадиий буюмлар саноати — каштачилик, заргарлик корхоналари, миниатюралари (Мстёра) б-н ҳам машхур.

Қ. х.да асосан картошка, зиғир экилади. Шаҳарлар агрофида — сабзавотчилик, Опольеда боғдорчилик ривожланган. Чорвачилиги сут-гўшт етиштиришга ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Т. й. зич жойлашган. Автомобил йўллари ривожланган. Ока ва Клязьма дарёларида кема қатнайди. 1992 й.да 11 ўрта махсус ўқув юрти, 2 олий ўқув юрти, 2 театр, музей фаолият кўрсатади.

ВЛАДИМИР ОТ ЗОТИ — оғир юк тортувчи от зоти. Россиянинг Владимир ва Иваново вилоятлари хўжаликларида 20-а.нинг 30-й.ларида маҳаллий йирик юк тортувчи от зотларини клейдестал, тайр ва суффолок каби Англия от зотлари б-н частиштириб яратилган. 1946 й.да зот сифатида тасдиқланган. В. о.з.нинг туей тўриқ, пешонаси ва оёқларида оқ белгилари бор. Айғирларининг вазни 700 кг, биалариники 550 кг, тойчалари туғилганида 50—60 кг. Машхур айғирлари си нов пайтида 16 т дан ортиқ юк тортган. В.о.з. Россиянинг ўрта минтақаларида боқилади. Бу зот Ўзбекистонда ҳам учрайди. В. о. з.дан кўпчилик мамлакатлар ва минтақаларда маҳаллий от зотларини яхшилашда фойдаланилган.

ВЛАДИМИР - ВОЛИНЬ КНЯЗЛИГИ — қад. рус князлиги. Ғарбий Буг ва Припять дарёларининг ўнг ирмоқларида жойлашган. 12-а.нинг 1-ярмида Қад. Русь давлатидан мустақил бўлиб ажралиб чиққан. 1199 й. ўз ҳукмронлиги остига Галич ва Волинь ерларини бирлаштирган.

ВЛАДИМИРОВ Георгий Петрович (1914.7.4, Самара вилояти Новоспасск тумани) — адабиётшунос. Ўзбекистонда

хизмат кўрсатган фан арбоби (1960), филол. фанлари д-ри (1954), проф. (1954). Тошкент давлат педагогика ин-тини тугатган (1939). ТошДУ рус адабиёти кафедрасида ўқитувчи (1945—54), кафедра мудири (1954—87), филол. ф-ти декани (1945—51; 1953—59), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси котиби (1963—65). «Звезда Востока» жур. бош муҳаррири (1968—81). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973). Илмий ишлари рус адабиётига, адабий алоқаларга бағишланган.

ВЛАДИМИРОВА Нинель Васильевна (1929.24.4, Николаев ш.) — адабиётшунос, таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1984), филол. фанлари д-ри (1981). Ўрта Осиё давлат ун-ти шарқ ф-тини тугатган (1950). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1950—81; 1985 й.дан), директор ўринбосари (1981—85). Ўзбек адабиётида ҳикоя жанри, бадиий таржима назарияси ҳақида и. т. ишлари олиб борган. Ойбекнинг «Мукамал асарлар» тўплами (1—20; 1975—82) ту-зувчиларидан. Саид Аҳмад («Уфк»), Мирмуҳсин («Меъмор»), Мирзакалон Исмоилий («Фарғона тонг отгунча») романлари ва бир қанча ҳикояларни («Анор» тўплами, 1967) ўзбек тилидан рус тилига таржима қилган. «Эл-юрт ҳурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

ВЛАДИМИР — СУЗДАЛЬ КНЯЗЛИГИ — Шим.-Шарқий Русдаги йирик кад. рус давлати. 10—12-а. ўрталарида Киев Руси таркибидаги Ростов-Суздаль удел князлиги бўлган. Пойтахтлари — Ростов, Суздаль, 12-а. ўрталаридан улуғ князлик. Пойтахти — Клязьма дарёси бўйидаги Владимир ш. (1157). Мўғуллар томонидан 1238 й. вайрон қилинган. Владимирнинг улуғ князи унвони 13—14 й.ларда Шим.-Шарқий Русда бош унвон саналган. В.-С. к. ерлари Русь давлати таркибига кирган.

ВЛАДИСЛАВ II (Vladislav II) Ягеллон (1456—1516) — Чехия (1471 й.дан) ва Венгрия (1490 й.дан) қироли. Казимир IV нинг ўғли. Шаҳарлар ҳуқуқи ҳисобига чех дворянларининг имтиёзларини мустаҳкамлаган (1500).

ВЛАСОВ Владимир Александрович (1902.25.12-Москва-1986) - рус композитори ва дирижёр. Қирғизистон (1946) ва Россия (1973) халқ артисти. Қирғиз мусикали театри асосчиларидан. 1936—42 й.ларда Қирғиз мусикали драма театри (ҳоз. опера ва балет театри)нинг раҳбари. В. Фере ва А. Малдибаев б-н биргаликда биринчи қирғиз мусикали драма («Олтин қиз»), опера («Айчурек») ва балет («Анар»)ларини яратган. 10 опера («Манас», «Тўхтагул», «Олтин қиз» ва б.), 5 балет («Селькинчек», «Асал» ва б.), симфоник ва камер асарлар муаллифи. Қирғизистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

ВЛАСОВА Нина Александровна (1930.5.5, Воронеж вилояти, РФ) — биолог-ботаник. Ўзбекистон ФА акад. (2000), биол. фанлари д-ри (1975). Ўрта Осиё ун-тининг биол.-тупроқшунослик ф-тини тамомлаган (1951). Ўзбекистон ФА Ўсимликлар экспериментал биол.си ин-тида илмий ходим, катта илмий ходим (1957-82), пахта толасининг ривожланиш биол.си лабораторияси раҳбари (1982—95). Илмий ишлари селекция мақсадларида турли геномли гуза навларини эмбриологик, цитологик ва анатомик тадқиқ этиш, чигитда тола ва туқларнинг ҳосил бўлиши ва ривожланиши масалаларига бағишланган.

ВЛКСМ (рус. Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодёжи сўзларидан) — к. Бутуниттифок ленинчи коммунистик ёшлар союзи.

ВОБКЕНТ (ўғуз шеvasидаги «воб» ёки «ваҳобкент» — «бўз, қўриқааги кишлок») маъносида) — Бухоро вилояти-

даги шаҳар (1981 й.дан). Вобкент туманининг маъмурий маркази. В. — кўҳна шаҳарлардан бири. Ўрта асрларда В. атрофида бир неча қишлоқ-кўрғонлар бўлган. В.нинг ғарбида жойлашган Наршах қишлоғи шулардан бири. 10-а. да яшаган тарихчи олим Наршахий шу қишлоқда таваллуд топган. Наршах қишлоғи Муқанна қўзғолони марказларидан бири бўлган.

В. 14-а. ҳужжатларида ўз қозисига эга бўлган қасаба, яъни шаҳар сифатида Вобкана номи б-н тилга олинади. 16-а. дан бошлаб В. икки ном — Вобкана ва Комот деб юритила бошлаган. 17-а.нинг тарихчи олими Маҳмуд ибн Валининг («Баҳр ул-асрор»; 1634—41) китобида В. тумани номи Комот шаклида келтирилади. В. ҳақида Мирзо Баденинг «Мажмаъ ал-арқом» («Рақамлар мажмуи»; 18-а.) китобида ҳам маълумотлар учрайди. 19-а. 2-ярмига оид вақф ҳужжатларида келтирилишича, Комот тумани (ҳоз. Вобкент тумани)даги Нарчоқ (Наршах) қишлоғида ҳунармандлар кўп бўлган. В. да қадимида Мадраса, ҳаммом, бозор масжиди, Кўҳна Вобқанд, Вобқанд Кўрғони каби тарихий обидалар бўлиб, ҳозирда сақланмаган.

В. Бухорони Самарқанд ва Тошкент б-н боғловчи автомобиль магистрал йўли ёқасида жойлашган. В.нинг ўртасидан Зарафшон дарёсининг ирмоғи Вобкент дарёси кесиб ўтган. Яқин т. й. стапцияси — Бухородан 28 км. Аҳолиси қарийб 16 минг киши (2001), асосан ўзбеклар; шунингдек рус, тожик, татар, озарбайжон ва б. ҳам яшайди. Туман ташкилотлари, пахта лункти, ҳунармандчилик ва бадий буюмлар цехи фаолият кўрсатади. Меъморий ёдгорликлардан Вобкент минораси бор.

В.да 1993 й. 120 ўринли вилоят соғломлаштириш маркази ишга туширилди. Қ.х. касб-ҳунар коллежи (600 ўринли), умумий таълим мактаблари, стадион, дорихона, даволаш муассасалари, маиший хизмат ва жамоат оқатланиш пунктлари, новвойхона, саноат моллари

ва болалар дунёси магзини, бозор, кутубхона, маданият уйи, меҳмонхона, ёзги ва кишики кинотеатрлар, алоқа бўлими, маиший хизмат пунктлари мавжуд.

Қаҳрамон Ражабов.

ВОБКЕНТ МИНОРАСИ — Бухоро вилояти Вобкент ш.даги меъморий ёдгорлик (12-а.). Ўн икки қиррали супа асосга ўрнатилган ғўла (қуйи қисмининг диаметри 6,19 м, юқори қисминики — 2,81 м) шаклида рангдор, пишиқ ғиштлардан қурилган. Бир пайтлар ёнида мавжуд бўлган масжид томонидан кириб, юқорига айланма зинапоя орқали чиқилган. Бўртма нақшли 10 белбоғ б-н қисмларга ажратилган, ҳар бир қисми бир-бирига ўхшамайдиган қилиб ғишт териб нақшланган, қуйисидидаги нақшлар орасида қурилган йили ва қурдирган шахс (Садр Бурҳониддин Абдулазиз II) нинг номи қуфий услубида ёзилган. Миноранинг учи кенгайтирилиб, қафаса ишланган (диаметри 3,66 м), ғишт териб ишланган 10 равоқ орасида 10 дарча ҳосил қилинган, дарчаларнинг қуйиси ғишт панжара б-н тўсилган. Миноранинг ташки кўриниши кўп жиҳатдан Минораи калонга ўхшайди, лекин муқарнаслари анча содда. Минора супаси тупроқ остида қолган, қурилган пайтида унинг бал. 2,3 м бўлганини археологик тадқиқотлар кўрсатади. Миноранинг умумий баландлиги эса 40,3 м.

ВОБКЕНТ ТУМАНИ — Бухоро вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. В. т. жан.да Бухоро тумани, ғарбда Пешку, Ромитан туманлари, шим.да Шофиркон туман и, шим.-шарқда Ғиждувон тумани ва шарқда Навоий вилоятининг Қизилтепа тумани б-н чегарадош. Майд. 0,29 минг км². Аҳолиси 101 минг киши (2001). В.т.да бир шаҳар (Вобкент), 11 қишлоқ фуқаролари йиғини (Имомқозихон, Қумушкент, Пермаст, Роҳкент, Хайработча, Халач, Харғўш, Эҳсон, Янгикент, Қипчоқ, Қўнғирот) бор. Маркази — Вобкент ш.

Табиати. В. т. Худуди чўл б-н воҳа орасидаги текисликда жойлашган. Иқлим континентал. Июлнинг ўртача т-раси 28—30», янв.ники — 0° дан —2* гача. Йилига 140—200 мм ёғин тушади. Вегетация даври 150—180 кун. Туман худудидан Зарафшон дарёси оқиб ўтади ва Аму-Бухоро машина канали бор. Тупроғи асосан бўз тупроқ. Янтоқ, ширинмия, аччикмия, шўра, ажриқ, камиш, ялтирбош, қирқбўғин, коврак, отқулоқ ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, чиябўри, қуён, юмронқозик, эчкемар, тошбақа ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; рус, тожик, озарбайжон, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км2 га 317,6 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 16 минг киши. Қишлоқ аҳолиси 85 минг киши (2001).

Хўжалиги. Туман хўжалигининг асосини қ. х. ташкил этади. Қ. х.нинг асосий тармоғи — пахтачилик. Пахта, галла, полизэкинлари, сабзавот, беда, маккажўхори экилади. В. т.да 15 ширкат хўжалиги, ижара хўжалиги, паррандачилик ф-каси, хўжаликлароро бўрдоқчилик корхонаси, 5 sanoat и. ч. корхонаси, 10 қурилиш корхонаси, 3 автокорхона, 300 дан зиёд тадбиркорлик б-н шуғулланувчи корхоналар, шунингдек 290 дехқон ва фермер хўжаликлари, яқка тартибда тадбиркорлик б-н шуғулланувчи фукаролар фаолият кўрсатмоқда. Туман ширкат ва шахсий хўжаликлариди 40,2 минг қорамол, 48,7 минг қўй ва эчки бор. В. т.да механизациялашган қўчма қурилиш колоннаси, қурилиш бошқармалари, маиший хизмат кўрсатиш к-ти, автобазалар бор. Туман худудидан Тошкент — Бухоро — Урганч — Нукус автомобиль магистрал йўли ўтган.

2000/2001 ўқув йилида 46 умумий таълим мактаби, 1 мусиқа мактаби, 2 иқтидорли болалар лицейи, 1 бизнес мактаби, 1 касб-хунар коллежи, 50 дан зиёд оммавий ва болалар кутубхонаси, 18 клуб, 480 ўринли касалхона, 16 врачлик амбулаторияси, 29 қишлоқ врачлик

пункти бўлиб, уларда 213 врач, 1218 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. 1933 и.дан «Вобкент ҳаёти» туман газ. чиқади (адади 1210).

Вобкент ш.да Вобкент минораси, В. т.нинг Хайробод ширкат хўжалиги худудиди «Чашмаи Айюб» макбараси (1208—12), Абдулазизхон мадрасаси (15—16-а.лар), Вобкент ҳаммоми (16—17-а.лар), Сўфидехқон хонақоси (17—18-а.лар), Пермаст қишлоғида Тошмачит ва б. тарихий обидалар мавжуд.

ВОДЕВИЛЬ (франц. Vaudeville) - 1) нақаротли қўшиқ (куплет) ва мусиқа жўрлигида ижро этиладиган енгил ҳажвий пьеса (комедия). Одатда, латифасимон мазмунга асосланади, баъзан ракс б-н ижро этилади. В. 18-а.нинг охиридан бошлаб Франция профессионал театрининг оммабоп жанри бўлиб қолган, 19-а. да бутун Европага тарқалган. Кейинчалик В. ўрнини оперетта, варьете, мюзикхолл ва б. жанрлар эгаллаган; 2) ҳажвий опера, пьесалар охирида спектакль иштирокчиларининг томошабинларга мурожаат қилиб айтадиган қўшиғи. Унда шу асарнинг панд-насихатомуз хулосаси ҳажв ёки ҳазил-мутойиба шаклида ифодаланади. Мас., С. Юдаковнинг «Майсаранинг иши» ҳажвий операсидағи В.

ВОДИЙ — рельефнинг узунасига чўзилган ботиқ шакли. Ҳосил бўлишига кўра эрозион ва тектоник В. бўлади. В.ларнинг дастлабки шакли, асосан эрозия натижасида, вақтинча оқар сувлар ҳосил қилган жарликлардир. Бир канча шундай жарликлар бирлашиб суви ҳавзага қуйилгунгача катталаша боради. В. ён бағри баланд ёки паст, тик ёки қия, ёндан Караганда (профили) ботиқ, тўғри кавариқ ёки зина шаклида (террасалар) бўлиши мумкин. Туб жинсларнинг ётишига (структурасига) қараб синклиналь, антиклиналь, моноклиналь, узилма ва грабен В.лар бўлади. Шаклига қараб В. қуйидагиларга бўлинади: 1) дара—тор В., ён бағирлари тик бўлади, тоғли жойларда

учрайди. Тожикистон ва Ўзбекистоннинг бир канча туманларида танги дейилади; 2) каньон — таги анча тор, ён башрлари жуда тик, чуқур В., тоғ ва платоларда учрайди. Ўрта Осиёда копчиғай дейилади; 3) кўндаланг кесими V-симон В., асосан тоғларда бўлади; 4) таги текис В., текисликларда кўп учрайди; 5) тоғорасимон В. — троглар; тоғларда музликларнинг ҳаракати натижасида вужудга келади. В.нинг ён бағирларида террасалар бўлади. Тектоник чўкиш натижасида пайдо бўлган баъзи бир ботиқлар — В.ларга Ўрта Осиёдаги Зарафшон водийси, Олай водийси, Фарғона водийси, Шим. Америкадаги Калифорния водийси ва б. бунга ми-сол бўла олади. Бундай В.ларда аҳоли кўпинча зич яшайди.

ВОДИЙ МУЗЛИГИ - тоғ дарёси водийси бўйлаб жойлашган музлик. Музлик шакли, характери ва ҳаракат йўналиши водий б-н боғлиқ. В. м. морфологик жиҳатдан 2 қисмга бўлинади: юқори — тўйиниш қисми ёки фирн ҳавзаси, унда моддалар аккумуляцияси абляциядан ортиқча бўлади ва қуйи қисм — унда абляция аккумуляциядан кўпроқ бўлади. В. м.нинг абляция қисми музлик тили дейилади. Музлик водийнинг қайси қисмини эгаллашига қараб цирк (кар) типидоғи, альп типидоғи мураккаб (ёки полисинтетик) тип ва қадимги ёки дендрит типидоғи В. м.лари бўлади. Фирн ҳавзаси бўлмаган ва қор кўчкиси ҳамда ён бағирлардан қулаб тушадиган музликдан тўйинадиган В. м. туркистон типи, доводоғи фирп даласидан тоғ тизмасининг иккала томонига оқиб тушадиган музлик қармоқ музлик дейилади.

В. м.нинг тоғ музликлари ва музлик қопламлари оралиғидоғи ўткинчи шакллари, тўрсимон музлик ёки Шпицберген типи, тоғ олди ёки аляска типи ҳам булади. Музлик қопламлари орасидоғи В. м. т а -шқарига чиқадиған музлик дейилади.

ВОДИЙ ШАМОЛИ — тоғли ўлкалардоғи водийларда кундузи водий

бўйлаб юқорига, кечаси юқоридан пастга эсадиған шамол. В. ш. кундузи сийрак атмосферадан ўтиб тушадиган куёш нурлари тоғ ён бағирларини тез қизитиб юбориши натижасида тоғда эркин атмосферадоғи шу баландликдоғи босимга нисбатан босимнинг камайиб кетиши натижасида вужудга келади. Тунда тоғларда узун тўлқинли нур (иссиқлик) тарқалиши кучли бўлганидан ҳаво тез совиб, оғир ҳаво водий бўйлаб пастга йўналади. В. ш. тоғ бризи деб ҳам аталади.

ВОДИЙ-ал-АРАБА — Ғарбий Осиёдоғи узилма водий, Йордания ва Исроил давлатлари чегарасида. Ҳор (Ал-Ҳор) ботиғини (Улик денгиздан жан. га томон) Қизил денгизнинг Ақаба қўлтиғи ботиғи б-н боғлайди. Уз. 125 км чамасида, кенглиги 10—20 км. Чўл ландшафти устун; ёғин 100 мм дан кам, мавсумий дарёлар бор. Хурмозорли воҳалар учрайди. Водий бўйлаб Эйлат — Тель-Авив нефть қувури ўтган.

ВОДИЙ-МАДОНИ — Судандағи шаҳар, Марказий регионнинг маъмурий маркази. Аҳолиси 145 минг кишидан зиёд. Кўк Нил бўйидағи дарё порти. Мамлакатнинг асосий суғориладиган деҳқончилик ҳудудининг транспорт тугуни ва савдо маркази. Пахта тозалаш, озиқ-овқат саноати корхоналари, автомобиль таъмирлаш устахоналари, ун-т бор.

ВОДИЛ — Фарғона вилоятидағи кишлоқ. Фарғона тумани маркази. Шоҳимардонсой бўйида жойлашган. Аҳолиси 29 минг киши (2000). Яқин т. й. станцияси — Фарғона (25 км). Пахтачилик, боғдорчилик ва чорвачилик б-н шуғулланилади. В.да маиший хизмат кўрсатиш пунктлари, пиллани қайта ишлаш 3-ди, 9 умумий таълим мактаби, 1 лицей, 1 мусиқа мактаби, болалар санаторийси, кинотеатр, 3 касалхона, кинотеатр, 5 кутубхона бор. Фарғона—Шоҳимардон, Водил—Олтиариқ автомобиль йўллари ўтади.

биль қатнови мавжуд.

ВОДИЛ ҚАБРИСТОНИ — жез

даврида яшаган чорвадор қабиаларга мансуб қабристон (мил. ав. 2-минг йилликнинг охири ва 1-минг йилликнинг бошлари). 1956 й. Олай тоғи этақларининг Водил тумани (Фарғона водийси) қисмидан археологлар— Н. Г. Горбунова ва Б. З. Гамбурглар топган. В. қ. худудида 273 мозор қолдиғи бор. В. қ.даги қабрларнинг 32 таси текширилганда улар қимларнингдир томонидан олдин ҳам очилганлиги, мурда суяқлари жойидан кўзгатирилганлиги ва улардаги кўп буюмлар ўғирланганлиги аниқланди. Текширилган гўрлардан фақат нақшли сопол идиш парчалари, жездан ишланган бир неча билагузук, исирғалар, баргсимон ўқ учлари ва б. буюмлар топилди. В. қ.даги топилмалар андроново маданиятиг кўп жиҳатдан ўхшаб кетади.

ВОДИЛИЙ (тахаллуси; асл исми Сўфиев Абдурахмон) (1893, Фарғона, Водил қишлоғи — 1965, Тошкент) — ўзбек шоири. Эркин фикрлиликда айбланиб қувғин ва таъқибларда яшаган. В.нинг «Девон»и (1963), фарзандларига ёзган ўғитлари бор. Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфга оид китоби, Фаридуддин Атторнинг «Мантик ут-тайр», Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonларининг қисий, нарий баёнлари ҳамда Муҳаммад Ҳодийнинг «Алвохи интибох» асарларининг ўзбекча табдили В. қаламига мансуб. Шеърларида озодлик йўлида курашган эрксевар ватандошларининг фикри, ниятлари акс эттирилган.

Ас: Шеърлар, Т., 1999.

ВОДНИК — Қорақалпоғистон Республикаси Хўжайли туманиаTM шаҳарча (1958 й.дан). Амударёнинг чап соҳилида, яқин т. й. станцияси — Хўжайлидан 11 км шим.-шарқда. Аҳолиси 6 минг киши (2000). В.да пахта тозалаш з-ди, мактаб, кутубхона бор. В. б-н Тахиятош, Хўжайли ва б. шаҳарлар орасида автомо-

ВОДОПРОВОД ТАРМОҒИ (рус. водопровод сув қувурлари), су в қувурлари тармоғи — сув таъминотининг асосий қисмларидан бири; истеъмолчиларга сув етказиб бериладиган сув қувурлари ва қурилмалари мажмуи. В. т. ташқи ва ички қисмларга бўлинади. Ташқи В. т. кўча (ҳовли) тармоғи деб аталади; бу тармоқ қувурлари кўчалар, йўллар, ҳовлиларда зовур қазиб кўмилади. Ички В. т. ташқи тармоқдан тортиб кетилади. Ички тармоққа кўп қаватли турар жойлар, хусусий уйлар, жамоат бинолари, корхоналарнинг и. ч. бинолари қувурлари ва б. киради. В. т. магистрал ва тармоқланувчи хилларга ҳам бўлинади. Магистрал В. т. сув б-н таъминланадиган худуднинг узокроқ жойларига сув олиб кетиш учун мўлжалланади. Тармоқланувчи В. т.дан айрим маҳаллий тармоқларга (уйлар, ҳовлилар, жамоат биноларига) сув берилад и. Аҳоли яшайдиган пунктларда ётқизиладиган В. т.даги сув босими б атдан ошмаслиги лозим.

ВОДОРОД (Hydrogenium), H—Менделеев даврий системасининг биринчи гуруҳига мансуб кимёвий элемент; ат. м. 1,00797. Одатдаги шароитда рангсиз, ҳидсиз газ бўлиб, таъми йўқ. Металларга кислоталар таъсир эттирилганида ёнувчи газ ажралиши 16- ва 17-а. кимёгарларининг асарларида кўп эслатиб ўтилади. 1766 й.да инглиз кимёгари Г. Кавендиш ажралаётган газни йиғиб текшириб, «алангаланувчи ҳаво» деб атади ва ана шу газ флогистон бўлса керак, деб ўйлади. 1783 й.да А. Лавуазье сувни анализ ва синтез қилиш йўли б-н унинг таркиби мураккаб эканини исбот этди. 1787 й.да эса «алангаланувчи газ»ни янги элемент деб таърифлади ва унга ҳоз. hydrogene (юн. hydro—сув ва genna—туғдираман) номини берди. Русча «В.» номини 1824 й.да М. Ф. Соловьев таклиф этган.

В. табиатда кенг тарқалган бўлиб, Ер пўсти (литосфера ва гидросфера) даги

микдори оғирлиги бўйича 1%, атомлар сони бўйича 16% ни ташкил этади. Ерда энг кўп тарқалган бирикма — сув (оғирлиги бўйича 11,19% В.) таркибида ҳамда кўмир, нефть, табиий газлар, тупрок, шунингдек, ҳайвон ва ўсимлик организмлари (яъни оксиллар, нуклеин кислоталар, ёғлар, углеводлар ва б.) таркибида учрайди. В. эркин ҳолда жуда кам, табиий газларда озгина, атмосферада жуда оз бўлади. Ер атрофида протонлар оқими сифатида Ернинг ички («протон») радиацион минтақасини ҳосил қилади. Фазода энг кўп тарқалган элемент ҳисобланади. Плазма сифатида Қуёш ва кўпчилик юлдузлар оғирлигининг ярмини, юлдузлараро муҳит ҳамда газ туманликларининг асосий қисмини ташкил этади. Бир қатор сайёраларда H_2 сифатида эркин ҳолда, метан CH_4 , аммиак NH_3 , сув H_2O , $=CH$, $=NH$, $-OH$, $=SiH$, $=PH$ ва б. радикаллар сифатида учрайди.

Оддий В. икки барқарор изотоп: энгил В. ёки протий (1H) ва оғир В. ёки дейтерий (2H ёки D) лардан иборат. Табиий бирикмаларида бир атом 2H га ўртача 6800 та 1H тўғри келади. Радиоактив изотопи — ўта оғир В. ёки тритий (3H ёки T) сунъий йўл б-н олинган. Бунинг ярим емирилиш даври $T_{1/2}=12,262$ й. Табиатда тритий космик нурлар нейтронларининг таъсирида азотдан ҳосил бўлади. Жуда беқарор изотопи 4H ҳам олинган. В. атоми бошқа элементлариникига нисбатан оддий бўлиб, ядро ва битта электрондан иборат. Электроннинг ядро б-н боғланиш энергияси (ионизация потенциали) 13,595 эВ га тенг.

В. маълум моддалар ичида энг энгили бўлиб (ҳаводан 14,5 баравар энгил), зичлиги 0,0899 г/л (0° ва 1 атм). В. — $252,6^\circ$ да қайнайди (суюқланади) ва — $259,1^\circ$ да суюқланади (қотади). Барча газлар ичида В. энг кўп иссиқ ўтказувчандир (0° ва 1 атмда $4,16 \cdot 10^{-6}$ кал/см сек. град). В. сувда кам эрийди (20° ва 1 атмда 0,0182 мл/г), лекин металллар (Ni , Pt , Pd ва б.) да, айниқса палладийда яхши эрийди.

Оддий шароитда молекула ҳолидаги

В. фаол эмас, бундай ҳолда фақат металлмаслар б-н (фтор, нур таъсирида хлор б-н ҳам) бирика олади. Қизитилганда кўпгина элементлар б-н бирикади. Атом ҳолидаги В. молекула ҳолидаги В.га нисбатан кимёвий жиҳатдан жуда фаол ҳисобланади. В. кислород б-н сув ҳосил қилади: $H_2 + \frac{1}{2}O_2 = H_2O$; бунда 68,3174 ккал/моль иссиқлик ажралади (25° ва 1 атм.). Одатдаги шароитда реакция секин, 550° дан юқорида эса портлаш б-н боради. Водород-кислород аралашмасининг портлаш чегаралари 4 дан 92% H_2 гача, водород-ҳаво аралашмасиники эса 4 дан 74% H_2 гача (2 ҳажм H_2 ва 1 ҳажм O , аралашмаси қалдирак газ деб аталади). В. оксидлардан кислородни тортиб ола олиши сабабли кўпгина металлларни қайтариш мақсадларида ишлатилади.

$Cu + O + H_2 = Cu + H_2O$; $Fe_3O_4 + 4H_2 = 3Fe + 4H_2O$. галогенлар б-н галогенводородлар ҳосил қилади, мас. $H_2 + Cl_2 = 2HCl$. Бунда фтор б-н портлаш оркали, хлор ва бром б-н нур ёки қиздириш орқали бирикади, йод б-н эса фақат қиздирилганда реакцияга киришади. В. азот б-н бириқиб, аммиак ҳосил қилади: $3H_2 + N_2 = 2NH_3$. Олтингугурт б-н бирикканда водород сульфид ҳосил бўлади. Юқори т-рада соф ҳолдаги углерод б-н бириқиб, метан беради. Металлар б-н бевосита бириқиб, гидридлар ҳосил қилади. $H_2 + 2Li = 2LiH$. В. нинг углерод (И)-оксид б-н реакцияси амалий аҳамиятга эга бўлиб, бунда т-ра, босим ва катализаторга қараб турли хил органик бирикма (мас., формальдегид, метанол ва б.) лар олиш мумкин. Тўйинмаган углеводородлар В. б-н реакцияга киришиб, тўйинган углеводородларга айланади (қ. Гидрогенлаш). В. баъзи электроманфий элементлар (мас., F , O , N , C , V , Cl , S , P) б-н водород боғ ҳосил қилади.

В. саноатда табиий ва йулакай газлардан, кокс ва нефтни қайта ишлашда ҳосил бўлувчи газлардан олинади. Электролиз йўли б-н сувдан ҳам олинади. Метандан сув буғи ёки кислород таъсир эттириб олинishi асосий йўллардан

ҳисобланади.

В. 18-адан бошлаб ҳаво шарларини тўлдириш учун ишлатилиб келган. В. аммиак, метил спирт, синтетик бензин (синтин) и.ч.да, қаттиқ ва оғир суяқ ёқилгилар, ёғларни гидрогенлашда, хлорид кислота синтезида, нефть маҳсулотларини тозалашда, металлларни кавшарлаш ва қирқишда ишлатилади. В. изотоплари - дейтерий ва тритий атом энергетикасида кенг қўлланилади.

Сталина Қосимова.

ВОДОРОД БОМБАСИ - вайрон қилиш кучи катта бўлган портловчи бомба. Таъсири термоядро реакциясига асосланган (қ. Ядро қуроли).

ВОДОРОД БОҒ — бир ёки икки молекуладаги икки ёки бир неча атом орасида водород атоми орқали боғланиш. Водород бошқа элементлардан атомида ягона электрони борлиги б-н фарқ қилади. У бу электронини электр-манфийроқ элементга бериб, ионли ёки қутбли бирикма ҳосил қилганида, унинг ядроси (Н⁺) бутунлай ёки бир қадар электрсиэланади. Н⁺ ионининг радиуси жуда кичик бўлганлигидан, у ўз атрофида анчагина кучли электр майдонини вужудга келтирад и. Агар бундай ядро олдида электрманфийроқ бир элемент яқин келса, унинг электронларини тортади ва натижада водород боғланиш ҳосил бўлади.

ВОДОРОД БРОМИД, НВг - водород б-н бром бирикмаси, рангсиз, ҳавода тутаидиган бўғувчи газ; қайнаш т-раси — 66,7°, суяқланиш т-раси — 86,9°; сувда яхши эрийди. Сувдаги эритмаси (бромид кислота) ўткир ҳидли, рангсиз суяқлик, жуда кучли анорганик кислоталардан бири. Ҳавода аста-секин оксидланади. Кучли қайтарувчи. В. б. саноатда юқори т-рада платина ёки активланган кўмир ёрдамида бром бўғи б-н водородни ўзаро таъсир эттириб, лаб.да эса фосфор бромидни сув б-н гидролизлаб олинади. Бромидлар олиш учун ва баъзи органик

реакцияларда катализатор сифатида ишлатилади.

ВОДОРОД ГЕНЕРАТОРИ - квант генератор. Водород атомлари дастаси ёрдамида ишлайди. Ўта юқори частоталар диапазонида жуда барқарор электромагнит тебранишлар манбаи ҳосил қилиш учун ишлатилади. В. г.да водород атомлари водород молекулаларидан электр разряди воситасида олинади, унда атомлар манбаидан ташқари сараловчи магнит тизим, резонатор ва фторопласт ёки тефлондан ясалган махсус йиғувчи қолба бўлади. Водород атомининг спектрал чизиклари оддий (тўлқин узунлиги $\lambda = 21$ см) бўлгани учун В. г. да аммиакли молекуляр генераторга ($\lambda = 1,26$ см) нисбатан спектр чизикларининг кенглигини аниқроқ ўлчаш мумкин.

ВОДОРОД ЙОДИД, НJ - водород б-н йод бирикмаси: рангсиз, ҳавода тинмай тутаидиган бўғувчи газ; қайнаш т-раси — 35,4°, суяқланиш т-раси — 50,9°, зичлиги 2,86 г/см³, юқори т-рада парчаланиб, водород б-н йодга ажралади. Сувдаги эритмаси йодид кислота дейилади. У жуда кучли кислота ва қайтарувчидир; ҳавода осон оксидланиб, йод ажратиб чиқаради. Саноатда 500° да водородни катализатор (платина) иштирокида йод б-н бириктириб, лаб.да эса фосфор йодидни гидролизлаб олинади. В. й. йодидлар тайёрлашда, органик синтезда қайтарувчи сифатида қўлланилади.

ВОДОРОД КЎРСАТКИЧ, рН - эритмадаги водород ионлари концентрациясининг ўнлик манфий логарифмида олинган қиймати. Бу сон В. к. деб аталади ва рН б-н белгиланади: $\text{pH} = -\lg[\text{H}^+]$. Тоза сувда ёки нейтрал муҳитдаги сувли эритмада 25° да водород ионлари $[\text{H}^+]$ ва гидроксид ионлари $[\text{OH}^-]$ нинг концентрациялари тенг: $[\text{H}^+] = [\text{OH}^-] = 10^{-7}$. Шу т-радаги Н⁺ ва ОН⁻ ионлари концентрацияларининг кўпайтмаси: %

$$\text{K}_{\text{H}_2\text{O}} = [\text{H}^+][\text{OH}^-] = 10^{-7} \cdot 10^{-7} = 10^{-14}.$$

Демак, маълум т-рада H^+ ва OH^- ионлари концентрациялари кўпайтмаси ўзгармас сон бўлиб, бу ионлар концентрациясини улардан бирининг концентрацияси б-н ифодаласа бўлади; одатда бунини $[H^+]$ б-н ифодалаш қабул қилинган. Демак, нейтрал муҳитда: $pH = -\lg[H^+] = -\lg 10^{-7} = 7$ бўлади. Агар $pH < 7$ бўлса, муҳит кислотали, $pH > 7$ бўлса, муҳит ишқорий бўлади. pH қиймати 7 дан қанчалик кичик бўлса, эритмадаги H^+ ионларининг концентрацияси шунчалик катта, муҳит шунчалик кучли кислотали бўлади ва аксинча pH қиймати 7 дан қанчалик катта бўлса, эритмадаги OH^- ионларининг концентрациялари шунчалик катта ва муҳит шунчалик кучли ишқорий бўлади. Тупроқ муҳитини аниқлашда, тўқимачилик, бўёқчилик, кўнчилик, қоғоз, кимё ва озик-овқат саноатида $V. k.$ нинг аҳамияти катта.

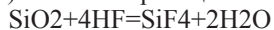
ВОДОРОД ПЕРОКСИД, H_2O_2 - водород б-н кислород бирикмаси, рангсиз суюқлик, зичлиги 1,46 г/см³. Суюқланиш т-раси — 0,41°, қайнаш т-раси 150,2°. Сув б-н яхши аралашади. Соф ҳолдаги $V. p.$ турғун, лекин оғир металллар ва ионлари таъсирида сув б-н кислородга парчаланаяди. Органик моддалар ва фаол металлларнинг оксидланиши ҳамда кислороднинг катодда қайтарилиши натижасида ҳосил бўлади. Лаб.да металл пероксидлар (Na_2O_2 , CaO_2) нинг суюлтирилган кислоталар б-н ўзаро таъсири натижасида, саноатда эса алкилантрагидрохинонлар, биринчи навбатда 2-этил, 2-учламчи бутил- ва 2-пентилантрагидрохинонларни авто-оксидлаш усули б-н олинади. Сувдаги 30 % ли эритмаси пергидрол дейилади. $V. p.$ таркибидаги кислород атомлари ҳам оксидловчи, ҳам қайтарувчи хоссага эга. $V. p.$ ипак, жун ва мўйна каби махсулотларни оқартиш учун, тиббиётда ва озик-овқат саноатида дезинфекцияловчи модда сифатида ишлатилади.

ВОДОРОД СУЛЬФИД, H_2S - водород б-н олтингургурт бирикмаси; рангсиз

ва заҳарли газ, палағда тухум ҳиди келади; қайнаш т-раси — 60,38°, суюқланиш т-раси — 8,29°, сувда эриб, сульфид кислота (жуда кучсиз) ҳосил қилади; бу кислотанинг тузлари сульфидлар деб аталади. Таркибида 2 валентли олтингургурт борлиги учун $V. c.$ жуда кучли қайтарувчидир. $V. c.$ техникада нефть, табиий ва саноат газларини қайта ишлаш йўли б-н, лаб.да эса металл сульфидларга суюлтирилган сульфат кислота таъсир эттириб олинади. Аналитик кимёда катионларни аниқлашда ишлатилади.

ВОДОРОД ТЕРМОМЕТРИ, газ термометри — иши газ (мас., водород) нинг босими т-рага боғлиқлигига асосланган т-ра ўлчаш асбоби. Т-рани ўлчаш учун ичига водород (ёки гелий, азот) тўлдирилган баллон (капилляр орқали манометрда туташтирилган) т-раси ўлчанадиган муҳитга жойлаштирилади. Ўлчанган газ ҳажми ёки босими қийматини унинг ҳолат тенгламасини кўйиб, т-ра ҳисоблаб чиқилади.

ВОДОРОД ФТОРИД, HF - ўткир хидли рангсиз газ. $V. f.$ 19,43° даёқ суюқликка айланади. Ҳавода кучли тутаб, унинг намлиги таъсирида томчисимон эритма ҳосил қилади. Суюқ ҳолдаги $V. f.$ нинг зичлиги 991 кг/м³, қайнаш т-раси 19,43°, суюқланиш т-раси — 83,1°. Сувда чексиз миқдорда эриб фторид кислота ҳосил қилади. $V. f.$ бошқа кислоталардан фаркли ўлароқ кремний (IV)-оксид б-н реакцияга киришади:



$V. f.$ нинг шишаларни хиралаштириши шу реакцияга асосланган бўлиб, саноатда ундан шишаларга гул ва турли белгилар чизишда фойдаланилади. $V. f.$ табиий бирикма — флюорит (CaF_2) га концентрланган сульфат кислота таъсир эттириб олинади. $V. f.$ фтор, сунъий креолит ва фторорганик бирикмалар олишда қўлланилади.

ВОДОРОД ЦИАНИД, цианид кис-

лота, HCN — кучли захар; рангсиз, учувчан, ўзига хос ҳидли суюқлик; қайнаш т-раси 25,7°; суюқланиш т-раси —13,1°, жуда кучсиз кислота; аччик бодом, ўрик, шафтоли ва олча мағзида глюкозидлар тарзида учрайди. Саноатда аммиак ва метаннинг ҳаво б-н аралашмасини катализатор (платима) иштирокида, лаб.да эса баъзи цианидлар (NaCN), $K_4[Fe(CN)_6]$ га суюлтирилган сульфат кислота қўшиб, киздириш йўли б-н олинади. В. ц. организмда ферментатив жараёнларни тўхтатади. В. и. қ. х. зараркуналдарига қарши кураш, дезинфекциялашда ишлатилади. Киме саноатида полимерлар (акрилонитрил, метакрилат ва б.) и. ч. да, синтетик сут кислота тайёрлашда, тузлари олтинни рудалардан ажратиб олишда ва б. мақсадларда қўлланилади.

ВОДОРОД ЭЛЕКТРОД —водород атмосферасида водород ионлари H^+ бўлган эритмага ярмисигача тушириб қўйиладиган платина пластинка ёки майдаланган платина қопланган сим. Платина б-н эритма ўртасида қуйидаги реакция: $H_2 \rightleftharpoons 2H^+ + 2e^-$ ҳисобига ҳосил бўлувчи потенциаллар фарқи водород ионлари концентрацияси, газ ҳолдаги водород босими ва т-рага боғлиқ. В-э.дан кучли оксидловчилар, қайтарувчилар, тўйинмаган органик бирикмалар ва баъзи металллар (мас., кўрғошин, мис, кумуш, олтин) тузлари бор муҳитда фойдаланиш мумкин эмас. В.э. гальваник занжирларнинг электр юритувчи кучини, алоҳида электродлар потенциали ва водород кўрсаткич рН ни ўлчаш учун қўлланилади.

ВОДОРОДСИМОН АТОМЛАР - 1) тузилиши водород атомига ўхшаш, ядро ва битта электрондан иборат енгил элементларнинг ионлари. Бундай атомли элементлар (He^+ , Be^{2+} ва б.) фақат атом рақамлари б-н бир-биридан фарқ қилади. В. а. энергияси сатҳи ва спектри водород атоми энергияси сатҳи ва спектрига ўхшайди, лекин энергия масштаби ва

ўтиш частотаси z^2 марта (z — элементнинг атом рақами) ортиши б-н ундан ажралиб туради; 2) янги атомлар деб номланадиган бекарор заррачалар. Уларга биринчи навбатда водород атоми ядроси (протон) дан ва манфий зарядланган элементар заррача (мюон M^- , P^- мезон, K^- мезон ва б.)дан ташкил топган мезоатомлар, кейин электрон ва мусбат зарядланган элементар заррачалардан ташкил топган системалар: позитрон, мюон M^+ , P^+ ёки K^+ мезон (тегишлича позитроний, мюоний, пионий, каоний деб номланадиган заррачалар)дан ташкил топган системалар қиради. Бу системалар модда орқали юқорида келтирилган элементар заррачалар ўтганда ҳосил бўлиб, кимёвий реакцияларга водород атомига ўхшаш киришади.

ВОЕВОДА (рус.) — 1) қушин бошлиғи, славян халқларида ҳукмдор. Русда 10-адан маълум. Россия давлатида — полк, отряд (15-а. охири — 18-а. боши), шахар (16-а. ўртаси — 1775) ва вилоят (1719—75) бошлиғи. 2) (Воеводлик) — Польшадаги асосий маъмурий-худудий бирлик.

ВОЕВОДИНА—Югославияда, Сербия Республикаси таркибидаги мухтор ўлка. Майд. 21,5 минг км². Аҳолиси 2 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар ўргалари). Маъмурий маркази — Нови-Сад. Иқлими мўътадил, континентал. Июлнинг ўртача т-раси 22—24°, янв.ники 1,2 — 2,6°. Йиллик ёғин 550—750 мм. Йирик дарёлари: Дунай, Тиса, Тамиш.

В. дан 6-ада славянлар, 9-а. охирида венгерлар яшаган. 10-адан Венгрия қироллиги таркибига қирган, 1526—1918 й.ларда В. худуди Габсбурглар монархияси қўли остида, 1918 й.дан Серб, хорват ва словенлар қироллиги (1929 й.дан Югославия) таркибида. 1945 — 63 й.лар мухтор вилоят, 1963 й.дан мухтор ўлка.

В. — Сербиянинг хўжалиғи энг ривожланган қисми. Қ. х. боғдорчилик ва

тоқчилик, гўшт-сут чорвачилигига ихтисослашган. Саноати маҳаллий хом ашёга асосланган. В. нинг шарқий қисмида нефть ва газ чиқарилади. Тўқимачилик, машинасозлик, кимё, электротехника, целлюлоза-қоғоз, цемент, озиқ-овқат саноати ривожланган.

ВОЖИБ (араб. — мажбурият, бурч) ислом шариати тушунчаси. Мусулмонлар Аллоҳ ва Муҳаммад (ас) амрларигина эмас, яқка ҳукмдор (халифа, подшо, амир, хон) лар фармойишини ҳам бажариши мажбурий эканлигини англатади. Мажбурийлик нуктаи назаридан В. фарздан кейин, суннат талабларидан олдин туради. Исломда В. ни инкор этиш оғир гуноҳ ҳисобланса-да, кофирликка нисбат берилмайди. «Подшоҳнинг амри вожиб» деган тушунча Қуръонда бор. Суннийликда В. га шариат тушунчалари бўйича фарз б-н суннат орасидан жой бериш — ханафия мазҳабидагина эътироф этилган. Бошқа уч мазҳабда В. алоҳида тушунча сифатида қабул қилинмаган. Уларда фарздан кейин бевосита суннатга ўрин берилган. В. ни эса улар фарзга қўшиб юборишган. Бинобарин улар ханафия мазҳабидаги В. ларни фарз ҳисоблайдилар. Мас., беш вақт намоз, рўза, закот, ҳажни ханафийлар фарз деса, улар фарз ҳам, В. ҳам деб атайвердилар. Абдулазиз Мансур.

ВОЖИД **АЛИХОН**
ҲИНДИСТОНИЙ (19-а., Хугли бандаргоҳи, Бенгалия) — комусчи олим. Отаси адиб, асли тур-кистонлик бўлган. В. А. Ҳ. 12 ёшидаёқ турли илмлардан хабардор бўлган. 15— 16 ёшларида саёҳатга чиқиб, билимларини оширган, сўнг мударрислик қилган. Асосий асари 2 жилдли «Матла ул-улум ва мажма ул-фунун» («Илмлар боши ва фанлар мажмуаси», 1846) қрмусидир. 1-жилд («Матла ул-улум») да фанлар асоси, уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихи баён қилинган. 2- жилд («Мажма ул-фунун») да кимматли амалий маълу-

мотлар, жумладан Марказий Осиё хатотлик, мусаввирлик, кандакорлик, дуррадгорлик, кўнчилик, муковасозлик ва б. касблар ҳақида маълумот тўпланган. Ҳар жилднинг махсус бобида мусиқа (хусусан, ҳинд ва форс мусиқа анъаналари) ҳақида фикр юритилган. В. А. Ҳ. Хоразмга келиб мударрислик қилган, унинг асари тошбосма тарзида (Канпур, 1889; Лакхнау, 1908 ва б.) Туркистонда кенг тарқалган. Асарлари Беруний номидаги Шарқшунослик и. т. институтида сақланмоқда (инв. NN 8787, 6817, 6818, 2838, 5250).

Лд.:Аведова Н. А., Сведения о технике живописи в энциклопедии Важида Али, в кн.: Из истории живописи Средней Азии. Традиции и новаторство, Т., 1984.

ВОЗЕҲ (тахаллуси; асл исми Қори Раҳматулло Бин Ашур Муҳаммад) (1817/18-1893/94, Бухоро) - ўзбек шоири, адабиётшунос, хаттот, географ. Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиган (1844 й.гача). 1853—56 й.ларда Кармана ҳокими хизматида бўлди. Сарой муҳити б-н келишолмай, Бухорога қайтади ва умрининг охиригача фақирона ҳаёт кечиради. В. ўзбек, тожик ва араб тилларида, турли жанрларда ижод қилган. Шеърлари турли баёз ва мажмуаларда учрайди, девон тузмаган. «Ақоид уннисо» («Аёллар учун қоидалар») рисола-си, «Савониҳ ул-масолик ва фаросиҳ ул-мамолик» («Йўлларнинг қулайликлари ва мамлакатларнинг масофалари») ва б. асарлари ўша даврдаги адабий-бадий, ижтимоий-сиёсий муҳитга оид, шуниингдек геогр. ва этн. бўйича маълумотларга бой. «Кони лаззат ва хони неъмат» («Лаззат манбаи ва неъмат дастурхони») асари Туркистонда расм бўлган турли нонлар ва ширинликларнинг инсон саломатлигига фойдали хусусиятлари ҳақида. 18— 19-а. нинг 1-ярмидаги адабий муҳитни ўрганишда кимматли манба ҳисобланган «Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб» («Сухбатдошлар тар-

жимаи ҳолидан дўстларга туҳфа», 1871) тазкирасида Қўқон ва Бухоро хонлигида яшаган шоир ва давлат арбоблари ҳақида маълумотлар, уларнинг асарларидан намуналар келтирилган. Асар 29 бобдан иборат, ҳар бир боб шоирлар таҳаллусларининг араб алифбосидаги тартиби асосида тузилган. В. асарларининг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Қўлёзмалар (инв. №75) ҳамда Шарқшунослик (№50/11, 60, 2336/1, 2304/1, 1470, 854/1, 852/1) интларида сақланади.

ВОЗИҲ (тахаллуси; асл исми Мирзо Шафий Содиқ ўғли) (1796, Ганжа—1852.28.11, Тифлис)— озарбайжон шоири, маърифатпарвари. Ҳазал, маснавий, рубоий жанрларида ижод қилган. Ҳажвий шеърлар ёзган. Уларда жамият нуқсонларини фош қилган, шахс эркинлиги учун курашга чақирган. Омгани маърифатга даъват этган. Кўпгина лирик шеърлари халқ қўшиқларига айланиб кетган. В. нинг «Зулайхо ва Ҳафиза», «Тифлис билан видолашув» каби қўшиқлари ҳаётга муҳаббат б-н суғорилган. «Мирзо Шафий қўшиқлари» (1881) китоби кўп тилларда нашр қилинган. В. дарсликлар яратган, озарбайжон тили ва адабиётидан луғатлар ва хрестоматиялар тузишда қатнашган.

ВОЗНЕСЕНИЕ ОРОЛИ - Атлантика океанининг марказий қисмидаги вулкан орол, Буюк Британия мулки. Майд. 88 км². Аҳолиси 1,4 минг киши (1989). Маъмурий маркази ва порт шаҳри — Жоржтаун. Ер юзаси платодан иборат; трахит, риолит ва базальт жинслардан таркиб топган. Ўчган вулкан кратери кўп (30 дан ортиқ). Энг бал. жойи 858 м (Грин-Маунтин тоғи). Иқлими тропик пассатли иссиқ иқлим. Йиллик ёғин 700—1000 мм. Ўт-ўсимликлари кенг тарқалган, ўрмонлар бор. Сабзавот, мевалар етиштирилади. Оролни 1501 йда Вознесение байрами куни португаллар қашф этган.

ВОЗНЕСЕНСКИЙ Андрей Андреевич (1933.12.5, Москва) — рус шоири. Шеърлари ўта замонавийлаштирилганлиги, мураккаб образлиги ва ритмик тизими б-н ажралиб туради. «Аксилдунёлар» (1964), «Витраж ишлари устаси» (1976), «Адаштирув» (1978) тўпламлари, «Усталар» (1959), «Лонжюмо» (1963). «Оза» (1964), «Авос» (1972), «Чох» (1986) ва б. поэмалар муаллифи. В. нинг «Видео—шеърят», «Россия—қиморхона», «Чалкаш шамоллараро» каби шеърӣй ва насрий китоблари нашр қилинган. Шўро тузуми даврида В. ҳақўйлиги, адолатпарварлиги учун таъқибга учраган. 1966 й.ги Тошкент зилзиласи пайтида Тошкентда бўлиб, «Тошкентга ёрдам беринг!» дostonини ёзган. В. Алишер Навоӣй ҳақида «Алишер Навоӣй — улуғ шоир... Навоӣйнинг минг йилларга татирли ахамияти бор...», деб унга юксак баҳо берган.

«Мангу ризк» асари Сирожиддин Сайӣид томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1990).

ВОЗРОЖДЕНИЕ — Орол денгизининг марказий қисмидаги орол. Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида. 1961 й. га қадар майд. 216 км² бўлган. Энг баланд жойи 56 м. Ер юзаси текислик бўлиб, қум ва қумоқлардан таркиб топган. Дўйг қумлар учрайди. Доимий оқар сув йўқ, дарахт ўсмайди. Чўл ва чала чўл ўсимликларидан юлғун, шўра, окбош, қўшбарг, янтоқ қабилар қумли, ўтлоқи-тақир ва шўрхоқ ерларда тарқалган. 1961 й.дан Орол денгизи сатҳининг мутғасил пасайиб бориши нағижасида В. нинг майдони айниқса шим.-ғарб ва жан.-ғарб томон кенгайди. Янги вужудга келган қуруқлик асосан қумликдан иборат бўлиб, ниҳоятда шўр. Бу ерда сийрак ҳолда бир йиллик шўралар (қора шўра ва қизил шўра), гоҳо юлғун ва қорабароқ учрайди. В. да аҳоли яшамайди.

ВОИЗ (араб.) — жамоат олдидан нутқ

сўзловчи, воизлик б-н шуғулланувчи киши, профессионал нотик. В. лар чуқур билим, юксак маданият ва махсус ижрочилик салоҳияти (чиройли ва таъсирчан овози, аниқ ва равшан талаффуз, ўз замонаси учун етакчи тилларни мукамал билиш ва б.) га эга бўлган. Муслмон шаркининг йирик олимлари, дин арбоби, адиб ва б. кўпинча етук В. лар ҳам бўлганлар. Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Муин Воиз Ҳиравий, Баҳоуддин Валад, Жалолиддин Румий, 20-а. да муфти Зиёвуддинхон Эшон Бобохон ўғли ва б. сўз кудрати ва жонли нутқ санъати б-н ўз замонасининг машҳур В. лари бўлганлар.

ВОИЗЛИК САНЪАТИ - жамоат олдидан нутқ сўзлаш, нотиклик санъати; илмий-сиёсий маъруза, баҳс, мунозара, тарғибот ва ташвиқотнинг асосий воситаси сифатида кенг ижтимоий мавқега эга бўлган санъат. Юнонистонда воизлик риторика дейилган. Қадимда Шарқ мамлакатларида ҳукмдор шахсан ўзи жамоат олдига чиқиб, ўз сиёсати, халқаро аҳвол ва б. ҳақида нутқ сўзлаган. Эл олдига чиқиш, айниқса жума намози, ҳайит, наврўз кунлари ва б. да, мамлакатлараро уруш бошлангандаги йиғинларда одат тусига кирган. 9-а. га келиб, бу муҳим ишни хушовоз, таъсирчан гапирадиган, ишонтира оладиган махсус кишилар — воизларга топширганлар. Шундай қилиб, В. с. шаклланган. Ривожи жараёнида дабирлик (давлат аҳамиятидаги ёзишмаларни иншо этиш ва ўқиб бериш), хагиблик (диний, сиёсий майлдаги нотиклик), музақирлик (диний-ахлоқий масалаларни шарҳлаб бериш) каби тармоқлари вужудга келган. В. с. нинг нутқ матнлари, тингловчиларнинг билими, ижтимоий мавқеи ва б. хусусиятларга кўра турли мақом (қисм) ларга бўлинган: султониёт (юқори табақа учун), хутубу жиҳодия (жанговар нутқлар), ғарибона мақом (оддий халқ учун) ва б. В. с. ижтимоий ва бадиий жиҳатдан муҳимлиги туфайли

асрлар давомида ривожлана борди. Ўрта асрларда В. с. нинг назарияси ва талкин услубларини ёритувчи илмий, услубий ва хрестоматик асарлар яратилди. В. с. ни ўргатувчи махсус соҳа — калом илми, балоға илми юзага келди. В. с. ўтмишда катта ижтимоий кудрат касб этган, ҳоз. нотиклик санъати ривожида муҳим роль ўйнаган.

Сотимхон Иномхўжаев.

ВОИС КУЛОЛ (19-а. ўрталари - Хоразм вилояти Хонқа тумани Мадир қишлоғи—1913) — кошинкор (кошинпаз) уста, кулол, кўзагар. Отаси уста Исмоил б-н бирга ишлаб хунар ўрганган. Хоразм меъморлигига ранг-баранг хом кошинлар тайёрлаган, кейинчалик элга юқори сифатли қоплама кошинлар ишлайдиган уста сифатида танилади. Устахонасида катта ҳажмли сопол хум ва кўзалар ишлаб чиқарган; 19-а. охири — 20-а. бошида Хивада қурилган кўпгина йирик ансамблларнинг бош тарзи (фасади) ни безашда иштирок этган. Жумладан Нуруллабой саройи (1906—12), Ислохўжа мадрасаси ва минораси (1908—10), почта биноси (1910), қасалхона (1911—13) ва б.

ВОИСОВ Болта (1892—Хоразм вилояти Хонқа тумани Мадир қишлоғи—1958) — кулол, кошинкор уста, Хоразм кулоллиги мактаби вакили. Хунарни отаси Воис кулол ва уста Мадрасулдан ўрганган. 20-а. бошларида Хива меъморий ансамблидаги йирик биноларни безашда кошинкор сифатида қатнашган. Мураккаб меъморий нақш мужассамотлари тузган, ёдгорликларни тиклаш учун кошинлар тайёрлаган. Нақшли сопол идишлар, айниқса қалами услубида нақшланган бодиялар тайёрлаш В. ижодида асосий ўрин тутди. В. ишларидан намуналар республика ва чет мамлакатлар музейларида сақланади.

ВОИШ — ток ўстириш усулларида бири. Кўш қаторлаб (қаторлар ораси 4—5 м, қаторлардаги туплар ораси 2,5—3 м)

экилган тоқлар бал. 2,0—2,5 м, кенглиги 3 м қилиб қурилган бакувват ёғоч сўрига кўтарилди (к. Сўри).

ВОЙНИЧ (Voynich) Этель Лилиан (1864. 11.5, Корк, Ирландия—1960. 28.7, Нью-Йорк) — англиз адибаси. Берлиндаги олий мусиқа мактабини тугатган (1885). 1887—89 й. ларда Россияда яшаган. 1920 й дан АҚШда. Италия халқ озодлик ҳаракати (1830—40) га бағишланган «Сўна» (1897) романи ёзувчиға халқаро шуҳрат келтирди. В. нинг «Джэк Реймонд» (1901), «Оливия Латам» (1904), «Узилган дўстлик» (1910), «Пойабзалингни еч» (1945) романлари Италия, Россия, Польша халқларининг инқилобий кураши ҳақида. «Сўна» романи Мирзакалон Исмоилий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1956).

ВОКАЛ МУСИҚА - куйлаш учун мўлжалланган мусиқа. В. м. га якка, ансамбль ҳамда хор тарзида, шунингдек мусиқа чолғулари жўрлигида ёки умуман жўрсиз (мас., катта ашула, а капелла хорлари каби) ижро этиладиға асарлар қиради. Барча турларида хонанда овози етакчи ўрин тутди. В. м., асосан, бадий ижро матн (шеърийат) б-н боғлиқ. Шу б-н бирга сўзсиз ижро этиладиган вокализ ҳам В. м. дир.

ВОКАЛ САНЪАТИ - қ. Хонандалик.

ВОКАЛИЗ (лот. vocalis — унли товуш; садоланувчи, куйловчи) — сўзсиз, унли товушларда куйлаш учун яратилган этюд ёки овоз машқи; овозни ширдор қилишга ва хонанда маҳоратини оширишга хизмат қилади (Ж. Конконе, Г. Панофка, М. Глинка, А. Варламов ва б.). Концерт ижроси учун мўлжалланган мустақил мусиқа асари сифатида ҳам учрайди (С. Рахманинов, овоз ва фортепиано учун «Вокализ»; Р. Глиэр, «Овоз ва оркестр учун концерт»; В. Успенский, «Вокализ»; Ик. Акбаров, «Ҳамза» кинофильмига ёзилган «Зулфия вокализи»;

М. Левиев, «Сўзсиз қўшиқ»; Б. Гиенко, «Овоз ва оркестр учун концерт» ва б.).

ВОКАЛИЗАЦИЯ — унли товушларда куйлаш; вокал мусиқанинг асосий бадий (ифодавий) усулларидан. Сўз бўғинини икки ва ундан ортиқ товушларда куйлаш В. нинг энг оддий хилидир. Бошидан охиригача бирон-бир сўзнинг бўғинлари куйланадиган асарлар ҳам учрайди. Мас., «Аллилуйя» (В. Моцарт), «Мадхдия» (М. Глинканинг «Иван Сусанин» операси эпизодига). В. халқ (хусусан ўзбек) мусиқа ижодида ҳам мавжуд. (қ. Ҳанг).

ВОКЗАЛ (инг. Vauxhall — Лондондаги сайргоҳ боғнинг номи) — йўловчилар ва транспортга хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган бино ёки бинолар мажмуи. 17-а.да англиз Жейн хоним Вокс (Jane Vaux) Лондон яқиниға боғ ва кошона зал курдирди. Т. й. қурилгандан кейин ст-ядаги бино ҳам «вокзал» (Вокзал и) деб юритилди. Дастлабки В. (Англияда Стоктон—Дарлингтон линиясидаги В.) 19-а. бошларида қурилди. 19-а. охири — 20-а. бошларида деярли барча катта шаҳарларда В. лар пайдо бўлди.

В. нинг т. й. вокзал и, аэровокзал, автовокзал хиллари бор. В.да ст-я биноти, йўловчи платформалари (перрон) ва ўтиш йўллари бўлади. В. бинотида билет кассалари, маълумотлар бюроси, кутиш зали, почта ва телеграф, тиббиёт пункти, болали оналар хонаси, ресторан ва буфетлар, юк хоналари, қўл юкини сақлаш камералари; катта В. ларда эса автоматик юк сақлаш камералари, билет ботиш ва сотиш машиналари, электр компостерлар ва маълумот бериш автоматлари ҳам бўлади. Тошкентда икки т. й. вокзал и — «Марказий» (биринчи биноти 1901 й.да, ҳоз. 1957 й.да қурилган) ва «Жанубий» (1985Й.) вокзал бор. «Марказий» т. й. вокзалида юкоридаги қулайликлардан ташқари, перронга олиб чиқадиган ер ости йўлаги ҳам бор. Автовокзал шаҳарлар орасида ва шаҳар атро-

фига қатнайдиган автобус йўловчиларга хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган иншоотлар мажмуидан иборат. Тошкентдаги «Тошкент» ва «Самарқанд» автовокзалларида юкорида айтиб ўтилган қулайликларнинг купи бор (қ. Автовокзал). Аэровокзал ҳаво транспорти йўловчиларига хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган бинолар мажмуи; аэропортнинг асосий иншооти. Аэровокзалда билетлар сотилади ва қайд қилинади; багажлар қабул қилинади ва берилади; самолётларнинг келиши ва кетиши ҳақида маълумот бериб турилади; йўловчиларга почта ва тиббиёт хизмати кўрсатилади ва х. к. Халқаро ҳаво йўлларидаги аэровокзалда чет элга кетаётган ва чет элдан келаётганларнинг ҳужжатлари ва багажлари текшириладиган бўлим ҳам бўлади. Аэровокзалдаги барча бинолар вазифасига қараб 3 гуруҳга бўлинади: йўловчилар учун мўлжалланган заллар (билет сотиш ва қайд қилиш заллари; кутиш зали; кафе ва ресторанларнинг савдо заллари); кўшимча бинолар (юкхоналар, болали аёллар учун ажратилган хоналар, алоқа бўлими ва б.); Йўловчиларга қулайлик туғдириш ва асосий аэровокзалнинг ишини енгилатиш учун катта шаҳарларда кўшимча аэровокзаллар ташкил қилинади. Мас, Тошкентдаги аэровокзали прик В.лар жумласига қиради. Унаа маҳаллий трассаларда қатнайдиган самолётлар учун мўлжалланган кўшимча аэровокзал бор. Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятлари марказларида т. й. вокзал и, аэровокзал ва автовокзал бор. Бир йўла т. и. автобус, сув ва ҳаво транспорти йўловчиларига хизмат қиладиган бирлашган (комплекс) В. лар ҳам бўлади. Бирлашган В. йўловчиларга жуда қулайлик туғдиради. Мас, бир шаҳардан поездда бир В. га келиб тушган йўловчи ўша жойнинг ўзида бошқа шаҳарга ёки атрофига қатнайдиган автобусга билет олиши мумкин ва аксинча. Ўзбекистонда бирлашган В. лар йўқ.

ВОКОДЕР (инг. voill coding — то-

вушни кодлаш)—алоқа каналидан нутқ эмас, балки нутқни таҳлил қилиш натижасида ҳосил бўладиган сигналлар (кодлар) узатиладиган телефон алоқа тизими. Товуш сигналининг частота спектрини (товуш тўлқинлари йиғиндисии) кискартириб беради, бир нормал телефон алоқа канали ўрнида юздан ортиқ алоқа канали ҳосил қилишга имкон беради. В. асосан товуш анализатори ва товуш синтезаторидан иборат. Товуш анализатори параллел ишловчи бир неча электр филтрдан тузилган. У узатилаётган товуш сигналларининг айрим хусусий белгиларини аниқлаб, уларни линияга узатади. Товуш синтезатори эса шу белгиларга қараб асосий товушни қайта тиклайди. В. нинг камчилиги шуки, тикланган товуш узатилаётган товушга ўхшамайди («механик товуш» ҳосил бўлади). В. махсус алоқа йўлларида қўлланилади.

Марказий темир йўл вокзали (Тошкент, 2000).

ВОЛ — қад. хинд оғирлик ўлчов бирлиги; ратш, туда ўлчов бирликлари б-н қуйидагича боғланган:

$1В = \text{«Зратш} = 1/32 \text{ тула} = 0,3766 \text{ г.}$

ВОЛА (тахаллуси; асл исми Эшонхўжа Мириноятулло ўғли) (1770 — Самарқанд вилояти Иштихон туман и — 1842) — ўзбек шоири. Возехтг «Сухбатдошлар таржимаи ҳолидан дўстларга туҳфа» тазкирасида келтирилишича. В. туғма кўзи ожиз бўлган. Шунга қарамай у туркий ва форсий тилларда ижод қилган. В. 19-а. Каттақўрғон адабий муҳитига мансуб Шавқий. Нодим, Хиромийлар б-н ижодий мулоқотда бўлган. Навоий, Ҳофиз шеърларига тазмин, мухаммаслар боғлаган. Шеърлари ижтимоий, фалсафий ва ишқий мавзуда. Уларда меҳнаткаш халқ ҳаёти, турмуш машаққатлари, ўз қашшоқлигидан норозилик, шу б-н бирга эзгу орзулар ифода этилган. Баъзи манбаларда шеърларидан 2 та девон тартиб бергани ва баёзлар тузгани ҳақида маълумот келтирилади,

аммо улар хали топилмаган. Турли баёзларга кирган 3 минг мисрадан ортиқ шеърлари бизгача етибкелган. »

ВОЛГА (қадимда Ра, ўрта асрларда И т и л ё к и Э г е л) — РФ Европа қисмидаги энг йирик ва серсув даре. Уз. 3530 км (сув омборлари курилишидан олаин 3690 км). Ҳавзасининг майд. 1360 минг км². Валдай қирларидан бошланиб (228 м балапдликдан), Каспий денгизига дельта ҳосил қилиб (майд. 19 минг км²) куйилади. В. га 200 тача ирмоқ кўшилади. Чап ирмоқлари ўнг ирмоқларига нисбатан кўп ва серсувроқ. В. Верхит. Стерж, Вселуг, Пено, Волго каби бир қанча кўллардан оқиб ўтади. Ўнг ирмоқ — Ока куйилиш жойидан В. нипг ўрта оқими (то Кама дарёси куйилишигача) бошланади ва дарё

Волга бўйи қирларининг шим. ва шарқий ён бағирлари бўйлаб оқиб, Жигули тоғларини айланиб ўтади ва Самара ёйи деб аталадиган жуда катта тирсак ҳосил қилади. Волгоград ш. яқинида В. дан уз. 520 км бўлган Ахтуба чап тармоғи ажралиб чиқади. В. нинг чап ирмоқларидан Молога, Шексна, Кострома, Унжа, Ветлуга, Кама, Самара, Катта Ирғиз ва б.; ўнг ирмоқларидан Ока, Сура, Свияга энг йирик ирмоқлардир. В. асосан қор (йиллик оқимининг қарийб 60%), грунт (30%) ва ёмғир (10%) сувларидан тўйинади. Ёз ва қишда дарё суви жуда камайиб кетади, баъзан ёзда кетма-кет жала ёғганда сув сатҳи кўтарилади. В. нинг юқори ва ўрта қисми нояб. охирида музлаб, апр. ўртасида эрийди, қуйи қисми эса дек. ўртасида музлаб, март ўртасида муздан бўшайди. Қуйилиш еридан Ржевгача (3256 км) мунтазам кема қатнайди. В. нинг сув режимини тартибга солиш, дарёни чуқурлаштириб, кемалар қатновини яхшилаш ва арзон электр энергия олиш мақсадида дарёда ГЭС лар қурилди. В. Волга-Болтиқ сув йўли орқали Болтиқ денгизи б-н, Шим. Двина сув системаси ва Оқ денгиз-Болтиқ канали орқали Оқ денгиз б-н, кема қатнайдиган Волга-Дон

каналли орқали Азов ва Қора денгизлари б-н, Москва ш. б-н Москва номли канал орқали боғланган. В. соҳилида Тверь, Ярославль, Нижний Новгород, Қозон, Ульяновск, Самара, Саратов, Волгоград, Астрахон ш. лари жойлашган. В. да 70 тур балиқ яшайди, булардан 40 тури овланади. Дарёда ёғоч, ёғочсозлик маҳсулотлари, нефть, туз, руда, бинокорлик материаллари, галла, мева ва б. ташилади. В. ҳавзасида Волга-Кама, Жигулевск, Астрахон қўриқхоналари. Самарская Лука табиат миллий боғи мавжуд. Антропоген таъсир натижасида В. да экологик вазият кескин ёмонлашди. В. нинг табиий мажмуасини тиклаш учун илмий изланишлар олиб борилмоқда.

ВОЛГА АВТОМОБИЛЬ ЗАВОДИ (ВАЗ) — Россиянинг энгил автомобиллар ишлаб чиқарувчи йирик саноат корхонаси. Самара вилоятининг Тольятти ш. да жойлашган. Йиллик лойиҳа қуввати 660 минг автомобиль и. ч. га мўлжалланган. 1967 й. курилиши бошланиб, Йиллик лойиҳа қуввати 220 минг автомобиль бўлган 1-навбати 1971 й. Италиянинг «Фиат» корпорацияси б-н ҳамкорликда қурилган. «ФИАТ-124» автомобили негизда яратилган «Жигули» ВАЗ-2101 русумли кичиклитражли энгил автомобилларини ишлаб чиқарган. 2-навбати 1972 й. да ишга туширилган (лойиҳа қуввати 220 минг автомобиль). Кейинги йилларда корхона «Жигули» русумидаги энгил автомобилларнинг бир неча модификацияларини яратди ва ишлаб чиқарди (ВАЗ-2103, ВАЗ-2104, ВАЗ-2105, ВАЗ-2106, ВАЗ-2107, ВАЗ-2108, ВАЗ-2109 вах. к.). 80-й, лар охирига келиб корхона ВАЗ-2199 русумдаги замонавий дизайн ва турли қулайликларга эга бўлган энгил автомобилларни (5 ўриндиқли) и. ч. ни йўлга қўйди. Ҳоз. вақтда корхона шу вақтгача ишлаб чиқараётган энгил автомобилларнинг баъзи такомиллаштирилган русумлари б-н бирга бутунлай янги русумдаги «Князь Владимир» энгил автомобилларни етказиб бермоқда (2000).

Корхона ўз маҳсулотларини экспортга ҳам чиқаради (қ. Автомобиль саноати). 90-й. лар бошигача Ўзбекистонда шахсий автомобилларнинг асосий қисмини ВАЗ автомобиллари ташкил этган.

ВОЛГА БУЛҒОРЛАРИ, Волга-Кама булғорлари (Кама булғорлари, булғорлар) — Азов бўйларида 7-а. да кўчманчилик қилиб юрган, сўнгра (7-а. нинг 2-ярмида) Ўрта Волга бўйларига кўчиб борган туркий қабилалар. Ўрта Волга ва Кама дарёси бўйларида В. б. угор-фин тил оиласига мансуб маҳаллий қабилалар б-н аралашиб кетганлар ва кучли ҳарбий ташкилотга эга бўлганлари туфайли Волга-Кама ҳавзасида сиёсий гегемонликни қўлга олганлар, бу ерда туркий тиллар кенг тарқала бошлаган. В. б. бошқа маҳаллий қабилаларни халқ бўлиб шаклланишида ва давлат (қ. Волга-Кама Булғорияси) барпо этилишида бош ролни ўйнаган. Уларнинг авлодлари — чувашлар, Қозон татарлари ва б.

ВОЛГА БУЙИ ҚИРЛАРИ - Волганинг ўнг соҳили бўйлаб Нижний Новгород ш.дан Волгоградгача чўзилган қирлар. Волга б-н Дон дарёлари ҳавзалари орасидаги сувайирғич. В. б. қ. Волга устидан тик кўтарилиб, Ока-Дон пасттекислигига қияланиб боради. Энг баланд ери (Хвалинск ш. яқинида) 375 м. Эни 500 км. В. б. қ. нинг айрим қисмлари тоғ (Змеев тоғлари, Жигули тоғлари ва б.) деб аталади. Оҳақтош, доломит, гил, кум, мергеллардан таркиб топган. Шим.ғарбий ва шим.-шарқий қисмларида карст рельеф шакллари учрайди. Шим. кенг баргли ўрмонлар б-н қопланган. Айрим жойлари ўрмон-дашт, жан. даштдан иборат.

ВОЛГА-БОЛТИҚ СУВ ЙЎЛИ (собик Мария сув йўли) — Волга дарёсини Болтиқ денгизи, Оқ денгиз — Болтиқ канали орқали эса Оқ денгиз б-н боғловчи сунъий сув йўли. Череповец ш.гача Рибинск сув омборидан, Ковжа

дарёси, Мария канали, Витегра дарёси, Онега канали, Свирь дарёси, Ладога қўли ва Нева дарёси орқали ўтади. Мария сув тармоғи 19-а. бошларида қурилган. 1964 й.да тубдан қайта қурилган ва В.-Б. с. й. номини олган. Умумий уз. 1100 км. Энг саёз жойи 4 м. 5000 т гача сифимли кемалар қатновига мўлжалланган.

ВОЛГА-ДОН КЕМА ҚАТНОВИ КАНАЛИ — Волга ва Дон дарёларини боғловчи канал. Сув йўлининг уз. 101 км (шундан 45 км дарё ва сув омборларидан ўтади). Канал 1948—52 й.ларда қурилган. В.-Д. к. қ. к. Волгограднинг жан. қисмидан бошланиб, Сарпа дарё водийси, Ергени қирлари этаклари, Волга-Дон сувайирғичи бўйлаб, Червленная дарёси водийсига чиқади, сўнгра Варвара, Береслав (Червленная дарёсида), Карповка сув омборлари (Карповка дарёсида) орқали Калач ш. яқинида Цимлянск сув омборига қўшилади (Дон дарёси шу ерда Цимлянск сув омборига қуйилади). Каналда Волга қиялигида (20 км масофада) кемаларни 88 м баландликка босқичма-босқич кўтариб берадиган бир камера ли 9 та шлюз, Дон қиялигида кемаларни Цимлянск сув омборигача 44 м пастликка босқичма-босқич тушириб берадиган 4 шлюз қурилган. Сув йўлининг юк ташишдаги аҳамияти катта.

ВОЛГА-КАМА БУЛҒОРИЯСИ - Ўрта Волга ва Куйи Кама ҳавзасида Волга булғорлари, фин-угор халқлари ва б. барпо этган давлат (10—14-а.лар). В.-К.Б. 10-а. нинг 2-ярмигача Хазар хоқон-лигга қарам бўлган. Лекин 965 й. Киев Русининг буюк князи Святослав хазарларни тор-мор келтиргач, В.-К. Б. мустақил давлатга айланган. Пойтахтлари: Булғор ш., 12-а.дан Билар ш. Араб халифалиги, Византия, шарқий славяндар ва б. б-н савдо-сотик муносабатлари олиб борган. Киев Руси, кейинчалик Владимир-Суздаль князлиги б-н ҳарбий ва савдо соҳасида рақобатда бўлган. 1241 й.га келиб мўғуллар томонидан босиб

олинган. 13-а. 2-ярмида Булғория ва Жукотин князликлари ташкил топган. 14-а. 90-й. ларида Амир Темур томонидан тормор келтирилган. 15-а. 30-й. ларида В.-К. Б. ерларини руслар босиб олганлар. Шундан сўнг фақат Козон ш. мустақил бўлиб қолиб кейинчалик у Ҳозон хонлиги марказига айланган. В.-К. Б. Шарқий Европанинг ўрта аср тарихида муҳим роль ўйнаб, татар ва чуваш халқлари маданиятида сезиларли из қолдирган.

ВОЛГОГРАД (1925 и. гача Царицин, 1961 й. га қадар Сталинград) — РФ даги шаҳар, Волгоград вилоятининг маркази. Волга дарёсининг ўнг соҳилида. Йирик дарё порти, аэропорт бор. Т. й. тугуни. Кема қатнайдиغان Волга-Дон каналининг бошланғич пункти. Аҳолиси 1005 минг киши (1999). Шаҳарга 1589 й. да асос солинган. 18-а. охирига қадар ҳарбий истехком бўлган. 1942 й. июлидан 1943 й. фев. гача В. да немис қўшинлари б-н шиддатли жанглар бўлган. В. РФнинг йирик саноат марказларидан бири. Саноатнинг етакчи тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик (тракторсозлик, кемасозлик, нефть машинасозлиги, моторсозлик ва б.), металлургия (алюминий, қувур, пўлат сим-канат з-длари). Ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати, қурилиш материаллари и. ч., электр энергетика ҳам ривожланган. Консерва, маргарин, сут, пиво з-длари, кондитер ф-каси, гўшт к-тлари, темир-бетон, уйсозлик з-длари, енгил саноат корхоналари (кўн з-ди, тикувчилик ф-калари ва б.) бор. В. да 7 олий ўқув юрти (шу жумладан 3 ун-т), 5 театр, музейлар (Мамай кўрғонидаги ёдгорлик ансамбли, ўлкашунослик музейи, тасвирий санъат музейи ва б.), мавжуд.

ВОЛГОГРАД 5/95 — ўртаги помидор нави. 1953 й. да Волгоград селекция ст-ясида чиқарилган. Пояси бақувват, шохланмай тик усади, барглари тукли, шода мева тугади. Меваси йирик (100—120 г.), ясси-юмалоқ, юмалоқ, эти қаттиқ. Кўчати уруғдан униб чиққанидан

ҳосил пишишига қадар вегетация даври 100—120 кун. Асосан парникларда етиштирилган ва пикировка қилиб ўстирилган кўчатлари далага 10—25 апр. да экилади. Далада гуллаганидан ксйин ҳосили 50—55 кунда пишади. Касаллик ва зараркунандалардан кам зарарланади. Узоққа юборишга ғоят чидамли нав. Ҳосилдорлиги 150—250 ц/га. Тошкент вилояти, Фарғона водийсида кўп экилади. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари учун р-нлаштирилган.

ВОЛГОГРАД ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1936 й. 5 дек. да ташкил этилган. Майд. 113,9 минг км². Аҳолиси 2645 минг киши (1999), шаҳарликлар 76%. В. в. да 19 шаҳар, 32 шаҳарча бор (1991). Маркази — Волгоград ш.

В. в. Қуйи Волга бўйида дашт ва чала чўл зонасида. Волга дарёси водийси вилоят худудини 2 қисмга: ғарбий — ўнг соҳил ва шарқий (Заволжье) қисмларга ажратади. В. в. да нефть, табиий газ, ош тузи ва магний тузи (Эльтон кўлида), фосфорит конлари топилган. Минерал булоқлар мавжуд. В. в. нинг иқлими континентал, қуруқ. Январининг ўртача т-раси — 8 дан — 12» гача, июлники 23°. Йилига 350 мм ёғин ёғади. Асосий дарёлари: Волга ва Дон. Йирик кўллари: Эльтон, Горькосолёнос; Цимлянск ва Волгоград сув омборлари бор. В. в. энергетика асосини Волга ГЭС, Волгоград ГРЭСлари ва б. иссиқлик электр марказлари ташкил қилади. Металлургия (пўлат сим-канат, қувур, алюминий з-длари), машинасозлик (тракторсозлик, минора кранлари, подшипниклар, электротехника, нефть, озиқ-овқат саноатлари учун жиҳозлар) саноатлари ривожланган. Вилоятда кимё ва нефть кимёси (синтетик тола, синтетик каучук, шина, техник резина, азот-кислород з-длари) саноатлари катта ўрин эгаллайди. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Енгил (асосан тўқимачилик), ёғочсозлик ва озиқ-овқат (гўшт, сут, ун-ёрма, ёғ-мой, консерва) саноати тармоқлари ривожланмоқда.

Асосий саноат марказлари — Волгоград, Волжский, Камишии, Урюпинск, Михайловка. В. в.да ғалла экинларидан бурдой, тарик, техника экинларидан хантал (горчица) экилади, полизчилик (тарвуз), сабзавотчилик ривожланган. Чорвачиликда кўпроккорамол, кўй ва чўчка боқилади. Боғдорчилик ривожланган. Транспортда т.й., сув йўли ва автомобиль йўллари катта ўрин тутди. В.в.да 8 олий ўқув юрти, 4 театр, 5 музей бор (1999).

ВОЛГОГРАД СУВ ОМБОРИ - Волга дарёсида Волга ГЭС тўғони қурилиши натижасида пайдо бўлган сув омбори. Майд. 3117 км², ҳажми 31,5 км³, уз. 540 км, энг кенг эни 17 км, ўртача чуқ. 10,1 м. Волга дарёси сувини турли мавсумларда тартибга солади. Энергетика, сув транспорти, ирригация ва сув таъминоти учун хизмат қилади. В.еда Саратов, Камишии портлари ишлайди. Балиқ овланади.

ВОЛГОГРАД ТРАКТОР ЗАВОДИ (1961 й.гача Сталинград трактор заводи, СТЗ) — собиқ Иттифоқ тракторсозлик саноатининг энг йирик ва дастлабки корхонаси. Волгоград ш.да жойлашган. 1930 й. ишга туширилган. 1942 й.гача СТЗ-1, СТЗ-5. СТЗ-8 ғилдиракли тракторлар ишлаб чиқарган. Уруш даврида ҳарбий техника ва курул-аслаҳа тайёрлаган. 1943 й. завод бутунлай вайрон этилган. 1944 й.да 3-д қайта тикланиб, гусеницали (занжирли) тракторлар (ДТ-54, ДТ-55 ва б.) и.ч.га мослаштирилган.

Ҳоз. вақтда қ.х.да кенг қўлланадиган ДТ-75 тракторларини ишлаб чиқаради (қ. Тракторсозлик). 3-дда ишлаб чиқарилган тракторлар 90-й.ларнинг ўрталаригача Ўзбекистон қ.х. машина-трактор паркиннинг асосий қисмини ташкил этган.

ВОЛЕЙБОЛ (инг. volley ball, volley — уриб қайтармоқ ва ball — копток) — жамоа бўлиб ўйналадиган спорт ўйини; ўртасидан тўр б-н (эркаклар мусобақаси учун 2,43 м ва аёллар мусобақаси учун 2,24 м баландликда) бўлинган 9х18

м ли майдончада ўйналади. Бир жамоа 6 кишидан иборат бўлиб, 2 жамоа ўйнайди. Ўйинчилар тўпни қўл б-н уриб, рақиб майдонига туширишга ҳаракат қиладилар. Коптоқни уч уришда рақиблар томонига ўтказиш лозим. Мусобақа 3 ёки 5 қур ўйналади. В. АҚШда пайдо бўлган (1895). Халқаро федерация (FIVB; 1947 й. асос солинган) га 180 дан ортиқ мамлакат аъзо. 1964 й.дан Олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1949 й.дан жаҳон биринчиликлари ўтказилади.

В. Ўзбекистонда 1920 й.дан ўйналади. ЎзР 1991 й. Халқаро В. федерациясига, 1992 й. Осиё В. конфедерациясига аъзо бўлиб кирди. Ўзбекистонда бу спорт тури б-н 700 мингдан ортиқ киши мунтазам шуғулланади. У мактабларда ом-мавий тус олган, жисмоний тарбия бўйича дастурнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

ВОЛИЙ (араб.— ҳоким, ноиб) — ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида вилоят ҳокими (нойби). В.лар хон ва подшоҳ тарафидан тайинланиб, вилоятнинг мутлақ ҳокими ҳисобланган. Мустамлака мамлакатларга метрополия томонида тайинланган ҳокимлар ҳам шарқ манбаларида В. деб аталган. Мас, Миср ва Ҳиндистонга 18—19-а.ларда юборилган инглиз вице-қироллари В. деб аталган (яна қ. Вице-қиролликлар, ноиб).

ВОЛИНЬ ВИЛОЯТИ - Украинанинг шим.-ғарбидаги вилоят. 1939 й. 4 дек.да тузилган. Майд. 20,2 минг км². Аҳолиси 1071 минг киши (1999), шаҳарликлар 49%. 11 шаҳар, 21 шаҳарча бор. Маркази — Луцк ш.

В.в.нинг кўп қисми Полесье пастте-кислигида, озроқ (жан.) қисми Волинь қирларининг шим.-ғарбида жойлашган. Фойдали қазилмалари: тошқўмир, торф, бўр, гил, кум, охактош, мергель. Иқлими мўътадил континентал. Июлнинг ўртача т-раси 18,6°, янв.ники —4,5°. Йилига 550—600 мм ёғин ёғади. Вегетация даври 200 кун. Дарёлари: Припятнинг бош қисми ва унинг ўнг ирмоқлари. Тупроғи

чимли подзол ва қрратупрок. Худудининг 1/5 қисми ўрмон, 4/4 қисми ботқоқлик.

Озиқ-овқат (шакарқанд, гўшт), машинасозлик (автомобилсозлик, приборсозлик, қ.х. машиналари, подшипниклар ва б.) саноати етакчи ўринда. Львов-Волинь ҳавзасида кўмир казиб чиқарилади. Ўрмон ва ёғочсозлик саноати корхоналаридан тахта тилиш з-длари (Цумань. Заболотье, Киверци), ёғочсозлик (Киверци), мебель к-ти (Цумань) ва кимё-ўрмон хўжаликлари (Луцк, Ковель), енгил саноат тармоқларидан тикувчилик ва пой-абзал ф-калари (Луцк, Владимир-Волинский ва Ковель) бор. Донли экинлар (кузги буғдой, гречиха, арпа, маккажўхори), техника экинлари (қанд лавлаги, толали зигир), сабзавот, картошка экилади. Сут-гўшт чорвачилиги ва чўққачилик асосий ўрин тутади. Қўй ва эчки ҳам боқилади. Стерь дарёсида кема қатнайди.

ВОЛКОВ Александр Николаевич (1886.19.8, Фарғона -1957.17.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ рассоми (1946). Тошкент рассомлик билим юртида ўқитувчи (1919—46). Ижодини рангтасвир асарлар чизиш б-н бошлаган («Анорли чойхона», 1924, Третьяков галереясида), «Туялар саҳрода», «Созандалар», «Она», «Қозоқ қизи» (ҳаммаси —1926, Москвада, рассомнинг оиласида), «Теримчи қизлар» (1932, Третьяков галереясида), «Темирчининг устахонаси» (1929), «Шоҳимардонда туш пайти» (1933, иккаласи Архангельск Тасвирий санъат музейида) асарларида Ўзбекистон манзаралари ва кишиларини гавдалантирган. Асарларида миллий характер, меҳнатсеварлик, ҳаёт шавқи акс эттирилган («Бригадининг далага чиқиши», 1932—33; «Йўлсизликка хужум», 1932—34, иккаласи Қорақалпоғистон санъат музейида; «Экскаваторларни йиғиш», 1935, Ўзбекистон санъат музейида). Манзаралар (Фарғона кўринишлари акс эттирилган «Тоғ қишлоғи» туркуми, 1926—27), портретлар (Ҳамза, 1946—56, Қорақалпоғистон санъат музейида; ав-

топортретлар, 1934, 1944, Ўзбекистон санъат музейида), натюрмортлар («Дала гуллари», 1955, Ўзбекистон санъат музейида) ҳам яратган.

А. Волков. «Автопортрет» (1939).

ВОЛЛАСТОНИТ [инглиз кимёгари У. Х. Волластон (1766—1828) номидан] — юкори т-рада ҳосил бўладиган метаморфик минерал. Кимёвий формуласи $Ca_3(Si_3O_9)$. Триклин сингонияли. Кўпинча елпигич ёки узунчоқ ва тола ҳолидаги кристаллар. Ранги оқ, кулранг ёки қизғиш тусли. Садафсимон ялтирок. Қаттиқлиги 4,5—5; с. of. 2,8—2,9. В. Марказий Осиёдаги гранит интрузияларининг оҳақтошлар б-н туташган жойида ҳосил бўлган. Табиатда пироксен, гранат, амфибол, кальцит ва кварц б-н бирга учрайди. В. юкори кучланишларга бардош бера оладиган электр иссиқлик изоляторлари, кошинлар, ғишт, минерал пахта, махсус филтрлар и.ч.да қўлланилади. Ғарбий Ўзбекистоннинг Зирабулоқ-Зиёвуддин, Нурота, Қоратепи ҳамда Чатқол, Ҳисор ва Қурама тоғларида кўп учрайди. Ўзбекистонда В.нинг 40 дан ортиқ йирик конлари топилган.

ВОЛОГДА — РФ даги шаҳар, Вологда вилоятининг маркази. Т. й. тугуни. Вологда дарёси бўйидаги пристань. Аҳолией 290,6 минг киши (1999). Шаҳар ҳақидаги дастлабки маълумотлар 1147 й.дан бошлаб учрайди. 16—17-а.ларда йирик савдо-сотик маркази бўлган. Саноатининг асосий тармоғи машинасозлик ва металлсозлик. Озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Енгил саноат ҳам каттагина ўрин тутади: зигир тола к-ти, тикувчилик, пўстин ф-калари, мебель к-ти, қурилиш материаллари корхоналари бор. Тўр (кружево) тўқишнинг муҳим маркази. 3 олий ўқув юрти, 3 театр, 3 музей, жумладан суратлар галереяси бор.

ВОЛОГДА ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1937 й. 23 сент.да тузилган. В. в.да 15 шаҳар ва 14 шаҳарча бор.

Майд. 145,7 минг км². Аҳолиси 1367 минг киши (1999). Маркази — Вологда ш. В. в.нинг ер юзаси текислик. Қазилма бойликлари: торф, қўнғир темиртош, ўтга чидамли гил, кварц кумлари, ош тузи ва минерал булоқлар. Иклими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси — 14°, июлники 18». Йилига 500 мм ёғин тушади. Энг йирик дарёлари: Сухона, Юг, Молога, Шексна ва б. В. в.дан Волга-Болтиқ сув йўли ва Шим. Двина капали ўтади. Кўллари: Онега, Белое, Кубена. Жан.-ғарбида Рибинск сув омбори бор. Тупроқлари чимли-подзол, аллювиал ва чимли карбонатли, ботқоқ тупроқлар. Майд.нинг 70— 80% ўрмон, 12% ботқоқлик.

В. в. РФдаги энг йирик ёғоч тайёрлаш ва ёғочсозлик саноати р-нларидан бири. Йирик целлюлоза-қоғоз к-лари, қоғоз, картон ф-калари, фанера корхоналари бор. Қора металлургия (Череповецда металлургия к-ти, Великий Устюгда куйиш-механика з-длари) етакчи тармоқ ҳисобланади. Машинасозлик (Череповец, Вологда), металлсозлик (арра, ёғоч тилиш рамалари, судраш тракторлари, қоғоз тайёрлаш машиналари ва б. ишлаб чиқарилади), ўрмон кимёси, енгил саноат ҳам муҳим ўрин тутаяди. Озиқ-овқат саноатида чорвачилик маҳсулотларидан сут, гўшт, ёғ, пишлоқ тайёрланади. Кўллардан балиқ овланади. Бадиий ҳунармандчилик (кружево тўқиш ва б.) ривожланган.

К.х. сут чорвачилиги ва зиғирчиликка ихтисослашган. Асосий экинлари — жавдар, сули, арпа, толали зиғир, емаҳашак экинлари, картошка, сабзавот. Чорвачилиқда қорамол, чўчка, қўй ва эчки, парранда боқилади. В.в. худудидан Москва — Архангельск, Киров — Санкт-Петербург т.й. ўтган. Волга-Болтиқ сув йўли ва Шим. Двина сув системасида кемалар қатнайди. В. в.да 3 олий ўқув юрти, 3 театр, 4 музей бор.

ВОЛОКУША (рус.) -1) баҳорда экин экиш олдидан шудгорнинг ўнқир-чўнқирларини текислайдиган к.х. қуроли.

Бир-бирига занжирлар б-н боғланган ёғоч ғўлалардан иборат; у кесакларни майдалаб текислайди ва тупроқдаги намнинг буғланиб кетишига йўл қўймайдиган тупроқ қатламини ҳосил қилади; 2) ўрилган пичаи, буғдой похолларини, юлинган ғўзапоярларни тўплаб, ғарамга ташиш учун мўлжалланган к.х. қуроли. Тиркама ва ўрнатма хиллари бор. Ўрнатма хили кенг тарқалган. Унинг асосий қисмлари: хаскаш аппарати, олдинги ўнг ва чап кронштейнлар, сурувчи бруслар ва кўтариш механизми. Кўтариш механизми трактор шассисидagi гидроцилиндрлар ёрдамида ишлайди.

ВОЛОС — Грециядаги шаҳар, Эгей денгизининг Пагаситикос бухта (қўлтикча)си бўйидаги порт. Фессалия та-рихий-географик вилоятидаги Магнисия номининг маъмурий маркази. Аҳолиси Ю7 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Савдо маркази. Металлургия, тўқимачилик, озиқ-овқат, тамаки, кўн-тери, иеллюлоза-қоғоз саноати корхоналари бор. В. орқали четга пахта, тамаки, зайтун чиқарилади. Византия даври қалъаларининг харобалари сақланган. Шаҳарга 19-а.да асос солинган. 1955 й. зилзиладан сўнг қайта қурилган.

ВОЛОСТЬ (рус.) — Россияда уезд таркибига кирган қуйи маъмурий-худудий бўлинма. Туркистонда бўлис, вўлис деб юритилган. В. 1861 й.гача Россия худудида давлатга ва монастырларга тегишли қишлоқ жойларида маъмурий-худудий р-н сифатида ташкил қилинган. 1861 й.га ислохотдан сўнг, Россиянинг ҳамма қишлоқ жойларида В. қуйи маъмурий-худудий бирлик бўлиб қолган. Россия Туркистонни босиб олгандан сўнг, Туркистоннинг бутун худуди (Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан ташқари) обл., уезд, В.ларга бўлинган. Туркистон генерал-губернаторлигига ҳарашли жойлар 5 обл., 27 уезд ва 603 В. га бўлинган (1917). Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиши ўтказилгандан сўнг (1925

й.да) Ўзбекистон худудида 241 В. бўлган ва 1926 й. ги иктисодий-маъмурий р-нлаштиришга қадар сақланиб турган.

ВОЛОСТЬ СУДИ - Россияда умумий судлардан алоҳида турган (ажратилган) қуйи табақа дехқон суди (1861 — 1917). Ҳайъати раис ва суд маслаҳатчиларидан иборат бўлиб, маҳаллий урф-одатларга таянган ҳолда, дехқонлар турмушида кўп учрайдиган фуқаролик ва жиноят ишларини кўрган, 1861 й.ги ер ислохотидан кейин қишлоқларда волость миқёсида дехқонлар ўртасидаги олди-бердиларни, мулк тақсимлаш ва меросга оид ишларни муҳрама қилган. В. с (ҳайъати аъзолари) дехқонларнинг умумқишлоқ йиғинида сайланган, раиси юқори маъмурият тасдиғидан ўтказилган. Туркистонда волость (кент — қ. Вилоят) кози ва бийлари фақат худудий жиҳатдан шаҳар кози ва бийларидан фарқланган. 1917 й. Октябрь тўнтаришидан сўнг В. с. тугатилган.

ВОЛОХЛАР (влахлар) — шарқий роман элати. Ўрта асрларда Болкон я.о.да яшаган чорвадор қабилаларга славянлар томонидан берилган ном; хоз. молдован ва руминлар аждоди.

ВОЛХОВ — РФ Европа қисмининг шим.-ғарбидаги дарё. Ильмень кўлидан бошланиб, Ладога кўлига қуйилади. Уз. 224 км. Ҳавзасининг майд. 80,2 минг км². Қуйи қисмида Волхов ГЭС бор. Нояб. охирларида музлаб, апр. бошларида муздан бўшайди. В. да бошидан охиригача кема қатнайди. В. Вишний Волочёк сув системасига қиради. Асосий пристанлари: Новгород, Волхов, Кириши, Новая Ладога.

ВОЛЬВОКССИМОНЛАР (Volvocophyceae) — яшил сув ўтлари синфи. Якка хужайра (доналиелла, хламидомонада) ёки колония (вольвокс, пандорина, эудофина) бўлиб ўсади, ўсув даврида ҳаракатчан. Хужайрасида ко-сасимон пиреноидли хлоропласт, кизил

«кўзча», қискарувчи вакуол, 2 (баъзан 4,8) та хивчин бўлади. Якка хужайра В. қаттиқ қобиксиз. В. бўйига бўлиниш орқали, қобикли В. зооспоралар ҳосил қилиш орқали жинссиз кўпаяди. Колония В.нинг жинссиз кўпайиши зооспораларнинг колония ичида яна кўшилиб, янги колония ҳосил қилиши орқали со-дир бўлади. Жинсий кўпайиш геологамия, изогамия, гетерогамия ёки оогамия тарзида рўй беради. Асосан окмайдиган чучук сувларда, қисман тупроқда учрайди. Қулай шароитда жуда тез кўпайиб сувнинг «гуллаши»га сабаб бўлади. Бир неча юз тури маълум.

ВОЛЬКАМБРИЯ (Volcameria) - тизмагулдошлар оиласига мансуб хушманзара ўсимлик. Ер юзининг Шарқий ва Ғарбий қисмларида 90 га яқин тури учрайди. Бута, ярим бута, баъзан дарахтлардан иборат бўлади. Барглари новдада карама-қарши ёки дойра ҳосил қилиб жойлашади. Тўпгуллари рўвак шаклида, хушбўй ҳидли. Айрим турларининг по-яси ўрмаловчи, баъзи турлари гултувакларда хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади.

ВОЛЬТ — Халқаро бирликлар тизми (СИ)да электр кучланиш, электр потенциаллари айирмаси ва электр юритувчи куч (э.ю.к.)нинг ўлчов бирлиги. А. Вольта номига қўйилган. В б-н белгилади. 1В — электр занжирда 1Вт қувват сарфлаганда кучи 1А ўзгармас ток вужудга келтирувчи электр кучланиш. Иккинчи томондан 1В электр майдон нуқтасининг шундай потенциалики, унда жойлашган 1Кл заряд 1Ж потенциал энергияга эга бўлади.

ВОЛЬТА (Volta) Алессандро (1745.18.2-Комо - 1827.5.3) - италян физиги ва физиологи. Илмий ишлари электр, кимё ва физиологияга дойр. Электр асбоблари (электрофор, электрометр, конденсатор, электроскоп ва б.)ни ихтиро қилган. В. 1775 й.да ёнувчи газ

— метанни топган, Л. Гальвани кашф қилган «жонли электр»га қизиқиб қолиб, бу борада тажрибалар ўтказган. В. 1800 й.да биринчи ўзгармас ток манбаи — Вольта устунини кашф қилган, ҳар хил металллар бир-бирига текканда электрлашиб қолишини аниқлаган ва улар орасида пайдо бўладиган кучланиш қиймати бўйича жойлаштириб чиққан. Электр кучланиш бирлиги (вольт) В. номи б-н аталган.

В. ҳайвонлар б-н қиёсий-физиологик тажрибалар ўтказиб, нерв толалари, ичаклар ва ошқозоннинг мушаклар ва скелетга нисбатан электр токини қўпроқ ўтказишини кузатган. У одамнинг кўриш ва таъм билиш органлари электрдан қўзғалишини аниқлаган.

ВОЛЬТА — Ғарбий Африкадаги дарё, асосан Гана ҳудудидан оқиб ўтади. Оқ В. ва Қора В.нинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Гвинея қўлтиғига дельта ҳосил қилиб қуйилади. Уз. 1600 км, ҳавзасининг майд. 384 минг км². Асосий ирмоғи — Оти дарёси. Ёгингарчилик даври (июль — окт.) да тўлиб оқади, баъзан тошади. Бу вақтда сув сатҳи 14 м гача кўтарилади. Қуйилиш еридан бошлаб 400 км масофада кема қатнайди. Дарё ўзани серостона. Балиқ овланади. Гидроэнергия ресурсларига бой. В.да йирик Ақосомбо ГЭС (Ганада) ва Вольта сув омбори қурилган. Асосий портлари: Кете-Крачи ва Ақосомбо.

ВОЛЬТА — ингичка пахта толасидан полатно ўрилишда тўқиладиган ипақдек майин ип-газлама. Фактураси (тўқилиши) жиҳатдан батистга яқин туради, лекин ундан бир оз дағалроқ бўлади. Кўпинча, ранг-баранг гуллар босиб, оч ва ёрқин рангларга бўяб, баъзан охорлаб ва гулдор қилиб ишлаб чиқарилади. В.дан аёлларнинг энгил ёзги қўйлаклари ва ич кийимлари тикилади.

ВОЛЬТА ЁЙИ — қ. Электр ёйи.

ВОЛЬТА УСТУНИ — амалда ишла-тиш учун ярқкли дунёда биринчи кимёвий ток манбаи; кетма-кет уланган бир нечта вольта элементиаян иборат гальваник батарея. А. Вольта таклиф қилган. В.у. элементларининг электродлари электролит шимдирилган ғовак материал (мовут ва қоғоз)дан қилинган қистирмали дисклардан иборат. Кимёвий реакция натижасида В.у. чиққларида потенциаллар фарқи вужудга келади.

Унинг қиймати кетма-кет уланган барча элементларнинг э.ю.к.га тенг бўлади (100 В ва ундан катта бўлиши мумкин). В.у. амалда қўлланиш (мас., электр ёйи ҳосил қилиш) б-н бирга бошқа анча мукамал кимёвий электр токи манбаларининг яратилишига асос бўлди.

ВОЛЬТА ЭЛЕМЕНТИ - мусбат электроди — мис пластинка, манфийси — рух, электролити — натрий хлорид эритмаси ёки сульфат кислотадан иборат гальваник элемент (э.ю.к. 1,0 В). А. Вольта таклиф қилган. В.э. токнинг кимёвий манбаи бўлиб, зарядланиш пайтида улардан ўтувчи ток ҳосил қиладиган электр-кимёвий реакциялар энергияси ҳисобига электр энергия ажралади. Электр аккумуляторлардан фарқли равишда, В.э. зарядсизланганидан сўнг уни дастлабки ҳолатига қайтариш мумкин эмас.

ВОЛЬТ-АМПЕР — Халқаро бирликлар тизими (СИ)да ўзгарувчан ток тўлиқ қувватининг ўлчов бирлиги. Электр занжирдаги ток кучи А таъсир қийматининг унинг қисмларидаги кучланиш В га кўпайтмасидан иборат. В-А б-н белгиланади. Фаол қувват (бирлиги — ватт) ва реактив қувват (бирлиги — вар) хилларга бўлинади. В.-А манбанинг занжирга берган энг кўп қувватини ёки электр занжири истемол қиладиган тўла қувватни билдиради. Номинал тўла қувват ўзгарувчан тоқца ишлайдиган электр машиналари, трансформаторлар параметрларини, шунингдек номинал кучланишда улардаги энг катта ток кучини аниқлаш имконини

беради. Ток ва кучланишнинг амалдаги қийматлари амперметр ва вольтметр б-н ўлчанади.

ВОЛЬТ-АМПЕР ХАРАКТЕРИСТИКАСИ — токнинг электр занжир элементидаги кучланишига кўйилган кучланишига ёки электр занжир элементидаги кучланиш тушишининг элемент орқали ўтаётган электр токига боғланишини ифодаловчи график: $I=f(U)$. В-а.х. асбобларнинг туррига қараб тўғри чизик ёки эгри чизик кўринишида бўлиши мумкин. Агар элемент қаршилиги ток қийматида боғлиқ бўлмаса, В-а.х. координата боши орқали ўтувчи тўғри чизикдан иборат бўлади. В-а.х. ёрдамида асбобларнинг хусусиятлари тўғрисида маълумотлар олиш ва уларнинг тегишли параметрларини аниқлаш мумкин. Электрон асбобларнинг қандай схема ва қурилмаларда ишлатилиши уларнинг В.-а.х.га қараб белгиланади.

ВОЛЬТАМПЕРМЕТР — ўзгарувчан ва ўзгармас электр занжиридаги ток кучи ва кучланишни ўлчайдиган асбоб. Магнитоэлектр, электромагнит, электродинамик, тўғрилагич, иссиқлик ва рақамли микроэлектрон турлари бор. В.лар кўчма ва шчитларга ўрнатилдиган қилиб ишлаб чиқарилади. В. лаб.ларда, з-д цехларида, кундалик турмуш ва дала шароитларида қўлланилади. Кейинги вақтларда В.ларнинг анча ихчам ва пухта ишлайдиган замонавий хиллари ишлаб чиқарилмоқда. Уларнинг асосини микроэлектрон схемалар ташкил этади. В. ток кучини ампер (А), кучланишни вольт (В) ларда ўлчайди.

ВОЛЬТАМПЕРОМЕТР — электр занжиридаги ток кучи, кучланиш ва қаршиликни ўлчайдиган асбоб. Асосан магнитоэлектр миллиамперметр ва яримўтказгичли тугрилагич асосида турли В.лар ишлаб чиқарилган. Мас, Ц56 русумли В. 0,0003 дан 6 ампергача ток кучини, 0,3 дан 600 вольтгача кучланиш-

ни, 3000 кОм гача қаршиликни ўлчайди. Кейинги вақтларда ўта ихчам ва пухта рақамли В.лар ишлаб чиқарилмоқда. В.лар кундалик турмушда, з-дларда, лаб.ларда ҳар хил электр ва радиожиҳозларни текшириш, тузатиш ҳамда радиомонтаж ишларини бажаришда кенг қўлланилади.

ВОЛЬТЕР (Voltaire) I тахаллуси; асл номи Мари Франсуа Аруэ (Arouet) j (1694. 21.11 - Париж - 1778. 30. 5) -француз' ёзувчиси, файласуф, тарихчи. Франция ФА (1746), Россия ФА фахрий (1746) аъзоси. Эркин фикрликда айбланиб қамалган (1717, 1725). Биринчи фожа асари «Эдип» камокда ёзилган; сахналаштирилган (1718). 1726 йда Англияга сургун қилинган. Умрининг кўп қисми муҳожирликда кечган (1726— 78). Дидро бошчилигидаги «Энциклопедия»ни нашр этишда фаол иштирок этган (1751-78).

В. ўз эстетик қарашлари ва драматик асарларида классицизм анъанаси йўлидан борган, черков мутаассиблигига қарши курашган («Заира», 1732; «Альзира», 1736). Француз ижтимоий ва давлат тузумини ўзгартириш ғоясини илгари сурган. У ҳокимиятни озодлик, тенглик ва биродарлик қонунларига қатъий амал қилувчи одил гюдшоҳ бошқаршини орзу қилган. Унингча, конституцияли монархия энг оқилона давлат тузумидир.

В. фалсафада деист (қ. Деизм) Ж. Локк, И. Ньютоннинг назариялари тарафдори. У моддий дунё мавжудлигини, жамият тараққиётини тан олса-да, «уни ҳаракатга келтирувчи куч» — Худо, деб билган («Фалсафий мактублар», 1733; «Метафизика тўғрисидаги рисола», 1734; «Ньютон фалсафасининг асослари», 1738 ва б.).

В. лирикаси Эпикур фалсафаси руҳида («Лисабон ҳалокати ҳақида достон», 1756 ва б.). Достонларида тескаричи гуруҳлар, абсолютизм тизими танқид қилинган («Генриада», 1728; «Орлеан кизи», 1735 ва б.). Фалсафий киссалари («Задиг», 1748; «Кандид», 1759; «Сод-

дадил», 1767 в б.)да ҳамма нарса яхши дея даъво қилувчи мутлақ ишонччи ҳам, ҳамма нарса ёмон дегувчи мутлақ тушкунликни ҳам рад этади, қирол саройи, суд маъмурияти ва ҳарбий амалдорларни фош қилади. Достонларида Шарқ мавзудан кенг фойдаланди. В. Амир Темур ва Улуғбек даври тарихини яхши билган. Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний», Д. Ербелонинг «Шарқ кутубхонаси» қомуси, Клавихонинг «1403 — 1406 йилларда Самарқанддаги Темур саройига саёҳат кундалиги» (1582) каби асарлар б-н танишган. Тарихий мавзудаги «Миллатларнинг ҳолатлари ва одатлари ҳақида» (1753—58) китобида ер юзидаги қатор давлатлар, монарх ҳукмдорлар ҳақида маълумот беради. Асарнинг 3-жидди Амир Темур ва темурийлар ҳукмдорлигига бағишланган. Бунда Амир Темурнинг ўз давлатини кенгайтириш йўлида олиб борган юришлари, турк султони Боязид б-н қилган жанги, Ўрта Осиёда юритган сиёсати, Самарқанднинг пойтахт бўлгани хусусида хикоя қилади. В. Улуғбек ҳақида, унинг подшолиги, Самарқандда илму маърифатни тараққий эттириб, фан ривожига катта ҳисса қўшганини ҳурмат б-н таъкидлаб «Улуғбекнинг буюклиги, унинг қилган ишлари б-н белгиланади. У Самарқандда биринчи Фанлар академиясини яратди, ер куррасини ўрганди, коинот ва юлдузларни кашф этиб машхур жадвал тузди...», деб ёзади. В. ижоди француз инқилобини (1783—94) ғоявий тайёрлашда, умуман жаҳон ижтимоий-фалсафий тафаккурида муҳим ўрин тутади. Асарлари жаҳон халқлари тилларига, хусусан ўзбек тилига («Загид ёки такдир», 1995) таржима қилинган.

ВОЛЬТМЕТР — электр занжиридаги кучланишни ўлчайдиган асбоб. Кучланишни вольт ёки милливольтларда кўрсатади. Асбоб шкаласи вольтларда, милливольтлар ва микровольтларда кўрсатадиган даражаларга бўлинган. Шунинг учун В.нинг бир ёки кўп диапазонли амперметр, омметр ва баъзи бошқа

катталикларни ўлчашга мослаштирилган курилмалар б-н бирга ясалган универсал ва рақамли хиллари бор; улар магнитоэлектрик, электромагнит, иссиқлик, электростатик, электродинамик, лампали, яримўтказгичли ва микросхемали бўлади. Ўзгарувчан ток электрон В.лари диодли тўғрилагичлар, кучайтиргич ва ўлчаш механизмидан ташкил топган. Ўзгарувчан ток В.лари-инг асосий қисмлари: тўғрилагич (Т), ўзгарувчан ток кучайтиргичи (К), ўзгармас ток кучайтиргичи (ЎТК) ва ўлчаш механизми (ЎМ)дан иборат. Ўлчаш механизмлари кўпчилик ҳолларда рақамли қилиб ясалади.

Тўғрилагичларда юқори частотали диодлардан фойдаланилганда электрон В.лар 20—30 Гц дан 100—300 МГц гача чегарада аниқ ишлайди. Ўзгармас ток электрон В.ининг асосий қисмини модулятор (М), кучайтиргич (К), тўғрилагич (Т) ҳамда ўлчаш механизми ташкил этади. Универсал электрон В.лар ҳам шундай тузилган. Юқорида кўрсатилган схема-ларда асосан замонавий яримўтказгичли элементлар (диодлар, транзисторлар ва турли интеграл микросхемалар) ишлатилади. Рақамли В.ларнинг турли хиллари, мас., Ф 219, Ф229, В7-38 русумлилари кундалик турмушда ва и.ч.да ишлатилади.

ВОЛЬТМИЛЛИАМПЕРМЕТР - ток занжиридаги кучланиш ва ток кучини ўлчайдиган электр асбоби. Магнитоэлектр, электромагнит, электродинамик, иссиқлик, тўғрилагич ва б. универсал В.лар бор. Магнитоэлектр В.лар ўзгармас ток кучи ва кучланишни, бошқалари эса ўзгармас ва ўзгарувчан ток ва кучланишни ўлчайди. В. кучланишни вольт (В)да, ток кучини миллиампер (МА)да кўрсатади. В.лар кундалик турмушда ва и.ч.да қўлланилади.

ВОЛЬТОММЕТР — ток занжиридаги кучланиш ва қаршиликни ўлчайдиган электр асбоби; вольтметр ва омметр-дан

иборат. В.лар ўзгармас ток занжирида қўлланилади. Тўғрилагич В.лар универсал асбоб бўлиб, ўзгарувчан ва ўзгармас ток занжиридаги кучланишни, ўзгармас ток занжиридаги қаршилиқни ўлчайди. У ўлчаш механизми, яримўтказгичли тўғрилагич ва қўшимча резисторлардан иборат. Универсал В.ларнинг замонавий вариантлари микроэлектрон схемалар асосида яратилмоқда. Улар анча ихчамлиги ва пухталиги б-н лампали ва транзисторли ўлчов асбобларидан ажралайди туради. Уларни ишлатиш анча қулай ва осон. В.лар электр энергияси ишлатиладиган жойларда, кучланиш ва қаршилиқни ўлчаш ва кузатиб туриш зарур бўлган лаб., цехлар ва электр устахоналарида қўлланилади.

ВОЛЬФ-СЕКУНД - к. Вебер. **ВОЛЬФ** (Wolff) Каспар Фридрих (1734. 18. 1, Берлин — 1794. 22.2, Петербург) — немис биологи. Ўсимликлар вегетатив органларининг метаморфози тўғрисидаги таълимотнинг юзага келишида катта ҳисса қўшган. Эпигенез назариясининг асосчиси. Преформизмга қарши чиққанлиги учун Германиядан кетишга мажбур бўлган. В. Петербург ФА аъзоси (1767 й.дан) 1767 й.дан умрининг охиригача Россияда ишлаган. В. биринчи бўлиб эмбрион варақлари тўғрисидаги хоз. замон таълимотига асос солган. Унинг илмий ишлари эмбриология фанининг ривожланиши учун замин бўлган.

ВОЛЬФ СЕНИ — Қуёш фаоллигининг микдорий (сонли) кўрсаткичларидан бири. Швейцария астрономи Р. Вольф 19-а. ўрталарида киритган. Ушбу формула $R=k(10g+)$ б-н ифодаланади (формуладаги / — Қуёш гардишидаги доғлар ва бу доғларни бирлаштирадиган гуруҳлар сони, k — коэффициент). Коэффициент k кўп омилларга (телескопнинг катта-кичиклигига, кўринувчанлик шароити ва б.га) боғлиқ бўлади. Халқаро система сифатида Цюрих (Швейцария) расадхонаси 1849 й.да эълон қилган В.с. $\{k=\}$

қабул қилинган. В.с. қиймати 2000 йилдан ортиқ вақт (1749 й.дан) мобайнида аниқланган, шунга қарамай у жуда аниқ сон ҳисобланмайди. В.с. Қуёш фаоллигини ва б. кўпгина геофизик ҳодисаларни таққослаш учун қўлланилади.

ВОЛЬФАРТ ПАШШАСИ (Wohlfartia magnifica) — тахин пашшалар оиласига кирадиган ҳашарот. Танаси оч кулранг, устида қора доғлари бор, уз. 9—13 мм. Жан. Европа, Шим. Африка, Марказий Осиёда тарқалган. Қанот чиқаргани ўтлоқлар ва яйловлардаги ўсимликлар гулида кўп учрайди. В. п. урчиш вақтида ҳайвонлар яшайдиган жойларга келиб, етилган (уз. 1 мм ча) личинкаларини (120—160 тадан) ҳайвон танасидаги ярачақаларга, шунингдек кўз, бурун, оғиз шилимшиқ пардаларига, кулоқ супраларига ташлаб кетади. Личинкаларининг яраларда яшаш даври 2,5—3 кун. В.п. йилига 6 марта бўғин бериши мумкин. В.п. личинкалари одамларга ҳам тушиши мумкин. Улар одамнинг яра жойига, тери бурмалари ёки кўз ва бурнига тушганда тўқималарни еб, тузалиши қийин яралар пайдо қилади.

Қураш чоралари: личинкалар ярадан пинцет б-н териб ташланади, яра хлорформли сув, хлорофос эритмаси б-н ювилади. Уй ҳайвонлари ярасидаги личинкалар киртишлаб олинади, яра лизол, вольфартол, йодоформ, ксероформ, креолин б-н ювилади.

ВОЛЬФ-РАЙЕ ЮЛДУЗЛАРИ - т-раси ёритувчанлиги жуда юкори бўлган юлдузлар синфи. Бошқа қайноқ юлдузлардан кенг полосали нурланиш спектрида водород, гелий, кислород, углерод, азот мавжуд бўлиши б-н фарқланади. В.-Р.ю. француз астрономлари В. Вольф ва Ж. Райе номлари б-н боғлиқ. Шу олимлар ўша юлдузларнинг хусусиятларини биринчи марта аниқлашган (1867). Галактикада тахм. 130 В.-Р.ю. маълум. Уларнинг ёритувчанлиги Қуёш ёритувчанлигидан 4000 марта ортиқ, эффектив

т-раси 50000° дан юқори. Уларнинг радиуси 10—15 Куёш радиусига тенг, массаси 10 Куёш массасини ташкил қилади. Кўпчилик В.-Р.ю. яқин қўшалок юлдузлар ҳисобланади. Одатда, йўлдошлари 0 спектр синфидаги нормал қайноқ юлдузлар жумласига киради. В.-Р.ю. спектрларида нурланиш полосалари кенглиги 50—100 А.

ВОЛЬФРАМ (Wolframium), W - Менделеев даврий системасининг VI гуруҳ элементи; тартиб сони 74, ат. м. 183,85; оч кулранг, қийин суюқланувчи оғир металл. Табиий В. масса сони 180, 182, 183, 184 ва 186 бўлган бешта барқарор изотоп аралашмасидан иборат. 1781 й.да швед кимёгари К. В. Шееле В.ни тунгстен минерали (кейинроқ эса шеелит) дан вольфрам ангидриди WO , сифатида ажратиб олган. 1783 й.да испан кимёгарлари ака-ука д' Эльхуярлар WO_3 ни вольфрамит минералидан ва уни углерод б-н қайтариб, металлнинг ўзини олишди ва уни В. деб аташди. В. узок йиллар давомида саноат миқёсида қўлланилмай келди. Табиатда кам тарқалган бўлиб, Ер пўстидаги микдори оғирлиги жиҳатидан 110-4%. Минерал ҳолида асосан вольфраматлар сифатида учрайди. Булардан вольфрамит (Fe, Mn) WO , ва шеелит $CaWO_4$ саноат аҳамиятига эга.

В. куб шаклида кристалланади, зичлиги $19,3 \text{ г/см}^3$, суюқланиш т-раси $3380+10^*$, қайнаш т-раси 5900° . $400-500^\circ$ да W ҳавода сезиларли даражада WO , гача оксидланади, Сув буғлари 600° дан юқорида уни WQ_j гача оксидлайди. Галогенлар, олтингугурт, углерод, кремний ва бор В. б-н юқори т-рада (фтор эса кукун ҳолатдаги В. б-н хона т-расида) реакцияга киришади. Водород б-н суюқланиш т-расигача реакцияга киришмайди; азот б-н 1500° дан юқорида нитрид ҳосил қилади. Оддий шароитда В. хлорид, сульфат, нитрат ва фторид кислоталар ҳамда зар суви таъсирига чидамли; 100° да улар б-н бир оз реакцияга киришади; Фторид ва нитрат кислоталар аралашмасида тез

эрийди. В. ўз бирикмаларида 2 дан 6 гача валентли бўлиб, юқори валентлилари барқарор.

В. тўртта оксид ҳосил қилади: юқори оксиди — 6-оксид WO_3 (вольфрам ангидриди), паст оксиди — 4-оксид WO_2 ва икки оралиқ оксиди — W_10O_2 , б-н W_2O_3 . Вольфрам ангидриди лимон рангли кукун бўлиб, ишқор эритмасида эриганда вольфраматлар ҳосил қилади. Сув ҳамда кислоталарда эримайдиган сарик кукундан иборат вольфрамат кислота — H_2WO_4 188° да сув ажратиб, WO_3 га ўтади. В. хлор б-н хлоридлар ҳамда оксихлоридлар ҳосил қилади. Булардан муҳимлари WC_{16} ва WO_2C_{12} дир. В олтингугурт б-н икки сульфид — WS_2 ва уч сульфид WS , ҳосил қилади. В. карбидлари — WC ва W_2C қийин эрувчи бирикмалар бўлиб, $1000-1500^\circ$ да В.нинг углерод б-н бирикишидан ҳосил бўлади.

Вольфрамит ҳамда шеелит концентратлари (50—60% WO_3) В. ва унинг бирикмалари учун хом ашё бўлиб хизмат қилади.

В. ҳоз. замон техникасида тоза металл ҳамда қотишмалар сифатида ишлатилади. Электр лампаларда, радиоэлектроника ва рентген техникасида электровакуум асбоблари тайёрлаш учун фойдаланилади. В.нинг бирикмалари техниканинг турли тармоқларида қўлланилади.

Темиржон Отақўзиев.

ВОЛЬФРАМ КАРБИД, WC - вольфрам монокарбид, кулранг, гексогонал панжарали кристалл модда. осмодификацияси барқарор бўлиб, 2525° дан юқорида (5-WC кубсимон панжарали кристалл ҳолатга ўтади, 2720° да парчланади. Зичлиги $15,6 \text{ г/см}^3$, Моос шкаласи бўйича қаттиклиги 9. Ҳавода 430° гача барқарор, $800-1200^\circ$ да WO_3 гача оксидланади. Нитрат ва сульфат кислоталар б-н, хлорид ва нитрат кислоталар аралашмаси (3:1) б-н бирга қайнатилганда реакцияга киришади. Водород атмосферасида, айниқса сув буғлари иштирокида киздирилганда таркибидаги углерод мик-

дори кескин камаяди. 500° дан юқорида хлор б-н бирикади. В.к. вольфрам б-н углеродни водородли мухитда 1430—1630° да қиздириб олинади. Уни W(CO)₆ ни 1030° да парчалаб, вольфрамат кислота, WO₃ га 900—1000° да водород ва метан газларини таъсир эттириб олиш ҳам мумкин. В.к. металлокерамика қаттиқ қотишмаларининг асосини ташкил қилади. У чўян, пўлат, латун, сополларга ишлов берадиган асбоблар тайёрлашда, металллар юзасининг ишқаланишига чидамли крпламаси катализатор сифатида қўлланилади.

ВОЛЬФРАМ РУДАЛАРИ - техника ва иқтисодиётнинг замонавий ривожланган даражасида вольфрам миқдорини ажратиб олишда фойда келтирадиган табиий минерал ҳосилалар. Вольфрамнинг 20дан ортиқ минерали (вольфрамит (Mn, Fe) [WO₃], шеелит (CaWO₄), гюбнерит Mn[WO₃ ва б.) маълум. В.р. табиатда касситерит (SnO₂), молибденит (MoS₂), рух, мис, кўрғошин, соф олтин б-н бирга учрайди. Вольфрамитда 74—76% гача, шеелитда 80% гача WO₃ бўлади. В. р.да кўп миқдорда тантал ва скандий элементлари кўшимча ҳолида учрайди. В.р. бойитиш ф-каларида турли аралашмалардан тозаланиб, гравитацион, флотацион методлар б-н сараланиб, концентрат (50—60%ли) ҳолига келтирилади. В.р. конлари ҳосил бўлишига қараб грейзен, контакт-метасоматик, гидротермал, пегматит-пневматолит, штокверкли турларга бўлинади ва гранит интрузалари б-н генетик боғлиқ. Гидротермал конлар В.р.га бой. Скарнли ва штокверкли турлари энг катта конлар ҳисобланади. В.р. конлари гранитлар кенг тарқалган р-нларда учрайди. Туб конларнинг ювилиб кетишидан вольфрамит ва шеелитли делювиал ва аллювиал сочмалари ҳосил бўлади. В.р.нинг Ўзбекистон (Нурота тоғлари) да, хорижий мамлакатлардан РФ (Байкалорти, Приморье) Қозғистон, ХХР, КХДР, Бразилия, Боливия, Австралия, Португалия, Перу, Таиланд, АҚШ, Мьянмада конлари

топилган. В. р.нинг 80% га яқини юқори т-рага чидамли қотишмалар, лак-бўёқлар ва коррозияга чидамли материаллар олишда ҳамда электротехника, радиотехника, тиббиётда фойдаланилади.

ВОЛЬФРАМ ҚОТИШМАЛАРИ

-вольфрамнинг металллар — молибден (Mo), рений (Re), мис (Cu), никель (Ni), кумуш (Ag) ва б., оксидлар (ThO₂), карбидлар (TiC — титан карбиди) ва б. бирикмалар б-н ҳосил қилган қотишмалари. Куқун металлургиям усулида ёки компонентлар (таркибий қисмлар)ни ёйли печь ва электрон-нурли печда қовуштириш йўли б-н олинади. Компонентлар вольфрам (W)HfNi₂ ўтга чидамлилигини оширади, пластиклигини яхшилади (т-ра 500° гача бўлганда), ишлов берилувчанлигини осонлаштиради, унда зарур физикавий хоссалар пайдо қилади. Саноатда асосан металл-керамик В.к. ишлатилади. Улар вольфрам карбиди куқунлари б-н титан карбиди куқунларига боғловчи модда (кобальт) қўшиб аралаштириш, ҳосил бўлган аралашмани маҳсус қолипларда преслаш, шундан кейин 1500°—2000° да қовуштириш йўли б-н тайёрланади. Бундам қотишмалар ниҳоятда қаттиқ бўлади, бунга сабаб уларнинг тахм. 95 фоизи карбидлардан иборатлиги. В.к. электр-вакуум асбобларда қиздиргичлар, экранлар тайёрлаш учун, 2500° гача т-рада ишлатиладиган термопар материаллар сифатида, ракета ва самолётларнинг баъзи деталларини, гироскоп роторини тайёрлашда ишлатилади. Таркибида 3—10% никель ва 2—5% мис бўлган В.к. «оғир қотишмалар» деб аталади. Улар радиотерапияда — нурлашдан ҳимоя қиладиган материал ҳамда радиоактив препаратлар сақланадиган контейнерлар тайёрланадиган материал сифатида ишлатилади. Таркибида 15% молибден бўлган кўш В.к- реактив двигателларнинг паррақларини тайёрлашда қўлланилади.

ВОЛЬФРАМАТЛАР — вольфра-

мат кислоталарнинг тузлари. В. нормал (таркибида WO_4^{2-} иони бўлган оддий В., моновольфраматлар), изополивольфраматлар (изополивольфрамат кислоталарнинг тузлари), поливольфраматлар (таркибида $\backslash UO_3 \sim +1$ иони бўлган В.) ва гетерополивольфраматлар (гетерополивольфрамат кислоталарнинг тузлари) га бўлинади. Оксидланиш даражаси +1 ва +3 га, гоҳо +2 (Са, Sr, Ва, Рb) га тенг бўлган металл моновольфраматларнинг структурасига WO_4 тетраэдрлари киради. Ишқорий металл, магний ва таллий (I)-моновольфраматлар сувда яхши эрийди; эритмаларидан кристаллогидратлар ҳолида ажралиб чиқади. Моновольфраматлар металл тузлари эритмаларига ишқорий металллар В.ини таъсир эттириб ёки стехиометрик миқдордаги металл оксидлари WO_3 б-н бирга $600\text{—}800^\circ$ да қиздириб олинади. Табиатда моновольфраматлар шеелит $CaWO_4$, вольфрамит (Fe, Mn) WO_4 ва б. минераллар кўринишида учрайди. Моновольфраматларга $600\text{—}800^\circ$ да WO_3 таъсир эттирилса поливольфраматлар ҳосил бўлади. Моновольфраматлар эритмаларидаги $\backslash O_4^{2-}$ -анионларининг кислотали муҳитда поликонденсацияланиши натижасида изополивольфраматларнинг анионлари ҳосил бўлади. Ишқорий металллар В. ва силикат, фосфат, арсенат ёки борат кислоталарнинг тузларидан ташкил топган эритмаларда кислотали муҳитда гетеровольфраматларнинг комплекс анионлари, мас., $[x(W_3O_{10})_j]$ (8-п) ҳосил бўлади. Бу ерда $x\text{—}Si, P, As, Bi, p\text{—}$ оксидланиш даражаси. Гетеровольфраматлар эритмалардан кристаллогидратлар ҳолида ажралиб чиқади, мас., $K_3[P(W_3O_9)_4] \cdot 4H_2O$. Калий ва натрий моновольфраматлари вольфрам бронзалари и.ч.да қўлланилади. Магний, кадмий ва рух моновольфраматлари — люминофорлар ишқорий металллар ва нодир элементларнинг қўш В. таркибига киради. Ва $3WO_6$ термокатодлар тайёрлашда, кадмий ва тербий моновольфраматлари лазер материаллари сифатида ишлатилади.

ВОЛЬФРАМИТ — вольфраматлар гуруҳига мансуб минерал, кимёвий формуласи (Fe, Mn) $[WO_4]$. Қўшимчалари Zn, Mg, Та, Nb, Th, Sc ва б. Моноклин сингонияли. Призматик кристаллар. В.нинг темирга бой тури — ферберит, марганецга бой тури — гюбнерит.

Ранги қўнғир-қора. Қаттиқлиги 5—5,5; с. оғ. 6,7—7,5. Таркибида темир бўлган хиллари оғиррок, кучсиз магнитли хусусиятга эга. Грейзенлар ва кварц томирларида муковит, топаз, флюорит, берилл, висмутин, касситерит, молибденит, арсенопирит, камрок антимонит б-н бирга учрайди. Вольфрам олинган асосий руда. В.дан олинган вольфрам металлургияда ўта қаттиқ қотишмалар тайёрлашда, электротехника, кимё, чинни саноати ва кулолчиликда ишлатилади. В. Ўзбекистоннинг Чатқол ва Нурота тоғларида учрайди.

ВОЛОНТАРИЗМ (лот. voluntas — ирода) — 1) иродани борлиқнинг энг олий кўриниши, тамойили деб каровчи фалсафий оқим. В. таълимотида инсоннинг иродаси биринчи ўринга қўйилади. Қад. давр фалсафасидаги акл-идрок, рационализмдан фаркли ўрта аср фалсафасида, мас., А. Августин таълимотида ирода биринчи ўринга чиқдди. А. Шопенгауэр амалий идрокни илгари сурган Кант фалсафасига таянса ҳам, лекин ундан фаркли равишда ироданинг акл-идрокдан устунлигини ёқлаб чикди ва бу б-н Кант фалсафаси, классик фалсафадан ўзгача йўл тутди. Ф. Ницше ҳам Шопенгауэр таъсирида фалсафанинг марказига инсон иродасини қўяди. Лекин унинг талкинида ирода ҳокимликка ингилишни билдиради. Ницше ҳокимликка эришиш учун иродани ишга солиш инсон фаолиятининг хал қилувчи ҳамда энг асосий қобилиятидир, деб талкин қилади, мутлак ҳокимликка, ҳокимиятга эришиш учун ўта кучли ирода эгалари бўлган «олий шахога сиғинишни фалсафий асослашга уринади; 2) тарихий жараёнларнинг объ-

ектив қонуниятларига риоя қилмасдан, жамоатчилик б-н ҳисоблашмасдан, ўзбошимчилик б-н сиёсат юритиш, ўз хоҳиш-иродасини ҳамма нарсадан юқори қўйиш. В. собиқ Шўролар даврида кенг қулоч ёйди. Ўзбошимчилик, халқ оммаси манфаатларига зид қилмишлар салбий оқибатларни келтириб чиқарди.

ВОЛЮТА (итал. *voluta* — жингалак) — ўртасида «кўз» ишланган чулғам (спирал)симон меъморий безак. Ионий ордеридеда устун бошасининг таркибий қисми. Коринф ордериде ва б. услубларга хос каллақларда ҳам учрайди (қ. Меъморлик ордерлари). В. бино қисмларини туташтирувчи меъморий қисм, карниз, пештоқларни, эшик ва дераза хошияларини (асосан Сўнгги Уйғониш ва барокко меъморлигида) безаган.

ВОМБАТЛАР (*Vombatidae* ёки *Phascolomyidae*) — халталилар оиласи. Австралияде миоцендан бошлаб маълум. Уз. 67—105 см, вазни 15—27 кг. Думи рудиментар, оёқларида йирик тирноқлари бор. Сут бези сўргичи 2 та. Тишлари доимо ўсиб туради, курак тишларининг орқа томони эмалсиз. Жан.-Шарқий Австралияде, Тасмания ва Флиндере о.ларида учрайди. Пасттекислик, тоғ ўрмонлари ва саванналарда яшайди. 30 м гача узунликда ин қуради. Ўсимликхўр. Бир йилда 1 марта битга бола туғади. 2—3 тури маълум. Бир тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

«**ВОМИҚ ВА УЗРО**» - Яқин ва Ўрта Шарқ халқдарининг оғзаки ва ёзма адабиётиде кенг тарқалган анъанавий эпик асар. Мавзу Шарқхалқлари фольклори ва адабиётига юнон адабиётидан ўтган деган фикр мавжуд. Давлатшоҳ Самарқандий ҳамда ўрта аср ижодкорлари асарларидаги маълумотларга кўра, ушбу мавзу Исломгача ҳам машхур бўлган. Асарнинг вариант ва версиялари кўп. Уларни анъанавий мавзу ва образлар силсиласи бир-бирига яқинлаштиради.

Барчасида ошиқ-маъшукнинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Фольклор нусхаларига кўра, арабларнинг саъд қабиласи бошлиқларидан бири Сокиннинг ёлғиз ўғли Вомиқ гул сайлига кетаётиб, чавандоз Зайднинг қизи Узрони учратади. Ёзма адабиётдаги вариантларда Вомиқ Узронинг суратини кўриб унга ошиқ бўлади. Севишганлар саргузашти тенглик, адолат учун кураш, халқлар дўстлиги мавзулари б-н узвий боғланиб, ижобий қахрамонлар зулмга қарши курашчи ва эзгу хислатли кишилар сифатида гавдаланади. «В. ва У.»ни ўзбек, озарбайжон, туркман, турк ва б. халқдар бахшилари ҳам қуйлаганлар. Раҳматулла Юсуф ўғлият ёзиб олинган «Вомиқ ва Узро» достони диққатга сазовор.

Ёзма адабиётда «В. ва У.» мавзуида шоир Унсурий (11-а.), Хусайн Дамирий Исфохоний (16-а.) ва б. асарлар яратганлар.

ВОНА — КХҚР ва Корея Республикасининг пул бирликлари. 1947 й.да Корея банкининг муомаладаги иенаси ўрнига чиқарилган. 1В.=100 чон. Халқаро ифодаси — W (KRW). В.нинг АҚШ долларига нисбатан расмий курси Корея Республикасида 1278 В. =1 доллар (2001, январь).

ВОНСАН — КХҚРдаги шаҳар, Канвондо провинциясининг маъмурий маркази. Мамлакат шарқидаги, Япон денгизи соҳилидаги йирик денгиз порти ва балиқ овлаш базаси. Аҳолиси 274 минг киши (1989). Т. й. тугуни. Машинасозлик (жумладан кемасозлик ва вагонсозлик) 3-длари, озиқ-овқат, кўн, целлюлоза, кимё, тўқимачилик, рангли металлургия корхоналари, бир қанча олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот ин-тлари бор.

ВОНСОВСКИЙ Сергей Васильевич (1910.20. 8, Тошкент) — физик олим, акад. (1966). Илмий ишлари металллар ҳамда яримўтказгичларнинг магнит ва электр хоссаларини, ферромагнетизмни ўрганишга, ўтиш металлари ва

қотишмалар учун ўта ўтказувчанлик назариясини яратишга бағишланган. В. ферромагнитлар қутб моделларини таклиф қилган ва бу моделлар асосида Кюри нуқтаси яқинидаги ферромагнитларнинг умумий назариясини ишлаб чиққан (қ. Антиферромагнетизм).

ВОРИСЛИК — 1) табиат, жамият ва билиш тараққиёти жараёнида ходисалар ўртасидаги алоқадорлик; жамиятда ижтимоий ва маданий кадриятларнинг авлоддан авлодга ўтиши ҳамда ўзлашиши; анъаналарнинг амал қилиши; 2) вафот этган шахс (мерос қолдирувчи) ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ўз меросхўрларига ўтиши (қ. Ворислик ҳуқуқи).

ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ - вафот этган шахс мерос бўйича ҳуқуқдари ва мажбуриятларининг юрисларига ўтиш тартибини белгиловчи ҳуқуқий меъёрлар мажмуаси; фуқаролик ҳуқуқининг бир қисми. Фуқаронинг вафотидан кейин ворисларга ўтадиган мол-мулк мерос мулк ҳисобланади. Ворислик васият (қ. Васиятнома) ва қонун бўйича амалга оширилади. Мерос таркибига мерос очилган пайтда мерос қолдирувчига тегишли бўлган, унинг ўлиmidан кейин ҳам бекор бўлмайдиган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар қиради. Аммо мерос қолдирувчининг шахси б-н чамбарчас боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар, хусусан юридик шахс ҳисобланган тижорат ташкилотлари ва б. ташкилотларга аъзолик, уларда иштирок этиш ҳуқуқи; пенсия, нафақа ва б. тўловлар олиш ҳуқуқи; мулкый ҳуқуқлар б-н боғлиқ бўлмаган шахсий номулкый ҳуқуқлар мерос таркибига қирмайди. Ворислик тўғрисидаги бу ва б. умумий қоидалар, жумладан умумий биргаликдаги мулк бўлган мол-мулкни мерос қилиб олиш, мероснинг очилиш пайти ва жойи. меросхўр бўлиши мумкин бўлган фуқаролар, нолийқ меросхўрларни меросдан четлагиш ҳақидаги қоидалар «Ўзбекистон Республикаси ФК 1112—1119-моддаларида белгилаб бе-

рилган. Мерос қолдирувчининг болалари (шу жумладан фарзандликка олинган болалари), эри (хотини) ва ота-онаси (фарзандликка олувчилар), вафотидан кейин туғилган болалари тенг улушларда қонун бўйича 1-навбатдаги В.хуқуқига эга бўладилар. Ўзбекистон Республикаси ФК 1136—1141 -моддаларида яна 2,3, 4, 5-навбатдаги В.лик ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар, авлодлар ва б. санаб ўтилган, қонун бўйича меросхўрлар мана шу моддаларда назарда тутилган навбат тартибиде ворисликка қақирилади. Меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқи, мерос олишда эр (хотин)нинг ҳуқуқи, қонун бўйича мерос олинганда меросни муҳофаза қилиш ва уни бошқариш ҳақидаги қоидалар «Ўзбекистон Республикаси ФКда (1142—1144-моддалар) белгиланган.

ВОРКУТА — РФ Коми Республикасидаги шаҳар (1943 й.дан), Воркута дарёси бўйида, Қутб доирасидан 160 км шим. да. Қотлас ш.дан борадиган т.й. нинг охириги ст-яси. Аҳолиси 117 минг киши (1999). Печора кўмир ҳавзасида кўмир қазиб чиқариладиган йирик марказ (Воркута кўмир к-ти бор). В.да ёғоч к-ти, механика, тузатиш-механика, қурилиш материаллари (цемент, ғишт) ва б. саноат корхоналари бор. Драма ва кўғирчоқ театрлари, телемарказ ишлаб турибди. В. 1931 й. вужудга келган.

ВОРОБЬЕВИТ — минерал, берилнинг рангсиз, пушти тури. Қўшимчалари: ишқорий элементлар, марганец.

ВОРОНЕЖ — РФдаги шаҳар, Воронеж вилоятининг маркази (1934 й.дан). Йирик т.й. тугуни, Воронеж дарёсининг Дон дарёсига қуйилиш жойидаги пристань. Аҳолиси 905 минг киши (1999). В. Марказий Қоратупроқ иктисодий р-нининг асосий индустриал маркази ва Россиянинг йирик саноат марказларидан бири. В.да машинасозлик (вагон тузатиш з-ди, экскаватор, темирчилик-пресс уску-

налари, фойдала қазилмаларни саралаш ускуналари, станоксозлик, телевизор ва радиоприёмник, радиодеталь, қ. х. машинасозлиги), кимё (синтетик каучук, фармацевтика з-длари), қурилиш материаллари з-длари, озиқ-овқат (ёғ-мой, ун-ёрма, сут к-глари, кондитер, макарон ф-калари ва б.), ёғочсозлик, энгил саноат (пойабзал, тикувчилик) ривожланган. В.да 9 олий ўқув юрти (шу жумладан ун-т), ўлкашунослик, бадиий, тасвирий санъат музейлари, 4 театр, телемарказ бор. 17—18-а.ларнинг меъморий ёдгорликлари сақланган. В.га 1585 й. қалъа сифатида асос солинган ва кейинчалик Рус давлати чегараларини жан. томонга жадал кенгайтиришда таянч пункти бўлган.

ВОРОНЕЖ ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1934 й. 13 июнда тuzилган. Майд. 52,4 минг км². Аҳолиси 2475 минг киши (1999), 15 шаҳар ва 22 шаҳарча бор (1991). Жан.да Украинанинг Луганск вилояти б-н чегарадош. Маркази — Воронеж ш. В. в.нинг каттагина қисмини Ўрта Россия қирлари (энг баланд жойи 242 м) ва Ока-Дон текислиги эгаллаган. Жан.-шарқий қисмида Калач қирлари бор. Фойдала қазилмалари: мергель, бўр, хар хил гил, кварц куми ва б. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси шим.да — 10,5°, жан.да — 8,5°, июлники 19,6°— 21,8°. Йилига 550—560 мм ёгин ёғади. Вегетация даври 190—200 кун. Асосий дарёси — Дон ва унинг ирмоқлари: унга — Ведуга, Девица, Тихая Сосна, Черная Калитва, Потудань, чапда — Воронеж, Битюг, Осередь ва б. Асосан, қоратупроқ, даре водийларида аллювиал ўтлоқи тупроқдар тарқалган. Вилоят дашт ва ўрмондашт зонасида. Ўрмонлар, асосан, дарё водийларида қолган. Вилоятда Воронеж кундуз қўриқхонаси ва Хопёр вихухоль қўриқхонаси ташкил қилинган.

Саноатининг энергетика базасини Воронеж ГРЭС, Новий Воронеж АЭС ва йирик қорхоналарнинг ТЭЦлари ташкил этади. Машинасозлик — сано-

атининг етакчи тармоғи. Кимё, энгил ва озиқ-овқат саноати, савдо, сув хўжалиги учун технологик асбоб-ускуналар, металл қирқувчи станоклар, темирчилик-пресс машиналари, экскаваторлар, ер қазийдиган фрезер машиналар, турли қ. х. машиналари, жумладан дон тозалайдиган машиналар, куприк конструкциялари ва б. буюмлар ишлаб чиқарилади. Телевизор, радиоприёмник ва радиола и.ч. катта аҳамиятга эга. Кимё саноати ривожланган (синтетик каучук, шина, фармацевтика препаратлари Воронежда). Қурилиш материаллари: ўтга чидамли буюмлар (Семилуки), цемент (Подгоренский), сопол плиталар, йиғма темир-бетон (Воронеж), бўр ва оҳак (Копанишче) тайёрланади. Озиқ-овқат саноатида ёғ, шакарқанд, гўшт, ун-ёрма тармоқлари ривожланган. Ғалла, картошка ва сабзавот-полиз ҳамда техника экинлари ва ем-хашак экинлари экилади. Чорвачилик, асосан гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Паррандачиликда холмоғори ғози кўп. В. в.да қорамол, чўчка, қўй, парранда боқилади. Т. й. ривожланган. Асосий т. й. магистраллари (Москва — Воронеж — Ростов-Дон ва Пенза — Лиски — Харьков) электрлаштирилган. Дон ва Воронеж дарёларида кема қатнайди. В. в.да 9 олий ўқув юрти, 4 театр, 4 музей бор.

ВОРОНЕЖ ОТ ЗОТИ - арава, чана ва қўшга қўшиладиган, юк ташишга мослашган от. Воронеж вилоятининг қатор туман ва хўжаликларида Россияда битюг номи б-н маълум бўлган маҳаллий отларни оғир юк тортувчи ва йўртоқи от зотлари б-н чагиштириб чиқарилган. В. о. з. қишлоқ хўжалиги ва б. ишларни бажаришда ишчанлиги б-н ажралиб туради. Озуқа ва шароит танламайди, чидамли. Зот ичида қорамтир ва қора тусли отлар кўп. Айгарларининг тирик вазни 550 кг, биялариники 525 кг. Дехқон ва фермер хўжаликларида ишлатиш учун В. о. з. қўл келади.

ВОРУХ КИТОБАЛАРИ, Ворух катибалари — ёзув ёдгорлик. Исфайрамсой (Фарғона водийси)нинг юкори қисмидаги Ворух қишлоғи яқини (4 км нари)дан топилган. У тик қоятошга қуфий ёзувда ўйиб битилган. В. к. баландлиги 2 м., уз. 6,15 м. 1041 й.га оид 1-китобада қорахонийлар сулоласига мансуб Исфара ҳукмдори Абулфазл Аббос Арслон Тегиннинг номи ва насаби, унинг айрим ишлари ёзилган. 2-китоба ҳали ўқилмаган; буниси 8-а. охири — 9-а. бошларида ёзилган деб тахмин қилинади. В. к. қорахонийлар сулоласи ҳукмронлиги тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

ВОСЕ ҚЎЗҒОЛОНИ (1887-1888) -Бухоро амирлиги ҳудудида бўлиб ўтган халқ кўзғолони. 19-а.нинг 70-й.ларигача Кўлоб, Қоратегин, Дарвоз, Воҳон, Рўшон, Шўғнон вилоятлари ярим мустақил мулк (шоҳлик, беклик)лар эди. 70—80-й.ларда чор мустамлакачи маъмурлари ёрдамида мазкур вилоятлар ва мулклар амирлик ҳудудига қўшиб олинди. Шу муносабат б-н бу бой тоғли ўлкани солиқ ва б. баҳоналар б-н талон-тарож қилиш бошланди. Бунинг устига 1881 й.дан бошлаб Афғонистон томондан чигирткалар ёпирилиб, экинларни нобуд этди. Чигирткага қарши амир ва мустамлакачи маъмурлар ҳеч қандай тадбиру чора кўрмадилар. 1885 й. экинлар ҳосил берганда амир омиллари келиб, қурғоқчилик йиллари (1881—84) учун ҳам хирож талаб қилди. Шу талаб халқнинг тўлиб турган сабр қосасини тошириб юборди. Халқ кўзғадди. Унга Ховалинг амлоқдорлигида яшайдиган Абдулвосе деган деҳқон йигит бошчилик қилди. Сарихсор, Махдумдор, Зувоили, Қизилмозор кишлоқларидан минг нафарга яқин кўзғолончи келиб қўшилди. Восе бошчилигидаги кўзғолончилар Қизилсув дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган Балжувон тоғ қалъаси томон юрдилар. Бек хузурига элчи жўнатдилар. Лекин элчилар ўлимга маҳкум этилди. Бек сарбозлари кўзғолончиларга қарата

ўт очдилар. Икки ўртадаги қонли жангда кўзғолончиларнинг қўли баланд келди. Бек ўз одамлари б-н Конгурт қалъасига чекинди. Восе Балжувонни эгаллади ва маҳбусларни озод этди. Балжувон бегига Кўлоб, Ҳисор ва Бухородан ёрдам келди ва у Балжувонни кўзғолончилар қўлидан қайтариб олишга муваффақ бўлди. Восе кўзғолончилари сафи янада кенгайди ва Балжувон яна эгалланди. Шу орада Ҳисор бегни Остонакул кушбегига Кўлоб, Қоратегин сарбозлари б-н етиб келди. Нурек яқинидаги жангда Восе бошлиқ кўзғолончилар енгилди. Восе Ховалинг қалъаси томон чекинади. Унга эргашган кўзғолончиларни сарбозлар таъкиб этиб, қирғин уюштирадилар. Балжувон беги қўлга тушган 40 нафар кўзғолон раҳбарини қалъа олдида қатл эттиради. Восе Ховалинг туманида бир шўробдаралик таниши уйига беркинади. Уй эгаси сотқинлик қилиб, Восени бекка тутиб беради. Балжувон беги Абдулқодир уни 130 нафар асирлар б-н бирга Остонакул кушбегига топширади. Восе ва б. кўзғолон раҳбарларини Шахрисабзгача, Амир Абдулахад қароргоҳи-гача сазойи қилиб пиёда ҳайдаб борадилар. Амир уни Оксарой олдида дорга остиради. Бошқа бир гувоҳликка кўра амир Восени ўз қабулига киритган. Восенинг аччиқ сўзларига чидай олмаган амир ёнидаги қўриқчиларига «Чоп!» деб буюрган. Бир сарбоз Восенинг бошига қилич урган. Баъзи манбаларда Восенинг Юсуф, Оллоёр, Кулук мироҳўр, Азим, Ризо каби жанговар дўстлари бўлгани, кўзғолончилар сафида аёллар ҳам иштирок этгани, мас., Сайда исмли қиз отаси б-н бирга сарбозларга қарши жанг қилгани айтилади. Восе ўлдирилгач, Ҳасан, Давлат деган ўғиллари кўзғолонни яна давом эттирдилар. Лекин, мустамлакачи маъмурлар улардан шафқатсизларча ўч олдилар. Халқ қаҳрамони Восе ҳақида дoston, қўшиқлар тўқилган. Абдурауф Фитрат «Восе исёни» (1931) драмасини, Ғани Абдулло «Восе» (1937) мусикали драмаси-

ни, Мирзо Турсунзода «Восе кўзғолони» операси либреттосини (1939), Сотим Улуғзода «Восе» драмаси ва романини ёзган.

Наим Норқулов.

ВОСИТАЧИ — товар (хизмат)лар ишлаб ниқарувчилар б-н истеъмол этувчи (сотувчи ва харидор)лар ўртасида алоқалар ўрнатиш, шартномалар, контрактлар тузишда ёрдам кўрсатувчи шахс, фирма, ташкилот. В. вазифасини бажарувчилар хизмат доирасига кўра агент, брокер, дилер, маклер, коммиссионер, коммивояжер деб аталади. В.ЛИК тадбиркорликнинг бир кўринишидир.

ВОСИТАЧИ УСУЛИ - ўсимликлар селекциясидаги усуллардан бири; икки тур ўсимликнинг чагишмаслигини учинчи тур ўсимлик ёрдамида баргараф этиш. Мас., агар А ва В ўсимлик турлари ўзаро чагишмаса, у ҳолда А тур ўзига яқин С тур б-н чагиштирилади, олинган дурагайни эса В тур б-н чагиштирилади. В.у.ни биринчи бўлиб И.В. Мичурин ишлаб чиққан ва амалда татбиқ этган. В.у. ғўза селекциясида географик узок, тур ичида дурагайлашда турларнинг чагишмаслигини баргараф этиш усулларидан биридир. Воситачи сифатида гетерозиготали информацияга эга дурагайларнинг биринчи бўғинидан фойдаланганда В.у. самарали бўлади. Мексика ғўзасини африка-осиё ғўзаси б-н чагиштириб олинган бепушт дурагайнинг хромосомалар йиғиндисини икки карра кўпайтириб, харкнес диплоид ғўзаси б-н эркин чагишадиган гексаплоид шакли яратилган.

ВОСИТАЧИЛИК (дипломатияда) — икки ёки бир неча давлатлар ўртасида музокаралар олиб борилишини йўлга қўйиш ва музокаралар жараёнида иштирок этиб, улар муваффақиятини таъминловчи воситалардан бири. В. вазифасини, одатда, нуфузли давлатлар, халқаро ташкилотлар вакиллари бажарадилар. Машъум «совуқ уруш» тугалланиб, Шарқ

б-н Ғарб ўртасидаги муносабатларда муҳолифликдан мулоқотларга ўтилиши шароитида маҳаллий можароларни тинч йўл б-н ҳал қилиш учун В.дан кенг фойдаланилмоқда. Мас., БМТнинг, БМТ Бош қотиби, унинг муовинлари, махсус вакиллари ва маълум мақсадларда тузилган миссиялари В. фаолияти туфайли турли минтақалар (Африкада — Ангола ва Намибия, Лотин Америкасида — Никарагуа ва Сальвадор, Осиёда — Кампучия, Европада — Босния)-да юз берган курулми можаролар тўхтади, Европа Иттифоқининг қатор аъзолари, АҚШ ва Россия вакилларида иборат собиқ Югославия бўйича алоқа гуруҳи Босния ва Герцеговинада содир бўлган урушни тугаллашга эришди.

ВОСИФИЙ (тахаллуси; асл исми Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжамил) (1485/86, Ҳирот - 1551 ёки 1566, Тошкент) — адиб. Мунший оиласида туғилган. В. араб тили, адабиёт, фикҳ ва б. билимларни пухта эгаллаган. Ҳиротда Шохрух мадрасасида таҳсил кўрган (1511 й.гача). Хусайн Бойқаронинг ўғли Фаридун Хусайнга қотиблик, бошқа ўғилларига муаллимлик қилган. 16 ёшида Навоий б-н танишган. Ижодини Ҳиротда, Навоий адабий мактабида бошлаган. Шох Исмоил таъқибидан қочиб, Мовароуннаҳрга кетган. Самарканд, Бухорода яшаган (1512—15), сўнг Фаркат (ҳоз. Паркент), Тошкент, Шаҳрисабзга саёҳат қилган. 1518 й.да Келди Мухаммадхон (Султон Мухаммад) томонидан Шохрухияга қақирилган, 1525 й.дан умрининг сўнгги йилларигача Тошкентда яшаган.

В. Келди Мухаммадхоннинг Хуросонга юришларида қатнашган (1528—29). 1540 й.дан Бароқхон саройида давлат ҳужжатларини тузган.

В.нинг ижодий фаолияти 12—13 ёшидаёқ бошланган. Насрнинг кўпгина турларида (мактуб, ариза, ҳикоя қаби), бадий, сажъ услубида яхши ижод қилган. Ранг-баранг ташбеҳлар ишлатишдаги, айниқса муаммо санъатида-

ги маҳоратига Алишер Навоий юкори баҳо берган. В.нинг бир қанча шеърӣи ва насрий асарларини ўз ичига олган «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Нодир воқеалар», 1-қисм, 1517—18; 2-қисм, 1539) китобида Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркистон ва Эрондаги 1532 й.гача бўлган даврдаги илмий, адабий, тарихий ва маданий ҳаёт акс эттирилган. Ибн Сино, Жомий, Навоий, шунингдек Қосим Али Қонуний, Чақар, Чангий, Устод Ҳасан Удий, Ҳофиз Басир, Устод Шайхи Нойи каби мусиқашунослар, айрим давлат арбоблари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Китоб Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданияти ҳақида муҳим манба ҳисобланади. Акад. Б.Л.Дорн, В.В. Бартольд, проф. Якубовский, Бертельс, Айний ва б. ўз илмий тадқиқотларида ундан фойдаланганлар. Мазкур асарда Тошкент ва унинг вилоятидаги сиёсий воқеалар, адабий муҳит, хусусан унда шоирлар, адиблар тўпланишиб мушоиралар ўтказган Кайковус чорбоғи ҳақида қизиқарли воқеалар баён қилинган. Чорбоғ шаҳар кўргонидан ташқарида бўлиб, В. у ерда хон ва султонлар учун шифохона бўлганлигини ҳам ёзган. Тошкент ва унинг атрофида яшаб ижод этган шоирлар, рассомлар, хатготлар ва б. машҳур кишилар ҳақида, вилоят худудида фойдаланиб турилган темир ва феруза конлари тўғрисида маълумотлар берилган.

«Бадоеъ ул-вақоеъ»нинг 83 байтдан иборат маснавийсида Тошкентнинг гўзаллиги, боғ-роғлари, ҳавоси ва зилол сувлари мадҳ этилган.

В. имом Қафқол Шоший мақбараси эшигидан кираверишда ўнг томонга дафн этилган.

Ас.: Бадоеъ ул-вақоеъ (Нодир воқеалар; таржимон Н. Норкулов), Т., 1979.

ВОСИҚОВА Мамлакат Собирова (1924. 25. 12 - Тошкент - 1997.12.1) -хуқуқшунос олима, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан

арбоби (1994), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист (1974). Юридик фанлари д-ри (1978), проф. (1986). Тошкент юридик ин-тини тугатган (1946). Ўзбекистон Адлия вазирининг ўринбосари (1952—57), Ўзбекистон Олий Суди раисининг ўринбосари (1957—60). Ўзбекистон Олий Кенгаши Президиумида юридик бўлим мудир (1960—64), Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги юридик комиссия раиси (1964—70). Ўзбекистон Адлия вазири (1970—84). 1984 й.дан Тошкент давлат иқтисодиёт уни-тида ҳуқуқ асослари кафедраси мудир. Унинг бевоқита иштироки ва раҳбарлигида кўп жилдли қонунлар тўплами ва қонунлар мажмуаси (1984) ҳамда ўзбек тилида фуқаролик, жиноят, жиноят-процессуал, никоҳ ва оила кодексларига шарҳлар тайёрланиб нашр этилган. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1994).

«ВОСТОК» — 1) Ер атрофидаги орбитада учиш учун собиқ Иттифокда яратилган бир кишилик космик кема (КК) ларнинг номи. «В.»да 1961 й. 12 апр.да космонавт-учувчи Ю. А. Гагарин дунёда биринчи марта космосга парвоз қилди. КК Бойқонур космодромидан учирилди. Ер атрофини бир марта айланиб, Ерга қўндирилди. Орбита перигеи бал. 181 км, апогеи бал. 327 км. «В.» ККси сфера шаклдаги қўндириладиган аппарат (бу қисм айни вақтда космонавт кабинаси ҳам ҳисобланади), борт аппаратлари ва тормозлайдиган ҳаракат қурилмаси жойлаштирилган қисмлардан иборат. КК охириги босқичининг учирувчи ракета б-н бирга умумий оғирлиги 6,17 т, уз. 7,35 м, учирувчи ракетасиз соф оғирлиги 4,73 т, қўндириладиган аппаратнинг оғирлиги 2,4 т ва диаметри 2,3 м. 1961 — 1963 й.ларда 6 та «В.» 6 космонавтни космосга олиб чикди; 2) собиқ Иттифокда ККларни учирадиган 3 поғонали элтувчи ракета; учала поғонада ҳам сувоқ ёнилги ишлатилади.

ВОТКИНСК - РФнинг Удмуртия Ре-

спубликасидаги шаҳар (1935 й.дан) Вотка ва Шаркан дарёлари соҳилида (Кама ҳавзаси). Т.й. станцияси. Аҳолиси 104,7 минг киши (1999). В. қад. металлсозлик з-длари ёнидаги қишлоқ ўрнида вужудга келган (1759). В. рус композитори П. И. Чайковскийнинг ватани. В. да машинасозлик, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари, П. И. Чайковский уй-музеи бор. В.дан 30 км узокликда, Кама дарёсида Воткинск ГЭС қурилган.

ВОТУМ (лот. votum — хоҳиш, ирода) — сайлов ёки ваколатли муассасада сайловчилар кўпчилиги томонидан ифодаланган ёхуд қабул қилинган фикр ёхуд қарор. В.нинг бир неча турлари мавжуд:

Ишонч В.и — парламент бошқарув тизими амалда бўлган давлатлар парламент амалиётида қоида тариқасида ҳукумат ёки айрим вазирнинг сиёсий йўли, муайян тадбири ёки қонун лойиҳасининг қуйи палата томонидан маъқулланиши. Ишонч В.и тўғрисидаги масалани қўйиш ташаббуси б-н ҳукуматнинг ўзи, парламент фракциялари ёки депутатлар гуруҳлари чиқиши мумкин. Ишончсизлик В.и — парламент бошқарув тизими амалда бўлган давлатлар парламент амалиётида қоида тариқасида ҳукумат ёки айрим вазирнинг сиёсий йўли, муайян тадбири ёки қонун лойиҳасининг қуйи палата томонидан номаъқул деб топилиши. Мазкур В. тўғрисидаги масала ҳукуматнинг ўзи, парламент фракциялари ёки депутатлар гуруҳларининг ташаббуси б-н қўйилади. Ҳукуматга ишончсизлик В.и билдирилиши амалда ҳукуматнинг истеъфога чиқишига ва янги ҳукумат тузилишига (яъни сиёсий тангликка) ёхуд парламент (қуйи палата) тарқатиб юборилишига ҳамда муддатидан аввал парламент сайловлари ўтказилишига сабаб бўлади. Маж-бурий В. — айрим мамлакатларда муомалага лаёқатли барча фуқароларнинг давлат ҳокимияти органларига сайловларда, албатта, қатнашишини талаб этувчи юридик мажбурият. Плюрал В. — айрим

мамлакатларда сайловчиларнинг муайян тоифалари сайловларда 2 ёки ундан ортиқ овозга эга бўлишини тақозо этадиган тартиб. Сайлов В.и — парламент, президент, муниципалитетга сайловлар бўйича якуний натижалар.

ВОТЧИНА — 1) Россияда ер эгалигининг меросий равишда ўтадиган қад. тури. 10—14-а.лар (князь, бояр, монастир В.си), 13—15-а.ларда ер эгалигининг ҳукмрон шакли. 15-а. охирида поместьега қарши турган, лекин 16—17-а.ларда у б-н яқинлашиб, 18-а. бошида бирлашиб кетган ва янги тур имение вужудга келган. Кейинчалик В. — ҳар қандай феодал ер эгаллиги. 2) Россия тарихий адабиётларида феодал ер эгаллиги мажмуаси ва у б-н алоқадор тобе деҳқонларга бўлган ҳуқуқларни англатувчи термин. В. синонимлари — сеньория, манор, поместье.

ВОФУРУШ (форс, во — очик, фуруш — сотувчи) — 1) Туркистонда 20-а. бошларигача бозор ва гузарларда пойабзал сотувчи дўкондор. В.лар, одатда, махси, ковуш, этик сотишган, баъзан ўзлари ҳам пойабзал тайёрлашган, қосиблардан арзон-гаровга олиб, қимматроқ нархда сотишган. Хусусий хунармандчилик даврида Туркистон бозорларида В.лик авж олган эди; 2) баъзи шаҳарларда, хусусан Тошкентда эгар олиб сотувчи дўкондор.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР — амалдаги ЎзР қонунчилигига қўра, 18 ёшга етмаган фуқаролар. В.е.ни тарбиялаш вазифаси — давлат бурчи, фуқароларнинг эса конституциявий мажбурияти ҳисобланади. ЎзР Конституциясида фуқаролар каби В.е.нинг билим олиш, меҳнат қилиш, дам олиш, мулкдор бўлиш каби ҳуқуқлари таъминланган (36,40,41-моддалар). Ўзбекистон Республикаси ФКда 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган В.е.нинг муомала лаёқати белгиланган, улар ота-оналари, фарзандликка олувчилари ва ҳомийлари розилигисиз мустақил равишда: 1) ўз иш хақи, стипендияси ва б. даромадлари-

ни тасарруф этиш; 2) фан, адабиёт ёки санъат асарининг, ихтиронинг ёхуд ўз интеллектуал фаолиятининг қонун б-н қўриқланадиган бошқа натижасининг муаллифи ҳуқуқини амалга ошириш; 3) қонунга мувофиқ кредит муассасаларига омонатлар қўйиш ва уларни тасарруф этиш; 4) майда маиший битимларни ҳамда бошқа битимларни тузишга ҳаққи эканлиги кўрсатилган, бошқа битимларни улар ўз ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки ҳомийларининг ёзма розилиги б-н туздари. Улар розилигига биноан тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланаётган ёки меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган 16 ёшга тўлган В.е. муомалага тўла лаёқатли деб эълон қилиниши мумкин (27-, 28-, 29-моддалар). В.е. меҳнатга оид муносабатларда катта ёшдаги ходимларга тенглаштирилади, лекин меҳнат муҳофазаси, иш вақги, таътиллар бериш ва б. меҳнат шартлари бўйича қўшимча имтиёзлардан фойдаланади. ЎзР Меҳнат кодексига 18 ёшга тўлмаган шахсларни ишга қабул қилишдаги қафолатлар, уларнинг меҳнатга оид ҳуқуқлари ва ҳ.к. белгилаб берилган (239—247-моддалар). В.е.нинг жиноий ишларини юритишда махсус қонун меъёрлари орқали қўшимча ҳуқуқлар қафолатланган (қ. Вояга етмаганлар жавобгарлиги). ЎзР Вазирлар Маҳкамаси, вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликлари ҳузурида Вояга етмаганлар иши б-н шуғулланувчи комиссиялар тузилган.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЖАВОБГАРЛИГИ — 18 ёшга тўлмасдан жиноят содир қилган шахсларнинг жавобгарлиги, жиноят қонунига биноан тайинландиган, қатъий чекланган жазо турлари. ЎзР жиноят қонунига вояга етмаганлар содир этадиган жиноятларнинг ўзига хос хусусиятлари ва б. ҳолатлари эътиборга олиниб, алоҳида жавобгарлик белгиланган. Булар: а) жарима; б) ахлоқ тузатиш ишлари; в) қамоқ; г) озодликдан маҳрум қилиш жазоларидан биридир. Улар

жиноятнинг тури ва характериға қараб тайинланади ва вояга етмаганларга нисбатан жазонинг бошқа турлари, қўшимча жазолар тайинланиши мумкин эмас (ЎзР ЖК, 81-модда). Вояга етмасдан жиноят содир қилган шахсларга нисбатан тайинландиган жазо миқдори ва муддатлари анча қисқартирилган. Ахлоқ тузатиш ишлари 1 ойдан 1 й. гача муддат доирасида белгиланади ва бу жазони ўташ учун маҳкумни ўзи яшаётган жойдан бошқа жойларга жўнатиш мумкин эмас. Қамоқ жазоси 1 ойдан 3 ойгача муддат доирасида тайинланади. Озодликдан маҳрум қилиш муддати ҳам вояга етмаганлар ёши ва жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб белгиланади: у 16 ёшга тўлмаганларга — унча оғир бўлмаган жиноят учун — 3 й.гача; оғир жиноят учун — 6 й.гача; ўта оғир жиноят учун — 10 й.гача; 16 ёшдан 18 ёшгача бўлганларга — унча оғир бўлмаган жиноят учун — 4 й.гача; оғир жиноят учун 7— й.гача; ўта оғир жиноят учун — 10 й.гача муддат доирасида тайинланади ва ҳар қандай ҳолда бу муддатлардан четга чиқилиши мумкин эмас (ЎзР ЖК 85- ва 86-моддалари). Суд томонидан озодликдан маҳкум этишга ҳукм қилинган вояга етмаганлар жазони Вояга етмаганлар тарбия колониясида ўтайди. Вояга етмаганларни жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишнинг алоҳида қоидалари тадбиқ қилинади.

Шунингдек, жинояти учун 3 й.дан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилинган ёки ундан ҳам енгилроқ бошқа жазо олган вояга етмаганларни суд жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиб, жиноий жазо ҳисобланмаган қуйидаги мажбурлов чораларини қўллаши мумкин: а) суд белгилайдиган шаклда жабрланувчидан узор сўраш; б) 16 ёшга тўлган шахс зиммасига етказилган зарарни ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнати б-н тўлаш ёки зарарни бартараф қилиш мажбуриятини юклаш; в) вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш. Унинг жиноятлари ҳақидаги ишларни

юритиш тартиби умумий коидалар, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ЖПК 548—564-моддалари асосида белгиланади.

«**ВОЯЖЕР**» («Voyager») — америка космик аппарати. Юпитер, Сатурн ва уларнинг йўлдошларини тадқиқ қилиш учун мўлжалланган. Тадқиқотлар манёвр учун Юпитернинг тортишиш майдонидан фойдаланган ҳолда учиш траекториясидан туриб амалга оширилади. Массаси 733 кг. 1977 й.да «В-1» ва «В-2» учирилган.

ВОҚЕАНАВИС — 1) мусулмон Шарқи мамлакатларида сарой мансаби. В. лар ҳукмдор топшириғига биноан мамлакатда бўлиб ўтган барча воқеаларни кунма кун ёзиб боришган. Шунингдек, элчилар хузурида ҳам В. мансаби бўлган, у сафар кундаликларини ва элчихонадаги барча ёзув-чизув ишларини олиб борган. Мас., Аврангзебнинг Бухорога келган элчиси Забардастхон хузурида Хожа Абдулмаъоний Балхний В. мансабида бўлган. 2) Расмий йўл б-н қўйилган махфий кузатувчи, айғокчи, жосус.

ВОҚЕЛИК — табиий ва ижтимоий-тарихий ҳодисаларни ифодаловчи объектив реаллик. Кенг маънода мавжуд оламни, дунёни, борлиқ мазмунини ифодаласа, тор маънода тайин предмет, ҳодиса, жараёнларни англатади. Фалсафа тарихида В. турлича талқин этилган. Хусусан ўрта аср фалсафасида илоҳиёт б-н боғлаб тушунтирилган: 16—17-а. файласуфлари (Т. Гоббс, Р. Декарт) В.ни фазо ва вақтда мавжуд моддийлик сифатида талқин этдилар. В.ни мантиқий билишнинг муҳим босқичи деб ҳисоблаган Гегель, В. — ўз-ўзини англашга интилган мутлақ ғоянинг муайян ҳолати, моҳият ва мавжудликнинг бирлигидир, деб тушунтиради. В.ка диалектик ёндашиш, уни бир бутунликда, умумий ва ўзаро алоқадорликда текшириш ундаги муҳим йўналиш, боғланишларни англашга

имкон беради. В.ни ҳақиқий баҳолаш, ундан тўғри хулосалар чиқариш В.ни ўзгартиришнинг гарови саналади. Ҳаёт жараёнларини синчковлик б-н кузатиш ва ўрганиш орқали В. моҳиятини тўғри тушуниш, унинг ривожланиш тенденциясини аниқлаш, келажакни олдиндан кўра олиш мумкин.

ВОҚИФ (тахаллуси; асл исми Паноҳ Меҳди ўғли) (1717-1797) — озарбайжон шоири, давлат арбоби. Араб ва форс тилларини яхши билган. В. Қорабоққа келиб (1759), Шуша ш.да мактабдорлик, сўнгра Қорабоғ ҳукмдори Иброҳимхон саройида 27 йил вазирлик қилади. Мамадбек Жавоншир ҳокимиятни эгаллагач (1797), В. ва унинг ўғли Алибекни қатл этади. В.нинг илк шеърлар тўплами 1856 й.да нашр этилган. М. Ф. Охундов В. шеърларини тўплаган ва буларни немис олими Адольф Берже Лейпцигда нашр этган (1867). Нисбатан тўлиқ ҳисобланган сайланмаси 1945 й.да тайёрланган. «Бинафша», «Мен ҳақиқатни қидирдим», «Куйлайдирман ваки гўзални» сингари шеърлари халқ ўртасида машхур бўлган. В. озарбайжон ёзма адабиётига ошик (бахши)ларнинг «қўшма» жанрини олиб кирди, ғазал ва мухаммасларнинг гўзал намуналарини яратди, бадиий ижодни халқ оммасига яқинлаштирди. Унинг ижоди чуқур лириклик, фалсафий мушоҳада, юртпарварлик ғоялари б-н йўғрилган. В. асарлари оқин ва хонандалар репертуаридан кенг ўрин олган. «Танланган шеърлар»и ўзбек тилида нашр этилган (1969). Самад Вурғун В. ҳаётининг сўнгги даврини акс эттирувчи «Воқиф» драмасини ёзди (1937).

ВОҲА — 1) чўл ва чала чўлларда обод қилинган ер. В.да намгарчилик қўшни р-нларга нисбатан кўп. Ер ости сувлари юза бўлиб, булоқлар чиқиб ётади, дарёлар вақт-вақти б-н тошиб туради. В. лар кўпинча дарё, қўл, канал ва кудуқлардан сув б-н таъминланади. Майдони бир неча ўн км² дан бир неча ўн минг км² гача

бўлади. Шим. Африка, Ғарбий Осиё ва Марказий Осиё чўлларида машҳур В.лар бор. Тошкент, Мурғоб, Хоразм, Бухоро В.лари, Фарғона водийсидаги В.лар ҳам анча катта. Одатда, В.ларда аҳоли зич яшайди. 2) Антарктиданинг муздан холи бўлган жойлари.

ВОҲА ТУПРОҚЛАРИ — суғорма деҳқончилик минтақаларидаги тупроқлар. Кенг дарё водийлари, тоғлараро сойликлар ва тоғ этакларининг нишаб текисликларидаги воҳаларда тарқалган. Ўрта Осиё В. т. қадимдан деҳқончилик қилиб келинаётган ҳудудлардаги тупроқларнинг асосий қисмини ташкил этади.

Суғорма деҳқончилик таъсирида В. т. мутлақо янги белгиларга эга бўлиб боради. Суғориладиган ерларга бериладиган сув б-н бирга озик моддаларга бой оқизиклар келади. Амударё сувларидаги ўртача йиллик оқизиклар миқдори Термиз ш. ёнида 206 млн. т, Нукус ш. ёнида эса 104 млн. т ни ташкил этади. Оқизикларнинг асосий қисми каналларда чўкиб қолади, шунинг учун суғориш шохобчаларини тез-тез тозалаш туриш зарурати туғилади. Зарафшон дарёси ҳавзасидаги далаларга суғориш суви б-н бирга ҳар йили гектарига 10,8 — 17,8 т гача оқизик жинслар, жумладан, ўртача 2350 кг/га СаСО₃ 485 кг/га К₂О ва 0,41 кг/гача Р₂О₅ оқиб келади. Суғориладиган ерларга келиб тушадиган агроирригацион ётқизиклар миқдори йилига 0,8—1,3 мм га ортади. Самарқанд, Бухоро, Мурғоб ва Хоразм сингари қад. воҳалардаги бундай ётқизиклар қалинлиги 1—2 м ва ундан ортқ.

Морфологик тузилиши, агрокимёвий, агрофизик, биологик хусусиятлари ва мелиоратив ҳолатига кўра Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтақаларидаги В. т. турли типларга, яъни чўл минтақасининг ўтлоқи-воҳа, ботқоқи-воҳа ва тақирли-воҳа тупроқлари, сур тупроқлари минтақасининг ўтлоқи-воҳа, ботқоқи-воҳа ва сур тупроқли-воҳа

тупроқлари типига мансуб. Агроирригацион ётқизиклар қалинлигига кўра: юпқа (35—50 см), ўртача (70—80 см) ва жуда қалин (1 м дан кўп) бўлган тупроқларга ажратилади.

В. т.нинг пайдо бўлиш жараёни ўзига хос зонал белгиларга эга. Бу жараёни икки асосий босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқичда В. т.нинг табиий белгилари (кўриклик) сақланиб қолади. Мас, ҳайдаш ва суғориш таъсирида туси, қалинлиги, структураси, чимли ва чим ости қатламларининг жойланиши турлича бўлган сур тупроқлардан зичлиги, механик таркиби деярли бир хил, кулрангрок ҳайдалма ва янада зичрок ҳайдов ости қатламлар шаклланади.

Ад.: Баходиров М., Тупроқшунослик, Т., 1971; Эрматов А. Қ., Суғориладиган деҳқончилик, Т., 1983.

Абдурахим Эрматов.

ВОҲА ЧИГИРТКАСИ, италия чигирткаси (*Calliptamus italicus* L.) — чигирткалар оиласига мансуб зараркунанда ҳашарот. Эрқаги танасининг уз. 14,5—24 мм, ургочисиники 24—41 мм. Бақувват танаси тўқ кўнғирдан оч кулранг ёки сарғиш кулранггача. Тухумли кўзчасининг катталиги 14—41 мм бўлиб, кўпинча уватларга, дала, йўл четлари, партав ерлардаги чимга кўяди. Европа, Шим. Африка, Хитой, Кавказ, Ғарбий Сибирь, Жан. Олтой ўлкаси, Қозғистон ва Ўрта Осиёда тарқалган. В.ч. шувоқ-бошоқли ўсимликлар ўсадиган чўлларга хос. Жуда кўпайиб кетган йиллари гўза, дуккакли, полиз, бошоқли ва б. экинларга зарар келтиради (яна қ. Чигиртка).

ВОҲИД Абдурахмон (1940.4.8, Жом-банг) — Индонезия президенти. Жомбангдаги ислом мактаб-интернати (1964), Қоҳирадаги Ал-Азхар ун-ти ва Бағдод ун-ти (1970)ни тугатган. Меҳнат фаолиятини Жомбанг ислом мактабида муаллимликдан бошлаган. 1972 й.дан Жомбангдаги Хошим Ашуари ун-тининг илоҳиёт ф-тида лектор ва декан, 1974—

84 й.ларда Жомбанг, сўнгра Жакартадаги ислом интернат мактаби директори; айна вақтда Нахдат ул-Уламо ноҳукумат ислом ташкилоти аъзоси, шу ташкилот Олий диний кенгашининг биринчи котиби (1978—84); 1984 й.дан ташкилот раиси. 1999 й. окт. дан Индонезия Республикаси президенти. Халқуйғониш партияси асосчиси (1998).

ВОҲИДОВ Восит Воҳидович (1917.13.12, Туркистон т.- 1994. 1.6, Тошкент) — жарроҳ, Ўзбекистон ФА акад. (1979), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967). ТошМИни тугатган (1939). ТошМИ умумий жарроҳлик кафедраси мудири (1963-75). 1975 й.дан Тошкент жарроҳлик илмий маркази директори, ТошМИ госпитал хирургия кафедраси мудири. Асосий илмий ишлари кўкрак ва қорин бўшлиғи аъзолари, юрак-томир касалликлари диагностикаси ва уларни жарроҳлик йўли б-н даволашни такомиллаштиришга бағишланган. В. Ўзбекистонда биринчи бўлиб юрак, ўпка, кон томирлар ва қизилўнгачда операциялар ўтказган. Жаҳон жарроҳлар ассоциациясининг ҳақиқий аъзоси (1971 й.дан), «Ўзбекистон тиббиёт журнали» бош муҳаррири (1979—92). Тошкент жарроҳлик илмий маркази, Тошкент ш. кўчаларидан бири В. номи б-н аталади.

ВОҲИДОВ Эркин Воҳидович (1936.28.12, Фарғона вилояти Олтиариқ тумани) — шоир, драматург, жамоат арбоби. Ўзбекистон халқ шоири (1987), Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). ТошДУ филол. ф-тини тугатган (1960). «Ёш гвардия» нашриётида муҳаррир, бош муҳаррир (1960—63; 1975—82), Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир, бош муҳаррир (1963—70), директор (1985—87), «Ёшлик» жур. бош муҳаррири (1982-85).

Илк, шеъринг тўплами — «Тонг нафаси» 1961 й.да нашр этилган. «Кўшиқларим сизга» (1962), «Юрак ва ақл» (1963), «Менинг юлдузим» (1964), «Муҳаббат»

(1976), «Келажакка мактуб» (1983), икки жилдли сайланма («Муҳаббатнома» ва «Садоқатнома», 1986), «Куй авжида узилмасин тор» (1991), «Яхшидир аччиқ ҳақиқат» (1992) асарларига кирган дoston ва шеърларида замондошларимиз ҳаёти, қувонч-изтироблари тўғрисидаги ҳақиқат юксак самимият ва маҳорат б-н тараннум этилган.

Тошкент зилзиласи воқеалари б-н боғлиқ «Палаткада ёзилган дoston» (1966)да халқнинг сабот-матонати, руҳий оламининг гўзаллиги, халқлар дўстлиги ифодаланган. «Ёшлик девони» (1969) да мумтоз адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттирди, кўхна ғазалга янги, замонавий рух бағишлади. 70-й.ларнинг охири — 80-й.ларнинг бошида ҳаётда рўй берган ўзгаришлар, янгиланишлар шоирнинг «Тирик сайёралар» (1978), «Шаркий қирғоқ» (1982), «Бедорлик» (1985) каби тўпламларига кирган шеърларида ўз ифодасини топган.

В. шеърлятида 20-а.нинг 2-ярмининг маънавий муҳити бадиий таҳлил этилади. Унинг шеъри ҳаёт гўзаллиги маърифатини кашф қилиб боради. Зиддиятли, мураккаб дунёда инсоннинг асил ўрни ва яшамокнинг асил маъно-мазмунини аниқлайди. В. шеърлятида инсон шуниси б-н қимматлики, у ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларидан, қарама-қаршиликларидан, ҳаёт диалектикасидан асло кўз юрмайди, юз ўгирмайди, балки шу тинимсиз ҳаракатдаги диалектика ичида ҳаёт оқимига, атроф муҳитга, ўзини қуршаган борликка дадил, матонат б-н фаол таъсир кўрсатишга интилади. Шоирнинг шеърлятида даврнинг безовта, изловчан руҳи ўзига хос, такрорланмас образларда акс этади. Изтиробли ўйлар, ўткир публицистик рух, кескин кинояли оҳанг б-н тўлиқ етук асарларида ўз даврининг адолатсиз тузумидан норозилик, ижтимоий турғунлик, эгасизлик, кулчилик, машъум якка ҳукмронлик ва маккорона кўринишдаги истибдод найрангларига қарши исёнкор ва туғёнли сўзини айтади. Миллатнинг уйғониши,

ўзини таниши, маърифатли оламда бошқа илғор халқлар қаторидан ўз тарихий ўрнини топиши учун қайғуради. Озодлик, зиёлилик ва ҳақиқат В. ижодининг етакчи ғояларидир. Бу жиҳатдан В. Бехбудий, Чўлпон, Авлоний, Қодирий сингари маърифатпарварларнинг 60-й. лардаги иждодий давомчиси сифатида майдонга чиқди. В.нинг «Орзу чашмаси», «Нидо» (1964), «Қуёш маскани» (1970), «Бахмал» (1974), «Рухлар исёни» (1978—79), «Тошкент садоси» (1983) каби асарлари ўзбек достончилигининг етуқ намуналаридандир. «Рухлар исёни»да оташин бенгал шоири Назрул Ислон сиймоси орқали ватан озодлиги ва миллий истиқлол ғоялари тараннум этилган. «Ўзбегим» қасидаси (1968) коммунистик мустабид тузум даврида миллий уйғонишимизга баракали таъсир кўрсатди. «Донишқишлоқ латифалари» туркум шеърий асарлари социал сатиранинг ёрқин намунаси бўлиб, уларда халқчил Матмуса сиймоси орқали давр ва ҳаётнинг маълум бир ҳодисаларига ўткир кулгили, ҳажвий муносабат билдирилган.

Ўзбекистон миллий мустақилликни қўлга киритганидан сўнг мамлакатда бошланган маънавий-маърифий юксалиш даврида В. шеъриятининг аҳамияти янада ортиб, ёруғ келажакка ишонч, миллий қадриятларга хурмат ҳамда ватанпарварлик руҳида тарбиялайдиган юксак маънавий омил бўлиб хизмат қилмоқда. В. драматург сифатида ҳам элга танилган («Олтин девор», 1969; «Истанбул фожиаси», 1985; ва б.). «Олтин девор» комедиясида турли комик ҳолатлар тасвирланади, инсон руҳиятининг турфа хил товланишлари энгил кулги қилинади, «Истанбул фожиаси»да асар қаҳрамонларининг қисмати даврнинг энг муҳим воқеалари — 2-жаҳон уруши, урушдан кейинги ижтимоий-маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар, муаммолар б-н боғлиқликда ёрқин ва таъсирили ифодаланган.

В.нинг «Шоиру шеъру шуур» (1987), «Изтироб» (1992) китобларига кирган

мақолалари, суҳбатлари, мумтоз ва ҳоз. адабиётимиз намояндalари иждодини таҳлил этувчи тадқиқотлари ўзбек публицистикаси ва адабиётшунослиги ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. У И. Гётенинг «Фауст» асарини, С. Есениннинг шеърларини ўзбек тилига таржима қилиб, алоҳида китоб ҳолида нашр эттирган. Бундан ташқари Ф. Шиллер, Иқбол, Улфат, Р. Ҳамзатов, Л. Украинка, А. Блок ва б. турли халқлар шоирлари асарларини ҳам ўзбек тилига таржима қилган. В. асарлари чет эл (немец, француз, рус, инглиз, урду, хинд, араб ва б.) ҳамда қардош туркий халқлар тилларида («Олтин девор», «Сайланма», «Нидо» ва б.) нашр этилган. Асарлари («Олтин девор», «Истанбул фожиаси») Ҳамза театри, вилоят театрларида сахналаштирилган, «Олтин девор» комедияси Покистоннинг Лахор ш. театрида қўйилган.

В. Ўзбекистон Олий Кенгаши депутаты (Ошкоралик масалалари қўмитаси раиси; 1990—95); 1995 й.дан Ўзбекистон Олий Мажлиси депутати ва Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси раиси. В. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (1997). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

Ас: Сайланма асарлар [4 жилдли]. 1-ж. (Ишқ савдоси], Т., 2000.

Ал.: Иноғомов Р., Шоирлик қисмати, Т., 1999; Содикова Т., Эл — устозим, Т., 1997.

Раҳматулла Иноғомов, Иброҳим Гафуров.

ВОҲИДОВ Шавкат (1932.11.10, Самарқанд) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), «Коинот» илмий и.ч. бошқармаси Бош директори (1980 й.дан). Ўзбекистон Республикаси Космонавтика федерацияси президенти (1987 й.дан), иқтидорли мактаб ўқувчилари Халқаро аэрокосмик мактаби ташкилотчиси ва раҳбари (1990 й.дан). Илмий ишлари қаттиқ жисмлар физика-

си, космонавтика, спектроскопия, кристаллография, радиотехника ва алоқа, асбобсозликка оид. В. раҳбарлигида орбитадаги сунъий йўлдошларга метеорлар, фазодаги чиқиндилар ёки махсус жисмлар б-н таъсир кўрсатилганда шу ҳодиса қачон ва қаерда содир бўлганлигидан хабар берадиган ихчам йўлдош, шунингдек табиий офатлар (сел, қор уюмининг кўчиши ва б.) юз беришидан хабар берадиган ва олдини оладиган асбоблар, қ.х. ускуналари яратилди.

ВОҲИДОВ Ҳамид Фозилович (1925.10.12, Андижон вилояти Қўрғонтепа тумани) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1976), фалсафа фанлари д-ри (1971), проф. (1973), 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Тошкент юридик ин-тини тугатган (1950). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти фалсафа ва эстетика кафедраси мудири (1961—1979), ТошДУ фалсафа кафедраси мудири (1979). Марказий музей Тошкент филиалининг директори (1979—88). 1988 й.дан Тошкент давлат санъат ин-тининг илмий ишлар бўйича проректори ва фалсафа кафедрасининг проф. Илмий ишлари Урта Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикри тарихи, маърифатпарварлик гоялари муаммоларига бағишланган.

ВОҲОН ТИЛИ — вохонлар тили. Панж дарёсининг бўйларида — Тожикистон ва Афғонистонда ҳамда Шарқий Туркистонда, қисман Покистонда тарқалган. Ҳинд-европа тиллари оиласининг Ҳинд-Эрон тиллари гуруҳига мансуб. Сарикўл, ишқошим, ятноб, язгулом, шугнон, рушан каби хоз. мавжуд кичик халқлар тиллари б-н алоқадор. Шарқий эроний тиллардан суғд, сак, тохар, хоразмий тиллари ўзбек тилининг шаклланишида катта аҳамият касб этган субстрат тиллар бўлиб, улар хоз. ўлик тиллар саналади. Ўзбек тилининг шарқий эроний тил субстратини ўрганишда, юқоридаги ўлик тиллардан ташқари В.т.нинг ҳам

аҳамияти катта. В. т.нинг ўзбек тили б-н алоқаси бир неча минг йилликдир. В. т.нинг ўзбек тилига алоқасини кўрсатувчи отлардаги кўплик шакли — ыш (врыт — «биродар», врытыш — «биродарлар»), кишилиқ олмоши (ўзбек шеваларида «ўзим»). В.т. Ўз ёзуви ва адабий тилига эга эмас. Шунинг учун бу тилда ўзбек тилидаги шарқий эроний тиллар б-н муштарақ бўлган сўзларнинг қад. шакли кўп учрайди: калава — калла, баф — боп (менбоп, бопламак).

Ад.: Грюнберг А. Л., Стеблин-Каменский И.М., Языки Восточного Гиндукуша: Ваханский язык, М., 1976. Пахалина Т. Н., Ваханский язык, М., 1975.

ВОҲОНДАРЁ — Афғонистоннинг энг чекка шим.-шарқидagi тоғ дарёси. Вахжир дарёсининг қуйи қисми, Панж дарёсининг боши. Уз. 220 км. В. Ҳиндукуш тизмаси шарқий тармоқларининг шим. ён бағрида 5000 м баландликдаги музликдан бошланади. В.га Ҳиндукуш тизмасининг шим. ва Воҳон тизмасининг жан. ён бағирларидан кўп ирмоқлар қўшилади. В. Тожикистон ва Афғонистон давлат чегараси бўйлаб оқувчи Помир дарёси б-н қўшилгандан сўнг Панж дарёси номини олади. В. қояли баланд тоғлар орасидан тор водий (эни 1—2 км)да оқади.

ВРАНГЕЛЬ Фердинанд Петрович (1797, Псков - 1870, Тарту) - рус денгиз сайёҳи, адмирал, Петербург ФАнинг фахрий аъзоси (1855 й.дан). Россия геогр. жамиятининг муассисларидан бири. 1817—19 й.ларда «Камчатка» кемасида дунё айланаси бўйлаб сузишда қатнашган. 1820—24 й.ларда Колима экспедициясига бошчилик қилган. Экспедиция Сибирь соҳилининг Индигирка дарёсидан Колючи қўлтиқчасигача бўлган қисмини тавсифлади ва хари-тага туширди, табиий бойликлари ва халқлари ҳақида маълумотлар тўплади. Чукотка денгизи шарқидagi оролнинг (кейинчалик В. номига қўйилган) Урнини аниқлади. 1825—27 й.ларда дунё айлана-

си бўйлаб сузган экспедицияга рахбарлик қилган. 1829—35 й.ларда Америкадаги рус кишлоқларини бошқарган. 1835—57 йларда денгиз ишлари вазири. 1864 й.да истеъфога чиққан. В. номига Аляска я. о.даги тоғ ва бурун қўйилган.

ВРАНГЕЛЬ ОРОЛИ - Шим. Муз океанидаги орол, Шаркий Сибирь ва Чукотка денгизлари оралиғида. Майд. 7300 км². Оролнинг энг баланд жойи 1096 м, филлит, гранит, гнейс, кристалли сланецлардан тузилган. Икдими жуда совук. Йиллик ўртача т-ра —1 Г. Ёз салқин ва киска, июлнинг ўртача т-раси 2° дан 2,5» гача. Табиати Арктика тундрасига хос. Қутб ст-яси бор (1926 й.дан). 1976 й. оролда кўриқхона ташкил этилган (оқ айиқ, оқ ғоз, морж, мушкли буқа яшайди). Орол рус денгиз сайёҳи Ф. П. Врангель номига қўйилган.

ВРАЧ (рус.) — олий маълумотли тиббиёт ходими; оғзаки нутқда «доктор» (лот.) В. маъносини англатади (маҳаллий талаффузда «дўхтир» дейилади). В. фаолияти беморларни даволаш ва касалликларнинг олдини олиш чораларини кўришдан иборат. В. шифокор бурчи ҳақидаги тушунчани ҳам ўз ичига оладиган врачлик этикаси (қ. Тиббиёт деонтологияси)т& амал қилади. Биринчи шошилинч тиббий ёрдам бериш — В. бурчларидан биридир. В.лар бир нечта мутахассисликларга ажратилади: бакалавр, уму-мамалиёт шифокори, магистр, соғлиқни сақлаш ташкилотчилари, терапевтлар (ички касалликлар бўйича), педиатрлар (болалар касалликлари бўйича), неонатологлар (янги туғилган чақалокларга қарайдиган), жаррохлар, санитария В.лари, акушер-гинекологлар (аёллар касалликлари бўйича), невропатологлар (нерв касалликлари бўйича), психиатрлар (руҳий касалликлар бўйича), дерматовенерологлар (тери ва таносил касалликлари бўйича), стоматологлар (тиш ва оғиз бўшлиғи касалликлари бўйича), оториноларингологлар (қулоқ, томоқ ва

бурун касалликлари бўйича), ортопед-травматологлар (туғма ва орттирилган шикастликлар бўйича), онкологлар (ўсма касалликлари бўйича), гематологлар (қон касалликлари бўйича), трансфузиологлар (қон хизмати бўйича), урологлар (сийдик ажратиш тизими касалликлари бўйича), инфекционистлар (юқумли касалликлар бўйича) ва х.к. В.нинг асосий вазифаси инсон соғлиғини сақлашдир; бу Ўзбекистон врачининг қасамёдида баён этилган. Ўзбекистонда 1- ва 2-Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухоро тиббиёт ин-тлари, Тошкент тиббиёт педиатрия ин-ти ҳамда Урганч, Нукус, Фарғона ун-тларининг тиббиёт ф-тлари В.лар етказиб беради. В.ларни ихтисослаштириш ва малакасини ошириш мақсадида улар махсус ин-т (Тошкент врачлар малакасини ошириш институти ва б.) ва чет элларга юбориб турилади. Амалий фаолияти ва меҳнат стажига кўра олий, биринчи ва иккинчи тоифали В.лар бўлади.

ВРАЧ НАЗОРАТИ (жисмоний тарбия ва спортда)— жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланмоқчи бўлганларни саралаш, бажарилаётган машқларинг улар организмга таъсирини (ижобий, салбий) ўрганиш мақсадида ўтказиладиган тиббий назорат; спорт тиббиётининг асосий қисми. В. н. нинг асосий вазифалари: жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланмоқчи бўлганларнинг саломатлиги, функционал ҳолатини аниқлаш ва олинган натижаларга асосан уларнинг машқлар б-н шуғулланиши учун рационал тавсияномалар бериш; жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланиш жараёнида машқлар таъсирида жисмоний ривожланиш, саломатлик, функционал ҳолатда бўлаётган ўзгаришларни мунтазам кузатиб туриш; машқларни нотўғри бажариш оқибатида келиб чиқадиган патологик ҳолатларни аниқлаш, олдини олиш ва даволашдан иборат.

Назорат врачлари жисмоний машқлар воситаларини қўллашда врачлик-жисмоний тарбия диспансерларининг таш-

килий-методик ишларига раҳбарлик қилади; жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланмоқчи бўлганлар ёки шуғулланаётганларни тиббий кўриқдан ўтказди; оптимал ҳаракат тартибини кўрсатади; жисмоний тарбия ва спорт бўйича врачлик консултациясини беради; жисмоний тарбия дарслари ва спорт машқлари жараёнида врач-педагог назоратини олиб боради; оммавий спорт тадбирларида тиббий ёрдам кўрсатади. В. н. бўйича ташкилий-методик раҳбарликни врачлик-жисмоний тарбия диспансерлари олиб боради.

ВРАЧЛАР КОНСУЛЬТАЦИЯ КОМИССИЯСИ (ВКК) - Ўзбекистонда даволаш ва профилактика муассасалари (поликлиникалар, касалхоналар, диспансерлар ва б.)даги махсус комиссия. Бош врачнинг экспертиза бўйича ўринбосари (ВКК раиси), тегишли бўлим мудири ва даволовчи врачлардан тузилади. Фақат ВКК касаллик варақаси муддатини чўзиш, вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича баҳс ва жанжалли масалаларни ҳал қилиш, касаллиги узоқ давом этган беморларни меҳнат қобилиятини аниқдаш тиббий-эксперт комиссиясита юбориш ҳуқуқига эга. ВКК санаторий-курортларда даволаниш учун йўлланма бериш, меҳнат шароитларини ўзгартириш ёки бетоблиги туфайли енгилроқ ишга ўтказиш (вақтинча ёки доимий) тўғрисида тавсияномалар ҳам беради. Беморни ВКК га даволовчи врач, даволаш муассасасининг бўлим мудири, касаба уюшмасининг суғурта врачлари юборади. Бундан ташқари, ВКК даволовчи врачлар фаолиятини назорат қилади ва тегишли маслаҳатлар беради.

ВРАЧЛИК ПУНКТИ - ЎзР шаҳар ва қишлоқларида ташкил этиладиган тиббий муассаса. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг «1996—2000 й.ларда қишлоқлар ижтимоий инфраструктурасини ривожлантириш дастури тўғрисида» чиқарган (1996.21.5 №182)

қарорига мувофиқ биринчи марта 1996 й.да ташкил этилган. В. п. да камида 10—12 хона, жумладан катта ёшдаги кишилар ва болаларни умумий қабул қиладиган врач хонаси, рўйхатга олиш, муолажа қилиш, электрокардиография, физиотерапия, аёлларни кўздан кечириш, шунингдек болаларни эмлаш (вакцинация) хоналари бўлади. Кундузи ётиб даволанадиган хоналар, дорихона ҳам бўлиши шарт. В. п. ўзи хизмат кўрсатадиган аҳоли ўртасида профилактик ва соғломлаштириш ишларини олиб боради. Муайян ҳудудда яшайдиган 1500—2000 аҳолига 1 врач умумий амалий ёрдам кўрсатади. В. п. оналар ва болалар соғлиғини муҳофаза қилади; сил, онкологик, таносил касалликларига қарши кураш олиб боради; аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб этади.

В. п. ходимларининг вазифаси куйидагилардан иборат: шошилиш тиббий ёрдам кўрсатиш; пунктга бириктирилган катта ёшдаги кишилар ва болалар ўртасида касалликларни ўз вақтида аниқлаш ва соғломлаштириш ишларини олиб бориш; уйга бориб тиббий ёрдам кўрсатиш; пунктда кундузи ётиб даволанаётган ва уйда даво олаётган беморларга муолажа қилиш; болаларни ўз муддатида эмлаш; маълум муддатларда ва тасдиқланган ҳужжатларга мувофиқ аҳолини профилактик тиббий кўриқдан ўтказиб туриш; меҳнатга қобилиятсизликни аниқлаш ва касаллик варақаси бериш.

ВРАЧНИНГ СИР САҚЛАШИ - врачлар ва б. тиббиёт ходимларининг беморлар ҳақидаги маълумотларни зинҳор ошкор қилмаслик бурчи. Юқумли касалликлар тарқалиш хавфи туғилганда ҳамда суд-тергов органлари ва тиббий муассасалар талаб қилганда сир сақланилмайди. В.с.с. ва умуман даволаш-профилактика муассасаси ходимларининг сир сақлаши ЎзРнинг соғлиқни сақдаш тўғрисидаги қонунлари ва врач

қасамёдида қайд этилган. Тиббиёт ходимлари конун б-н белгиланган В.с.с. бурчини ҳамиша ёдда тутишлари ва унга қатъий амал қилишлари зарур.

ВРЕВСКИЙ **ҚОНУНЛАРИ-** эритма-буғ тарзидаги кўш тизимларнинг термодинамик назарияси асосини ташкил қиладиган қонунлар (Д. П. Коновалов қонунлари б-н бирга). Рус физик-кимёгари М. С. Вревский (1871—1929) аниқлаган (1911). В.к. эритмалар буғининг т-раси, таркиби б-н эритма компонентлари (таркибий қисмлари) нинг парциал босими орасидаги, бирга қайнаётган аралашмалар буғи т-раси ва таркиби орасидаги муҳим боғлиқларни ифодалайди. Микдор жиҳатидан В.к. эритма компонентлари буғланганда ажраладиган иссиқликнинг эритмалар буғи таркиби ўзгаришига таъсирини билдиради.

ВРОЦЛАВ — Польшанинг жан-ғарбидаги шаҳар. Вроцлав воеводалигининг маъмурий маркази. Одра дарёси бўйидаги порт. Аҳолиси 640 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). В. йилномаларда дастлаб 980 й.да Бреславль номи б-н тилга олинган. Бир неча аср немислар қўл остида (1945 й.гача) Силезиянинг бош шаҳри (Бреслау) бўлган. В. йирик саноат шаҳри ва муҳим т. й. тугуни. Транспорт машинасозлиги, станоксозлик, приборсозлик, электротехника, ўлчов асбоблари, кимё, тўқимачилик, тикувчилик, полиграфия, озик-овқат саноати ривожланган. В.да ун-т, илмий тадқиқот ва политехника ин-тлари, йирик илмий кутубхона, опера театри, музейлар, ботаника ва ҳайвонот боғлари бор. Шаҳарда меъморий ёдгорликлар кўп: бир неча черков, ратуша биноси (14—16-а.лар) ва б. сақланган.

ВРУБЕЛЬ Михаил Александрович [1856.5(17).3, Омск - 1910.1(14).4, Петербург] — рус рассоми. Петербург БА акад. (1905). В. ўрта асрлар ва Уйғониш

даври санъати, антик дунё мифологияси ва рус эртақларидан илҳомланган; юксак маҳобатли услуб ва миллий шакллар излаш, безакка эътибор унинг асарлари-га «модерн» услубига хос хусусиятлар бахш этган. «Эрон гилами фонидagi қиз» (1886), «Настарин гул» (1900), «Ҳамлет ва Офелия» каби асарлари рассомга шуҳрат келтирди. «Демон» (1890) асарида «мангу мавзу» яхшилик ва ёмонлик масаласини рамзий маънода ёш, гўзал, паҳлавон исёнкор Демон қиёфасида ифода этди. Шунингдек, «Венеция» (1894), «Фолбин» (1895), «Оққуш-малика» (1900) каби асарлари ҳам машхур.

ВТУЛКА (рус.) — асбоб, машина ва механизмнинг цилиндр ёки конус шаклли ичи тешик деталли. Гилдирак, подшипник ва электр изоляция В.си каби хилларга бўлинади. Гилдирак В.си — гупчакнинг ўққа тегиб турадиган марказий қисми; подшипник В.си— антифрикцион материалдан ясалган ёки металлдан ясаиб, сиртига антифрикцион материал қуйилган ичи тешик цилиндр; электр изоляция В.си— электр изоляция материалдан ясалган найча. Бинолар девори, асбобларнинг металл сирти ва х.к. орқали электр сими ўтказилганда кўйиб кетилади. Металл кесиш станокларида ишлатиладиган ўтиш В.си ҳам мавжуд. У конуссимон куйруқли кесиш асбоби (мас., парма)ни станок шпинделига маҳкамлаш учун ишлатилади.

ВУАЛЬ (франц. voile — парда, чойшаб) — 1) тўқимачиликда — жун, пахта толалари ва ипакдан тўқиладиган силлиқ, шаффоф газлама. Охорлаб, бўяб ёки гул босиб ишлаб чиқарилади. Кўпинча, ўнги кашта гуллар б-н безатилади. В.дан асосан аёллар кўйлаги, баъзан дераза пардалари, каравот чойшаблари тикилади; 2) фотографияда — очилтирилгандан кейин фото-гасвирнинг қорайиброқ чиққан жойлари. Асосан, жуда сезгир фотоматериалларда кузатилади.

ВУД ҚОТИШМАСИ - осон эрийдиган котишма (эриш т-раси $t_3=68^\circ$). Таркиби 50% висмут (Bi), 25% қўрғошин (Pb), 12,5% рух (Sn), 12,5% кадмий (Cd) дан иборат. Инглиз муҳандиси Ж. Вуд 1860 й.да таклиф қилган. Қуйма моделлар тайёрлашда, ёнгинага қарши қурилмалар ва сигнал аппаратларда, металлографик шлифлар қуйиш ва б.да ишлатилади.

ВУДВОРД (Woodward) Роберт Берне (1917.10.4-1979.8.7) - америкалик органик кимёгар. Гарвард ун-та профессори (1950 й.дан). В. мураккаб ва биологик муҳим органик бирикмалар: хинин (1944), кортизон (1951), резерпин (1956), хлорофилл (1960), тетрациклинни (1962) синтез қилган, шунингдек стрихнин, тетраамицин б-н ауреомицин, магнамицин, тетродоксин ва б. бир қанча муҳим табиий бирикмаларнинг тузилишини аниқлаган, органик реакциялар механизмига дойр бир қанча муҳим тадқиқотлар ўтказган. Нобель мукофоти лауреати (1965).

ВУДВОРТС (Woodworth) Роберт (1869. 17.8, Белчертаун, Массачусетс штати, АҚШ - 1962.4.7, Нью-Йорк-Сити) -АҚШда функционал психологиянинг асосчиларидан бири. 1909 й.дан Колумбия ун-ти профессори. Динамик психология ғоясини олға сурган, унинг асосий вазифаси — психик фаолиятнинг турли шакллари нима учун ва қандай пайдо бўлиши ҳамда амалга ошишини ўрганиш деб ҳисоблаган. В. фикрича, хулқ б-н онг психологиянинг асосий предметиدير. В. психология илмида биринчи бўлиб ғайриодатий хулқ кўринишларини аниқлаш сўровномасини ишлаб чиқди. «Динамик психология» (1918) асарида мотивация, идрок қилиш, ўқитиш ва фикр юритиш назарияларини бирга қўшиш асосида хулқ-атвор нималигини тушунтирди, «Психология» (1921) асари эса мукамал дарслик бўлиб қолди.

ВУЖУДИ МУМКИН ВА ВУЖУДИ

ВОЖИБ — ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафасидаги тушунчалар. Бунга кўра мавжудот 2 га — вужуди мумкин (имконий мавжуд нарсалар) ва вужуди вожиб (зарурий мавжуд нарсалар)га бўлинади. Вужуди мумкин — сабабсиз вужудга келмайдиган нарсалардир. Вужуди вожиб — ўз-ўзидан мавжуд, унинг мавжудлиги бошқа нарсадан эмас, ўз табиатидан, моҳиятидан келиб чиқади. Вужуди мумкин вужуди вожиб сабабли мавжуддир.

Фаробий барча мавжудотни 6 даражага бўлади: биринчиси, вужуди вожиб — Аллоҳ; қолган 5 таси — ақл, жон, шакл, материя, осмон — вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири б-н сабаб-натига шаклида боғланган, биринчиси ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино ҳам бу тушунчаларни шу тарзда таърифлаган.

ВУЖУДИЮН — ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган фалсафий таълимот; пантеистик (қ. Пантеизм) дунёқарашни ифодалайди. Унга кўра, Аллоҳ ва реал борлик бир бутун вужуд — мавжудотни ташкил этади. Аллоҳ ва борлиқни бир-бирисиз тасаввур этиб бўлмайди, улар сабаб-оқибат шаклида бир-бири б-н узвий боғланган. В. таълимоти турли мутафаккирлар томонидан турли мазмунда талқин қилинган.

ВУЛ Бенцион Моисеевич (1903.9.5, Белаая Церковь, Россия — 1985, Москва) — физик олим, акад. (1972). Илмий ишлари диэлектриклар ва яримўтказгичлар физикасига оид. Янги сегнето-электрик — барий титанат ($BaTiO_3$) ни кашф этди (1944) ва унинг хоссаларини текширди. В. раҳбарлигида яри-мўтказгичли диодлар, триодлар, квант генераторлари ишлаб чиқилди. У ярим-ўтказгичли лазерларни ихтиро қилди ва уларнинг бошқа тур лазерлардан афзаллигини аниқлади (бундай лазерларнинг ф.и.к. 100 фоизга яқин).

ВУЛКАН (лот. vulcanus) — қад. Рим мифологиясида олов, ёнгин, ўчоқ худоси,

олов б-н боғлиқ бўлган касб-хунарлар хомийси. Юнон мифологиясидаги олов ва темирчилик санъати худоси Гефестга тўғри келади. Кўп тилларда тарқалган «вулкан» (вулқон) сўзи шундан келиб чиққан (қ. Вулканлар).

ВУЛКАН БОМБАСИ - вулкандан пластик ёки суяқ ҳолатда отилиб чиқиб, ҳавода учиб кетаётган пайтда турли шаклларда (ноксимон, дуксимон, тухумсимон, шарсимон, лентасимон ва ҳ. к.) қотган лава парчаси. В. б. узунли-ги бир неча см дан 5—7 м гача. В. б. майдаланиб вулкан кумлари ёки кукунларига айланади. Ўзбекистонда Томди, Курама, Чатқол тоғларида палеозой эрасининг силур, девон давридаги вулкан тоғ жинсларида катталиги 15 см дан 1,5 м гача В. б. учрайди.

ВУЛКАН ГАЗЛАРИ — вулкан отилаётганда ва тинчигандан сўнг ажралиб чиқадиган газлар. Вулкан отилаётганда ажралиб чиқадиган газлар эруптив ва вулкан отилиши тинчигандан кейин куч б-н ва буркираб ажралиб чиқадиган газлар фумарол, мофет ва сольфатар газлар деб аталади. В.г. вулкан кратери, вулкан ён бағирлари ёриқларидан, лава оқимлари ва пирокластик жинслардан ажралиб чиқади. Эруптив газлар таркибида H_2O , H_2 , HC_1 , HF , H_2S , CO , CO_2 ва б. аниқланган. В.г. ер ости сувлари зонасидан ўтганда иссиқ булоқлар ҳосил қилади. Эруптив газлар портлаб вулкан қай тарзда отилишларини белгилайди ва лавани оқишига таъсир этади. Фумарол газлар лавадан ва пирокластик жинслардан ажралиб чиққан газларнинг атмосферадаги газлар ва лава остидаги органик маҳсулотлар б-н реакцияга киришишидан ҳосил бўлган газлар аралашмасидан иборат.

ВУЛКАН ТОҒ ЖИНСЛАРИ, вулканиглар — вулканларнинг отилишидан пайдо бўлган тоғ жинслари. Отилиши тарзига кўра, В. т. ж. 2 хилга бўлинади:

эффузив ва вулканоген-бўлакли жинслар. Эффузив В. т. ж. лаванинг ер юзига оқиб чиқиб қотишидан ҳосил бўлади (базальтлар, андезитлар, диабазлар, вулкан шишаси ва б.). Вулканоген-бўлакли жинслар вулканнинг портлаб отилишидан вужудга келади. Булар иккига бўлинади: бўш (вулкан кули, куми ва б.) ва зичлашган, цементлашган (вулкан туфлари, туф брекчиялари ва б.). Эффузив жинсларнинг шакли лаванинг ёпишқоқлиги ва вулкан областлари рельефига боғлиқ. Кам ёпишқоқ базальт лавалари қоплам ва оқимлар ҳосил қилади. Оқиб чиққан ёпишқоқ лавалардан гумбаз ва игнасимон шакллар ҳосил бўлади. Каналлардан оқиб чикувчи лава қотиб, дайка ва некклар таркиб топади. В. т. ж. қад. ва замонавий вулкан областларида кўп тарқалган. Ўзбекистонда қадимги В. т. ж. Курама, Чатқол, Ҳисор ва Ўзбекистоннинг ғарбидаги тоғларда мавжуд. В. т. ж. б-н олтин (Кўшбулоқ) полиметалл ва б. рудали конлар боғлиқ. В. т. ж. қурилиш, абразив материали сифатида ҳам кўп ишлатилади.

ВУЛКАН ШИШАСИ - аморф вулкан тоғ жинси. Ёпишқоқ нордон лавани тез совишидан ҳосил бўлади. Нордон (липарит), баъзан асосли (базальт) эффузив жинсларининг ҳаммаси В.ш.дан ташкил топган бўлиши мумкин. Обсидиан, смола тоши, перлит, пемза, тахилит ва сордавалитлар В.ш.дан иборат бўлиб, фақат айрим хусусиятларига қараб бир-биридан фарқланади. Кўп сувли В.ш. лаванинг денгиз остида қотишидан ҳосил бўлади. Серговак В.ш. пемза деб аталади. Пемза қурилиш санаотида ишлатилади. Ўзбекистонда Чатқол-Курама (Фовасой) тизмаларидаги вулкан жинсларида В.ш. учрайди.

ВУЛКАНИЗАЦИЯ - 1) каучукни резинага айлантириш жараёни. В. агентлари (олтингургурт, органик пероксидлар, баъзи синтетик смолалар) иштирокида ёки ионловчи радиация таъсирида амалга оширилади. В.да пластик каучукнинг

барча физик-механик хоссалари яхшиланиб, резинага айланади. Каучукни олтингургурт б-н ишлаш натижасида тўрсимон тузилиш (структура) ҳосил бўлади. В.ни турли хил органик моддалар ва тезлаткичлар (активаторлар — ZnO , MgO ва б.) б-н тезлатиш мумкин. Бу жараён $140...200^\circ$ да бажарилади. В. қорақуя иштирокида олиб борилса, тезлиги ортади. Каучукка $0,5—5\%$ олтингургурт қўшилса, камера ва покришка ясаладиган юмшоқ резина ҳосил бўлади. Олтингургурт микдори $30—50\%$ га етказилса, эластик бўлмаган қаттиқ резина (эбонит) олинади. Каучукни олтингургурт б-н В. иссиқ В. дейилиб, уни биринчи марта 1839 й. Ч. Гудьир (АҚШ) очган. 1846 й.да А. Парке совуқ В. жараёнини таклиф қилди. Кейинги вақтларда олтингургуртсиз ва қиздирмай В. реакциясини ўтказиш мумкинлиги аниқланди. Ионловчи радиация (кобальтнинг радиоактив гамма-нурланиши, тезлатилган электронлар оқими) ёрдамида олиб бориладиган В.га радиацион В. дейилади. Бу усулда кимёвий таъсирларга ва иссиққа чидамли резиналар олинади; 2) автомобиль, велосипед, мотоциклнинг резина камералари ва покришкаларини ямаш. Махсус аппарат — вулканизатор ёрдамида амалга оширилади; 3) қоғозга кимёвий ишлов бериб, унинг пишиқлигини, қовушоқлигини, электр изоляция хоссаларини яхшилаш; 4) қоғоз ва б. толали материаллардан пишиқ чармсимон материал — вулканфибра олиш. Вулканфибрадан тасмалар, жомадонлар, изоляция пластиналари ва б. буюмлар тайёрланади.

ВУЛКАНИЗМ — магманинг ер қаъридан ер юзасига отилиб чиқиши б-н боғлиқ бўлган ҳодисалар мажмуи. В. натижасида ҳаракатга келган магма Ер пўстида қотғач, интрузив жинсларни ва ер юзасига отилиб чиқиб вулкан жинсларини ҳосил қилади. В. жараёнлари Ер пўстининг чуқур қисмларида бўлганда магма ўчоқлари ва каналлари ҳосил бўлади, уларнинг атрофидаги тоғ

жинслари юқори ҳарорат ва магманинг таъсир этишидан ўзгаради. Ер юзасида вулкан конуслари (қ. Вулканлар), вулкан гумбазлари, кальдералар, лава оқимлари, пемзали қопламлар, гейзерлар, иссиқ булоқлар ва ш. к. ҳосил бўлади. Турли хил В. жараёнлари содир бўлиши натижасида Ер пўстидаги тоғ жинсларининг ҳажми ҳар йили 5 км^3 га қўпаяди. В. жараёнида атмосферага қўп вулкан газлари, сув буғлари ажралиб чиқади ва ернинг газ ҳамда гидросфера қобиғини ҳосил қилади. В. б-н кўпгина йирик металл (олтин, кумуш, сурма, маргимуш ва б. рудалар) ва нометалл (олтингургурт, алунит, боратлар, қурилиш материаллари ва б.) ҳамда қимматбаҳо тошлар конлари боғлиқ, жумладан Ўзбекистонда Қурама тизмасидаги алунит конлари. В. кучли планетар жараён; вулканлар, кальдералар, лава оқимлари ва майдонлари Ой, Марс, Меркурий ва Ио (Юпитер йўддоши)да аниқланган.

ВУЛКАНЛАР, вулконлар (Вулкан номидан) — Ер пўстидаги ёриқлар, каналлар орқали лава, иссиқ газ, сув буғлари ва жинс бўлақларини чиқариб турадиган геологик тузилма. В. марказида асосий вулкан канали жойлашган бўлиб, юқори мантиядаги магма ҳавзасидан (магма ўчоғи) магма ва б. вулкан жинслари шу канал орқали кўта-рилади. В. каналининг юқори қисми В. бўғзи, каналнинг воронкасимон тешиги кратер деб аталади. В.нинг отилиши, лаванинг қотиши жараёнида буғ ва вулкан сувлари ажралиб чиқади. В. отилиши қисқа, даврий ва узок, давом этиши, баъзилари бутунлай сўниб қолиши мумкин. Шунга кўра В. сўнмаган, сўнган, тинчиган хилларга бўлинади. В.нинг кўтарилган каналлари шаклига қараб марказий ва ёриқлардан отиладиган хилларга бўлинади. Марказий В.да махсулотлар марказий кавакдан отилиб чиқади, ёриқлардан отиладиган В. очилиб қолган ёриқ ёки бир қанча унчалик қатта бўлмаган конуслардан иборат. Сўнмаган В.га доим ёки даврий отилади-

ган, иссиқ газ ва сув чиқиб турадиган В. ҳамда В. отилгани ҳақида тарихий маълумотлар мавжуд бўлган В. киради. Тинчиган В. ҳоз. пайтда тинч ҳолатда, аммо унинг тубида суюқ магма ўчоғи бўлиб, вақт ўтиши б-н у фаоллашиши мумкин. Сўнган В.га кучли емирилган ва ювилган, бутунлай ҳаракатдан тўхтаган В. киради. Сўнмаган В. геосинклиналь областларда тарқалган. Уларнинг деярли учдан икки қисми Тинч океан қирғоқлари ва оролларида, Узок. Шарила Камчатка я. о. ва Курил о.ларида, ўчган В. Кавказ, Забайкалье, Марказий Осиё, Украина (жумладан Карпат тоғлари ва Қрим я.о.)да жойлашган. Сўнмаган В. отилиш хусусиятларига қараб Гавайи, Стромболи, Вулкан, Гумбазли типларига бўлинади: 1) Гавайи типидagi В.дан (Тинч океандаги Гавайи о.лари номидан) т-раси 1200—1300° бўлган суюқ базальт лаваси тўхтовсиз чиқиб туради. Гавайи о.ларидаги Мауна-Лоа, Килауэа ҳамда Камчатка я. о.даги (Плоский, Толбачик) В. 2) Стромболи типидagi В. (Липар о.ларидаги Стромболи вулкани номидан); кучли портлаб, вулкан бомбалари отилиб, сўнгра т-раси 1200—1300° бўлган базальт, андезит таркибли лавалари оқиб чиқди. Стромболи типдаги В. Апеннин я. о.да (Везувий), Камчатка я. о.да (Ключи сопкаси) бор. 3) Вулкан типидagi В. (Тиррен денгизининг жан.-шарқида жойлашган вулкан номидан) отилганда қаттиқ портлайди, вулкан бомбалари ва куллари отилиб чиқади. Камчатка я. о.даги Жупанов, Карим сопкаси бу типдаги В.га киради. 4) В. отилишининг Гумбазли типи учун куюқ ёпишқоқ (андезит, дацит, липарит-лй) лавани газ босими туфайли В. каналдан сиқиб, итариб чиқариб гумбазлар (Пюи-де-Дом ва Камчаткадаги Марказий Семячик В.), криптогумбазлар (Сёва-Синдзан В.), конус-гумбазлар (Иванов В.) ва обелисклар ҳосил бўлиши мумкин. Магма ўчоғи ернинг юқори мантйа қисмида 50—70 км (Камчаткадаги Ключи сопкаси, Гавайи о.ларидаги Килауэа) ёки Ер пўстижа 5—6 км (Везувий)

чуқурликда бўлади. В. Тинч океан ва унга ёндош материкларда кўп. Дунёдаги 691 ҳаракатдаги В.нинг 418 таси ўша р-нда. Камчатка я.о.да 28, Курил о.лари да 40 В. мавжуд. Ўзбекистонда В. тўртламчи даврда сўнган. В. кратерлари ва жинслари Курама, Томди тоғларида кўп тарқалган. Тинч океанда кучли сув ости В. отилиб туради. Бундай В. отилганда бал. 30 м га етадиган сув тўлқинлари (цунами) кўтарилиб, қирғоққа яқин кўп шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилади. В. маҳсулотлари газсимон (вулкан газлари), суюқ (лава) ва қаттиқ (Вулкан тоғ жинслари) бўлади. В.да сув ва газ таъсиридан магматик ёки атрофдаги чўкинди, метаморфик жинсларда руда ҳосил қилувчи ҳар хил элементлар ва турли фойдали қазилмалар ҳосил бўлади. Мас, олтингургурт, алунит, темир, марганец, фосфорит, кумуш, кўрғошин, рух, Камчатка ярим оролида вулкан отилиши (1975).

симоб, мис, қалай, олмос конлари, жумладан Ўзбекистоннинг Чатқол, Курама ва ғарбий қисмидаги баъзи бир конлар В.дан пайдо бўлган. В. жинсларидан бино ва иншоотлар қуришда, иссиқ сувлари (гейзерлар) дан электр энергия олишда, уйларни иситиш ва тиббиётда ишлатилади. Ер шаридаги энг машхур В. жадвалда келтирилган.

Ер шаридаги энг машхур вулканлар

Номи	Мамлакат, худуд	
Льюпьяйльяко	Аргентина-Чили	6723
Когопахи	Эквадор	5896
Килиманжаро	Танзания	5895
Орисаба	Мексика	5700
Дамованд	Эрон	5604
Попокатепетль	Мексика	5462
Ключи Сопкаси	Россия	4750
Меру	Танзания	4567
Мауна-Лоа	Гавайи ороллари	4170

Эребус	Антарктида	3794
Фудзияма	Япония	3776
Семеру	Индонезия	3676
Этна	Италия	3340
Текла	Исландия	1491
Везувий	Италия	1277
Кракатау	Зонд бўғози	813

Ад.: Влодавец В. И., Вулканы Земли, М., 1973; Апродов В. А., Вулканы, М., 1982.

ВУЛКАНОГЕН ЧЎКИНДИ ЖИН-СЛАР — вулкан ва чўкинди материаллардан ташкил топган тоғ жинслари. Вулканларнинг портлаб отилишидан ҳосил бўлган қаттиқ, бўлакчи ва кимёвий (сувда эриган) бўлиши мумкин. Бўлакчи ёки пирокластик материаллар (суюқ лава махсулотлари, вулкан қаттиқ ва б. жинсларнинг майдалангани) бўш, палахсалар, вулкан бомбалари, лапиллалар, вулкан кумлари ва куллари тўпламини ташкил этади. Чўккан жойларида цементлашишидан ёки бошқа жойга олиб бориб ётқизилганда тоза, кўпинча бир хил таркибли, озроқ чўкинди махсулотли (10% дан кўп эмас) В.ч.ж. — вулкан туфлари ҳосил бўлади. Кўпроқ қўшимчалар аралашганда туффитлар ва жуда оз туф компонента қўшимчаси бўлган чўкинди жинслар ҳосил бўлади. Бўлакларнинг катта-кичиклигига кўра В.ч.ж. дағал бўлакчи (10 мм дан катта), йирик (0,1—2 мм), ўртача (0,1—2 мм), майда (0,01—0,1 мм) ва жуда майда (0,01 мм дан кичик) бўлакчи турларга бўлинади. Минерал таркиби бўйича, энг аввало вулкан компонентининг таркибига қараб фарқланадилар. Иссиқ ва суюқ ҳолда отилган жинслар сув остида ёки қуруқликда ётқизилса хемоген В.ч.ж. ҳосил бўлади. Мас, кўпчилик яшмалар, баъзи бир темир, марганец рудалари, фосфоритлар ва б, Ўзбекистонда Чатқол-Қурама тоғларида вулкан жинслари тарқалган жойларда В.ч.ж. учрайди.

ВУЛКАНОЛОГИЯ — динамик геологиянинг бўлимларидан бири. Вулканларнинг вужудга келиш жараёнлари ва сабаблари, тузилиши ва отилиб чиққан жинслар таркиби, ер юзида жойланиш қонуниятларини ўрганади. В.нинг амалий мақсади вулкан отилишини олдиндан айтиш методларини ишлаб чиқиш, вулкан жинслари (иссиқ сув, буғ ва ҳ.к.) дан хўжаликда фойдаланишдан иборат. В.га оид дастлабки маълумотлар мил. ав. 1 -минг йиллик ўрталарига тўғри келади. 1842 й.да Везувий вулкани ён бағрида махсус илмий муассаса — вулканологик расадхона ташкил қилинди. В. бошқа фанлар (геол., геотектоника, геофизика, физика, кимё, петрология ва геокимё) б-н узвий боғлиқ. Шу билимлар ютуқларидан фойдаланиб В. геол. фанларининг назарий масалаларини (вулкан энергиясининг манбалари, магма эволюцияси шароитлари, Ер пўстида чуқур ва магма ўчоқларининг жойлашиши, вулканизмнинг Ер пўстини ҳосил бўлишидаги роли) ҳал этишда иштирок этади. В.нинг палеовулканология соҳаси қад. вулканларни ўрганади. В. соҳасидаги и. т.лар РФ (Петропавловск-Камчатск вулканология ин-ти, Сахалин вулканология лаб.), Ўзбекистон, Арманистон, Грузия илмий тадқиқот ин-тларида бажарилмоқда. Россия ФАнинг «Камчатка вулканология станцияси» (1935 й.да ташкил қилинган) дунёда энг йирик тадқиқот марказларидан биридир. В.ни рус олимларидан Ф. Ю. Левинсон-Лессинг, А. Н. Заварицкий, америкалик Макдональд, франциялик Г. Тазиев, швейцариялик Ритман ва б. ривожлантирдилар. В. соҳасидаги маълумотлар жаҳонда вулканология ва сейсмологияга тегишли жур.ларда, «Ўзбекистон геология журнали» ва б. жур.ларда нашр этилади. В. соҳасидаги тадқиқотларни Вулканология ва Ер қаъри кимёси Халқаро ассоциацияси (1967 й.дан) мувофиқлаштириб туради. Ушбу ташкилот раҳнамолигида дунё вулканлари харитаси нашр қилинган (1979).

ВУЛЬВИТ (лот. vulva — аёлларнинг ташки жинсий аъзолари) — аёллар ташки жинсий аъзоларининг яллиғланиши; одатда қин яллиғланиши б-н бирга кечади (яна қ. Кольпит).

ВУЛЬФЕНИТ [австриялик минералог Ф. Вульфен (1728—1805) номидан] — вольфраматлар ва молибдатлар синфи-га мансуб минерал, кимёвий формуласи $Pb[MoO_4]$. Тетрагонал сингонияли, квадратчалар шаклидаги кристаллар. Ранги сарик, бўз ранг, кўнғир, гоҳо рангсиз, ол-моссимон ялтирок. Қаттиқ-лиги 3,5. С.оф. 6,3—7,0. Кўрғошин-калай конларининг оксидланиш зонасида ҳосил бўлади. Кўрғошин ва озроқ микдорда молибден олинадиган руда. Жа-зоир, Австралия, АҚШ, Югославия ва б. жойларда йирик конлари бор. Ўзбекистонда кўрғошин ва калай конларида (Олмаликда ва б. жой-ларда) топилган.

ВУНДЕРКИНД (нем. Wunderkind, ай-нан — ажойиб бола) — зўр ва фавқулодда ноёб қобилиятларини, фаолиятнинг би-рор турига лаёқатини барвақт намоён этувчи бола (қ. Истеъдод). «В». сўзи ки-нояли маънода ҳам ишлатилади.

ВУНДТ (Wundt) Вильгельм (1832.16.8, Мангейм — 1920.31.8, Грос-ботен, Лейпциг яқинида) — немис психоло-ги, физиолог, файласуфи ва тилшуно-си. Экспериментал психология асосчиларидан бири. Лейпциг ш.да В. томонидан 1879 й.да яратилган дунёдаги биринчи психологик лаб. халқаро экспериментал психология маркази бўлиб қолди; унда сезгилар, «реакция вақти», ассоциация-си, диққат, содда ҳиссиётлар ўрганилган. В. руҳий ҳаётда иродани марказий омил деб ҳисоблаган. «Аналитик интроспек-ция» ғояси (ўз-ўзини кузатиш)ни илгари сурган.

ВУППЕРТАЛЬ — ГФР даги шаҳар. Шим. Рейн-Вестфалия ерида, Вуппер

дарёси бўйида. Аҳолиси 372,4 мингдан зиёд киши (1990-й.лар ўрталари). Муҳим транспорт йўллари тугуни. Германиядаги тўқимачилик саноатининг йирик марка-зи. Тўқимачилик машинасозлиги, элек-тротехника асбоблари, кимё-фармацев-тика, қоғоз, резина саноати ривожланган. В. 1929—30 й.лар-да Бармен, Эльбер-фельд ва б. шаҳарларнинг қўшилишидан вужудга келган.

ВУЧЕТИЧ Евгений Викторович [1908.15(28).12, Екатеринослав — 1974.12.4, Москва] — рус ҳайкалтароши. Б.Анинг ҳақиқий азоси (1953). 1931 й. Самарқандга келиб, Тасвирий санъ-ат ф-касида ишлаган ва Ленинград БАда ўқиб (1931-33), 1933 й.дан яна Самарқандга қайтиб келган. Ростов-да Самарқандда яратган асарларининг кўрғазмасини ўтказган. «Генерал Чуй-ков» (1947), «Назарали Ниёзов» (1948), венгер ҳайкалтароши Ж. Штробль (1955), ёзувчи Е.В. Вучетич. «Қиличлардан омон ясаймиз!» (1957). Бронза, гранит (Нью-Йоркдаги БМТ биноси оддига ўрнатилган).

М. Шолохов (1958)ларнинг реал об-разларини яратган. Урушда қаҳрамонлик кўрсатган жангчилар хотирасига бағишланган ёдгорлик ҳайкаллари Вязь-ма (1946), Берлин (1946—49), Волгоград (1957—67) ш.ларида ўрнатилган. Унинг «Қиличлардан омон ясаймиз» номли машҳур асари Брюсселда Гран при муко-фотини олган (1958).

ВЬЕНТЬЯН — Лаос пойтахти, Ме-конг дарёсининг чап соҳилидаги порт. Ало-ҳида маъмурий бирлик қилиб аж-ратилган. Аҳолиси 531,8 минг киши (1990-й.лар ўрталари). В.га 13-а.да асос со-линган. 16—18-а. бошларида (вақт-вақ-ти б-н) Лансанг давлатининг пой-тахти, 1899 й.дан Франция Лаоси маъ-мурий маркази, 1946—75 й.ларда Лаос қироллигининг пойтахти бўлган. 1975 й. дек.дан Лаос Халқ Демократик Рес-публикаси пойтахти. В.да давлатнинг

асосий олий органлари жойлашган. Мамлакатнинг муҳим савдо маркази. Автомобиль йўллари ва Меконг дарёси орқали қўшни мамлакатлар б-н боғ-ланган. Аэропорт бор. Мамлакатнинг деярли барча импорт ва экспорти В. орқали ўтади. Саноати шоли оқловчи, кўн, ип газлама ва шойи, кимхоб, мебель ишлаб чиқарувчи майда корхона-лардан иборат. Ун-т, ин-т-лар, Мил-лий кутубхона, музейлар бор. Меъмо-рий ёдгорликлари: Фра-Кео (1565), Сисакет (1820) ибодатхоналари, қирол саройи ва б.

ВЬЕТНАМ, Вьетнам Социалистик Республикаси (Cond Hoa Ha Noi Chu Nghia Viet Nam), ВСР - Жан.-Шарқий Осиёда, Ҳиндихитой я.о.даги давлат. Майд. 330 минг 991 км². Аҳолией 76,3 млн. киши (1999). Маъмурий жиҳатдан 63 вилоят (тинь) ва марказга бўйсунувчи 4 шаҳар — Ханой, Хошимин (собиқ Сайгон) Хайфон ва Хюэга бўлинади. Пойтахти — Ханой ш.

Давлат тузуми. В.— социалистик республика. Амалдаги конституцияси 1980 й. 19 дек.да қабул қилинган (кейинчалик ўзгартиш ва тузатишлар киритилган). Давлат бошлиғи Миллат мажлиси томонидан 5 й. муддатга сайланадиган президент (1997 й.дан Чан Дик Лионг). Давлат ҳокимиятининг олий органи ва қонун чиқарувчи ҳокимият — Миллат мажлиси. Ижроия ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Мамлакат ҳудудининг 80% дан ортиғи тоғлар ва ясси тоғлардан иборат. Шим.да чуқур дарё водийларига бўлинган Юньнань тоғлиғи, марказий ва жан. қисмларида Аннам тоғлари тизимининг айрим массивлари (Контум, Дарлак, Мнонг ва б.) жойлашган. В.нинг энг баланд нуктаси ҳам шу ерда — 3280 м. Денгиз соҳили пасттектисликлардан иборат, уларнинг энг катталари шим.да Хонгха ва жан .да Меконг дарёлари этакларида. Иқлими — кишда қуруқ, езда серёмғир муссон субэкваториал. Ўртача т-ра шим. да июлда 27°, 29°, янв.да 14°,

17° дан жан.да 24°,26° гача. Йиллик ёғин миқдори 1500—3000 мм. Июнь ва авг. да тайфунлар бўлиб туради. Дарёлари серсув. Уларнинг энг катталари — Меконг ва Хонгха. Қир ва тоғларда қизғиш-сарик латерит, дарёларнинг этакларида — аллювиал тупроқлар. В. ҳудудининг 40% ўрмон б-н қопланган; тоғларнинг қуйи ён бағирларидаги доимий яшил тропик ўрмонлар баландликдаги субтропик ўрмонларга улашиб кетади. Савитоғликлар ва платоларда сийрак саванна ўрмонлари ва буталар усади. Водийларда бамбуқлар, денгиз соҳилларининг айрим жойларида мангра ўрмонлари учрайди. Батьма-Хайван миллий боғи ва кўпгина кўрикхоналари бор. Ўрмонларда гиббон, макака, айик ва йўлбарс, катта бўғма илон, йирик эчкемарлар, оқ ва яшил тўти, саванналарда хинд фили, каркидон, жайран, ёввойи бука, жайра, товус, бургут, дельта ва боткоқликларда қизил ғоз, лайлак, қарқара, ўрдак, ёввойи ғоз, дарёларида балиқлар яшайди.

Аҳолисининг 80% вьетнамлар. Тиллар, кхмерлар, мео ёки мяолар, ман ёки яолар, хмонглар, хитойлар ва б. ҳам яшайди. Расмий тили — Вьетнам тили. Аҳолининг 20,1% шаҳарларда истиқомат қилади. Диндорларнинг — 55% буддавийлар, 7% католиклар. Исломи динига эътиқод қилувчилар ҳам бор. Йирик шаҳарлари: Ханой, Хошимин, Дананг, Хайфон, Намдинь.

Тарихи. Мил. ав 1-минг йилликнинг ўрталарида хоз. Шим. В. ҳудудида вьетнамларнинг аجدодлари яшаган. Мил. ав. 3-ада Қизил дарё дельтасида уларнинг илк кулдорлик давлати — Аулак ташкил топган. Шу давр қад. Вьетнам халқи — лаквьетлар маданиятининг пайдо бўлиши даври ҳисобланади. Мил. ав. 207 й.да Аулак вьетлар давлати — Намвьет б-н қўшилиб кетди. Мил. ав. 2—1-а.ларда Намвьетга Хитойнинг Хан сулоласи ҳукмрон эди. Бу давлат 7-а. гача Зяоти, кейин Аннам деб номланиб келди. Лаквьетлар хитой феодаллари-

нинг хитойлаштириш сиёсати ва зулмига қарши узок вақт курашди ва, ниҳоят, 939 й.да мустақилликка эришди. 968 й.да мамлакат Дайковъет (Буюк Қад. Вьет) номини олди. Кейинчалик бу давлат Жан-Шарқий Осиёдаги йирик феодал давлатга айланди. Ли сулоласи даври (1069—1225) да мамлакат Дайвьет деб атала бошлади. Пойтахт Танг-Лонг (ҳоз. Ханой)га кўчирилди.

16-адан бошлаб Ҳиндихитойга Европа савдогарлари кела бошлади. Секин-аста Португалия (1535), Голландия (1631), Франция (1672) савдо-тижорат идоралари пайдо бўлди. Улар савдогарлар б-н миссионерларга таяниб, ярим оролни мустамлака қилишга киришди.

18-а. ўрталарида бутун мамлакатда иқтисодий танглик вужудга келди. Марказий вилоятларда деҳқонларнинг ғалаёнлари кучайиб кетди. 1771 й.да деҳқонларнинг энг йирик кўзғолони бошланди. Бу кўзғолон тарихда Тэйшенлар кўзғолони номи б-н машҳур. Мамлакат жан. қисмининг ҳукмдори Нгуен Ан Тэйшенлар кўзғолонини бостириб, Шим. В.ни ҳам эгаллади. 1804 й.да мамлакат В. номини олди. Нгуен Ан ўзини Зя Лонг номи б-н хоанг (император) деб эълон қилди (1806). Пойтахт Хюэ ш.га кўчирилди. Кончилик ривожланди, товар-пул алоқалари кенгайди. Аммо В. халқининг мустақил ривожланишига мустамлакачи давлатлар тажовузи тўсқинлик қилди. Франция «миссионерларни химоя қилиш» баҳонаси б-н В.га қарши уруш очиб (1858), 1884 й.да ўз мустамлакасига айлантирди. 1887 й.да Франциянинг Кохинхин (Жан. В.) мустамлакаси, Аннам (Марказий В.) ҳамда Тонкий (Шим. В.) протекторатлари Камбожа ва Лаос б-н бирга Ҳиндихитой Иттифоқига бирлаштирилди. Чет эл ҳукмронлиги ўрнатилиши даврида ва ўрнатилгандан кейин кўтарилган халқ кўзғолонлари бора-бора миллий озодлик ҳаракатига айланиб кетди ва 20-а. бошларида у янги босқичга кўтарилди. Францияда мухожирликда юрган Нгуен Аи

Куок (Хо Ши Мин) Франциянинг бошқа мустамлакаларидан келган мухожирлар б-н бирга француз мустамлака халқлари Лигасини тузди. Шу вақтда мамлакатда ишчилар ҳаракати ҳам ривожлана борди. 1930 й.да Йенбай портидаги вьетнамлардан иборат ўқчи полкнинг французларга қарши кўтарган кўзғолони миллий озодлик курашининг авж олишига туртки бўлди.

2-жаҳон уруши даврида япон милитаристлари В.ни босиб олгач (1940), ватанпарвар кучлар япон ва француз мустамлакачиларига қарши курашди. 1941 й. май ойида В. мустақиллиги учун кураш Лигаси (Вьет-Мин) ташкил қилинди. 1944 й. дек.да қуролланган отрядлар, партизан гуруҳлари ва халқ лашкарлари бирлашиб, В. озодлик армияси тузилди. 1945 й.нинг майида озодлик учун курашаётган ҳамма кучлар В.ни озод қилиш армияси (кейинчалик В. халқ армияси) га бирлаштирилди. Июнда Шим. В.нинг олти вилояти японлардан озод қилинди. Марказий ва Жан. В.да партизанлар кураши ҳамда озодлик Умум Вьетнам Миллий конгресси қуролли кўзғолонни бошлаш тўғрисида қарор қабул қилди ва Хо Ши Мин раҳбарлигида Миллий озодлик комитети (Муваққат ҳукумат) тузилди. Мамлакатнинг кўп қисми мустамлакачилардан озод қилиниб, 1945 й. 2 сент. да мустақил В. Демократик Республикаси (ВДР) тузилди. 2-жаҳон урушида япон милитаристлари тор-мор қилингандан сўнг 1945 й. дек.дан бошлаб В.га француз мустамлакачилари бостириб кирди. Улар аввал В. жан. да ҳарбий ҳаракатларни авж олдирдилар, сўнг бутун мамлакат бўйлаб босқинчилик урушини олиб бордилар. Француз қўшинларининг қатор мағлубиятлари (айниқса 1954 й. Дьен-бьенфу агрофида) ҳамда жаҳондаги тинчликсевар кучларнинг талаби натижасида Франция ҳукумати урушни тўхтатишга ва 1954 й. Женева битимини тузишга мажбур бўлди. Бироқ Жан. В. маъмурлари 1955 й. окт.да Жан. В.ни мустақил республика деб эълон қилди ва

мамлакатда террорчи режим ўрнатилди. Мамлакат АҚШ ҳарбий базасига айланди. Жан. В. ватанпарварларининг диктатурага қарши кураши халқ кураши тусини олди. 1964—65 й.ларда Жан. В. ватанпарварларига қарши уруш олиб бораётган АҚШ ВДР га ҳам ҳужум қилди. 1964 й. авг. бошларида бир неча ҳарбий истехком ва аҳоли пунктлари, 1965 й. 7 фев. дан ВДР нинг жан. вилоятлари, кейинчалик бутун мамлакат бомбардимон қилинди. 1969 й.да Жан. В. Республикаси Инкилобий муваққат ҳукумати тузилди. 1973 й. янв.да Парижда урушни тўхтатиш ва В.да тинчлик ўрнатиш тўғрисида битим имзоланди. 1976 й. июлда Шим. ва Жан. В.ни бирлаштириш тугалланди, В. Социалистик Республикаси тузилди. В. 1977 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 17 янв.да ўрнатган. Миллий байрами — 2 сент. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1945).

Сиёсий партияси, қасаба уюшмаси ва б. жамоат ташкилотлари. В. Коммунистик партияси, 1930 й.да тузилган; В. ватан fronti, ВСР сиёсий партия ва жамоат ташкилотларини бирлаштирувчи ягона фронт, 1977 й.да тузилган; В. меҳнат умумий конфедерацияси, 1929 й.да тузилган. Жаҳон қасаба уюшмалари федерациясига қиради.

Хўжалиги. В. саноати ривожланган аграр мамлакат ҳисобланади. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. ва ўрмон хўжалигининг улуши 36,6%, саноатнинг улуши — 20,9%ни ташкил этади.

Саноати таркибида енгил ва озиқ-овқат тармоқлари устун. Жуда кўп кичик шоли оқлаш, қанд-шакар, пиво ва консерва з-длари, чой ва тамаки ф-калари бор. Ханой, Намдинь, Хайфон, Хошимин ва б. шаҳарларда тўқимачилик к-тлари, трикотаж ф-калари ишлаб турибди. Электр энергия асосан иссиқдик электр ст-яларида ҳосил қилинади (йилига ўртача 10,8 млрд. кВт-соат). Кончилик саноатида тошқўмир, қалай (Каоланг вилоятида), хромит (Жодинь), апатит, вольфрам қазиб олинади. Каобангда қапай, Лангшонда

алюминий, Тхайнгуен, Бьенхоада пўлат эритиш корхоналари бор. Машинасозлик маҳсулотлари орасида станоклар, қ.х. машиналари, кончилик машина-ускуналари, насослар, радиоприёмниклар, телевизорлар, транспорт воситалари и.ч. асосий ўринни олади. Машинасозлик корхоналари асосан Ханой, Хошимин, Бьенхоа, Камфа, Хайзионг ва Хадонг ш.да жойлашган. Қора ва рангли металлургия, металлни қайта ишлаш саноати мавжуд. Хайфон ва Хошиминда кemasозлик корхоналари, Ханой, Вьетчи, Ламтхао ш.ларида ва мамлакат жан.да кимё саноати корхоналари ишлаб турибди. Бинокорлик материаллари саноати корхоналари, ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз, каучукни қайта ишлаш корхоналари бор.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида меҳнатга лаёқатли аҳолининг қарийб 75% машғул. 5 млн.га ерда қ.х. ишлари олиб борилади. Айрим ҳудудларда 2—3 марта ҳосил олинади. В.да асосий қ.х. экинни шоли. Батат, маниок, маккажўхори, сабзавот, техника экинларидан шакарқамиш, чой, тамаки, шунингдек ананас, банан, кофе, каучук, эфир мойли экинлар ҳам етиштирилади. Чорвачиликнинг асосий тармоғи — чўчкачилик. Бундан ташқари қорамол, парранда боқилади. Балиқ овланади.

Транспорти. Т.й.нинг уз.— 2,6 минг км, автомобиль йўлларининг уз.— 300 минг км, ички сув йўлларининг уз.— 40 минг км га яқин. Асосий денгиз портлари: Хошимин, Хайфон, Дананг, Хонггай, Камфа. Хошимин ва Ханойда халқаро аэропортлар бор.

В. четга нефть, қўмир, шоли, каучук, қалай, кофе, балиқ ҳамда денгиз ва қ.х. маҳсулотлари чиқаради. Четдан нефть маҳсулотлари, ўғит, пўлат, прокат, цемент, пахта, машина асбоб-ускуналари олади. Ташқи савдодаги асосий мижозлари: Япония, Сингапур, Гонконг, Жан. Корея, Франция, Австралия, Германия. Пул бирлиги — донг.

Тиббий хизмати. Мамлакатда бепул тиббий хизмат жорий этилган. Шарқ тиббиёти ходимлари уюшмаси ҳузурида

кенг тармоқли даволаш-фармацевтика кооперативлари мавжуд. Уларнинг кўплари хузурида шифохоналар, бундан ташқари 400 га яқин уезд поликлиникалари ва кўпгина диспансерлар бор.

Халқ маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. В.нинг таълим тизими бир неча босқичдан иборат: биринчи босқич — мактабгача таълим (болалар боғчалари); иккинчи босқич — мактаб таълими. 5 й.лик бошланғич таълим 6 ёшдан ўтган болалар учун мажбурий. Мамлакатда 13092 бошланғич мактаб бўлиб, уларда 9 млн. 725 мингдан ортиқ ўқувчи таълим олади. Ўрта мактабларда ўқиш 7 й. бўлиб, уларда 3 млн. 815 минг ўқувчи таълим олади; учинчи босқич хунар таълими (хунар-техника билим юрглари); тўртинчи босқич — олий таълим. Мамлакатда 104 олий ўқув юрти, жумладан 6 ун-т бор. Уларда 120 мингга яқин талаба ўқийди. Йирик олий ўқув юрглари: Ханой ун-ти (1918 й. ташкил этилган), Хошимин ун-ти (1917 й. ташкил этилган), политехника, адабиёт, тиббиёт-фармацевтика ин-тлари. В. ҳозирги зўрақларнинг анча қисми олий таълимни Ўзбекистонда олишган. Тошкентдаги деярли барча олий ўқув юргларида В. талабалари ва аспирантлари таълим олган. В.да 60 дан ортиқ и.т. муассасаси бор. 1977 й. ташкил этилган «Нгиадо» и.т. марказида мат., физика, кимё, биол. ва Ер ҳақидаги фан соҳасида тадқиқотлар ўтказилади. 1977 й.да Фанлар академияси ташкил этилган. В.даги йирик кутубхоналар: Ханой, Хошиминдаги марказий ва илмий кутубхоналар, ун-тларнинг кутубхоналари. Ханойда тарих, В. халқ армияси, Инқилоб, Хошиминда миллий музей, «Америкалик агрессорларнинг жиноятлари» музейи бор.

Магбуоти, радиоэшиттириш ва телекўрсатуви. В.да 30 марказий ва 19 маҳаллий нашриёт бор. Мамлакатда 100 дан ортиқ газ. ва жур.лар нашр этилади. Энг йирик газлар: «Нян зан» («Халқ», кундалик газ., 1951 й.дан), «Сайгон зяй фонг» («Озодлик», кундалик газ., 1975

й.дан), «Ханой мой» («Янги Ханой», кундалик газ., 1957 й.дан), «Фу ни Вьетнам» («Вьетнам аёллари», ҳафталик газ., 1953 й.дан), «Лао донг» («Мехнат», ҳафталик газ., 1943 й.дан); йирик жур.лар: «Вьетнам» (Вьетнам, рус, инглиз, француз, испан тилларида чиқадиган ойлик жур., 1954 й.дан), «Вьетнамиз тредюнионз» («Вьетнам касаба уюшмалари», инглиз, француз ва испан тилида чиқадиган жур.). 1945 й.дан Вьетнам ахборот агентлиги фаолият кўрсатади.

В. радиоэшиттириш ва телекўрсатуви нани маданият ва ахборот вазирлиги назорат қилади. Телекўрсатувга 1966 й. Жан. В.да, 1970 й. Шим. В.да асос солинган.

Адабиёти. В.да қадимдан халқ оғзаки ижодиёти ривожланган. Илк ёзма ёдгорликлар 10—14-а.ларда пайдо бўлди. Ўрта асрлар адабиёти буддизм, кейинроқ Конфуций ақидалари таъсирида шаклланди. Нгуен Чайнинг «Она тилидаги шеърлар тўплами» (15-а.) бизгача етиб келган Вьетнам сўзлашув тилидаги энг кад. адабий ёдгорликдир. 18-а. ва 19-а. бошларидаги адабиётда Уйғониш даври аъналарига яқин тамойиллар, инсон шахсига кучли эътибор руҳи акс этди. Нгуен Зунинг «Тилка-пора қалб ноласи» достони, шоира Хо Суан Хионг қаламига мансуб дилрабо шеърлар В. мумтоз адабиётининг энг яхши асарларидир. 19-а. 2-ярми шеърлятида ватанпарварлик оҳанглари устунлик қилди (Нгуен Динь Тъеу, Нгуен Тхонг), ҳажвчилик йўллари кучайди (Нгуен Кхюен, Ту Сионг). 20-а. бошлари шеърляти ва публицистикаси маърифатпарварлик ва ватанпарварлик ғояларини ифода этди. Замонавий нарсрий жанрлар: хикоя, драма, роман пайдо бўлди. 30-й.ларда вужудга келган «Янги шеърлят» ҳаракати шеър тузилиш тизимини қайта қуришга кўмаклашди. Инқилобий адабиёт юзага кела бошлади — То Хиу шеърлари, Хо Ши Миннинг «Бамбук аждаҳо» комедияси, «Зиндон кундалиги» назм тўплами, хикоя ва публицистикаси шу жумлага қиради. 20-

а. 2-ярмида Во Хюи Там, Нгуен Динь Тхи, Дао Ву, Нгуен Хонг, Нгуен Кхай, Нгуен Минь Теунинг романларида ва б. ёзувчиларнинг қисса ҳамда ҳикояларида ватан ҳимоячисининг қаҳрамонликлари тасвирланди. В.нинг ҳоз. таниқли шоир ва ёзувчилари: То Хиу, Нго Тат То, Нго Туан, То Хоай, Нгуен Динь Тхи, Нгуен Конг Хоан, Нгуен Ван Бонг.

Меъморлиги. Мишон ва Донгзионг ш.ларида буддизм ва брахманизмнинг 7—13-а.ларга мансуб минорасимон тош ибодатхоналари (Мишондаги Бо-Кхат-Ре-Соа ибодатхонаси, 7—10-а.лар; ҳоз. Куинён яқинидаги «Олтин минора», «Кумуш минора», «Мис минора» ибодатхоналари, 11—12-а.лар), Биньсонва Гуэдаги кўп поғонали миноралар, Ханойдаги Конфуцийга бағишланган «Адабиёт максани» деб аталувчи ибодатхона мажмуалари (11-а.) сақланиб қолган. Кейинги даврларнинг меъморий обидалари орасида Ханой яқинидаги Бут-Тан (14-а.гача), Тхайбинь вилоятидаги Кэо (17-а.) ибодатхона мажмуалари, Ханой яқинидаги Диньбанг кишлоғида қурилган кўп устунли иншоотларни (18-а.) кўрсатиш мумкин. 18-а. охири — 19-а. бошларида мансуб саройлар ўймакорлик ва лок б-н безатилган (Хюэ ш.даги «Мукамал уйғунлик саройи»). Француз мустамлакачилари ҳукмронлиги даврида (19-а. ўрталаридан) шаҳарларда модерн ва функционализм услубларидаги бинолар қурилди. 20-а.нинг 60—90-й.ларида саноат (Ханой, Каобанг ва б. шаҳарлардаги 3-длар) ва жамоат иншоотлари (Политехника ин-ти, Хо Ши Мин мавзолейи), турар жой даҳалари тикланди ва янгилари қурилди. Нгуен Ван Нинь, Нгуен Као Луен, Хоанг Ти Тъеп, Чан Хи Тъем ва б. В.нинг етакчи меъморлари ҳисобланади.

Тасвирий санъати. В. халқларининг бетакрор ва ўзига хос бадиий ижодиёти мил. ав. 1-а.лардан бошланган. 9—12-а.лардаги монументал ҳайкалтарошлик ғоят нафислиги б-н ажралиб туради (чакъелик раққоса ва созанданинг бўртма тасвири). 11—15-а.

лар ҳайкалтарошлигида ҳайвонларнинг гўзал ва мутаносиб қиёфасини яратиш кўзга ташланади. 15—18-а.ларда портрет ранг-тасвири ривожланди. В.да қадимдан амалий безак санъати — металлга гул солиш, кулолчилик, каштадўзлик, фил суяги ўймакорлиги, лок б-н безаш ва х.к.ларнинг ҳар хил турлари кенг ёйилган. Ҳоз. тасвирий санъатда рассомлик ва графика (Лионг Суан Нъи, Фан Ке Ан, Нгуен Ван Ти, Нгуен Дик-Нунг, То Нгок Ван ва б.), ҳайкалтарошлик (Чан Ван Лам) ривож топган.

Мусиқаси. В. профессионал мусиқасида хитой, шунингдек асосан тьям ва будда диний мусиқа маданиятининг таъсири сезилади. Миллий операда ашула б-н бирга речитатив, нутқ, ракс, имо-ишора ҳам учрайди. Чолғу асбоблари: пуфлаб чалинадиган — бамбук кхен, найсимон шао бау, тиеу, пидой ва б., гобой тоифасидаги пирамланг; торли (1 тордан 42 торгача) — кад. бир торли бау, чанг тоифасидаги тхалпук; зарбли — турли барабанлар, гонглар, бубен ва б., 1945 й.дан кейин мамлакат шим.да миллий мусиқа маданияти юксалди, оммавий ватанпарварлик кўшиқлари кенг ёйилди, катта шаклдаги мусиқа турлари (оратория, кантата, симфония) ривожланди. Опера оммалашди (композиторлар До Нъюан, Нъят Лай, Нгуен Суан Хоат, Нгуен Нъео Туи). 1960 й.дан балет юзага келди (композиторлар Чан Куй, Хоан Ван, Нгуен Динь Тан ва б.). Ханойда консерватория, мусиқа мактаблари, опера театри, симфония ва халқ чолғу асбоблари оркестрлари, давлат хори, кўшиқ ва ракс ансамбли бор.

Театри. Халқ маросимлари В. театрининг манбаидир. Тео халқ театри, туонг ва кайлионг театрлари ана шу маросимлар замиридан етишиб чиққан. Мулоим ракслар, мусиқа ва кўшиқлар уларнинг ифода воситаси бўлди. 20-а. бошларида Ханойда китъной деб аталган замонавий сўзлашув услубидаги драма театри вужудга келди. Театр саҳнасида миллий драматургларнинг асарлари («Виждон

азоби», «Фуонг исмли кизнинг қабри») ва жаҳон мумтоз драматургияси намуналари (Шекспир, Мольер пьесалари) қўйилди. 1946—54 й.лардаги уруш даврида китной актёрлари харбий қисмларда «Ватанга садоқат қасами», «Ватан учун жон бермоқ» каби ватанпарварлик руҳидаги томошаларни кўрсатишди. 20-а.нинг охиригى ўн йилликларида тео, туонг, кайлионг ва айниқса китной театрларининг фаолияти кучайди. 1961 й.да олий драма мактаби очилган. В.да профессионал ва хаваскорлик труппалари, анъанавий халқ кўгарчоқ театри мавжуд. Биринчи профессионал кўғирчоқ театри 1957 й. Хананда ташкил этилган.

Киноси. В. хужжатли киносининг асосчилари орасида операторлар Хуанг Ме, Май Лок, Куанг Туй, Фен Нгиемлар бор. 1953 й.да кино и.ч.га раҳбарлик қилувчи миллий бирлашма ташкил этилди. 1956 й.да Ханойда киностудия, 1959 й.да Миллий кино мактаби барпо этилди. Фильм л ар орасида «Ти Хао исмли киз» (реж. Фам Ки Нам), «17-параллель», «Ханойлик кизча» (икковининг реж. Хай Нинь), «Август юлдузи» (реж. Чан Дак) ни кўрсатиш мумкин. Ўзбекистон—В. муносабатлари. ВСР ташқи ишлар вазирининг 1994 й. фев. да ЎзРга ташрифи чоғида имзоланган «Савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги битим» ва Ўзаро маслаҳатлашувлар ҳақидаги баённома иқтисодий муносабатларни ривожлантиришга имкон яратди. ЎзР Президенти И. А. Каримовнинг 1996 й. март ойида ВСР га расмий ташрифи икки мамлакатнинг ўзаро муносабатларида янги босқич бўлди. Ташриф якунида «Ўзбекистон Республикаси б-н Вьетнам Социалистах Республикаси ўртасидаги давлатлараро муносабатларнинг асослари ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома», «Инвестицияларни ўзаро рағбатлантириш ва химоя қилиш тўғрисида», «Савдо-иқтисодий ва фан-техника ҳамкорлиги бўйича Ўзбекистон — Вьетнам ҳукуматлараро комиссиясини тузиш ҳақида»ги келишувлар ва б. хужжатлар имзоланди. ЎзР

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки б-н В. ташқи савдо банки ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоладилар.

Ўзбекистоннинг ВСР б-н товар айланмаси 1996 й.да 4,4 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. Ўзбекистон В.га пилла, ёғ ва мой, электр асбоб-ускуналари юборади ва ундан чой ҳамда турли хизматлар олади. ЎзР Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида «Донгшон» ва «Ўз-Хишако-Интернейшнл» қўшма корхоналари ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиси сифатида рўйхатга олинган. Улар тўқимачилик маҳсулотларини и.ч., савдо-воситачилик амалиёти, шунингдек пилла ва ипак чикитларини харид қилиш б-н шуғулланади.

Вир неча йиллар давомида Ўзбекистонда В. учун мутахассислар тайёрланган. Мутахассислар асосан энергетика, қурилиш, автоматика ва ҳисоблаш техникаси, гидрогеол., инженерлик геол. си, тиббиёт, юриспруденция, шарқшунослик, қ.х. ва мелиорация каби соҳалар бўйича тайёрланган. 1995 й. 22 дек. да «Ўзбекистон — Вьетнам» дўстлик жамияти тузилган.

ВЬЕТНАМ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ (ВАА) — Вьетнам матбуот агентлиги, 1945 й.да асос солинган. Шим. ва Жан. Вьетнам ҳудудлари қўшилгач, Жан. Вьетнамни Озод қилиш матбуот агентлиги (1961 й.да ташкил бўлган) б-н бирлашган (1976). ВАА Вьетнамдаги бир канча шаҳарларда, шунингдек дунёнинг кўпчилиги мамлакатларида ўз мухбирхоналарига эга. Маркази — Ханой ш.да.

ВЬЕТНАМ ТИЛИ — австроосиё тиллари оиласига мансуб тил. Вьетнамнинг расмий тили. Бу тилда 61 млн. дан ортиқ киши сўзлашади (1990-й.лар ўрталари). Ёзуви лотин алифбоси асосида.

ВЬЕТНАМЛАР (ўзларини кинь, вьет деб атайдилар) — халқ, Вьетнамнинг асосий аҳолиси (61 млн. киши). Шунинг-

дек Камбожа, Таиланд, Лаос, АҚШ ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони — 62,15 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Вьетнам тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан буддавийлар, даочилар, конфуцийчилар; бир қисми католиклар ва аждодлар руҳига ҳамда синкретик (аралаш) динларга эътиқод қилади.

ВЭЙ ЧЖЕН (580-643) - Хитой тарихчиси. Хитой императорларининг Суй сулоласи (581—618) тарихига оид «Суй шу» («Суй хонадонининг тарихи») номи асар (85 бобдан иборат) ёзган (Янь Шигу ва Кхун Инда б-н биргаликда). Унда императорнинг иктисодий сиёсати, армиянинг тузилиши, мамлакатнинг моддий ахволи, халқнинг урф-одати ҳақида маълумотлар келтирилган, шунингдек 83- бобида Марказий Осиё (ҳоз. Жан. Қирғизистон, Помир, Тошкент ва б.) ҳамда Шарқий Туркистон (Харашар, Куча, Қашқар, Хўтан) ҳақида ҳам муҳим маълумотлар бор.

ВЮРТЦИТ (француз кимёгари Ш. Вюртц номидан) — минерал. Кимёвий формуласи $P-ZnS$. Сфалеритнинг полиморф тури. Гексагонал сингонияли. Толасимон, варақсимон, елпиғичсимон, колломорф кристаллар. Ранги сарик, кўнғир. Ялтироқлиги шишасимон, олмоссимон. Қаттиқдиги 3,5—4. С. оғ. 4—4,5. Гидротермал ертомирларда ҳосил бўлади. Табиатда кам учрайди. Ўзбекистонда В. Новгарзон (Қурама тизмаси)даги қалай ва Учкулоч (Ўзбекистон ғарби)даги полиметалл конларида топилган. В. Қозоғистонда (Қизилэспе), Қирғизистонда (Каравон), АҚШда (Грин-Ривер) маълум. Рух олинадиган руда.

ВЮРЦБУРГ МАКТАБИ - 20-а. бошларида психология ва фалсафада юзага келган йўналиш. Асосчиси — Вюрцбург ун-ти (Германия) проф. О. Кюльпе. Унинг раҳбарлигида К. Бюлер, Н. Ах, А. Мессер, О. Зельц, К. Марбе, Г. Уотт каби таниқли психологлар ижод этганлар. В. м.

вакиллари тафаккур ва ирода хусусиятларига тааллуқли муаммолар б-н машғул бўлган. Тадқиқот услубияти ўз-ўзини экспериментал кузатишдан иборат. Унинг моҳияти қўйилган саволларга синалувчи жавоб бериш б-н чегараланмасдан, балки бу жараёнда юз берган ҳис-туйғуларини ҳам изоҳдаб беришини тақозо этарди. Эксперимент-тажрибалар учун атайлаб мутахассис психологлар танлаб олинган. В. м. тафаккурни воқеий олам ҳиссий тимсоли, нутқ б-н боғланмаган руҳий ҳодиса сифатида талқин қилади. В. м. гештальтпсихологияг таъсир кўрсатди. В. м. 1901—09 й.ларда фаолият кўрсатиб, сўнгра тарқалиб кетди.

ВЯТКИН Василий Лаврентьевич [1869.18(30).8, Етгисув - 1932.26.6, Самарқанд] — археолог, проф. (1923). Тошкент ўқитувчилар семинариясини тугатган (1894). Самарқанд ўлкани ўрганиш музейининг ташкилотчиси (1896) ва директори. В. 1905—31 йларда Афросиёбда қазилар ишлари олиб бориб, тадқиқотлари ҳақида «Афросиёб — кўҳна Самарқанд ўрни» (1926) асарини ёзган. Улуғбек расадхонаси (15-а.) ўрнини аниқлаган ва у ерда қазилар ишлари олиб борган (1908—09, 1914); Самарқанд меъморий ёдгорликларини ўрганиш ва муҳофаза қилишга катта эътибор берган («Мирзо Улуғбек ва унинг Самарқанддаги расадхонаси», «Қадимги Самарқанд ёдгорликлари», 1927, «Қадимги Самарқанд архитектураси», 1929). Бухоро (1920) ва Хоразм (1929) да муҳим археологик тадқиқотлар олиб борган. Ўрта асрларга доир кўплаб шарқ кўлэмаларини тўплаган, шарҳлаган ва нашр эттирган. Рус мактаблари учун «Ўзбек тили дарслиги» ва «Форс тили дарслиги»ни тузган (1923). Улуғбек расадхонаси ёнига дафн этилган.